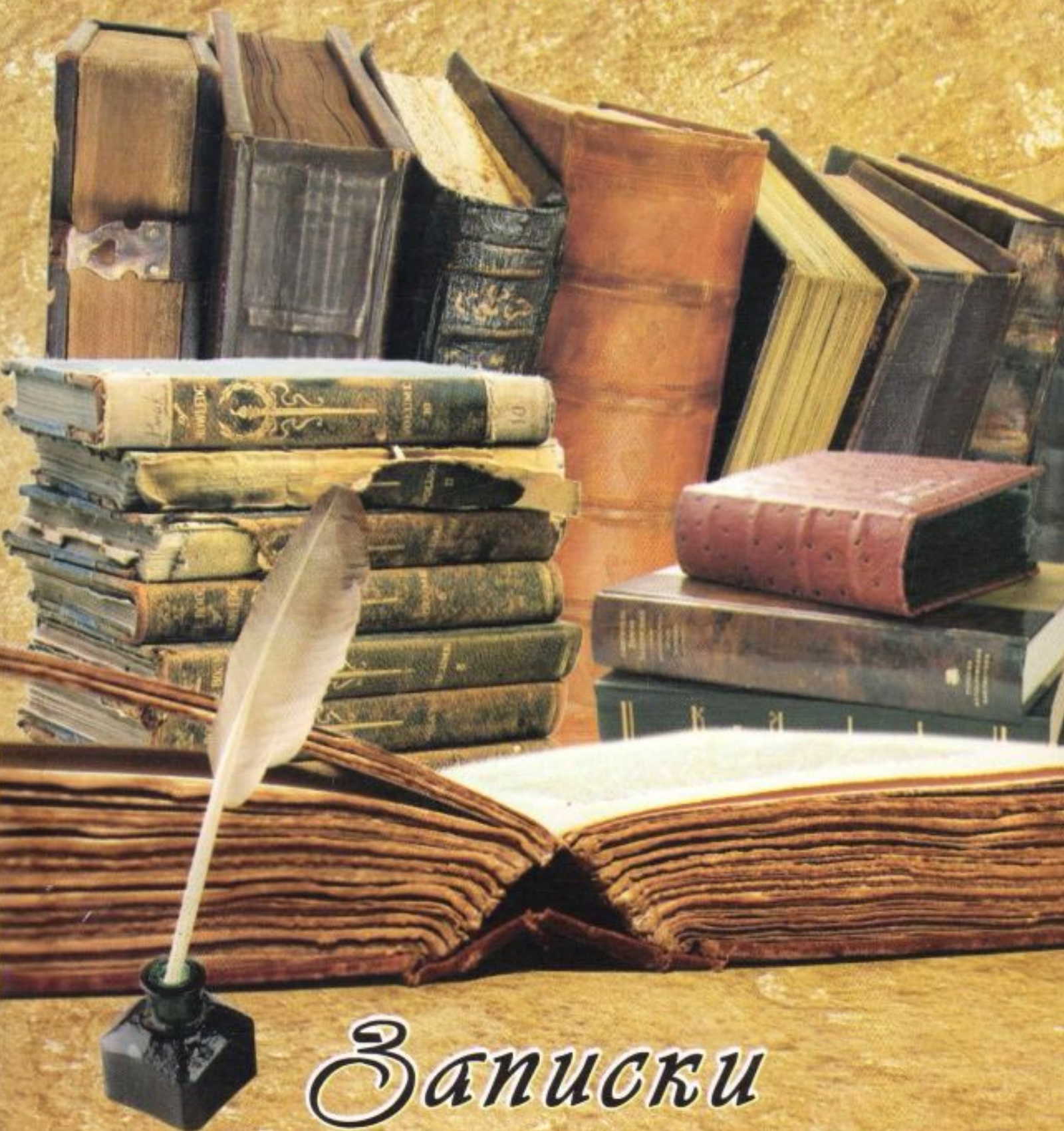

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І.І.МЕЧНИКОВА

*Записки
історичного факультету*

Випуск 22

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 22

Одеса – 2011

ББК 63.3 (О) я 43
УДК 904 (О) (063)
З 324

У двадцять другому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова подані дослідження співробітників кафедр, аспірантів та студентів факультету, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Редакційна колегія:

В.Г. Кушнір, канд. іст. наук (*головний редактор*);
О.А. Бачинська, д-р іст. наук; **О.М. Дзиговський**, д-р іст. наук; **О.Б. Дьомін**, д-р іст. наук; **І.С. Гребцова**, д-р іст. наук;
І.М. Коваль, д-р політ. наук; **П.К. Лобазов**, д-р іст. наук;
О.В. Сминтина, д-р іст. наук; **В.М. Хмарський**, д-р іст. наук;
Д.П. Урсу, д-р іст. наук,
Н.О. Петрова, канд. іст. наук (*відповідальний секретар*);

Адреса редакційної колегії:

65082, Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, історичний факультет

Рецензенти:

Г.І. Гончарук, д-р іст. наук, **М.М. Шитюк**, д-р іст. наук

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Затверджено до друку Вченою Радою історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, 2011.

ПОСТАНОВОЮ ПРЕЗИДІЇ ВИЩОЇ АТЕСТАЦІЙНОЇ КОМІСІЇ УКРАЇНИ ВІД 22 ГРУДНЯ 2010 Р. № 1-05/8 ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВКЛЮЧЕНО ДО ПЕРЕЛІКУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ, В ЯКИХ МОЖУТЬ ПУБЛІКУВАТИСЯ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ ДОКТОРА І КАНДИДАТА НАУК ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ "ІСТОРИЧНІ НАУКИ" (БЮЛЕТЕНЬ ВАК УКРАЇНИ. – 2011. – № 2)

ISBN ??????

© Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова, 2011

ЗМІСТ

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Ахмід С.С.

Роль В.В. Капніста та Є.Є. Келера у справі охорони археологічних пам'яток Півдня України.....	6

Потапенко Я.О.

Історичні репрезентації соматичної проблематики в контексті методологічних новацій в соціальній антропології.....	12

Коршак Я.М.

Чинники укріплення польської етнічної ідентичності на Півдні України.....	21

Худайбердієва (Аширгельди-гизи) О.А.

До питання вивчення ісламських настанов в системі харчування кримських татар	28

Шевченко О.Б.

Сарматська жінка за даними нарративних джерел.....	38

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Верещагіна Н.В.

Церква Пресвятої Богородиці Десятинної в контексті ідеологічної програми християнізації Русі.....	58

Вінцковський Т.С.

Рада народних представників Таврійської губернії в революції 1917 року: "український чинник".....	67

Гальчинський В.Л.

Диверсійна та військова діяльність Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання під керівництвом О.Ф. Федорова на території Правобережної України та Білорусі (1943-1944 рр.).....	75

Гончарук Т.Г.

Арештантські роти цивільного відомства у розбудові Одеси другої третини XIX ст.....	86

Джумига Є.Ю.

Вплив Першої світової війни на криміногенну ситуацію в Одесі (липень 1914 – лютий 1917 рр.).....	96

<i>Дьомін О.Б., Черкасов О.А.</i>	
Одеський транспортний вузол в період становлення румунської окупації на Півдні України.....	106
<i>Кузьміна С.Б.</i>	
Формування соціально-правового статусу болгар Бессарабії в першій половині XIX ст.....	117
<i>Кучерук М.С.</i>	
Внесок Народного Руху України у прийняття Закону України "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні".....	127
<i>Молоткіна В.К.</i>	
Типізація видавництв державного сектора за тематичним напрямком літератури в УСРР в другій половині 1920-х рр.....	131
<i>Моторна І.В.</i>	
Питання репатріації румунів у Трансїстрію: до постановки проблеми.....	140
<i>Синявська О.О.</i>	
Проекти заснування Новоросійського університету в середині XIX ст.....	146
<i>Сугак В.В.</i>	
Харчування як складова частина повсякденного життя промислових робітників Південної України (друга половина XIX – початок XX ст.).....	154
<i>Циганенко Л.Ф.</i>	
Інкорпорація кримськотатарської аристократії до складу російського дворянства.....	163
<i>Чорна Л.М.</i>	
Процес заснування землеробських артілей та їх господарська діяльність в Херсонській губернії у кінці XIX – на початку XX ст.....	171

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Бондаренко Д.Я.</i>	
Нові держави як бази російської монархічної контрреволюції у 1918 році.....	182
<i>Ботіка Т.С.</i>	
Діяльність англійських тред-юніонів у висвітленні російських часописів кінця XIX – початку XX ст.....	191
<i>Демченко О.П.</i>	
Діяльність військових спеціалістів Великобританії в Одесі у листопаді-грудні 1918 р.....	199
<i>Дергачова А.С.</i>	
Аргентинське питання на першій конференції Об'єднаних Націй.....	211
<i>Казаков Т.М.</i>	
Гендерний аспект соціальної доктрини Тертуліана.....	218

<i>Ковальський С.В.</i>	
Депортація архієпископа Макаріоса III в контексті антиколоніальної боротьби на Кіпрі (1956-1959 рр.).....	226
<i>Скрипніченко-Ковальська М.С.</i>	
Гумор як феномен вікторіанської суспільної думки (на прикладі військової тематики).....	235
<i>Степанов В.А., Пахомова Н.І.</i>	
Посольський корпус України та Німеччини як фактор розвитку двосторонніх відносин.....	242
<i>Усатенко І.А.</i>	
Лібералізм та соціалізм у світосистемному підході І. Валлерстайна: конкуренти чи союзники?.....	249

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

<i>Горнова І.С.</i>	
Особливості опису повстань Варди Скпіра та Варди Фоки у візантійських джерелах XI ст.....	258
<i>Гулянович І.М.</i>	
Соціотопографія передмість Одеси в кінці XVIII ст. – середині XIX ст.....	282
<i>Залєвський В.В.</i>	
Історія публікації мемуарів маршала СРСР А.І. Єрьоменко (1959-2009 рр.).....	299
<i>Стамбол І.І.</i>	
"Липівські читання" – новітній доробок одеської біографістики.....	313
<i>Штепко О.Ю.</i>	
До парадигми культурного освоєння острова Зміїного у першій половині XIX ст.: острів в системі наукових досліджень Північного Причорномор'я.....	326

Розділ V. ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ

<i>Дьомін О.Б.</i>	
Рецензія на: Филипенко А.А. Первый архипастырь. Жизнь и дела митрополита Гавриила (Бэнулеску-Бодони). – Одесса: ВМВ, 2009.....	335

УДК 904(477.7):929"1800-1825"

РОЛЬ В.В. КАПНІСТА ТА Є.Є. КЕЛЛЕРА У СПРАВІ ОХОРОНИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Аналізується внесок поета В.В. Капніста та антикознавця Є.Є. Келлера у розвиток пам'яткоохоронної справи Півдня України. В.В. Капніст, подорожуючи Кримом, виявив поганий стан збереження старожитностей та написав лист князеві А.М. Голіцину, де закликав негайно прийняти запобіжні заходи. Є.Є. Келлер одним з перших здійснював польові та камеральні дослідження античних пам'яток, результатом чого стала низка наукових публікацій.

Ключові слова: Капніст, Келлер, охорона археологічних пам'ятників, старожитності Криму.

Становлення справи охорони археологічних пам'яток Півдня України є вкрай цікавим процесом, у якому творчо й непередбачувано поєднувалися інтереси представників зовсім різних за родом занять та уподобаннями людей. Їхні спільні зусилля часто були єдиною запорукою того, що сьогодні ми маємо можливість знайомитися й досліджувати старожитності нашого краю. Тим не менш, започаткування та перші кроки на шляху збереження археологічних пам'яток Південної України, й Криму зокрема, залишаються вивченими сьогодні лише фрагментарно. Тому метою даної роботи є аналіз діяльності поета В.В. Капніста та антикознавця Є.Є. Келлера у галузі виявлення та збереження античних старожитностей та визначення їх ролі у розвитку пам'яткоохоронної справи Півдня України.

Важливим етапом у розвитку пам'яткоохоронної справи на півдні України та у накопиченні історико-краєзнавчих знань про Крим стали археологічні експедиції Петербурзької Академії наук (далі ПАН), очолені німецьким антикознавцем Єгором Єгоровичем Келлером (1765-1838), що працював у ПАН та Ермітажі [1, С. 78]. До цієї експедиції вже відбулись дві подорожі Василя Федоровича Зуєва в 1781 р. та Петра Симона Паласса в кінці XVIII – на початку XIX ст. Тобто, експедиція очолена Є.Є. Келлером була вже не першою, але була важливим продовженням дослідження археологічних пам'яток півдня України. Рішення про першу експедицію Є.Є. Келлера в Крим було прийняте на засіданні Конференції ПАН у лютому 1804 р., де вчений виступив з рефератом "Лист про кілька медалей Європейської Сармації і Херсонеса Таврійського", в якому йшлося про

незадовільний стан вивчення російськими істориками минулого, етнографії, нумізматики античних центрів Північного Причорномор'я [6, С. 72]. Під час подорожі до Криму (1804 р.) вчений відвідав по дорозі Миколаїв. Тут в приміщенні Штурманської роти він побачив античні мармури з барельєфами і написами, які просто валялися в коридорі. Вражений умовами збереження унікальних експонатів, він з поверненням до столиці домігся розпорядження Міністерства внутрішніх справ "Об ограждении от разрушения древностей Тавриды". На його основі Е.А. де Рішельє склав відповідний припис, в якому мова йшла і про заборону приватним особам збирати і вивозити антикварні речі. Воно стосувалось, щоправда, тільки державних земель: знахідки, виявлені на приватних землях, як і раніше, могли пропасти безповоротно [8, С. 16-17]. У Криму особливу увагу приділив огляду й опису руїн Херсонеса. Ним була зібрана колекція античних монет й інших примітних старожитностей, які потім Є.Є. Келлер передав до Ермітажу. Однією з найбільш цікавих знахідок Є.Є. Келлера став пам'ятник боспорської цариці Комосарії (дружини Перісада I). Ця та інші чудові археологічні знахідки вченого лягли в основу низки його досліджень, опублікованих у наступні роки.

Повернувшись до Санкт-Петербургу, Є.Є. Келлер звернувся з листом у ПАН і особисто до Олександра I, де з гіркотою описував жалюгідний стан археологічних пам'яток на півострові. Він звернув увагу вчених і влади на факти розкрадання найбільш цінних речей під час несанкціонованих розкопок, продаж цінних археологічних знахідок за кордон, навів приклади руйнування ряду середньовічних фортець [6, С. 72].

Поет Василь Васильович Капніст, автор відомої "Ябеды", вирішив сам знайти в Тавриді якісь свідчення про давнє населення Росії і його творчість. Вгадуючи наперед думку К.М. Бера, він доводив, що Одиссей мандрував не в Середземному, а в Чорному і Азовському морях. У міфічних гіпербореїцях В.В. Капніст вбачав предків руських, які ще до нашої ери створили незалежну від греків витончену словесність [9, С. 37; 2, С. 238-245; 3, С. 165-185]. В 1819 р. В.В. Капніст здійснив поїздку в Крим, щоб поглянути на справжні пам'ятники. Він побачив розвалини міст і кургани, але, що найбільш важливо, усвідомив, скільки їх гине при сучасному будівництві.

На початку 1820 року статський радник В.В. Капніст писав до колишнього Міністра народної освіти князя О.М. Голіцина, що, проїжджаючи по Таврійській губернії, мав він нагоду звернути увагу на безпристрасне винищення залишків стародавніх будівель і твердинь, що там є, які вживаються для казенних і приватних будівель. Він вважав, що якщо незабаром не прийняті будуть потрібні заходи обережності, то ми втратимо всі засоби до відкриття вітчизняних старожитностей.

В.В. Капністу в той час було 64 роки, він часто хворів і тому не міг прийняти участі в експедиції. Замість себе він відправив в Крим старшого сина Семена, поета, що писав вірші в "гораціанському дусі". Семен більше півроку прожив в Судаку, відшукуючи старожитності. Тут він написав вірша "Вечер в Тавриде" з приводу руйнування пам'яток старовини:

*Эксин бурливый омывает
Здесь берег яростной волной,
Последний камень отделяет
Из основания под древнею стеной.
А там потомок дерзновенный,
Корыстью алчною в невежестве влеком,
Ломает памятник священный:
Из древних мраморов себе он строит дом [2].*

У свою чергу, князь О.М. Голіцин направив копію цього листа В.П. Кочубею, який очолював Міністерство Внутрішніх Справ, а також вимогу до Академії наук стосовно дослідження в Тавриді і на Таманському острові старожитностей і заходів щодо їх охорони.

Отримавши думку Академії наук, князь О.М. Голіцин клопотав про відправлення академіка Є.Є. Келлера і архітектора Є.Ф. Паскаля до Криму для розробки та вживання на місці належних заходів щодо збереження там пам'яток давнини і складання кошторису витрат, потрібних на відновлення та збереження цих старожитностей з тим, щоб потрібні на цю поїздку витрати (до 8000 рублів) були прийняті на рахунок економічних сум Академії наук, а саму справу відновлення і підтримання стародавніх пам'яток віднести на рахунок уряду [7, С. 363].

Схильність до радикальних засобів щодо збереження археологічних пам'яток ми бачимо в донесенні, що представив Є.Є. Келлер Імператорській Академії наук про мандрівку в Крим 23 листопада 1821 року [7, С. 384]. В ньому є також опис пам'яників, збереження яких повинно бути доручено нагляду губернатора і місцевому керівництву в Криму [7, С. 387-388].

В донесенні зазначено: "Повинно взагалі заборонити псувати пам'ятники стародавньої архітектури, в якому б вони роді не були, до складу цього входять і будівлі, які ймовірно будуть виправлені і які також повинні бути збережені з усією ощадливістю. Залишки стародавньої архітектури, що знаходяться на ґрунті, що належить скарбниці чи приватним людям, також піддаються забороні псування" [6, С. 72].

На обговоренні конференції ПАН було ухвалено рішення про підготовку нової експедиції до Криму. Опрацювання плану її дослідження та за-

гальне керівництво було доручено Є.Є. Келлеру. Академік зазначив, що сума, необхідна для збереження і відновлення стародавніх пам'яток, може бути визначена тільки на місці досвідченим архітектором. За рекомендацією Голови міського будівничого комітету Санкт-Петербурга О.О. Бетанкура і архітектора О. Монферана разом з Є.Є. Келлером вирішено було відправити в Крим французького архітектора Є. Паскаля.

Експедиція тривала з 29 травня (виїзд Є.Є. Келлера з Санкт-Петербурга) до жовтня 1821 р. Предметом особливої уваги академіка стали стародавні пам'ятники та написи, їх опис й аналіз. Повідомлення про них були поміщені вченим у виданнях Академії наук. У Архіві державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург) збереглись також рукописні записки Є.Є. Келлера про дослідження ним пам'ятників у районах Херсонеса, Балаклави, Керчі, Феодосії.

Після повернення до столиці Є.Є. Келлер представив Академії наук і Міністру духовних справ і народної освіти донесення "Про збереження та поновлення в Криму старожитностей та про видання опису й малюнків" [5, С. 363-403], а також записку "Опис пам'яток, збереження яких повинно бути доручено нагляду губернаторам і місцевому керівництву в Криму". В цих матеріалах академік навів детальну характеристику кримських археологічних пам'яток. Усі старожитності Криму Є.Є. Келлер поділяє на два класи. До першого він відніс споруди грецькі, генуезькі та татарсько-турецькі, відновлення яких не вимагало значних грошових і часових витрат. До пам'яток цієї групи належали Європейська мечеть Джума-Джамі, мавзолей у Ескі-Юрті, мангупські, балаклавські укріплення, Судацьке укріплення, бані в Феодосії, укріплення і мечеть в Ескі-Сараї та ін. До другого класу старожитностей академік відніс залишки грецької архітектури, які являли собою руїни: гробниці в Керчі, основи храмів по всьому Північному узбережжю та у Південно-Західному Криму, гурзуфські укріплення, палац у Бахчисараї. На думку Є.Є. Келлера, для всіх пам'яток другої групи, у зв'язку з їх важливим значенням для науки та стародавнім станом, необхідно видати детальні описи у вигляді 12-15 книжок із гарними ілюстраціями [6, С. 74].

На жаль, розрахунки витрат на реставрацію старожитностей Криму, зроблені Є.Ф. Паскалем і Є.Є. Келлером, нікому не прислужилися. Таврійський губернатор М.І. Перовський переконав керівника Міністерства внутрішніх справ в тому, що губернське керівництво буде піклуватися про те, щоб пам'ятки не руйнувалися, а кошти необхідні губернії для інших потреб. Однак важливим результатом експедиції стало прийняття 4 липня 1822 р. царського указу "Про кошти для збереження стародавніх пам'яток

Тавриди". На це було виділено 10 тисяч карбованців. І це при тому, що за розрахунком Є. Паскаля така сума потрібна була тільки на ремонт бань у Феодосії.

Підсумком вивчення пам'яток матеріальної культури Криму стала низка монографічних досліджень Є.Є. Келлера, написаних у наступні роки. В основі його наукових інтересів лежала нумізматика Північного Причорномор'я. Ця наука робила на початку XIX ст. тільки перші кроки. Монети, як правило, тільки описували, не намагаючись ще їх серйозно вивчати. В праці "Medalles grecques" Є.Є. Келлер визначив 26 херсоно-візантійських і 14 трапезунських монет, хоч і невірно датував їх періодом правління візантійських імператорів. Зібраний у Криму матеріал ліг в основу й інших праць ученого, пов'язаних із класичними старожитностями. Археологічні експедиції академіка та написані на підставі цих розвідок наукові праці Є.Є. Келлера, можна назвати найбільш значним явищем у становленні історико-кримознавчих досліджень [6, С. 75].

Таким чином, на початку XIX століття на користь становленню і розвитку археологічної науки були спрямовані дії не лише фахівців, а і просто не байдужих особистостей, чий фах був далеким від археологічного, що і показує дана стаття. Спільний інтерес до збереження історичної спадщини, тобто археологічних пам'яток півдня України – це те, що здатне було поєднати діячів науки і мистецтва. Таке поєднання виявилось на подив плідним, важливим внеском в розвиток наукового підходу до дослідження археологічних пам'яток і дуже важливою у цій справі була не тільки діяльність Єгора Єгоровича Келера, але і роль Василя Васильовича Капніста в пам'яткоохоронній справі також виявилась вкрай важливою. Діючи різними засобами та маючи різну цільову аудиторію своїх звернень, науковець й поет, тим не менш, зробили багато для однієї спільної справи збереження культурної спадщини Криму.

Ahmid S.S.

ROLE OF V.V. KAPNIST AND E.E. KELLER IN THE PROTECTION OF ARCHAEOLOGICAL SITES OF SOUTHERN UKRAINE

Contribution of poet Vasiliy Kapnist and specialist in the field of antiquities Egor Keller in the development of archaeological sites protection in the South of Ukraine is analized in the article. Vasiliy Kapnist, traveling to the Crimea found the poor state of antiquities preservation, and wrote a letter to Prince A. Golitsyn, where he urged to take immediate precautions. Egor Keller was one of the first who carried out field and cameral study of ancient monuments, resulting in series of scientific publication.

Key words: Kapnist, Keller, Golitsyn, protection of archaeological sites, antiquity of the Crimea.

**РОЛЬ В.В. КАПНИСТА И Е.Е. КЕЛЛЕРА В ДЕЛЕ ОХРАНЫ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ЮГА УКРАИНЫ**

Анализируется вклад поэта В.В. Капниста и антиковеда Е.Е. Келлера в начале XIX века в развитие охраны археологических памятников юга Украины. В.В. Капнист, путешествуя по Крыму обнаружил плохое состояние древностей и написал письмо князю А.М. Голицыну, где он призывал немедленно принять меры предосторожности. Е.Е. Келлер одним из первых осуществлял полевые и камеральные исследования античных памятников, результатом чего стал ряд научных публикаций и монографий.

Ключевые слова: Капнист, Келлер, охрана археологических памятников, древности Крыма.

Джерела та література

1. Избаш Т.А. Академик Е.Е. Кёлер и начало античной нумизматики в России // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2006. – С. 78-82.
2. Исторические исследования. История Судака и Крыма // <http://sudak-rest.net.ua/ru/component/content/article/37-frontpage-content/113-history.html>
3. Капнист В.В. Мнение, что Улисс странствовал не в Средиземном, но в Черном и Азовском морях // Собрание сочинений. – Т. 2. – М.-Л., 1960. – С. 238-245.
4. Капнист В.В. Краткое изыскание о гипербореанах и коренном российском стихосложении // Собрание сочинений. – С. 165-185.
5. Келлер Е.Е. О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности и об издании описания и рисунков оных // ЗООИД. – 1872. – Т. 8. – С. 363-403.
6. Непомнящий А.А. Історичне кримознавство (кінець XVIII-початок XX століття). – Сімферополь: Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.
7. О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности и об издании описания рисунков оных // ЗООИД. – Одесса: тип. М. Городецкого, 1877. – С. 363-403.
8. Охотников С.Б. Археология в Одессе. 185 лет Одесскому археологическому музею (1825-2010). – Одесса: СМІЛ, 2010. – 160 с.
9. Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. – М.: Наука, 1986. – 240 с. – С. 37.

ІСТОРИЧНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ СОМАТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В КОНТЕКСТІ МЕТОДОЛОГІЧНИХ НОВАЦІЙ В СОЦІАЛЬНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ

В статті розглядаються особливості історичної репрезентації людської тілесності в контексті розвитку соціальної антропології. Особлива увага приділяється науковій проблематиці, яка є спільною для історії тіла та соціальної антропології.

Ключові слова: соматична проблематика, соціальна антропологія, тілесність, дискурс, концепція.

На початку XXI ст., в умовах відкритого інформаційно-мережевого суспільства все виразнішою стає глобальна тенденція до розширення понятійного апарату, методології та предметних областей соціогуманітарних дисциплін на користь мультипарадигмальності, міждисциплінарності й перманентної евристичної корекції усталених концептів, категорій та гносеологічних засад. До того ж учені все активніше засвоюють роль "соціальних критиків" (за словами П. Романова): проблематизують, вивчають і концептуалізують в руслі постійної рефлексії звичних аналітичних установок принципово нові теми та сюжети, пов'язані з соціальним буттям людини (нерівність, нетерпимість, остракізм до "іншого", маргіальність, несподівані ракурси "банальних" соціальних феноменів тощо) [10, с. 122]. В сучасних умовах неможливо обійти увагою ретельне наукове обговорення подібних аспектів суспільного буття, які суттєво впливають на вироблення управлінських рішень у галузі соціальної політики. Саме тому новітні тенденції в соціальній антропології мають важливе прикладне значення для гармонізації суспільних практик і політичного ладу перед викликами глобалізації й інформаційного перенасичення сучасної людини. Вищевказані положення підтверджують актуальність обраної для дослідження теми.

Мета дослідження – з'ясувати головні тенденції евристичного процесу залучення соматичної проблематики до сфери соціальної антропології в контексті переорієнтації методологічних пріоритетів у цій галузі.

Окремі аспекти вищеозначеної наукової проблематики розглядалися в роботах П. Романова, Н. Козлової, Б. Тернера, А. Франка, Н. Вікуліної, Є. Ярской-Смірновой, Д. Міхеля, О. Булгакової, Л. Мітева, С. Туманова, О. Гомілко, М. Келлі, А. Беркута, В. Подороги. Проте концептуального

осмислення стратегій репрезентації тілесності в царині соціальної антропології ще не здійснено. Власне, цим міркуванням і обумовлена новизна роботи.

Методологічною передумовою комплексного антропологічного й соціологічного аналізу є залучення до нього соматичної проблематики. При цьому тіло має розглядатися, насамперед, у якості соціокультурного конструкту, що вміщує в собі знаки й сенси суспільної структури, але разом з цим здатний суттєво її коригувати. З точки зору соціальної антропології, людина комплексно поєднує в собі тілесно-біологічні й соціокультурні сутнісні складники; її існування зумовлене взаємодією і взаємовпливом тілесності й соціальності на всіх рівнях індивідуального буття (попри ту обставину, що на різних етапах історичного розвитку можуть виникати суперечності між тілесним і соціальним).

Українська дослідниця Н. Медведєва стверджує, що вказана суперечність виступає вагомим фактором розвитку людства, а її подолання реалізувалося здебільшого одним із двох способів: реальний та ідеальний. Перший спосіб передбачає трансформацію морфології тілесності відповідно до ступеня розвитку соціального буття (на етапі соціоантропогенезу). Другий варіант полягає в пропозиції перебудови поглядів як на тілесність людини, так і на її соціальність – без змін морфології тілесності [9, с. 7]. Констатуючи факт деструкції людини як тілесно-соціального конструкту в умовах сучасного глобалізованого суспільства, Н. Медведєва, причини цього вбачає в тому, що тілесний аспект буття втратив свої позитивні, значущі характеристики і для конкретних індивідів, і для суспільства в цілому, що, фактично унеможливорює їх стабільне існування. Загострення суперечностей між тілесним і соціальним дослідниця пов'язує з тим, що рівень соціальної еволюції інформаційної цивілізації значно випередив рівень біологічної еволюції, – тому подолання вказаних кризових явищ може посприяти мобілізації прихованих резервів тіла людини, аби тілесність органічно корелювалася з рівнем розвитку соціальності [9, с. 8-12].

Тіло людини залучене до виробництва багатьох складних соціокультурних і пізнавальних функцій і є надзвичайно важливою складовою соціального життя, важливість якої усвідомлюється паралельно до того, як картезіанський принцип механічного розділення душі та тіла стрімко втрачає роль дієвого інструменту антропологічного пізнання [6].

Саме тілесність у її біологічному вимірі через систему кровно-родинних зв'язків стає основою, що зафіксує соціальне розшарування в архаїчному суспільстві. Міркуючи про роль тілесності в культурі, Г. Тульчинський вказує на фундаментальну роль тілесності в процесі пізнання і творення

сенси: "з епістемологією тактильних відчуттів пов'язана й семіотика знаку як мітки, рани, завданої в історичному початку культу і культурі процесом жертвоприношення і знакового "захоплення" власності як прообразу письма, умовного нанесення міток на поверхню живого тіла, котре пізніше метафорично замінювалося шкірами тварин і рослин (пергамент, папірус, папір)" [13, с. 50]. Іншими тілесно-тактильними передумовами культурогенезу і соціогенезу вчений вважає процес очищення (підкреслює роль "чистоти" в системах виховання й культово-релігійних практиках) і ту очевидну для нього обставину, що тілесна чутливість лежить в основі таких соціально структуруючих феноменів як влада, насилля, жертва, страждання і сакральність (підсвідомість також тілесно зумовлена, має свою "протяжність", тобто, тілесність) [13, с. 52].

Кожна людська спільнота прагне впорядкувати буття, вибудувати його ієрархію і структуру – як правило, за принципом протиставлень – добро/зло, порядок/хаос, профанне/сакральне, чисте/нечисте у тричленній моделі "інфернальне – земне – небесне". Впорядкування здійснювалося шляхом побудови міфів про існування певного сакрального, трансцендентного і впорядковуючого містичного центру, що завжди виносився за межі фізичного світу. Ієрархія завжди мислилася як необхідна умова переходу від нижчих станів і статусів до вищих, запорука стабільності космосу і захист від хаосу та абсурду. В процесі освоєння, "олюднення" навколишнього світу людина вдавалася до метафоризації того, що було для неї найзрозумілішим і найближчим – свого власного тіла. Людина робила це і тоді, коли намагалася надати трансцендентному статусу реальності, зрозумілої для неї, і в тих ситуаціях, коли її метою було надання сакрального сенсу профанному світу повсякденного буття ("нереального" – без легітимізації з боку "вищої сили", несправжнього і беззмістовного). Схоже, що в традиційних культурах повсякденна реальність представлялась тільки одним із проявів чогось більш реального, істинного, того, що, власне, й робить реальність справжньою [13, с. 54-57].

Тема тіла як ключової метафори політичного устрою чи соціального ладу є надзвичайно поширеною й досить активно розробленою в світовій соціогуманітаристиці і соціальній антропології зокрема. В цьому плані, насамперед, слід згадати роботи М. Дуглас, К. Леві-Строса, Е. Канторовича, М. Ямпольського, М. Фуко, Ж. Бодрійяра, Л. Беркена, Д. Мак-Рея, Дж. О'Ніла, Р. Брейна, Т. Полхемуса.

Так, праці антропологів Р. Брейна "Декороване тіло" (1979 р.) та Т. Полхемуса "Соціальні аспекти людського тіла" (1978 р.) присвячені дослідженню того, в який спосіб в архаїчних спільнотах тіло позиціонувалося в якості

основоположного об'єкта суспільно значущої символіки [11, с. 138]. Тіло представлялося поверхнею для фіксації й демонстрації іншим знаків соціального й сімейного статусу, релігійних переконань, статевовікових характеристик (через татування, шрами, навмисні деформації, прикраси тощо). Перехід від одного соціального статусу до іншого, більш престижного пов'язувався, як правило, з ритуальними трансформаціями тіла. Навіть у сучасному світі існують ритуали, в яких тіло використовується як інструмент чи механізм демонстрації змін у статусі (досі невикорінені приклади "дідівщини" в армії). За словами Ж. Бодріяра, історія тіла – це "історія його демаркації, історія того, як мережа знаків і міток розграфлює, подрібнює й заперечує його в його відмінностях і радикальній амбівалентності" [3, с. 193]. Тіло як "найпрекрасніший об'єкт споживання" надзвичайно інтенсивно навантажене конотаціями й різного роду означниками в гігієнічному, терапевтичному, дієтичному дискурсах, в рекламі, моді, масовій політиці й політичних пропагандистсько-маніпулятивних технологіях.

Важливе місце в антропологічних студіях відводиться вивченню соціальної ролі заборон, пов'язаних з тілом. М. Дуглас використала тему кордонів тіла як метафору всієї соціальної системи, а також цілого ряду соціокультурних феноменів. Р. Тауні в роботі "Релігія і виникнення капіталізму" (1926 р.) дослідив, як функції окремих частин людського тіла використовувалися в теорії досягнення суспільної рівноваги. Б. Тернер вказує на те, що постійно зростає кількість наукових праць, присвячених тому, як "тіло Христа" стало фундаментальною метафорою Церкви, а згодом – моделлю для побудови перших торгових корпорацій та політичних інститутів [11, с. 141].

Людське суспільство, за словами Е. Дюркгейма, є не штучною конструкцією розуму, а "системою активних сил", результатом еволюційного процесу, що поєднує в собі біологічні, культурні та соціальні феномени. Всі тілесні функції невіддільні від соціального життя, від повної включеності тіла людини в усі форми просторово-часових, комунікативних, перцептивних, психосоматичних і символічно-пізнавальних процесів [6].

В антропології проблеми, пов'язані з людською тілесністю, займали надзвичайно важливе місце, особливо в теоріях, присвячених архаїчним ритуалам, космологічним уявленням та соціальному структуруванню. За словами Б. Тернера, проблематика тілесності увійшла в антропологію на фундаментальному онтологічному рівні, адже ця дисципліна концентрувала дослідницький пошук у напрямку концептуальної взаємодії по лінії "природа/культура", де тіло уособлює одну з центральних теоретичних проблем. Вчений пояснює інтерес антропології до тіла, насамперед, тим,

що воно виступає системою класифікації, "природним" джерелом соціальних метафор ("глава держави", "органи влади" тощо) [11, с. 143]. Більшість концепцій тіла, що виникли у XX ст., мають синтезний філософсько-антропологічний характер.

Слід також зазначити, що значний вплив на дослідження соматичної проблематики, як і на розвиток соціальної антропології, мали ідеї структуралізму, теоретики якого вважали, що в живому досвіді людини вміщується своєрідний "код", за посередництвом якого структурується реальність. Прихильники структуралізму були впевнені в ефективності дослідження соціокультурних явищ саме як структур (структура мови, дії, соціальних інститутів, родинних стосунків, гендерних відносин тощо), але при цьому вони виносили суб'єкта діяльності за межі філософування й наукової рефлексії. В результаті проблема суб'єкта, особистості, їх унікальної ролі в історії була невинновдано ігнорована протягом певного періоду (до т. зв. "антропологічного повороту"). "Терор схематизації" доповнювався в структуралізмі "лінгводетермінізмом" і тенденцією розглядати всі без виключення культурні феномени як акти комунікації (зокрема, У. Еко доводив: всякий комунікативний акт перенасичений соціальними та історичними кодами й залежить від них). Проте слід зазначити, що далеко не всі структуралісти поділяли подібні "радикальні стратегії". Зокрема, К. Леві-Строс – видатний інтелектуал XX століття, котрий одним із перших запровадив тілесну проблематику до дискурсу антропології – застерігав від небезпеки логоцентризму: "Спроба розглядати мову як логічну модель, котра може допомогти нам ... зрозуміти структуру інших форм комунікації, цілком рівнозначна погляду на мовну діяльність як на джерело цих форм" [8, с. 90].

В архаїчних культурах тіло людини, як і житло, її мислилися прямим аналогом впорядкованого космосу. Навколишній простір, житло і тіло уявлялися єдиною системою життєзабезпечення, даною людині божествами. В основі східної медицини також лежить уявлення про гармонійний зв'язок тіла з цілісністю світу, "космічність" тіла людини. В гностичних та езотеричних концепціях тіло поставало як мікрокосм [13, с. 64].

Відомий антрополог Мері Дуглас розглядала тіло в якості класифікаційної системи, досліджуючи реакцію людини на різні прояви неврегульованості, хаотичності й дезорганізації в соціальному і природному оточенні. Головним типом реакції ставало створення систематичної класифікації та вироблення структуротворчих категорій, здатних відновити порядок і гармонію [4]. За словами Б. Тернера, людське тіло протягом усієї історії виступало головним засобом класифікації, оскільки воно є найбільш універсальною, природною й усвідомлюваною індивідом метафорою,

невичерпним джерелом алегорій порядку і непорядкованості. Але саме М. Дуглас зуміла культурологічний аналіз тілесності зробити центральним пунктом власної антропологічної теорії, використавши ідею меж тіла як метафору соціальної системи для пояснення великої кількості моделей поведінки індивіда в соціумі (від архаїки до сучасності) [11, с. 139].

Важливим методологічним засновком сучасної соціальної антропології є уявлення про те, що людські інстинкти як біологічні функції тілесності лежать в основі тілесних і соціальних потреб людини, відіграють ключову роль у формуванні соціуму (тому тілесність і соціальність є взаємопов'язаними багатовимірними та багатоаспектними іпостасями людини, що їм властива багатогранна сукупність зв'язків) [9, с. 20].

Одним з перспективних напрямків сучасної соціальної антропології є дослідження того, в який спосіб тіло в західному суспільстві стало репрезентуватися, насамперед, як Капітал і Фетиш, "найпрекрасніший об'єкт споживання", що в нього індивід має постійно "вкладати" (в сенсі "інвестування", економічного й психологічного), аби тіло приносило статусний, іміджевий, а то й звичайний комерційний прибуток. В подібному контексті ставлення до тіла відображає ставлення до речей або соціальних стосунків. За словами А. Дьякова, ставлення до тіла сьогодні дуже нагадує поводження з колонізованою територією чи об'єктом експлуатації, що від нього можна отримати видимі знаки щастя, здоров'я і краси (і який при цьому конститується як усе більш функціональний "об'єкт"). Тіло постає в якості елементу соціальної тактики, що має приносити прибуток і слугувати реалізації нормативного "принципу насолоди" й "гедоністичної рентабельності" (проголошених найвищими цінностями в сучасній масовій культурі) [5, с. 179-180].

В розрізі подібних міркувань значний інтерес становлять ідеї Ж. Бодріяра, який по-новаторськи комбінував теоретичні напрацювання соціальної антропології і філософії під впливом праць Ж. Батая, М. Мосса й А. Арто, намагався дати модель концептуального осмислення сучасного йому західного суспільства через аналіз "символічного обміну", "імперіалізму мас-медій" та системи придушення "мовчазних мас". Так, мислитель стверджував, що в культурі Заходу всяка експлуатована (а тому небезпечна для влади) категорія людей набувала сексуального визначення, маркувалася певними сексуально-тілесними штампами, як от уявлення про гіперсексуальність негрів або "ідеологічне" отождолення жінки з сексуальною хтивістю. Навіть така, здавалося б, природна категорія, як сексуальність, за Ж. Бодріаром, зводиться в системі капіталу й тотального споживання до статусу "структури символічного обміну", тіло стає "гене-

ратором символічних вчинків", що в ньому головну роль відіграє "соціальна функція обміну". Подібними міркуваннями й зумовлюються відомі максими вченого: "Еротика існує у знаках і ніколи не існує в бажанні" та "Жінку "споживають" завдяки сексуальному звільненню, а сексуальне звільнення "споживається" завдяки жінці" [2, с. 174, 179]. Постмодерний "тілоцентризм" і "мода на тіло" насправді є процесом "фантазматичної раціоналізації", в якому тіло "виганяється й виживається". Найбільш ефективним засобом нейтралізації тіла й сексуальності стає мода як "найбільш значний вияв принципу всезагальної еквівалентності" [5, с. 182].

Інший відомий французький мислитель, що органічно поєднував зацікавлення соціологією, антропологією, історією й філософією для висунення цікавих і новаторських концепцій, – Жорж Батай – стверджував, що першим кроком, з якого бере відлік історія, стало усвідомлення смерті, що відокремило людину від тварини (на основі цього знання і виник еротизм, який відрізняв сексуальне життя людини від тваринної поведінки) [1, с. 275]. Універсальними критеріями відмінності людини від тварини Ж. Батай вважав не мову й мислення (традиційний підхід в антропології), а ерос і танатос. В подібній перспективі еротизм поставав як своєрідна "антропологічна машина", яка "виробляє відмінності" між тваринним та людським світами, – історія для автора "Історії еротизму" осмислювалася через призму еротичної чуттєвості: розвиток цивілізації стимулював усе більш складні й витончені форми еротизму [12, с. 26-33]. Початковим етапом конститування соціального буття й первинним соціальним механізмом мислитель назвав заборону на інцест як перший елемент еротизму. Фундаментальним для культурогенезу і антропогенезу ситуації "подолання кордонів" і "виходу за межі" Ж. Батай пов'язував саме з сексуальними заборонами-табу, а історичну динаміку соціуму ототожнював з чергуванням заборон і трансгресії (подолання цих заборон).

Ідеї Ж. Бодріяра і Ж. Батая, попри всю свою контроверсійність і неординарність (а краще сказати, завдяки їм), на нашу думку, варті пильної уваги не лише з боку істориків філософії, але й фахівців із соціальної антропології, оскільки можуть допомогти відійти від застарілих схем і теоретико-методологічних засад, по-новому поглянути на специфіку соціального буття індивіда в сучасній "культурі присутності" (термін Г. Гумбрехта), що впевнено витісняє "культуру значення" і утверджує глобальну парадигму віртуального споживання [7, с. 144] (де віртуальні знаки, символи та образи, центровані довкола "порногламуру", здобули пріоритет перед реальними товарами та послугами).

В просторі сучасної соціогуманітаристики окремі автори виділяють антропологію тіла в якості однієї з дисциплін, які входять в загальний

напрямок соціальної і культурної антропології [6]. Ця дисципліна займається дослідженням усіх галузей соціального життя, в яких тим чи іншим чином проявляється значимість функцій тіла, що іноді детермінують і скеровують розвиток окремих соціокультурних процесів, феноменів або різновидів поведінки.

Важливе місце тілесна тематика займає в таких важливих для соціальної антропології галузях, як дослідження соціальної пам'яті (П. Нора, Е. Хеккінгс, Я. Ассман, М. Вінок, П. Хаттон, М. Хальбвакс), постколоніальні студії (Г. Співак, Е. Саїд, Ф. Фанон, Г. Бгабх), гендерні дослідження (Б. Фрідан, Дж. Батлер, Н. Пушкарьова, Дж. Скотт, С. Ушакін), дослідження засобів масової комунікації (М. Маклюєн, Н. Луман, Г. Дебор, В. Беньямін, В. Онг, С. Квіт), дослідження простору (як поєднання фізичного й соціального компонентів – П. Бурдьє, А. Лефевр, Д. Вуд, В. Каганський, Д. Харлей), історія повсякденності й "нова культурна історія" (К. Гінзбург, Е. Ле Руа Ладюрі, Р. Мюшамбле, О. Удод). В контексті поглиблення тенденцій до транс- та інтердисциплінарності в сучасній соціогуманітаристиці теоретико-методологічний і концептуальний "взаємообмін" між вищевказаними науковими напрямками і течіями стає не лише новою інтелектуальною модою, але й досить міцно вкоріненою традицією.

Висновки. Проблеми, пов'язані з соматичною проблематикою, посідають чільне місце в сучасній соціальній антропології. Теоретичні та практичні напрацювання щодо різноманітних соціокультурних аспектів людської тілесності в галузі соціальної антропології дали потужний імпульс до активного залучення соматичної аналітики до сфери наукових інтересів соціології, семіотики, лінгвістики, культурології, політології, історичної антропології, гендерних і постколоніальних студій, нової культурної історії та інших соціогуманітарних дисциплін та напрямків.

Ідеї та концепції щодо осмислення людської тілесності в якості, насамперед, соціокультурного феномену суттєво прискорили вихід сучасної соціогуманітаристики поза вузькодисциплінарні межі в напрямку до утвердження транс- та інтердисциплінарності та мультипарадигмальності. Проте системної культурно-антропологічної концепції тіла, яка б уможливила його нове осмислення в руслі постнекласичної наукової парадигми, все ще не вироблено.

В інтелектуальному просторі соціальної антропології сутність людини осмислюється як органічна взаємодія і взаємодетермінування тілесних і соціальних аспектів на кожному з рівнів людського буття.

Potapenko Y.O.

THE HISTORICAL REPRESENTATIONS OF SOMATIC PROBLEMS IN THE CONTEXT OF METHODOLOGICAL INNOVATIONS IN SOCIAL ANTHROPOLOGY

In the article the features of history representations of the human corporality in the context of development of social anthropology are considered. The special attention are spared to the scientific problems which are general for history of body and social anthropology.

Key words: somatic problems, social anthropology, corporality, discourse, conception.

Потапенко Я.А.

ИСТОРИЧЕСКИЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ СОМАТИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ В КОНТЕКСТЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ НОВАЦИЙ В СОЦИАЛЬНОЙ АНТРОПОЛОГИИ

В статье рассматриваются особенности исторической репрезентации человеческой телесности в контексте развития социальной антропологии. Особенное внимание уделяется научной проблематике, которая является общей для истории тела и социальной антропологии.

Ключевые слова: соматическая проблематика, социальная антропология, телесность, дискурс, концепция.

Джерела та література

1. Батай Ж. Слёзы Эроса / Ж. Батай // Танатография эроса. Жорж Батай и французская мысль середины XX века. – СПб.: Мифрил, 1994. – С. 273-282.
2. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр. – М.: "Республика", 2006. – 269 с.
3. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. – М.: "Добросвет", 2000. – 387 с.
4. Дуглас М. Чистота и опасность. Анализ представлений об осквернении и табу / М. Дуглас. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле. – 2000. – 120 с.
5. Дьяков А.В. Жан Бодрийяр: Стратегии "радикального мышления" / А.В. Дьяков. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. – 357 с.
6. Ивин И. Антропология тела // Философский словарь. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/187/word>.
7. Івашина О. Загальна теорія культури / О. Івашина. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 215 с.
8. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.
9. Медведєва Н.С. Проблема співвідношення тілесності та соціальності в людині і суспільстві. – Автореферат дис. ... канд. філос. наук. – К., 2005. – 32 с.

10. Романов П. Социология тела и социальной политики / П. Романов, Е. Ярская-Смирнова // Журнал социологии и социальной антропологии. – Том VII. – № 2. – 2004. – С. 115-137.

11. Тернер Б. Современные направления развития теории тела / Б. Тернер // Thesis. – Вып. 6. – 1994. – С. 137-167.

12. Тимофеева О. Введение в эротическую философию Жоржа Батая / О. Тимофеева. – М.: Новое литературное обозрение, 2009. – 200 с.

13. Тульчинский Г.Л. Вещь и тело как онтофания свободы / Г.Л. Тульчинский // Время / бремя артефактов (Социальная аналитика неоправимости). – СПб., 2004. – С. 44-70.

Коршак Я.М.

УДК 94(477.7):316.347(=162.1)"1850/1917"

ЧИННИКИ УКРІПЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

В статті зроблено спробу проаналізувати роль польської інтелігенції у збереженні етнічної ідентичності поляків в Одесі. Висвітлюється діяльність інтелігенції в польських культурних громадах на півдні України. А також розвиток і збереження релігійної свободи польських громад.

Ключові слова: етнічна група, поляки, Південна Україна, культура.

Своєрідність культури Південної України, де концентрувалась велика кількість представників різних етнічних меншин, сприяла консервативності побуту польського населення. Наявність значної кількості етноспецифічних рис у традиційній культурі польського населення України, сприяло тому, що вони упродовж всього історичного перебування на цій території збагачували у різних сферах культурне життя населення регіону [2, с. 3].

Незаперечним є внесок поляків у соціальне і культурне життя Південної України. Так, на початку XIX ст. зусиллями польських просвітителів Г. Колоната та Чацького в Україні було створено мережу загальноосвітніх шкіл [5, с. 3]. Натомість, слід зазначити, що там переважно навчалися діти з польських сімей. Щодо добродійної підтримки шкіл поляками як однією з найбільш численних етнічних утворень, то мотивація такої добродійної діяльності ґрунтувалась на прагненні зберегти власну етнічну (почасти – етноконфесійну) ідентичність. Як відомо з етносоціології, етнічна самоідентифікація є закономірним процесом, що особливо загострюється в умовах співіснування кількох етносів, або ж за наявності значних етнічних вкраплень у межах цілісного соціуму. Нажаль, ці школи, були ліквідовані царським урядом після поразки польського повстання 1830-1831рр. [1, с. 292].

Загальновідомі своїм внеском в історію та культуру південної України польські діячі: історики, економісти, а також заможні поляки за походженням, які працювали на цих теренах. Це Скаржинські, Шеміоти, Грохольські, Собаньські, Потоцькі, Комаровські, Грабовські та інші, хто залишив значний слід в побуті та культурі краю. Так, В.П. Скаржинський зробив істотний внесок у розвиток сільського господарства Півдня Росії – йому належала ідея устрою лісосмуг у причорноморських степах. Граф Комаровський був відомий своїми дослідженнями розведення шовковичних дерев, Потоцькі і Грохольські – широкою добрودійністю. [6, с. 10].

Серед знаменитих жінок, які проживали на території Південної України XIX століття, пальма першості, безсумнівно, належала дружині генерал-губернатора М.С.Воронцова графині Єлизаветі Ксаверіївні, уродженій Бранцькій. Від батька-поляка вона успадкувала світськість, невимовну чарівність і привабливість, що чимало сприяло успіхам у багатьох справах. За прийнятими у вищих колах нормами, Єлизавета Ксаверіївна була захоплена ідеєю бути корисною людям. У 1829 році вона разом із княгинею Роксандрєю Едлінг очолила новостворене "Новоросійське жіноче товариство піклування про бідних". Метою товариства було залучення представниць багатих сімейств в активну суспільну і благодійну діяльність – турботу про хворих, виховання сиріт, допомогу бідним, організацію будинків для людей похилого віку, богаділень, сирітських будинків. Сама Єлизавета Ксаверіївна жертвувала чималі гроші на спорудження в 1859 році Михайлово-Семенівського сирітського будинку для хлопчиків. [17, с. 188].

В молодій Одесі поляки відігравали важливу роль у культурному житті. Перша театральна вистава, пов'язана з польською трупю, відбулася в 1805 році у величезній коморі графині Ржевуської. В театрі відбувалися вистави польською мовою, що масштабно допомагало консолідації поляків і збереженню польської мови, культури. На ці театральні вистави приходили етнічні поляки не тільки за ради видовища, а з потребою спілкування рідною мовою. В цих театрах домінували польські актори з Києва, Житомира. На нашу думку, театри, які відкривались поляками в Південній Україні та загалом в Україні, допомогли в той період зберегти етнічну польську ідентичність [2, с. 15-18].

Після польського повстання 1863 року російська влада заборонила польський театр в Україні і Росії. Щоб зберегти свої традиції, мову, культуру, релігію, виникла ідея створення одного з польських національно-культурних товариств. "Ognisko" зародилося на засіданні католицького благодійного товариства 11 вересня 1905 року. На думку дослідника Д.О. Горюна, причинами для створення товариства були: загальний настрій рево-

люції 1905-1907 років і приклад міста Києва, де в той час вже оголосили про створення польського об'єднання "Ognisko". За зразком київського вирішили створити на півдні України об'єднання з центром в Одесі і назвати його "Ognisko". Ініціатива належала З. Локуцєєвському, що звернувся з питанням про необхідність польського об'єднання в Одесі до присутніх на зборах католицького благодійного товариства і попросив записатися тих, хто погоджується з цією ідеєю. Записалося 100 чоловік зі 150 присутніх. [3, с. 34].

Чималу роль в затвердженні статуту польського товариства, яке відбулося 17 січня 1906 року, зіграв А. Гаєвський, один із власників аптеки Гаєвського-Поповського. Членом "Ognisko", відповідно до статуту, міг бути будь-який поляк, що постійно чи тимчасово проживає у м. Одесі, незалежно від політичних поглядів і переконань [13, с. 21].

"Ognisko" складалося з більш, ніж 300 активних членів. Воно налічувало певну кількість секцій. Літературна секція проводила лекції на соціальні, політичні, медичні теми. Секція об'єднувала 52-х чоловік. Музично-театральна займалася навчанням гри на музичних інструментах, хором, співом – 77 чоловік. Існувала і спортивна секція – близько 50 чоловік. Багато поляків охоче користувалися бібліотекою товариства. Вона нараховувала 1 тис. 791 томів, були також варшавські газети, журнали. 77 томів для бібліотеки передав комітет каси ім. Й. Мянєвського (Фонд підтримки науки) із Варшави [19, с. 161].

Після "Ognisko" було створено об'єднання "Lira", яке зосередило свою увагу на театральній діяльності, пропаганді польської культури. Воно почало свою роботу 20 лютого 1906 року. Більшість вистав були репрезентовані у будинку Купецького клубу за адресою: вул. Рішельєвська, № 1 [15, с. 74].

Ініціатором і засновником Польського дому в Одесі був Анджей Калєнкевич. "Domu Polskiego" кілька разів змінював своє розташування. Спочатку він був відкритий на вулиці Кузнєчній, пізніше було орендовано приміщення за адресою: вул. Єврейська, 50 і, нарешті, переобладнали для цілей польської організації будинок на перехресті вулиць Манежної і Градоначальницької № 1. Коли починалися гоніння на польські товариства, українська "Просвіта" надавала своє приміщення для проведення різних заходів. А коли її було закрито, то польські та литовське товариства надавали просвітянам свої помешкання для проведення заходів [20, с. 118].

У складі Польського дому були бібліотечна, театральна секції, буфет, трохи пізніше була утворена дитяча секція. Прибуток за 1908 рік склав

6 тис. 61 карбованець 57 копійок, витрати – 6 тис. 194 карбованці 43 копійки. Більшість грошей було зібрано від проведення театралізованих вистав, вечорів танцю, бібліотечних днів (бібліотека також продавала газети, журнали, книги). Значну частину витрат складала оренда приміщення і пов'язані з цим інші витрати. У зв'язку з цим довгий час головною метою польського товариства було будівництво свого будинку [15, с. 237].

Революція в Росії сприяла активізації польської видавничої справи в Одесі. Були видані в 1906-1908 рр. такі польські газети як "Zycie Pjlskie", "Nowiny Pjlskie". Наприклад, одеський Градоначальник дозволив видання "Життя польського" 14 березня 1906 року, про що свідчить документ з ДАОО: Разрешить Йвану Антоновичу Миодушевському издавать еженедельную газету на польском языке "Zycie Pjlskie", ("Жизнь польская") [7, с. 5].

В другій половині XIX – на початку XX ст. поляки проживали не тільки у містах, містечках і великих селах Південної України, але й у доволі віддалених провінційних місцинах, де часто переважало російське і українське населення і не було великих можливостей дотримуватися постулатів своєї релігійної культури, розвивати рідну мову і традиції, передавати їх у спадок нащадкам. У таких випадках охоронцями польської культури і національного духу ставали польські землевласники та чиновники, які згуртовували довкола своїх садиб фільваркових працівників, незалежних рілників, робітників шахт. Вони влаштовували для них недільні школи з вивчення катехізису і літератури рідною мовою, а з нагоди національних свят – забави для дітей і дорослих. Наприкінці XIX ст. деякі з них навіть почали створювати у селах публічні читальні [16, с. 74].

Польська етнічна група на Півдні України в складі Російської імперії зберігала свою ідентичність. Але згубним для поляків виявився період правління радянської влади з 1922 року. [4, с. 86].

Серед національних меншин, які проживали в Україні, поляки за переписом 1926 р. посідали четверте місце – 476,4 тис. чоловік, в тому числі в Одеській області – 27 тис. 277, у Херсонській – 4 тис. 700, у Миколаївській – 12 тис. 369 чоловік.

Невдала для СРСР радянсько-польська війна, польсько-німецьке зближення на початку 30-х років, згорання політики "українізації" призвели до кардинальних змін у долях польських мешканців України. Вони поряд з іншими національними меншинами, потрапили під прес масових сталінських репресій [10, с. 217].

Звинувачення, що висувалися проти поляків, можна поділити на умовні групи: ідеологічну – 37,2%, диверсійну – 28,3% і ворожу діяльність у складі організацій – 33,5% [11, с. 69].

Під час політики так званої "коренізації" на території УРСР почали утворюватися польські сільські ради, польські національні школи та інші заклади культурної та освітньої сфери. Але на початку 30-х рр. у республіці розгорнувся процес суцільної колективізації, почалося масове закриття, перепрофілювання та ліквідація таких закладів та установ, тому що польські селяни звикли вести переважно одноосібне господарство і не сприймали утворення колгоспів та радгоспів. Радянська ж влада, відповіла жорсткими репресивними методами: почалося масове відселення поляків з місць їхнього компактного проживання в інші райони країни з метою якомога більше розпорошити їх, а в подальшому й асимілювати. Такі дії викликали бурхливий супротив польського населення, яке почало емігрувати на свою історичну батьківщину – до Польщі [9, с. 172].

Насильницька колективізація, що призвела до розпаду селянського суспільства, зрівняла усіх у злиднях, зруйнувала господарства, волюнтаристська аграрна політика стала головною причиною страшного, небаченого в історії людства, лиха 30-х років – Голодомору. Його було змушене пережити і сільське польське населення [8, с.134].

Масові "чистки" та репресії проти польського населення широкого розмаху набувають з 1933 р. ЦК КП(б)У на пленумі у листопаді 1933 р. розглянув питання про проведення та нові завдання національної політики в Україні. У резолюції на доповідь С.В. Косіора з цього питання підкреслювалося, що польські національні сільради, колгоспи, школи, інститути "забруднені польськими фашистськими елементами", тому потрібно "провести заходи до чистки цих організацій від ворожих елементів" [9, с. 281].

Фабрикувалися й різноманітні справи щодо шпигунських організацій, які начебто працювали на користь військових розвідок зарубіжних країн. Так, широкого розголосу набула "викрита" й так звана "Польська організація військова". Вона, на думку керівників держави, проводила масову шпигунську, шкідницьку та агітаційну роботу проти Радянського Союзу. Очолювали її, за викриттям радянських чекістів, найвищі керівники комуністичного руху, такі як, наприклад, колишній генеральний секретар Комуністичної партії Польщі, кандидат у члени президії виконкому Комінтерну, завідувач польським сектором Інституту Маркса-Енгельса-Леніна Ю.В.Сохацький-Братківський [13, с. 14].

Як проходила польська операція, видно із доповідної НКВС України, надісланої до народного комісаріату внутрішніх справ СРСР. У ній зазначалося, що вже на 1 листопада 1937 р. в Україні по польській лінії заарештовано 19 тис. громадян. З цієї кількості завершено справ на 7 тис. 69 чоловік, з них засуджено до розстрілу 4 тис. 885 [18, с.14].

Майстра залізничної станції Голта в Первомайську поляка Ю.І. Сливу розстріляли за те, що він серед працівників депо "провадив" антирадянську агітацію і вихваляв умови життя в капіталістичній Польщі, зводив наклеп на Радянський Союз [4, с. 39].

Всі ці люди пізніше були реабілітовані за недоведеністю провини.

Найбільш поширеною статтею, за якою радянська репресивна система судила людей, була 54-10 Кримінального кодексу СРСР "Розповсюдження антирадянської пропаганди та агітації", тому що ця стаття надавала можливість притягнути до суду, по суті, будь-якого громадянина Радянського Союзу. [14, с. 193].

Таким чином, так звана "польська лінія" була однією з основних під час репресій кінця 30-х рр. XX ст. Розгорнута в Радянському Союзі широка кампанія по дискредитації поляків дуже тісно торкнулася й України, яка, як завжди, стала основним полігоном для випробування чергових перетворень часів сталінізму [12, с. 241].

За такий тривалий час перебування на Півдні України нащадкам поляків вдалося зберегти знання мови, культури свого народу. Відкрились в великих містах польські громади. Так, польська громада міста Одеси зберегла бібліотеку, для цього навіть було виділено спеціальне приміщення. На жаль, багато цінних старих фоліантів не збереглося, але, незважаючи на це, деякі книги мовою оригіналу були наданні корінними одеситами. Серед них є література, що датується 1863 роком. Був період, коли одночасно в Одесі виходило близько десяти газет польською мовою. А на сьогоднішній день періодично виходить лише всеукраїнська газета "Dzenik Kijowski " – додаток до газети "Голос України". Деякі газети і журнали вони отримують через Генеральне Консульство Республіки Польща в Одесі.

Korshak Y.M.

FACTORS STRENGTHENING POLISH ETHNIC IDENTITY IN SOUTHERN UKRAINE

An attempt to analyse the role of Polish intelligentsia in maintenance of ethnic identity of Poland in Odesa is done in the article. Activity of intelligentsia is illuminated in Polish cultural communities on the south of Ukraine. And also development and maintenance of religious freedom of Polish communities.

Keywords: ethnic group, Poland, South Ukraine, culture.

ФАКТОРЫ УКРЕПЛЕНИЯ ПОЛЬСКОЙ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ НА ЮГЕ УКРАИНЫ

В статье сделана попытка проанализировать роль польской интеллигенции в сохранении этнической идентичности поляков в Одессе. Освещается деятельность интеллигенции в польских культурных общинах на юге Украины. А также развитие и сохранение религиозной свободы польских общин.

Ключевые слова: этническая группа, поляки, Южная Украина, культура.

Джерела та література

1. Горун Д.О. Украинско-польские отношения в постсоветский период: Некоторые аспекты сотрудничества. // Записки исторического факультета (ЗІФ). Выпуск 5, Одесса, 1997.
2. Горун Д.О. Україно-польське регіональне співробітництво // Нова політика. 1999. – № 3.
3. Горун Д.О. Короткий нарис розвитку польської громади м. Одеси у другій половині XIX – на поч. XX ст. – Одеса, 1996.
4. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: Економічне і соціально-політичне становище на початку XX ст. – К., 1993.
5. Державний Архів Одеської Області (далі ДАОО). – Ф2. – Оп.7. – Спр.218. – С. 3
6. ДАОО. – Ф.6. – Оп.1. – Спр. 3815. – С. 10.
7. ДАОО. – Ф.6. – Оп.4. – Спр. 718. – С. 5.
8. Дружинина Е. И. Южная Украина 1800-1825. – М., 1970.
9. Кабузан В. М. Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав. – М., 1992.
10. Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке: Численность и этнический состав. М., 1963.
11. Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX ст.). Кишинев, 1974.
12. Меметов А. Историко-лингвистический очерк. – М., 1993.
13. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – Киев, 1975.
14. Населення України: Демографічний щорічник. – К., 1993.
15. Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 2.
16. Ніколаєвський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1939 р. в Україні. – К., 2002.
17. Пилипчук Р. Перший професійний театр в Одесі. Польсько-Російська трупа Яна Непомуцена Камінського // Поляки на півдні України та в Криму. – 2007. – С. 187-205.

18. Русские. Материалы к серии "Народы и культуры". – М., 1992.
19. Шитюк М.М., Шкварець В.П. Комуністичний терор проти польського населення Півдня України в 20-50-х роках ХХ століття. – Херсон, 2001.
20. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-х роках ХХ століття. – К., 2000.

Худайбердієва (Аширгельди-гизи) О.А.

УДК 392.8(=512.145)(477.75)

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ІСЛАМСЬКИХ НАСТАНОВ В СИСТЕМІ ХАРЧУВАННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР

В статті аналізуються заборони в системі харчування кримських татар, що обумовлені їх мусульманським віросповіданням. Автор приходить до висновку, що до середини ХХ ст. у кримських татар існувало дві системи харчування: степова – ногайська, а також землеробська – гірська і південнобережна. В першій з них гірше дотримувалися мусульманських заборон. В наш час ці відмінності стерлися. Кримські татари, в цілому, дотримуються мусульманських харчових заборон, але недостатньо послідовно.

Ключові слова: мусульманські заборони та настанови, система харчування, кримські татари.

Багато народів справдана мають свої традиції і норми вживання їжі і пиття, зокрема – харчові табу – тимчасові або постійні. Багато особливостей харчування можуть навіть виступати як найважливіші і наочніші відмінності між великими історико-етнографічними областями. Наприклад, народи Східної Азії не споживають молочних продуктів. Скотарі-кочівники не п'ють свіже молоко, а вживають виключно кисломолочні продукти. Китайці і деякі інші народи Східної Азії вживають тільки термічно оброблені продукти, тоді як на півночі Євразії на столі звичайні сире м'ясо і риба. Індуси не їдять м'яса великої рогатої худоби; мусульмани і їудеї – свинину, улюблену у слов'ян і інших європейських народів; слов'яни – конину і собачатину (перша – улюблене м'ясо у кочовиків Євразії, друга – вживається багатьма народами Східної, Південно-Східної Азії, Океанії) [39]. Найчастіше забороняється споживати м'ясо певних видів тварин. Ці традиції відображають еволюцію етнічної культури, зокрема – світогляду народу, їх вивчення дозволяє пролити світло на його стародавні релігійні уявлення.

Харчування кримських татар було предметом вивчення, проте більшість праць або носить популярний характер – в них лише дається перелік і рецепти блюд кримськотатарської кухні, або – освітлюють тільки окремі

частковій питанню [37; 13; 4; 38; 22, с. 266-285; 32; 26; 27, с. 35-41]. В науці немає дослідження, в якому б розглядалася проблема формування тієї системи харчування, яка характерна для кримських татар, її історична обумовленість, зв'язок з господарською діяльністю і релігійною приналежністю. Оскільки кримські татари є мусульманами, вивчення їхньої кухні дозволяє визначити ступінь релігійності, дотримання релігійних настановлень ісламу.

Іслам – не просто певна релігійно-філософська доктрина, це спосіб життя і напрям думок, релігія регулює всі сторони життя і побуту мусульманина. Іслам не тільки строго регламентує склад їжі, але і наказує виконувати певні обрядові дії, щоб їжа стала "дозволеною" – *халяль*.

У загальній формі харчові заборони ісламу викладені в основному джерелі цієї релігії, священній для кожного мусульманина книзі – Корані: "Заборонена вам мертвечина і кров, і м'ясо свині, і те, що заколене з покликанням не Аллаха, і задушена, і убита ударом, і убита при падінні, і заколена, і те, що їв дикий звір." [18: 5:4]. Про інші харчові заборони див. також: [18: 5:92-93; 4:46; 47:16-17; 16:69]. Детальніше харчові заборони визначаються шаріатом.

Також забороненими в ісламі вважаються будь-якого роду напої і їжа з п'янкими і одурманюючими властивостями. "Вино, майсір [азартна гра у стародавніх арабів. – О.Х.], жертвовники, стріли – мерзота з діяння сатани. Сторонитися ж цього, – можливо, ви виявитеся щасливими!" [18: 5:92].

Гріхом і правопорушенням вважається тільки навмисне і добровільне вживання заборонених їжі і пиття. Якщо ж хто-небудь примушений до цього силою або голодом і спрагою, не маючи можливості задовольнити їх інакше, то такий гріх йому легко прощається [12, с. 274].

Слід зазначити, що харчові заборони декілька відрізняються залежно від мазхабу (кримські татари відносяться до ханафитського – одному з чотирьох мазхабів – правових шкіл (течій) в ісламі). Так, наприклад, в деяких мазхабах (ханафити і шафіїти) дозволено вживання алкогольних напоїв в кількостях, що не викликають наслідків, або як ліки. Немає єдиної думки про споживання конини, ослятини, м'яса слона, а також плазунів (крокодилів, ящірок, черепах і т. ін.) і деяких інших диких тварин [12, с. 274].

Основним джерелом для вивчення системи харчування кримських татар до ХХ ст. є записки мандрівників і інших спостерігачів, що знаходилися в їхньому етнічному середовищі [2, с. 222; 25, с. 59-60; 8, с. 167-168; 23, с. 68-69; 6, с. 356-357; 14, с. 26; 24, с. 473-493; 5, с. 56-57, 60; 28, с. 350; 1, с. 123-124; 35, с. 44-47; 15, с. 40; 9, с. 152; 34, с. 22, 46, 47; 29 (цит. за: 20,

с. 353-354); 10 (цит. за: 20, с. 144-145); 17, с. 31-32; 16 (цит. за: 20, с. 242); 31, с. 20, 64, 68, 77; 37; 20 (цит. за: 20, с. 289)]. Аналіз цих джерел показує, що вже з початку формування кримськотатарського етносу в Кримському улусі Золотої Орди і, пізніше, – в Кримському ханстві – існувало дві, що різко відрізняються одна від одної, моделі харчування, зокрема, це стосувалося тих елементів харчування, які визначаються в ісламі. Одна з цих моделей існувала у кочового населення степового Криму, а також у ногайців Північного Причорномор'я і Приазов'я, що пізніше частково увійшли до складу кримськотатарського етносу, інша – у осілого землеробського тюркомовного населення гірського і південнобережного Криму.

Для предків степових кримських татар було характерне скотарське господарство, основу стада складали придатні для цілорічного випасу на підніжному корму коні, дрібна і крупна рогата худоба, верблюди. Менше значення грало землеробство, в основному, вирощування таких зернових культур, як просо, ячмінь, жито, пшениця, гречка [34, с. 47, 50, 52]. В ті періоди, коли населення випробовуване демографічним тиском або недоліком худоби (в результаті воєн, дефіциту кормів, епізоотій), роль землеробства підвищувалася, в сприятливіших умовах – ставала менш значущою. Відповідно до багатотваринних традицій кочового скотарства, що склалися ще на території прабатьківщини стародавніх тюрків – в Центральній Азії та на прилеглих землях, виробилася найбільш оптимальна і раціональна система харчування. Її основу складали м'ясні і молочні продукти, другорядну роль грали зернові і інші рослинні продукти [36; 30; 33; 11, с. 120-139; 7 і багато ін.].

Навпаки, недолік пасовищ і, в цілому, специфіка природно-географічного середовища в гірському і південному Криму сформували модель харчування, в якій м'ясо-молочні продукти грали менш значну роль, а на перший план виступали продукти землеробства – зернові та овочеві культури, продукти виноградарства та садівництва [35; с. 21], на південному березі помітну роль в харчуванні грала і риба [19; с. 45-48].

Численні спостереження XV – XIX ст. відзначають, що серед основних продуктів харчування у степняків присутні: конина (А. Контаріні (про північнокавказьких ногайців), М. Меховський, С. Герберштейн, М. Литвин, М. Броневський, Какаш і Текандер, Жан Де-Люка, Боплан, А. Олеарій (про північнокавказьких ногайців), Д'Асколі, Ферран, Кантемир, Турецьке джерело 1740 р., Тунманн, Паллас, Медици), кров (М. Меховський, С. Герберштейн, Боплан), м'ясо померлих від хвороб тварин (М. Меховський, С. Герберштейн, М. Литвин, Боплан, Тунманн), кисломолочні (слабоалкогольні) напої: кумис (А. Контаріні (про північнокавказьких ногайців), М. Меховський,

С. Герберштейн, Какаш і Тектандер, Жан Де-Люка, Боплан, А. Олеарій (про північнокавказьких ногайців), Д'Асколі, Турецьке джерело 1740 р., Тунманн, Медици), катик, айран (Жан Де-Люка, Ферран, Тунманн, Радде), боза – слабоалкогольний напій з проса, типу браги (М. Меховський, Жан Де-Люка, Боплан, Д'Асколі, Ферран, Турецьке джерело 1740 р., Тунманн), мед – слабоалкогольний напій (Жан Де-Люка, Боплан, Тунманн), молочна горілка арака (М. Меховський, Боплан). Кров їли або окремо, або змішуючи з просом (М. Меховський), або змішуючи з мукою і зваривши в горщику (Боплан). Разом з тим, наголошується, що ногайці не їли свинини (С. Герберштейн, Боплан, Радде), деякі спостерігачі пишуть, що "цей народ досить тверезий" (М. Литвин, Боплан), втім, не всі мандрівники розділяли цю думку. Такий основний набір продуктів і основних блюд практично не змінювався з XV до кінця XIX ст.

Гірські і південнобережні кримські татари їли хліб (Д'Асколі, Тунманн, Дмитрієвський, Радде, Куфтін), рис (Турецьке джерело 1740 р., Тунманн, Паллас), різні фрукти (Тунманн, Паллас, Дмитрієвський, Радде), овочі (Паллас, Куфтін), рибу (Тунманн, Дмитрієвський), масло (Тунманн), бекмес – патоку з виноградного або фруктового соку (Паллас вважає її характерною для гірських кримських татар, Дмитрієвський, Кедрін), мед (Тунманн, Дмитрієвський), пили молоко (Тунманн), шербет (Тунманн, Дмитрієвський), бозу (Дмитрієвський, Радде, Куфтін), вино (Тунманн), горілку (Паллас – у гірських кримських татар).

Таким чином, кочівники в значно меншому ступені, ніж осілі кримські татари дотримувалися мусульманських харчових заборон. Це було зумовлено особливостями господарської діяльності, тривалим збереженням стародавніх культурних і харчових традицій, які перемагали при зіткненні з іншими моделями харчування. Навіть дотримання заборони на свинину швидше визначилося не впливом ісламу, а тим, що ця домашня тварина не сумісна з веденням кочового господарства, оскільки не може тебенювати, її раціон заснований не на траві, вона не може пересуватися на значні відстані і не розводилася предками тюркських народів і до ухвалення ісламу [11, с. 124].

Разом з тим, не можна не брати до уваги і гіпотезу туркменського етнолог М. Бердієва, який вважає, що іслам перетворився на провідник іранських (додамо: і ширше – індоєвропейських, осілих) архетипів культури в тюркське кочове середовище. При цьому дані елементи культури, маючи ісламську оболонку, могли бути за своєю суттю не більш мусульманськими, ніж елементи культури кочовиків, що конкурують з ними, а походити від доісламських традицій відповідних народів. Наприклад, він

відзначає, що в ісламі немає офіційної заборони на забій худоби в день поховання і на подальших поминаннях. Згідно його канонам, душі померлих можуть бути врятовані молитвами і ними ж будуть ситі. Проте більшість туркменських мулл, що проповідують відмову від жертвоприношень худоби, посилаються не на Коран, а на sacramентальну незримую кров в будинку небіжчика, тобто спираються на іранське за походженням уявлення і, таким чином, поширюють його ще ширше [3].

Інший приклад, що приводиться ним, стосується харчових заборон і пріоритетів: "Іслам благоволить до певних видів їжі і заперечує інші: наприклад, він заохочує такі давньоземлеробські, іранські за походженням, ритуальні блюда як *сумалаяк*, *халиса*, *нішала*, які готуються в ході жертвоприношень і на релігійні свята (зокрема домусульманські), причому з вимовою кораничних і інших ісламських формул, і, навпаки, засуджує або не схвалює споживання таких тюрко-кочових продуктів як конина, арака і інші напої кисломолочного і спиртного бродіння. Останнім (як і сучасним спиртним напоям) ставиться в провину "одурманючі" властивості. В той же час духівництво і правовірна паства абсолютно лояльні до опіуму. Більш того, багато мулл, не кажучи про простих віруючих, не боячись гріха, самі його охоче споживають. Споживанню опіуму тюркомовні народи, в усякому разі, туркмени, також навчилися у іранців" [3].

Таким чином, в боротьбі з "неісламськими" традиціями степняків можна бачити не тільки опозицію: іслам – язичництво, але і конкуренцію двох етнокультурних моделей – тюркської-кочової і осіло-землеробської, такої, що сформувалася в результаті ісламізації і тюркизації автохтонного індо-європейськомовного населення Криму, Малої Азії і прилеглих територій. При цьому остання, завдяки ряду причин, зокрема – більш ранньому ухваленню ісламу, стародавніми традиціями міської культури і книжності, монополізувала право на тлумачення і розповсюдження догматів цієї релігії.

Інші харчові заборони пов'язані в ісламі з *Ас-саум'ом* – постом. Четвертий стовп ісламу – дотримання поста в рамазан, дев'ятий місяць мусульманського календаря.

Рамазан вважається особливим часом для мусульман, тому що в цей місяць Аллах вирішив призвати Мухаммада до пророцтва і послав йому перші кораничні одкровення. Тому рамазан найзначніше зі всіх місяців, що провіщає про настання часу духовного і фізичного самообмеження, час додаткових зусиль для розповсюдження любові, миру і спокою.

Пост вимагає від мусульманина свідомого приведення розуму в стан молитви і спокою. У денний час цього місяця правовірні піддають себе фізичним обмеженням і відмовляються від їжі, пиття, куріння і інтимних

відносин. Все це дозволяється після заходу сонця, аж до наступного ранку, коли стане можливим відрізнити білу нитку від чорної [18: 2:183].

Проте сенс поста не тільки в стриманості від їжі. У Корані вказано: якщо людина не може відмовитися від зла, насильства, жадності, дратівливості і підступних думок, то йому не слід утримуватися від їжі і пиття [18: 2:179-181]. Така стриманість буде безглуздою. "Багато таких, які постануть весь день і моляться всю ніч, проте долею їх буває тільки голод і безсоння" (хадіс Абу Дауда).

Людина, якій може нашкодити дотримання поста, звільняється від цього обов'язку. Серед них ті, хто потребує пильної опіки: немовлята і люди похилого віку, вагітні жінки і ті матері, що годують. Інваліди і люди, чий стан може погіршити від дотримання поста, також звільняються від цього обов'язку. Від поста звільняються жінки під час регул, солдати, що беруть участь в бойових діях, і психічно хворі, якщо вони не можуть усвідомити релігійної значущості дотримання поста. Всі вище перелічені категорії зобов'язані дотримувати пост після зникнення причин, що перешкоджали виконанню цього обов'язку. Якщо все-таки дотримання поста неможливе, їм слід роздавати милостиню за кожен пропущений день поста, якщо, звичайно, дозволяє фінансовий стан [18: 2:179-181].

Питання про ступінь дотримання цього розпорядження у кримських татар у минулому залишається маловивченим, оскільки дотримання (або не дотримання) поста ще більш інтимна сторона життя, ніж харчові заборони і настанови, це, як правило, віддалялося від поглядів спостерігачів. Із цього приводу є згадка Тунманна (кінець XVIII ст.) у відношенні ногайців Буджака: "пости і інші обряди погано дотримуються" [34, с. 48]. Жан Де-Люка (1-а половина XVII ст.) рахує, що "ногайські татари" (тобто приазовські ногайці) "не постануть", тоді як "перекопські татари" (тобто кримські ногайці) "строго дотримуються обрядів своєї віри" [24, с. 482, 485]. Інші автори, навпаки, відзначають наявність у "татар" (тобто у ногайців) поста в місяць рамазан (початок XVI ст.) [25, с. 59]; вельми суворе дотримання поста у кримських татар (початок – середина XIX ст.) [31, с. 17; 10 (цит. за: 20, с. 142)]. За контекстом повідомлення В.Х. Кондоракі (друга половина XIX ст.) також можна зробити висновок про дотримання кримськими татарами щорічного поста [19].

Харчування кримських татар приблизно з другої третини XX ст. можна вивчати за допомогою польових етнографічних досліджень. Такі дослідження проводилися нами в різних населених пунктах переважно гірських районів АР Крим: Соколине (Коккоз), Баштанівка (Пички), Куйбишево (Албат), Танкове (Біюк-Сюрень), Зелене (Татар-Осман-кьой) та ін. в 2007-2009 рр.

Оскільки субетнічні групи кримських татар вже в роки депортації, а тим більше після повернення на батьківщину, в значній мірі перемішалися, і традиційна система їх розселення в основному виявилася втраченою, вдалося прослідкувати основні особливості еволюції харчування всіх основних груп кримських татар впродовж приблизно останніх 70 років (враховуючи вік інформаторів найбільш похилого віку).

В результаті проведених досліджень можна зробити наступні висновки. Субетнічна і культурна різноманітність, зокрема, відносно особливостей харчового комплексу, у кримських татар в даний час практично зникла. Причиною тому було, з одного боку, як було вказано, змішення представників різних груп, при чисельному переважанні гірських і південнобережних кримських татар, з іншого, – зникнення кочових традицій і навіть сприятливих можливостей для ведення осілого тваринництва.

Більшості кримських татар відомі лише деякі харчові настанови – заборона на вживання свинини і алкоголю. Багатьом кримським татарам взагалі не відомі інші види "забороненої" їжі. У кухні сучасних кримських татар, в основі якої – гірська-південнобережна модель харчування, практично не збереглися такі продукти, характерні у минулому для степняків, як *кумис*, *боза*, *арака*, конина, використання крові для приготування блюд.

Із специфічно кочових за походженням продуктів, правда, відомих у минулому всім кримським татарам, зберігаються такі кисломолочні продукти як *к'атик'* – кисле молоко, *сьозьмя* – прохолодний напій з *к'атик'*а, розведеного водою, а також *курт* – різновид сухого сиру.

Настанови відносно міцних алкогольних напоїв строго дотримуються частиною кримських татар: взагалі не п'ють переважна більшість жінок, чоловіків – представників старшого покоління і частина молодих представників цього етносу, що знаходяться під впливом мусульманських проповідників з Туреччини і арабських країн. Інші, як правило, не зловживають алкоголем, випиваючи від випадку до випадку, зазвичай на світських святах, ніхто ніколи не п'є на похоронах і поминаннях, що вважається святотатством. Невелика частина кримських татар середнього і молодого віку в цьому відношенні не відрізняється від навколишнього населення інших національностей.

Заборона на вживання свинини набагато стійкіша, від випадку до випадку її можуть вживати у вигляді ковбаси або інших продуктів фабричного виробництва лише невеликий відсоток кримських татар, що найбайдужіше відносяться до традицій свого народу.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що за останнє століття з двох основних моделей харчування, що існували у минулому у крим-

ських татар, збереглася лише одна – гірська-південнобережна, в ній збереглися окремі елементи, характерні для кочовиків, але, швидше, не під безпосереднім впливом субетнічної групи ногайців, а завдяки тюркському (половецькому, огузо-туркменському і ін.) субстрату, що є у гірських і південнобережних кримських татар.

Ця модель, в цілому, більшою мірою відповідає мусульманським харчовим настановам, ніж їжі кочівників, що і зумовило вкорінення ряду мусульманських норм. Ця перемога обумовлена декількома чинниками, серед них – зникнення під впливом соціально-економічних і історичних чинників (з останніх слід зазначити російську окупацію Криму і політику обезземелення кримських татар, яка проводилася владою, разом із заселенням півострова осіло-землеробськими колоністами) господарсько-культурного типу кочових скотарів, подальшим зміщенням субетнічних груп народу, при кількісному переважанні нащадків осілих землеробів, впливом в другій половині ХХ ст. з боку народів Середньої Азії, перш за все, землеробів узбеків і таджиків, чия модель харчування виявилася достатньо близькою до моделі осілих кримських татар. Втім, не можна виключати гіпотезу М. Бердієва, згідно якої "мусульманські настанови", зокрема, в їжі, слід розглядати не через призму "духу" цієї релігії, а як експансію на кочову цивілізацію з боку її осіло-землеробських сусідів, здійснювану під прапорами ісламу.

Що стосується поста в місяць рамазан, можна припустити, що у минулому степові кримські татари гірше дотримувалися цього стовпа ісламу, тоді як гірські і південнобережні – достатньо суворо дотримувалися даного канону. Судячи з етнографічних матеріалів, на початку – в середині ХХ ст. кримські татари достатньо суворо дотримували пост в місяць рамазан (наявні матеріали більш репрезентативні відносно двох останніх субетнічних груп). Ця традиція була значно підірвана атеїстичною пропагандою і практикою в другій половині ХХ ст. В останні десятиліття практика дотримання рамазану відроджується. Більшість кримських татар зараз дотримується цієї настанови ісламу, хоча в даний час ми не можемо дати точніших відомостей – для цього потрібні додаткові дослідження.

Khudayberdyeva (Ashirgeldy-gyzy) O. A.

TO QUESTION OF STUDY OF ISLAM ORDERS IN SYSTEM OF NOURISHMENT OF CRIMEAN TATARS

In article are analyzed prohibitions in the system of nourishment of Crimean Tatars which are conditioned their Muslim religion. An author comes to the conclusion about that to the middle XX century the Crimean Tatars existed two systems of

feeding: steppe of Noghay and agricultural – mountain and south-coast. Muslem forbid were worse observed in first of them. At present, these differences disappeared. On the whole Crimean Tatars observe Muslim prohibitions in a feed, but it is not enough consistently.

Key words: Muslim prohibitions, system of feed, Crimean Tatars.

Худайбердыева (Аширгельды-гызы) О.А. К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ИСЛАМСКИХ ПРЕДПИСАНИЙ В СИСТЕМЕ ПИТАНИЯ КРЫМСКИХ ТАТАР

В статье анализируются запреты в системе питания крымских татар, которые обусловлены их мусульманским вероисповеданием. Автор приходит к выводу о том, что до середины XX в. у крымских татар существовало две системы питания – степная ногайская и земледельческая – горная и южнобережная. В первой из них хуже соблюдались мусульманские запреты. В настоящее время эти различия стерлись. Крымские татары, в целом, соблюдают мусульманские запреты в питании, но недостаточно последовательно.

Ключевые слова: мусульманские запреты и предписания, система питания, крымские татары.

Джерела та література

1. [Д'Асколи Д.] Описание Черного моря и Татариин, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татариин и проч. 1634. // ЗООИД. – 1902. – Т. XXIV.
2. Барбаро и Контарини о России. – М.: Наука, 1971.
3. Бердыев М. Очерки по исламской культуре Туркменистана: http://www.ca-c.org/journal/12-1997/st_11_berdiev.shtml
4. Билял М. Къырымтатар емеклери. – Ташкент: Мехнат, 1990.
5. Боплан Гийом де Левассер. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. – К., 1990.
6. Броневский Мартин. Описание Крыма. // ЗООИД. – 1867. – Т. VI. – С. 333-367.
7. Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991.
8. Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. – М.: МГУ, 1988.
9. Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1964.
10. Дмитриевский М. Картина Крыма или краткое описание татар и других народов в Таврии живущих... (Рукопись).
11. Жуковская Н. Л. Центральная Азия. // Этнография питания стран зарубежной Азии. Опыт сравнительной типологии. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1981.

12. Ислам: Энциклопедический словарь. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991.
13. Казанский К.К. Определение составных частей бузы и положение ее в ряду спиртных напитков. Диссертация на степень доктора медицины. – СПб., 1890.
14. Какаш и Тектандер. Путешествие в Персию через Московию 1602-1603 гг. – М.: Императорское общество истории и древностей Российских, 1896.
15. Кантемир Димитрий. Описание Молдавии. – Кишинев: Картя молдовяняскэ, 1973.
16. Кедрин И. Хозяйственные очерки Крыма. Отузская долина. // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1848. – Ч. 26.
17. Колли Л. Из "Путешествия по южной России" о. Минаса Медици. // ИТУАК. – 1910. – № 44.
18. Коран. / Пер. и комент. Крачковского И. Ю. – 2-е изд. – М.: Наука, 1990.
19. Кондораки В.Х. Универсальное описание Крыма. – СПб., 1875.
20. Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. – Симферополь: Доля, 2005.
21. Куфтин Б.А. Южнобережные татары Крыма. // Крым. – 1925. – № 1.
22. Лебедева Э.И. Крымскотатарская кухня. // Кулинарное искусство народов Крыма. – Симферополь, 2004. – С. 266-285.
23. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994.
24. [де-Люка Жан.] Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин. Жана де-Люка, монаха Доминиканского ордена (1625). // ЗООИД. – 1879. – Т. XI. – С. 473-493.
25. Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях. Сокровенное сказание монголов. – Рязань: Александрия, 2009.
26. Новосьолова Ю. Традиційне харчування кримських татар. // Матеріали 64-ї звітної студентської наукової конференції історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2008.
27. Новосьолова Ю. Традиційні та святкові страви кримських татар. // Матеріали 65-ї звітної студентської наукової конференції історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2009. – С. 35-41.
28. Олеарий Адам. Описание путешествия в Московию. – М.: Русич, 2003.
29. Паллас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793-1794 годах. – М.: Наука, 1999.
30. Потапов Л.П. Пища алтайцев. // Сборник Музея археологии и этнографии. – Вып. 14. – М.-Л., 1953.
31. Радде Г. Крымские татары. / Вступительная статья, общая редакция и комментарии Г. Бекировой. – К.: ИД "Стилос", 2008.

32. Сейтмететова Ш. Изысканная крымскотатарская кухня. – Бахчисарай, 2008.

33. Тузупов И.Е. Пища южных бурят. // СЭ. – 1957. – № 3.

34. Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь: Таврия, 1991.

35. Ферран. Путешествия из Крыма в Черкесию через земли ногайских татар в 1709 г. // Русский вестник. – 1842. – Т. 6. – Кн. 2. – Отд. 2.

36. Фиельсгруп Ф.А. Молочные продукты питания турков-кочевников. // Казаки. Сб. статей антропологического отряда казахстанской экспедиции. – Л., 1930.

37. Щепетов В.А. О питании татар Южного берега Крыма. Диссертация на степень доктора медицины. – СПб., 1886.

38. Эбубекирова Н. Традиционная крымскотатарская кухня. – Симферополь, 2004.

39. Этнография питания стран зарубежной Азии. Опыт сравнительной типологии. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1981.

Шевченко О.Б.

УДК 903'15(=221.15)-055.2"638"

САРМАТСЬКА ЖІНКА ЗА ДАНИМИ НАРРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ

Свідчення античних авторів є одним з найважливіх джерел для визначення ролі жінок у савромато-сарматському суспільстві. У статті в хронологічному порядку були зібрані і проаналізовані письмові свідчення, що мають відношення до цього питання. У ході дослідження був встановлений генетичний зв'язок між свідченнями різноманітних авторів, зміна їх характеру з плином часу. Визначені територіальні межі, на які вказують більшість джерел. Визначені особливості соціального, військового, культурного та побутового життя савромато-сарматських жінок.

Ключові слова: савромато-сармати, жінки, античні автори, джерела, суспільна роль.

Ще стародавні автори, сучасники савроматів, неодноразово звертали увагу на особливий статус жінки у побуті та житті цих номадів.

Для сучасних науковців саме свідчення античних авторів стали підґрунтям та основою для дослідження незвичної ролі жінки у суспільстві сарматських племен. Такі відомі вчені, як Ростовцев М.І., Косвен М.О., Граков Б.М., Смирнов К.Ф., Хазанов А.М., займаючись дискусійними питаннями матріархату, участі жінок у військових діях та, відповідно, зв'язком сарматських племен з легендами про амазонок, багато в чому спирались на відомості античної письмової традиції.

Усвідомлюючи важливість цієї групи джерел, що до визначення ролі жінки у суспільстві савромато-сарматських племен, ми вважаємо за необхідне провести окреме, більш детальне дослідження, присвячене вивченню нарративних матеріалів, що мають відношення до цієї проблеми.

Таким чином, основним завданням нашого дослідження є ретельний збір, систематизація та узагальнюючий аналіз античних письмових джерел відповідно до зазначеної теми.

Перша згадка про савроматських жінок відноситься до V ст. до н.е., та належить "Батькові історії" – Геродоту. Вже він, називаючи савроматів спорідненим скіфам, але самостійним народом, відмічає в них незвичне становище жінки: "110. Про савроматів розповідають наступне: коли елліни вступили у боротьбу з амазонками, то, як говорить легенда, елліни, перемігши їх у битві при Термодонті, відплили назад, везучи з собою на трьох кораблях амазонок, котрих їм вдалося захопити у полон. Останні, у відкритому морі, напали на чоловіків та порубали їх; але вони не знали кораблів та не вміли поратись ні з кермом, ні з вітрилами, ні з веслами і тому після побиття чоловіків стали носитися по хвилях по волі вітру, та прибули до Кремнів на Меотійському озері: ці Кремни лежать у землі вільних скіфів. Зійшовши тут з кораблів, амазонки відправились у заселену місцевість; зустрівши перший табун коней, вони захопили його, сіли на коней та стали грабувати власність скіфів.

111. Скіфи не могли пояснити собі те, що трапилось, так як не знали ні їх мови, ні одягу, ні народності, та дивувались, звідки вони взялися; вони прийняли амазонок за чоловіків-однолітків та вступили з ними у битву. Під час бою скіфи заволоділи трупами амазонок і таким чином дізнались, що вони – жінки. Тоді скіфи на нараді вирішили ніяким чином не вбивати більше амазонок, а послати до них наймолодших зі свого середовища, приблизно у такій кількості, скільки було амазонок; юнакам було наказано стати табором по сусідству з ними і робити все, що вони будуть робити, а у випадку переслідування з їх боку не вступати з ними у бій, але тікати; коли ж вони припинять переслідування, – повернутися та розташуватися табором по сусідству. Так вирішили на нараді скіфи, бажаючи мати дітей від цих жінок.

Послані юнаки стали виконувати наказ; амазонки, помітивши, що вони прийшли без усілякого злого умислу, залишили їх у спокої; з кожним днем обидва табори все більше і більше зближувались. Юнаки, подібно до амазонок, нічого не мали з собою, окрім зброї та коней, і тому вели однаковий з ними спосіб життя, займаючись полюванням та грабунком.

113. Біля полудня амазонки робили наступне: вони розходились по одній чи по дві, відходячи далеко одна від одної для природної потреби. Помітивши це, скіфи стали робити те саме; один з них наблизився до однієї з усамітнених амазонок; остання не відштовхнула його та віддалась йому без опору. Вона не могла з ним говорити, так як вони не розуміли мови один одного, і тому вказала йому рукою на слідуючий день прийти на те саме місце та привести з собою ще іншого, знаками показала, щоб їх було двоє і що вона також приведе іншу. Юнак, віддалившись від неї, розповів про це товаришам. На другий день він сам з'явився на те саме місце та привів з собою товариша; він застав амазонку разом з іншою вже в очікуванні. Інші юнаки, дізнавшись про це, також приманили до себе інших амазонок.

114. Після цього вони поєднали обидва табори та зажили разом, причому кожний юнак мав за дружину ту, з котрою уперше вступив у зв'язок. Чоловіки не могли навчитися мові жінок, але жінки перейняли мову чоловіків. Коли вони стали розуміти один одного, чоловіки сказали амазонкам наступне: "В нас є батьки, є і майно, не будемо же більше вести таке життя, але повернемось у наше суспільство та будемо жити в ньому, дружинами нашими будете ви, а ніякі інші жінки". Але амазонки заперечили на це наступне: "Ми, мабуть, не уживемось з вашими жінками, так як у нас неоднакові з ними звичаї: ми стріляємо з луків, кидаємо дротики, їздимо верхи, а жіночої праці не навчені, тоді як ваші жінки нічого не роблять з того, що ми перелічили, а займаються жіночими справами; вони постійно сидять на повозках, не ходять на полювання і взагалі нікуди не показуються; таким чином, нам з ними не поладнати. Але якщо ви бажаєте мати нас за своїх дружин та здатися чесними людьми, то підіть до ваших батьків, візьміть свою долю майна, потім поверніться до нас та будемо жити самі по собі".

115. Юнаки послухались їх поради та вчинили згідно з нею. Коли ж вони, отримавши свою частину майна, з'явилися назад до амазонок, дружини сказали їм наступне: "Нам робиться боязно та страшно при думці про те, як нам жити в цій місцевості, з одного боку, тому, що ми відібрали в вас батьків, а з іншого тому, що сильно розорили ваш край; але так як ви бажаєте мати нас за своїх дружин, то разом з нами зробіть наступне: залишимо цю землю, переправимось за річку Танаїс і там поселимось".

116. Юнаки і на це погодились; переправившись через Танаїс, вони йшли на схід три дні по тому від Танаїсу, та три ж від озера Меотиди на північ. Прийшовши таким чином у місцевість, що займають і тепер, вони оселились там. Звідси савроматські жінки здавна ведуть свій спосіб жит-

тя: вони їздять верхи на полювання з чоловіками та без них, виходять на війну та носять однаковий з чоловіками одяг.

117. Савромати говорять на скіфській мові, але здавна спотвореній, так як амазонки не зовсім її засвоїли. Відповідно до шлюбів дотримується в них наступне правило: жодна дівчина не виходить заміж, доки не вб'є ворога; деякі з них і вмирають у похилому віці безшлюбними, тому що не могли виконати цю вимогу" [2, № 2, с. 270].

Цілу низку дуже важливих етнографічних та антропологічних свідчень містить і відомий твір знаменитого грецького лікаря Псевдо-Гіппократа – "Про повітря, воду та місцевості". Про життя савроматських жінок автор повідомляє наступне: "У Європі є скіфський народ, що живе навколо озера Меотіди та відрізняється від інших народів. Назва його – савромати. Їх жінки їздять верхи, стріляють з лука та мечуть дротики, сидячи на конях, та б'ються з ворогом, доки вони у дівочтві; а заміж вони не виходять, доки не вб'ють трьох ворогів, та селяться на проживання з чоловіками не раніше, ніж здійснять звичаєві жертвоприношення. Та котра виїде заміж, пересте їздити верхи, доки не з'явиться необхідність поголовно виступати у похід. У них немає правих грудей, тому що ще у ранньому їх дитинстві матері їх, розкаливши приготовлений саме для цього мідний інструмент, прикладають його до правої груді та вижигают, так, що вона втрачає здібність рости, та уся сила та велика кількість соків переходить у праве плече та руку" [2, № 2, с. 295].

Дещо до більш пізнього часу відноситься повідомлення відомого грецького філософа – Платона (427 – 348 рр. до н.е.). Незважаючи на те, що згадки про савроматів у цього автора мають випадковий характер та моралізуючий тон, вони, втім, надзвичайно важливі у якості етнографічних та історико-побутових фактів. Філософ пише наступне: "...Слухаючи давню легенду, я переконався, а, відповідно, до теперішнього часу, власне кажучи, навіть знаю, що між народами, що оточують Понт, є численна кількість жінок, яких називають савроматідами та котрі не тільки їздять верхи, але й володіють луками та іншою зброєю, та вправляються у застосуванні їх нарівні з чоловіками..." [2, № 3, с. 241].

У 338 – 335 рр. до Р.Х. було написане коротке, але досить змістовне повідомлення Псевдо-Скілака. "Від річки Танаїсу починається Азія, та перший народ її на Понті – савромати. Народ савроматів керується жінками. За тими, що керуються жінками, живуть меоти..." [2, № 3, с. 241].

Усі перелічені вище повідомлення відносяться до V або IV ст. до н.е., наступна ж, за часом, згадка про савроматських жінок відноситься вже до першого століття до н.е. Таким чином, за проміжок більше ніж у два

століття ми не маємо жодної згадки у давніх авторів на тему, що нас цікавить. Цьому явищу можна дати кілька пояснень: по-перше, можливо, ці повідомлення існували і у досить великій кількості, але до нас не дійшли за різних причин; по-друге, цілком імовірно, зменшилась цікавість античних авторів до скіфських народів та їх сусідів взагалі.

Новим і важливим у римський час було те, що римляни поступово пов'язували узбережжя Чорного моря з північною та східною Європою, знайомились все ближче і ближче з придунайськими областями. Римські історики зберегли для нас і деякі побутові картинки з життя сусідів Боспору. Але, нажаль, цілної картини ніде нема та навряд чи вона взагалі існувала у літературній традиції того часу.

Приблизно до 90 р. до н.е. відноситься повідомлення Невідомого автора: "На Танаїсі, котрий служить кордоном Азії, що розділяє материк на дві частини, – першими живуть сармати, займаючи простір у 2000 стадій. За ними, за словами Деметрія, слідує меотійське плем'я, що зветься язаматами, а за Ефором воно зветься племенем савроматів. З цими савроматами поєднались, як кажуть, амазонки, що прийшли колись після битви при Термодонті; через них-то вони і отримали назву тих, що керуються жінками..." [2, № 3, с. 312].

До того ж часу, що і попереднє повідомлення, відноситься свідчення Миколая Дамаського. "Савромати через кожні три дні наїдаються до пересичення, дружинам своїм в усьому підкорюються, як господарям; дівчину не доти видадуть заміж, ніж вона вб'є ворога..." [2, № 4, с. 176].

Дуже цікавими та змістовними є кілька повідомлень, що належать Помпонію Мелі, який написав свій труд біля 44 року до н.е. Від давньоримського автора ми маємо змогу дізнатись наступне: "114. Узбережжя, що йде вигином від Босфору до Танаїсу, заселяють меотики, фати, сірахи, фікори та ближче усього до гирла річки – іксамати. В них жінки займаються тими ж справами, що і чоловіки, і навіть не звільняються від військової служби. Чоловіки служать у піхоті та під час бою мечуть стріли, а жінки вступають у кінні сутички та б'ються не залізною зброєю, а кидають на ворогів аркани та умертвляють їх затягуванням. Вони виходять заміж, але для того, щоб вважатися гідними для заміжжя, справа не у віці: ті, котрим не вдалося вбити ворога, залишаються у дівочтві. 115. Його (т.б. Танаїс) берегами та прибережними місцевостями володіють савромати, одне плем'я, але розділене на декілька народів з різними назвами: перші меотиди, що керуються жінками, займають володіння амазонок, степи, багаті пасовищами, але в іншому – мізерні та голі..." [4, № 1, с. 275].

Важливо зазначити, що у останньому уривку Помпоній Мела стверджує, що савромати – це загальне ім'я одного племені, котре втім, поділяється на кілька народів з різними назвами. Першими він називає меотидів, що тепер проживають на землях, якими раніше володіли амазонки, і саме до них автор відносить підкорення жінкам.

Тут добре простежується зв'язок з легендою про походження савроматів, що передав нам Геродот. Адже, за його відомостями, саме у цю місцевість переселились скіфські юнаки зі своїми дружинами-амазонками, утворивши савроматське плем'я. Не зрозумілим залишається лише чому Помпоній Мела, розповідаючи про савроматів, надає лише меотідам звичай підкорятися жінкам, притаманний за Геродотом та іншими авторами, усьому савроматському племені.

Безпосередньо до сарматів відноситься наступне повідомлення Помпонія Мели: "4,33. Сарматія. ... Населення її за одягом та озброєнням ближче за все підходить до парфянського, але відрізняється більш суровим характером, подібно до самого клімату. Сармати не живуть у містах і навіть не мають постійних міст проживання; вони вічно живуть табором, перевозячи своє майно та багатство туди, куди манять їх кращі пасовиська, чи примушують вороги, що відступають або переслідують, плем'я войовниче, непокірне, вільне і до того жорстоке та люте, що навіть жінки беруть участь у війнах на рівні з чоловіками; для більшої зручності руху у дівчат одразу після народження прижигается права грудь і внаслідок цього рука робиться вільною для нанесення ударів, а грудь – чоловічою. Дівчата зобов'язані вправлятися у стрільбі з лука, їздити верхи та полювати, а від дорослих дівчин вимагається, щоб вони вбивали ворогів, так що нікого не вбити вважається злочином, а покаранням для них служить дівоцтво..." [4, № 1, с. 282].

Останнє повідомлення становить особливий інтерес для нашої теми через те, що саме Помпоній Мела вперше переносить незвичні риси побуту савроматських жінок на сарматських.

До другої половини першого століття до н.е. відноситься свідчення Діодора Сицилійського. Воно носить легендарний характер, та є досить суперечливим, але, звісно, ми не можемо оминати його своєю увагою. Автор передав наступне: "... Коли її було віддано у заміжжя царю сарматів (котрих деякі називають скіфами), вона (*м. б. Кірка – О.Ш.*) перш за все умертвила свого чоловіка, а потім, наслідуючи йому, здійснила багато жорстокості та насильства над своїми підданими. За це вона була вигнана зі свого царства, втекла, за свідченням деяких міографів, до Океану та, зайнявши пустинний острів, оселилась тут з жінками, що її супровод-

жували; за словами ж деяких істориків, вона, покинувши Понт, оселилась в Італії на місці, котрий і до нині називається за її ім'ям Кіркейським". [2, № 4, с. 255].

Після рубежу ер кількість повідомлень про незвичний спосіб життя, що ведуть жінки савромато-сарматських племен, у кількості не зменшується, але їх характер та смислове навантаження у переважній більшості залишається незмінним. Давні автори цього часу здебільшого спираються на відомості своїх попередників. Загальна картина побуту савромато-сарматських жінок таким чином залишається майже незмінною.

Приблизно до середини першого ст. н.е. належить типове повідомлення Гая Плінія Секунда. Про савроматів автор повідомляє наступне: "... Потім слідує Меотійське озеро, вже згадане у описі Європи. Починаючи від Кіммерії, живуть меотики, гали, серни... Потім по річці Танаїсу, що впадає у море двома гирлами, живуть сармати, за легендою нащадки мідян, що також діляться на багато племен. Першими живуть савромати, що керуються жінками, названі так тому, що походять від шлюбів скіфів з амазонками..." [2, № 2, с. 293].

У цьому уривку ми спостерігаємо деяку плутанину та невизначеність. Першими автор називає сарматів, що за легендою є нащадками мідян. Ці сармати, за Плінієм, діляться на кілька племен, з котрих першими він називає савроматів, і саме їм автор надає ознаку підкорення жінкам та походження від шлюбу з амазонками. А це дещо не співпадає з зазначеним раніше рідством савроматів з сарматами. Зважаючи на вищезазначене, ми можемо припустити, що у Плінія джерелом для цього уривку слугували кілька зовсім протилежних легенд, що належали різним авторам.

У цього ж автора ми знаходимо відомості, що раніше не зустрічалися. Варто зазначити, що до побуту савромато-сарматських жінок цей уривок можна віднести лише умовно. "Я помічаю, що деякі з чужоземних племен вживають відомі трави для розфарбування своїх тіл заради краси та постійного звичаю. Принаймні жінки у варварських народів намазують собі різними рослинними мастилами обличчя, а у даків та сарматів навіть чоловіки розписують собі тіло..." [4, № 2, с. 313].

Приблизно у той саме час, що і Пліній, написав свої "Неймовірні сказання" і Ісігон Нікейський. Про савроматів, що стосується особливостей побуту жінок, автор повідомляє наступне: "XXIX. Жінки савроматів не виходять заміж, якщо раніше не вб'ють ворога..."

Л. Савромати через кожні три дні наїдаються досита; дружинам у всьому скоряються, та самі носять жіночий одяг... Дівчину не перш видадуть заміж, ніж вона вб'є ворога..." [2, № 4, с. 268].

Дуже цікавим, але дещо резонансним є повідомлення відомого римського історика та філософа – Плутарха (46 – 120 рр. н.е.). "В кожній країні свій закон": ця приказка говорить у наслідок того, що кожен народ має свої звичаї... Савромати на попойках продають своїх доньок. У амазонок жодна дівчина не вступає у шлюб, якщо не вб'є ворога..." [2, № 4, с. 289].

Не менш важливим джерелом для нашого дослідження є свідоцтво Діона Хрисостома, що відвідав місто борисфенітів у 83 році. У останній час вищезгадана дата відвідування Ольвії Діоном Хрисостомом ставиться під цілком обґрунтовані сумніви та припускається, що він відвідав цей античний поліс не у 83 р., а "незадовго до 95 р." [1, с. 151]. До зазначеної теми має відношення такий уривок: "...Річки впадають у море біля укріплення, Алектора що належав, як говорять, дружині царя савроматів" [3, № 1, с. 228].

Приблизно у 117-138 рр. н.е. була написана праця "Опис населеної землі" Діонісія Перієгета. Цьому автору належить такий уривок: "Поблизу Меотійського озера живуть самі меоти та савроматські племена, уславлений рід войовничого Ареса; вони походять від того могутнього кохання амазонок, котрим вони поєднались колись з савроматськими людьми, блукаючи далеко від своєї батьківщини Термодонта; від них-то й народились войовничі нащадки, що мешкають у неозорному лісі, серед котрого котиться Танаїс..." [3, № 1, с. 239].

До 162 року належить твір Полієна – "Військові хитрощі". Безпосередньо до сарматів відноситься повідомлення про сарматську царицю Амагу: "VIII, 56. Амага, дружина Медосакка¹, царя сарматів, що живуть на Понтійському узбережжі, вбачаючи, що чоловік її предається розкоші та пияцтву, у більшості сама чинила суд та розправу, сама розставляла гарнізони в своїй країні, відбивала навали ворогів та допомагала ображеним сусідам. Блискуча слава про неї рознеслася по всій Скіфії, так що і херсонесці, що мешкали на Таврічеському півострові, покривджені царем сусідніх скіфів, попросили її прийняти їх у число союзників. Амага спочатку надіслала скіфському царю наказ припинити свої набіги на Херсонес; коли ж скіф не послухався, то вона обрала 120 чоловік, найсильніших духом та тілом, надала кожному по три коні та, проскакавши з ними за одну добу 1200 стадіїв, раптово з'явилась до двору царя та перебила усю варту, що стояла біля воріт. Скіфи були розгублені від несподіваності та уявили, що нападників не стільки скільки вони бачили, а набагато більше. Амага ж, увірвавшись зі своїм загоном у палац, вбила царя та його ро-

¹ Імена історично іншими джерелами не засвідчені.

дичів з друзями, що були поряд з ним, країну віддала херсонесцям, а царську владу вручила сину вбитого, наказавши йому правити справедливо та, пам'ятаючи печальну кончину батька, не чіпати сусідніх еллінів та варварів" [3, № 2, с. 219].

Приблизно у 189-218 рр. було написано уривок, що належить Клименту Олександрійському. Про савроматських жінок автор повідомляє наступне: "Я знаю савроматських жінок, котрі займаються військовою справою не менше ніж чоловіки..." [4, № 2, с. 282].

До другого століття відноситься вже знайома нам коротка приказка, присвячена савроматам, що була передана Зенобієм: "... Савромати продають своїх доньок під час пияцтва..." [4, № 4, с. 290].

Приблизно до кінця другого століття відноситься коротке зауваження Секста Емпірика, в котрому автор безпосередньо не говорить про сарматських жінок, але можна припустити, що до них це повідомлення мало відношення також. "Татуювання в нас вважається позором та безчестям, а з єгиптян та сарматів багато хто татує новонароджених дітей..." [4, № 2, с. 267].

Порфірій (III ст. н.е.) повідомляє – "... І у савроматів жінки, носячи однаковий з чоловіками одяг, беруть участь у війнах..." [2, № 1, с. 284].

Не менший інтерес становить повідомлення, що належить Флавію Вопіску Сіракузькому (кінець III – початок IV ст. н.е.). "У тріумфі Авреліана... Були проведені також десять жінок, котрих він узяв у полон, коли вони у чоловічому вбранні бились серед готів, причому багато інших було перебито; напис наголошував, що вони походять з роду амазонок..." [4, № 3, с. 265].

І, нарешті, Стефан Візантійський про савроматських жінок повідомляє наступне: "Амазонки – жіноче плем'я біля Термодонту, як говорить Ефор; тепер їх називають савроматідами. Про них розповідають, що фізичною силою вони превосходять чоловіків, та пояснюють це кліматичними властивостями місцевості, котра, нібито, зазвичай виробляє жінок, більш сильних та рослих, ніж чоловіки; але, я гадаю, що спільні всім властивості містяться вже у самій природі, так що наведена причина не обґрунтована. Більш правдоподібна та, що наводять їх сусіди: савромати ще у споконвічні часи відправились походом у Європу, але всі загинули там, і жінки їх залишились наодинці... коли в них хлопчики підросли, то постали проти жінок, але коли останні перемогли, то чоловіче населення втекло у густі хащі і там загинуло; побоюючись помсти з боку молодших, жінки постановили переломити в них члени та усіх зробити хромими. Назива-

лись вони також савропатідами, тому що розтоптували ящірок та їли їх, чи савроматідами тому, що жили у Савроматський Скіфії" [3, № 3, с. 314].

Таким чином, нами були розглянуті свідчення грецьких та римських авторів, що прямо або побічно торкаються різноманітних аспектів побуту жінок савроматського (сарматського) суспільства. У наше дослідження було включено біля двадцяти фрагментів свідчень давніх авторів різноманітного характеру. Більшість з них відноситься до римського часу, хоча сліди попередників продовжують панувати аж до кінця зазначеного періоду.

У процесі дослідження було виявлено, що переважна більшість давніх авторів (біля 80 %), розповідаючи про войовничий спосіб життя жінок, підкорення жінкам та походження племені від шлюбу амазонок зі скіфами, говорять про савроматів. Втім, у деяких авторів ми зустрічаємо і інші назви племен. Наприклад, говорячі про войовничість жінок, Платон називає савроматідів, а Помпоній Мела уперше переносить зазначені вище особливості побуту на сарматських жінок. Крім того, говорячі про військову службу жіночої половини племені, він вже називає іксаматів, а про керування жінками – меотідів. Така невизначеність у творах цього автора дозволяє нам припустити, що Помпоній Мела володів лише приблизною інформацією і в більшій мірі прив'язував зазначені особливості побуту племен до територій навколо Танаїсу, де, за його свідченнями, мешкали згадані вище сармати, меотіди та іксамати.

У подальшому сарматів замість савроматів називає лише Полієн та Флавій Вопіск Сіракузький. Таким чином, можна зазначити, що незвичні особливості побуту, що були притаманні жінкам певного племені, давні автори здебільшого відносять до савроматів. Назви інших племен зустрічаються рідко та, як правило, супроводжуються загальною плутаниною, що до визначення тих чи інших племен у певного автора взагалі.

Незважаючи на те, що саме свідчення давньогрецьких авторів започаткували письмову традицію щодо особливостей побуту савроматських жінок, найбільша кількість свідоцтв подібного змісту відноситься до римської доби. Де вони носять, переважним чином, яскраво виражений компілятивний характер.

Під час дослідження було виявлено, що переважна більшість авторів, розповідаючи про зазначені особливості жіночого побуту, називають і територію, на якій проживало певне плем'я. Важливість цієї інформації не викликає сумнівів, адже ми маємо змогу простежити та уточнити, як змінювалась з плином часу ситуація з локалізацією народів, у котрих жінки вели такий незвичний спосіб життя. У Геродота, що до цього, ми знаходимо досить чітку вказівку – "...переправившись через Танаїс, вони

(*т.б. амазонки з чоловіками – О.Ш.*) йшли на схід три дні по тому від Танаїсу, та три ж від озера Меотіди на північ. Прийшовши таким чином у місцевість, котру займають і тепер, вони оселились там..." [2, № 2, с. 279]. Отже, за автором, амазонки зі скіфами переправились через Танаїс, та через три дні піднялись від Меотіди на північ.

Псевдо-Гіппократ, у свою чергу, розташовує савроматів навколо озера Меотіди, яке знаходиться, згідно з автором, у Європі. Платон надає більш приблизну інформацію – "...між народами, що оточують Понт...". У свідченні Псевдо-Скілака, відповідно, ми знаходимо деякі уточнення – "Від річки Танаїсу починається Азія, та перший народ її на Понті савромати...". Отже, автор, на відміну від Геродота, розміщує савроматів на узбережжі Понту, а не вище на північ. Невідомий автор, у свою чергу, також надає дещо відмінну інформацію. На самому Танаїсі він локалізує сарматів, котрі займають простір у 2000 стадій. Лише за останніми автор розміщує керованих жінками савроматів.

Ми вже неодноразово звертали увагу на плутанину, що має місце у свідченнях Помпонія Мели, це ж стосується і локалізації у цього автора тих чи інших племен. Наприклад, вищезгаданих іксматів, у котрих жінки займаються військовою справою на рівні з чоловіками, автор розміщує ближче усього до гирла річки на узбережжі, яке йде вигином від Боспору до Танаїсу. Говорючі про керованих жінками меотідів, Помпоній Мела розміщує їх першими на берегах Танаїсу, при цьому він уточнює, що вони займають володіння амазонок. Тоді як, згідно Геродоту, на нашу думку, місцевість, де мали б опинитись амазонки зі своїми чоловіками, має локалізуватися далі на схід. Гай Пліній Секунд, у свою чергу, локалізує женокерованих савроматів першими по річці Танаїсу, що впадає у море двома гирлами. Говорючі про савроматів, котрі походять від шлюбу амазонок зі скіфами, Діонісій Перієгета локалізує їх поблизу Меотійського озера, уточнюючи, що вони мешкають у неозорному лісі, серед котрого котиться Танаїс.

Таким чином, незважаючи на деяку варіабельність щодо локалізації савромато-сарматських племен, присутню у оглянутих вище свідоцтвах давніх авторів, ми, втім, спостерігаємо певне тяжіння до територій навколо Меотійського озера та річки Танаїсу, і ці давні географічні орієнтири присутні у більшості авторів. Отже саме цю територію давні письмові джерела визначають як місце проживання племен, у суспільстві котрих жінки вели досить незвичний для того часу спосіб життя.

Розглянуті вище свідоцтва давніх авторів щодо визначення ролі жінки у суспільстві савромато-сарматських племен надають нам досить важливу інформацію різноманітного характеру. Можлива історична реконструк-

ція за наративними джерелами, звичайно, носить лише умовний характер, але незважаючи на це, відомості давніх авторів у багатьох випадках підтверджуються іншими, зокрема археологічними джерелами. Крім того, наука вже не раз зіткнулася з тим фактом, що легендарне та, здавалось би, неможливе, ставало дійсною реальністю за появою нових беззаперечних доказів.

Відомості про скіфів та їх сусідів, що містяться переважно в IV книзі "Історій Геродота", є головним джерелом для історії племен, що населяли південноруські степи в VI – V ст. до н.е. Розповідь Геродота в деяких частинах, заснована на автопсії, межі котрої однак невловимі, насичена відомостями напів- чи взагалі легендарного характеру та історичний еквівалент їх далеко не завжди вдається розпізнати з імовірністю. Але розповідь Геродота містить багато географічних та етнографічно точних відомостей, що підтверджуються в багатьох випадках археологічними дослідженнями. Це змушує відноситись до повідомлень "Батька історії" з найбільшою довірою та увагою – перевіряти навіть ті його відомості, котрі здались спочатку легендарними та недостовірними, можуть при ближчому ретельному догляді виявити несподівано точний і простий сенс, скритий за їх легендарною формою.

Сліди легенди, що передав нам Геродот, помітно простежуються у більш пізніх авторів. Так, стисло передає цю легенду Невідомий автор біля 90 року до н.е. Він розповідає, що саме з савроматами з'єднались амазонки, що прийшли після битви при Термодонті. Варто зазначити, що у цьому повідомленні автор називає окремо сарматів та савроматів, і саме лише до останніх відноситься зазначена легенда. Крім того, тут ми бачимо деяку невизначеність у ідентифікації тих чи інших племен. Що ж стосується савроматів, то по Деметрію, як зазначає сам автор, це меотійське плем'я, що має назву язамати, а за Ефором – савромати. Таке невизначене становище наводить нас на думку, що деякі давні автори не дуже розумілись на етнічному визначенні того чи іншого племені, що у свою чергу, призвело до переносу у деяких грецьких та римських авторів рис побуту притаманних спочатку лише савроматам, на інші племена, в особливості – на сарматів.

Як вже зазначалось, одним з головних джерел для невідомого автора були твори Ефора, про це неодноразово говорить сам автор. Нажаль, повідомлення самого Ефора не збереглися, тому ми не маємо змоги перевірити: наскільки вони співвідносились з легендою про походження савроматів у Геродота, але генетичний зв'язок між ними існував беззаперечно.

Треба також звернути увагу, що у короткому, але досить змістовному свідченні, що належить Невідомому автору, ми бачимо відомості, які не присутні у Геродота. Автор пояснює, що саме через зв'язок з амазонками савромати отримали назву – ті, що керуються жінками. Таке визначення савроматів раніше за Невідомого автора ми зустрічаємо лише у периплі Псевдо-Скілака: "Від річки Танаїсу починається Азія, та перший народ її на Понті – савромати. Народ савроматів керується жінками, за женокерованими живуть меоти". Таким чином, можна припустити, що саме наслідуючи Ефору, Невідомий автор, у свою чергу, називає савроматів – "ті, що керуються жінками". А деяка схожість цього повідомлення зі свідченням Псевдо-Скілака дозволяє припустити, що і останній запозичив цей термін у Ефора.

Це, звичайно, лише припущення, котре за браком джерел потребує більш детальної перевірки. Але незвичні для греків та римлян особливості побуту савроматських жінок, що передає нам Геродот, Ефор, Псевдо-Скілак та Невідомий автор, ще неодноразово будуть зустрічатися у більш пізніх не менш авторитетних авторів.

Так у I ст. н.е. Гай Пліній Секунд говорить, що керовані жінками савромати отримали таку назву через те, що походять від шлюбу амазонок зі скіфами. Більш поетично, але в одному руслі, про це розповідає у II ст. Діонісій. З савроматів на сарматів переносить походження від амазонок у IV ст. н.е. Руфій Фест Авієн. Майже точною копією повідомлення Невідомого автора 90-го року до н.е. є свідчення, що відносяться до V ст. та належать Псевдо-Арріану. Різницю становить лише те, що він переводить стадії у милі. На межі V та VI ст. було написано "Землеопис" Прісціана, що являє собою доволі близький переклад Діонісія.

Таким чином, ми бачимо, що архаїчні риси побуту савроматських жінок, що були їм, можливо, властиві у часи Геродота та дещо більш пізнього Ефора, надаються їм давніми авторами і у значно більш пізні часи майже без змін.

Між тим, сама легенда про походження савроматів, яка передана нам Геродотом крізь легендарний наліт дозволяє побачити можливо дійсні риси, що були притаманні савроматському суспільству. Аналізуючи зазначену легенду, Смирнов К.Ф. цілком слушно зауважив: "В легенді про походження савроматів, переданій нам Геродотом, відобразились дуже архаїчні риси родинно-шлюбних відносин у населенні Східного Приазов'я.... Тут ми зіштовхуємося з родинно-шлюбними відносинами, притаманними перш за все матриархату..." [5, с. 200]. І дійсно, адже у розповіді Геродота, ми спостерігаємо, що скіфські юнаки постійно чинять так, як це вимагають

від них дружини-амазонки. Також підкреслюється, що чоловіки не змогли вивчити мову амазонок на відміну від останніх, котрі, хоч і недосконало, але засвоїли мову скіфів. Таким чином, чоловіки у цій легенді виступають у зовсім підлеглому стані від жінок. Смирнов К.Ф. зазначає далі наступне: "За легкістю заключення шлюбу можна казати про якісь пережитки якщо не групового шлюбу, то легкорозторжимої форми парних шлюбів матрилокального характеру (скіфські юнаки переходять жити до дружин-амазонок, а амазонки говорять своїм чоловікам: "Ми відібрали в вас батьків..." [5, с. 201]. Але, на нашу думку, все ж таки можна побачити деякі обмеження, що існували у суспільстві цих номадів. Щоб здаватись чесними людьми і, так би мовити, жити з амазонками офіційно, скіфським юнакам необхідно було засвідчити шлюб, узявши у батьків свою долю майна. Крім того, дружиною ставала та жінка, з котрою уперше чоловік вступив у статевий зв'язок. Тобто, можна припустити, що засвідчення шлюбу у цьому архаїчному суспільстві вимагало деяких традиційно-ритуальних дій.

Аналізуючи легенду про походження савроматів, що беззаперечно має відношення до визначення ролі жінки у суспільстві сарматських племен, ми не можемо не згадати і легенду зовсім іншого змісту, котру надав Стефан Візантійський. В багатьох випадках відомості цього автора є єдиною згадкою про ті чи інші факти. Лише у цього автора ми знаходимо згадку про давній похід савроматів у Європу, де вони усі загинули, залишивши своїх жінок на самоті, і, таким чином, савроматські жінки отримали владу у свої руки.

До наступної умовної групи ми віднесли кілька свідчень давніх авторів, котрі мають змогу пролити деяке світло на соціальне та економічне становище жінок у савромато-сарматському суспільстві. Першим за часом до цієї групи ми віднесли уривок Діодора Сицилійського, а саме його розповідь про Кірку. Звичайно, цей пасаж відноситься до міфотворчої діяльності, але, як ми вже зазначили, міф у давніх греків часто переплітається з реальністю. Зі свідчень Діодора можна припустити, що сарматські царі мали право брати за дружину знатних жінок з інших держав (Адже Кірка була колхідською принцесою). Крім того, після смерті чоловіка, вдова царя, навіть якщо вона іноземка, могла узяти владу у свої руки. Але влада цариці не була безмежною, її могли, наприклад, відправити у вигнання за жорстокість та насильство над підданими. Однак цариця мала право узяти з собою у вигнання наближених до неї, що залишились їй вірними, а можливо, її прибічників відправляли у вигнання разом з нею навмисно, у даному випадку це були жінки.

Беззаперечний інтерес щодо цієї теми являє уривок з "Борисфенідської промови" Діона Хрисостома. Автор згадує, що річки впадають у море біля укріплення Алектора, що належав, як говорять, дружині царя савроматів. Розглядаючи цей пасаж раніше, ми вже зазначили, що місцевість з такою назвою згадується і у Ровенського аноніма та локалізується на Чорноморському узбережжі між Таміракою та Ольвією. Латишев В.В. припускав, що згаданого "царя савроматів", можливо, слід виправити на царя Савромата на Боспорі [3, № 1, с. 228]. Промова Діона Хрисостома була здійснена наприкінці I ст. н.е. та є дорогоцінним свідомством людини, що особисто відвідала Північне Причорномор'я. Крім того, ця праця була написана у той час, коли сармати на даній території займали вже досить міцні позиції, що, таким чином, дозволяє припустити, що якесь військове укріплення на цій території цілком могло належати дружині царя. Ахіллесовою п'ятою цього припущення є те, що автор все ж таки говорить про дружину царя савроматів, а не сарматів, а в сучасній науці ще досі залишається відкритим питання співвідношення савроматських племен до сарматських. Крім того, допускаючи історичну реальність цього свідчення, ми, таким чином, маємо визнати існування у савромато-сарматських племен приватної власності, принаймні у царських осіб. Втім, можна припустити, що Діон Хрисостом не мав на увазі приватне володіння як таке, а лише говорив про обов'язки управління певним укріпленням, що були покладені на дружину царя савроматів. Це припущення може бути ближче до істини, зважаючи на беззаперечний військовий досвід властивий жінкам цих номадів.

Деяким доповненням до вищесказаного може слугувати уривок з легенди Полієна про сарматську царицю Амагу. З розповіді цього автора можна зрозуміти, що якщо цар був неспроможний гідно вести державні справи, його дружина могла перебрати ці функції на себе. Цариця зосереджувала у своїх руках усі важелі правління, а саме – судову, військову владу, зовнішню політику. Крім того, Полієн розповідає, що Амага сама розставляла гарнізони у країні, а це може бути посереднім підтвердженням наявності укріплень під керуванням цариці.

Розглядаючи раніше повідомлення Псевдо-Гіппократа, ми зауважили, що незважаючи на деяку схожість його свідчень з інформацією, що надає нам Геродот, ми бачимо багато інших доповнень, що взагалі не були присутні у "Батька історії". Ми вже неодноразово звертали увагу на уривок Псевдо-Гіппократа, де він говорить, що савроматські жінки селяться на жительство з чоловіками не раніше, ніж здійснять звичаєві жертвоприношення. Цей пасаж на сьогодні є єдиним письмовим натяком на існу-

вання якихось жрецьких обов'язків у савроматських жінок. У письмовій традиції ми не знаходимо більше жодної згадки про це ні у авторів, що передували Псевдо-Гіппократу, ні у більш пізніших. Звичайно, маючи лише це коротке зауваження, не можна будувати якийсь дійсно безперечні історичні реконструкції. Але численний археологічний матеріал, котрий визначається сучасними науковцями як жрецькі атрибути, знайдений у жіночих похованнях, дозволяє припустити, що у жінок сарматських племен, дійсно були певні ритуальні обов'язки.

Псевдо-Гіппократ також говорить, що для того щоб уся сила перейшла в праве плече та руку, у савроматських жінок ще у ранньому дитинстві вижгають праву грудь. Помпоній Мела надає цей звичай вже сарматським жінкам, пояснюючи, що це робилося для більшої зручності руху та нанесенню ударів.

Нажаль, перевірити реальність цих свідчень за допомогою археологічного чи антропологічного матеріалу неможливо, адже м'які тканини не зберігаються з часом. Але ми також не можемо стверджувати, що це не могло бути дійсністю лише через те, що нам цей звичай видається диким, адже на сьогодні, відомо багато сімполітейних суспільств, для котрих є традиційним звичаєм та нормою різноманітне ушкодження тіла.

Потребує деякої систематизації і інформація, надана нам переліченими давніми авторами щодо участі савроматських жінок у військових діях.

У легенді, що передав нам Геродот, є чіткі свідчення, що говорять про войовничий спосіб життя савроматських жінок, та пояснюється така особливість – успадкуванням цього звичаю від амазонок. У зазначеній легенді досить певно підкреслюється відмінність способу життя скіфських жінок від амазонок, про це і нагадують скіфським юнакам останні. Цей уривок дозволяє також більш детально реконструювати військові звичаї амазонок, та їх наступниць – савроматок, відповідно. Ми дізнаємось, що вони володіли луками та дротиками, постійно їздили верхи. Більш того: у їх суспільстві було введено правило, що дівчина не могла вийти заміж доки не вб'є ворога.

Більш пізні автори значно доповнюють та збагачують цю інформацію, постійно звертаючи увагу на войовничість, притаманну жінкам цих номадів. Так, Псевдо-Гіппократ також розповідав про стрільбу з лука, володіння дротиками та верхову їзду, але в нього є деякі доповнення, що відсутні у "Батька історії". Давній автор розповідав, що усією зброєю вони володіли сидячи на конях. При цьому, якщо з'являлась така необхідність, плем'я виступало у похід поголовно, мобілізуючи навіть тих жінок, що були заміжні, та вже виконали свої військові обов'язки, зазначені звичаєм цього народу.

Дуже інформативним джерелом щодо військової справи жінок савромато-сарматських племен є свідчення Помпонія Мели. Він зазначає, що жінки іксаматів беруть участь у військових діях нарівні з чоловіками. Римський історик підкреслює, що існує розмежування між чоловіками та жіночими загонами щодо військових задач. Чоловіки служать у піхоті, та під час бою мечуть стріли, а жінки вступають у кінні сутички та б'ються не залізною зброєю, а накидають на ворогів аркани, та вбивають їх затягуванням. Помпоній Мела також розповідав, що сарматські дівчата з дитинства зобов'язані проводити тренування зі стрільби з лука, їзди верхи та полюванню.

Свідчення зазначеного автора дозволяють нам припустити, що військова справа у житті сарматських жінок була однією з пріоритетних. Сарматське суспільство турбувалось про те, щоб воїнів, незалежно від їх статі, добре готували ще з дитинства. Що цілком відповідало потребам народу-війська.

Напівлегендарна розповідь Полієна про сарматську царицю Амагу, окрім соціального становища сарматських жінок знатного роду, дозволяє дізнатись про деякі деталі військової справи. А саме, що у сарматів існували охоронні гарнізони, і що керувати ними мала змогу цариця.

У Флавія Вопіска Сіракузького ми знаходимо свідчення, що під час триумфу Авреліана провели десять жінок, котрих він узяв у полон, коли вони в чоловічому одязі бились серед готів, причому багато інших було перебито; напис наголошував, що вони походять з роду амазонок... З цього можна припустити наступне: у битві римлян з готами на боці останніх бились невідомі жінки. Латишев В.В. цілком обґрунтовано вважав, що це могли бути сарматські жінки, адже загальноприйнятим є факт участі сарматів у війні проти Риму на боці готів [2, № 3, с. 265]. Крім того, на нашу думку, сам Флавій Вопіск Сіракузькій надає доказ вірності цього припущення, говорячи про походження цих жінок з роду амазонок. А саме до савроматів відноситься ця легенда. Крім того, Флавій Вопіск Сіракузькій говорить, що жінки бились у чоловічому одязі. Таке саме свідчення, що прямо відноситься до савроматських жінок, ми зустрічаємо у Порфірія в його схоліях до "Іліади" Гомера.

Предшлюбні звичаї цього племені теж мали військовий характер. Сам "Батько історії" зауважував, що відносно шлюбів вони (*т.б. савроматські жінки – О.Ш.*) дотримуються наступного правила: жодна дівчина не виходить заміж, доки не вб'є ворога, деякі з них і вмирають у похилому віці безшлюбними, тому що не змогли виконати цю вимогу". Отже Геродот стверджує, що савроматські дівчата не могли вийти заміж доки не вб'ють ворога.

Паралель цьому повідомленню становить розповідь Псевдо-Гіппократа. Він повідомляє, що савроматські жінки (доки вони у дівочтві) ведуть надзвичайно войовничий спосіб життя. І так само як і Геродот, давній автор говорить, що вони могли вийти заміж лише вбивши ворога. Але тут ми маємо уточнення, відсутнє у Геродота – савроматські дівчата мали вбити не менш ніж трьох ворогів. Давньогрецький лікар також говорить, що після шлюбу савроматські жінки перестають брати участь у військових діях доки не з'явиться необхідність поголовно виступати у похід. Тобто можна припустити, що у момент великої небезпеки для племені усі його члени брались за зброю, тим більш, що навіть у жінок була для цього добра підготовка та досвід. Повідомлення Псевдо-Гіппократа тим більш цінні, що являючи собою паралель розповіді Геродота, запозичені з інших джерел, вони дають нам чудову можливість для перевірки свідчень, що належать "Батькові історії".

Повідомлення цих авторів, що стосуються предшлюбних звичаїв савроматських жінок, у подальшому неодноразово повторювались у більш пізніх авторів. Так, у I ст. до н.е. Миколай Дамаський повідомляє, що у савроматів дівчину не перш видадуть заміж, ніж вона вб'є ворога. У 44 р. н.е. Помпоній Мела говорить, що у сарматів для незаміжних дівчат вважається злочином нікого не вбити, а покаранням для них слугує дівочтво. Цей же автор розповідає, що у іксаматів гідність дівчини до шлюбу визначається не віком, а обов'язковим вбивством ворога. Це правило було настільки суровим, що ті, кому не вдалося виконати необхідні умови, повинні були залишатись у дівочтві.

Переважно уся антична письмова традиція, говорючі про жінок савромато-сарматських племен, звертають увагу на їх високе становище у суспільстві. Тим більш незрозумілим є коротке свідчення, що належить Плутарху, в котрому автор розповідає, що савромати під час пияцтва продають своїх доньок. Дещо пізніше майже дослівно про це говорить збирач прислів'їв Зенобій. Тобто у час збирача прислів'їв відомості про цей звичай у савроматів були досить розповсюдженими, щоб стати прислів'ям, котрі, зазвичай, виводились з життя. Звідси виникає питання – невже, незважаючи на досить високе становище сарматських жінок, їх могли продавати? Нажаль, жоден з авторів, говорючі про цей звичай, не уточнює: чи продавали їх у якості рабинь, чи у якості майбутніх дружин. Крім того, ці повідомлення відносяться вже до часу після рубежу ер, а в цей час значення жінки у савромато-сарматському суспільстві вже значно змінюється.

Здійснюючи аналіз письмових джерел, ми знайшли зовсім мало свідoctв, які б говорили про побутові умови життя жінок савромато-сар-

матських племен. Інформацію про цей бік їх життя довелось збирати буквально по крихтах, використовуючи навіть посередні відомості. Тим більш, для нас являє велику цінність повідомлення, що належить Гаю Плінію Секунду. Нажаль, у свідоцтві цього автора немає інформації, що безпосередньо відносилась би до сарматських жінок, але пасаж – "...Навіть чоловіки розписують собі тіло..." може означати, що і жінки робили те саме. Розпис тіла, за Гаєм Плінієм Секундом, у цих номадів робився згідно звичаю, імовірно, за останнім, сарматські жінки також знали деякі прийоми збереження молодості та краси з допомогою різноманітних рослинних олій.

У Секста Емпірика також немає прямої вказівки на жіночу стать, але говорючі про татування немовлят у сарматів, автор не уточнює: чи існувало обмеження через належність до певної статі. Отже ми не можемо виключити, що немовлят жіночої статі також могли піддавати цьому звичаю.

Нажаль, цими короткими і непевними свідченнями обмежуються відомості давніх авторів щодо рис побуту, притаманних жінкам савромато-сарматських племен.

Отже на сьогодні ми маємо значну кількість письмових джерел, що мають відношення до зазначеної нами проблеми. Розповідь про женокерованих савроматів одноманітно повторюється і у греків, і у римлян. Детальний аналіз відповідних письмових джерел, здійснений вище, дозволяє зробити наступні висновки. З повідомлень давніх авторів випливає, що савроматські (сарматські) жінки: по-перше, брали активну участь у військових діях; по-друге, можливо, відправляли якійсь звичаєві жертвоприношення; по-третє, активно приймали участь у суспільному житті племені, в якому займали досить високе становище, іноді навіть керували цілими племенами. Крім того, загальний аналіз засвідчує, що давні автори, розповідаючи про незвичний спосіб життя жінок, переважно мали на увазі савроматське плем'я, та локалізували його поблизу Танаїсу та Меотиди.

Shevchenko E.B.

A WOMAN IN THE SOCIETY OF SAURO/SARMATIAN TRIBES ACCORDING TO THE NARRATIVE SOURCES

The certificates of ancient authors are one of the most important sources for determining the role of women in the society of sauro/sarmatian tribes. In this article, in chronological order, were collected and exposed to analysis ancient written certificates relevant to the issue. The genetic link between the statements of various

authors and the change of their nature in the period of time were established. The territory is defined, which indicates most of the sources. The features of social, military, religious and everyday life of sauro/sarmatian women.

Key words: sauro\sarmaian, women, ancient authors, sources, society.

Шевченко Е.Б.

САРМАТСКАЯ ЖЕНЩИНА ПО ДАННЫМ НАРРАТИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ

Свидетельства античных авторов являются очень важным источником для определения роли женщин в савромато-сарматском обществе. В статье в хронологическом порядке, были собраны и проанализированы письменные свидетельства древних авторов, которые имеют отношение к этому вопросу. В ходе исследования была установлена их генетическая связь, изменение характера источников во времени. Определены территориальные границы, на которые указывают большинство источников. Отмечены особенности социальной, военной, культовой и бытовой жизни савромато-сарматских женщин.

Ключевые слова: савромато-сарматы, женщины, античные авторы, источники, общественная роль.

Джерела та література

1. Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории сарматов 1 в. н.э. // ВДИ. – 1994. – № 2.
2. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. – 1947. – № 1- 4.
3. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. – 1948. – № 1- 4.
4. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. – 1949. – № 1- 4.
5. Смирнов К.Ф. Савроматы: ранняя история и культура сарматов. – М., 1964.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Верецагіна Н.В.

УДК 281.9(477)+947(477)

ЦЕРКВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ ДЕСЯТИННОЇ В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПРОГРАМИ ХРИСТИЯНІЗАЦІЇ РУСІ

У статті висвітлюється сакральньо-меморіальний характер першого храму Русі – київської Десятинної церкви. Простежено зв'язок храму з давньою традицією родовшанування та культом варягів-першомучеників. Розглянуто значення церкви як історичного осередку глорифікації небесного покровителя давньокіївської держави св. Климента Римського.

***Ключові слова:** Десятинна церква, Климент Римський, християнізація, культ, святі реліквії.*

Комплексні дослідження останніх 15-20 років початкової історії Київської Русі поставили перед істориками культури низку важливих проблем, серед яких – визначення місця київських першохрамів у загальному процесі формування духовної культури новонаверненої держави. У цьому контексті особлива роль належить Десятинній церкві – першому мурованому столичному храму, який від початку виконував функції палацової церкви та кафедрального собору. Різномасштабному вивченню цієї пам'ятки присвячені численні статті. У даній роботі розглядається питання, що потребує окремого вивчення, – роль і значення храму у закладенні основ вітчизняної святокультової традиції, що можливо тільки шляхом комплексного вивчення різноманітних джерел.

Кам'яна церква Пресвятої Богородиці була зведена князем Володимиром на відзначення хрещення Русі, про що повідомляє літописець під 991 р.: "В лето 6499. По сем же Володимиру живушю в законе крестьянством, и помысли создати каменую церковь святыя Богородица, и, по славъ приведе мастера от Грькъ. Заченшю здати, яко сконча зижя, украси ю иконами и поручивъ ю Настасу Корсунянину, и попы корсунския пристави служити въ ней, вда ту все, еже бе взялъ в Корсуни: иконы и ссуды церковныя и кресты" [28, с. 166]. Цей монументальний багатокупольний храм, прикрашений мармуром, фрескою й мозаїкою, був освячений у 996 р. (зруйнований під час взяття Києва ордами Батия в 1240 р.). Він одержав назву Десятинного (вперше згадується як Десятинний у Никоновському літописі під 998 р. [25, с. 66]), оскільки на його утримання Володимир Святославич призначив десятю частину всіх великокнязівських прибутків: "Се даю церкви сей святей Богородице от имени свое-

го и от моих град десятую часть" [26, с. 318; 28, с. 168, 258]. Десятина була вагомим джерелом доходів Церкви й свідчила про значення храму в церковно-політичному житті Русі. Нестор Літописець називає церкву "кафоли-кани иклияси" [37, с. 19], що рівнозначно поняттю "кафедральний собор". Незабаром після освячення собору, між 996-998 рр., була створена київська митрополія, яка перебувала в юрисдикції константинопольського патріарха, а храм Пресвятої Богородиці до зведення Софійського собору поєднував функції князівської палацової церкви й митрополичого кафедрала [6, с. 310-34; 29, с. 97-104; 40, с. 20-28; 41, с. 48-78; 42, с. 5-45].

Особливий сакральний статус храму був заданий київською правлячою елітою в контексті ідеологічної програми християнізації Русі. До церкви були покладені християнські святині, вивезені з Корсуні, – мощі Климента папи римського, учня його Фіва, шановані ікони й літургійне начиння.

Св. Климент I (Clemens Romanus) – апостольський муж, отець і учитель Церкви, четвертий – після апостола Петра, єпископів Ліна і Анаклета, – папа римський. Згідно церковної традиції, Климент вважається учнем першOVERXОВНИХ апостолів. Від Петра він прийняв хрещення й посвячення у єпископи Риму, а Павла супроводжував у його проповідницькій діяльності. Климент папа римський вшановується як покровитель ново-навернених народів, оскільки мученицькі загинув, здійснюючи місіонерський подвиг. З часів слов'янських першOVERXОВНИХ Кирила й Мефодія Климент вважається покровителем слов'ян, а з епохи великого князя київського Володимира Святославича – небесним хрестителем й просвітителем Київської держави, яка прийняла християнство за візантійським обрядом. В контексті кирило-мефодіївського культурного руху папа-мученик став символом єднання римської й константинопольської Церков, що надало його образу політичного забарвлення.

Мощі священномученика, покладені до Десятинного храму, були покликані освятити діяльність князя з християнізації держави. Як центр вшанування Климента Римського Десятинна церква називалася храмом св. Климента, що зафіксував у своїй хроніці єпископ римської Церкви Тітмар Мерзебурзький. Він спирався на свідчення німецьких лицарів, які знаходилися в Києві під час окупації його в 1018 р. військом польського короля Болеслава II. Святі реліквії папи Климента стали першим офіційним об'єктом вшанування, які приймали участь у державних і церковних церемоніях. З тексту Служби на віднайдення мощів Климента, складеної у Києві в XI ст. і присвяченої, як вважають, перенесенню реліквій князем Володимиром, випливає, що мощі приймали участь у обряді хрещення киян. Це могло бути зв'язане з особливою функцією Десятинного храму як центра катехізації й християнізації населення [7, с. 95].

Немає сумніву, що разом із мощами священномученика до Києва прибули і його ікони. Відомо, що у Десятинній церкві, відбудованій на давніх фундаментах на початку XIX ст., знаходилась шанована ікона св. Климента "грецького письма". Вірогідно, цей образ був одним із списків херсонеської попередниці і за звичаєм шанувався як давній оригінал. Широко відоме в усьому православному світі паломництво до київських святинь історично розпочиналося паломництвом до мощів апостольського мужа Климента. Церква Пресвятої Богородиці з корсунськими реліквіями й священнослужителями по суті стала "власним новим Корсунем" [40, с. 29] і найбільшим культурним, суспільно-політичним, сакральномеморіальним центром новонаверненої держави.

Сакральний статус Десятинного храму значно підсилювали дві обставини. По-перше, місцем її зведення стала територія давнього некрополя, по-друге, церква була поставлена на місці загибелі християнських мучеників.

Київський митрополит Іларіон у своєму Слові, говорячи про церкву Богородиці, поставлену Володимиром, відзначає: "Святаа церкви Святыа Богородица Мариа, юже създа на правовернеи основе, идеже и мужбственное твое тело ныне лежит" [32, с. 50]. Висловлювалася думка, що слова Іларіона про створення церкви "на правовірній основі" свідчать про її зведення, відповідно до давньої християнської традиції, на крові мучеників, на відміну від інших храмів, поставлених Володимиром на місцях язичницьких капищ [1, с. 23-25; 2, с. 218-219].

Під 983 р. літописна стаття розповідає, як після вдалого походу на ятвягів і повернення князя Володимира до Києва, вирішено було принести жертву язичеським кумирам. Жереб упав на сина варяга-християнина, однак батько відмовився видати сина язичникам. Розгнівані кияни зруйнували будинок варягів і вбили їх: "Они же, возьмше оружие, поидоша на нь и разьяша дворъ около его. Онъ же стояше на сенехъ съ сыномъ своимъ. <...> И кликнуша и секоша сени подъ ними, и тако побилша я. И не свестъ никтоже, где положиша я". При цьому літописець указує, що будинок варягів перебував "идеже бе церкви святыа Богородица, юже създа Володимиръ" [28, с. 130].

Розкопки 1908-1909 рр. виявили під південною апсидою Десятинної церкви залишки зотлілої дерев'яної будівлі, функціональне призначення якої визначали по-різному. Більшість дослідників бачили в цьому зрубі будову цивільного призначення [16, с. 49], а деякі ідентифікували його з будинком варягів [23, с. 64; 33, с. 38-39; 39, с. 92].

Загиблі від рук язичників варяги стали першими киеворуськими християнськими мучениками: "Приимъша венець небесный съ святыми муче-

ники и съ праведными" [28, с. 130]. Очевидно шанування першомучеників почалося вже за князювання Володимира, а розповідь про них є найдавнішим київським агіографічним твором, складеним саме в Десятинній церкві. Про ранній культ варягів-мучеників свідчать давні писемні джерела. У Києво-Печерському патерику про них згадується як увінчаних від Христа [15, с. 360]. В одній з редакцій Прологу читаємо: "И то бысть первыи ходатаи нашему спасению" [38, с. 263]. М. Нікольський указав ряд прологів, що містять "Сказання про мученика Варяга і його сина Іоанна", найдавніші з яких датуються початком XV ст. [22, с. 5-6]. Разом з тим багато вчених вважають, що це сказання є давнішим за літописний текст, але було включено до нього пізніше. На думку О. Шахматова, у Пролог оповідання занесене не пізніше XIV ст. й розміщене під 12 травня (день освячення Десятинної церкви) безпосередньо за розповіддю про вступ Володимира на стіл і хрещення киян [38, с. 264].

Сучасними дослідниками проложних версій агіобіографій київських святих встановлено, що найбільш ранній варіант проложного житія Варязьких мучеників із вказівкою імені сина – Іоанн – представлений у болгарському рукописі XIII ст., який є списком з давньоруського протографа. Тут він вміщений під 11 липня після житія княгині Ольги [27, с. 288-296]. Очевидно пам'ять варягів була приурочена Церквою до пам'яті Ольги, яка вмерла 11 липня 969 р.

Відомо, що на честь мучеників-варягів Володимир на місці хрещення киян поставив Турову божницю (церкву), що названа так за іменем старшого варяга і згадується в літописі під 1146 р. Степенна книга сповіщає про це так: "На месте же, идеже снидошася киевстии людие, креститшася, и ту поставлена бысть церковъ во имя святого мученика Турова, и оттоле наречеса место оно святое" [24, с. 107]. О. Шахматов уважав, що в первісній редакції сказання про варягів було назване ім'я старшого з них – Тури. Набагато пізніше, не раніше XVII ст., мученик Тур (Тури) одержав у святцях християнське ім'я Феодор, яке замінило його варязьке, незвичне для слов'янського вуха, ім'я [38, с. 263-264].

Церква, поставлена на місці хрещення киян, у джерелах названа порізному. Як свідчить митрополит Макарій (Булгаков), у ранньому рукописному Пролозі в слові про успіх кн. Володимира говориться: "И оттоле наречеса место то святое, идеже и ныне есть церкви святую мученику у Торова". У проложному житті князя Володимира (XIV ст.) міститься таке повідомлення: "И оттоле наречеса место то святое, идеже и ныне церкы Петрова". А в друкованому Пролозі читаємо: "И оттоле наречеса место то свято, идеже ныне церковъ есть св. мучеников Бориса и Глеба".

Митрополит уважав, що на місці давньої Турової божниці пізніше була поставлена Петрівська церква, а потім – Борисоглібська. На його думку, вже за часів Володимира щорічно 12 липня святкувалася пам'ять перших київських мучеників варягів Феодора й Іоанна [19, с. 57-58, 98]. Так уважав і О. Шахматов. Турова божниця традиційно локалізується Подолом – місцем розташування Борисоглібської церкви [12, с. 846-851; 19, с. 58; 39, с. 148-149]. За іншою версією, Турова божниця знаходилася на подвір'я варягів поруч із Десятинним храмом. Її залишки – фундамент ротонди, що ототожнюється з палацом княгині Ольги [31, с. 6].

Про наявність у давньому Києву мощів першомучеників інформації немає (за повідомленням літопису, невідоме й місце поховання варягів). Все-таки, беручи до уваги характер їхньої смерті, не виключено, що останки мучеників були знайдені в руїнах на місці вбивства й таємно поховані київськими християнами. Під 1007 р. літопис повідомляє про перенесення неназваних святих у Десятинну церкву [28, с. 172]. Можливо, що перенесення реліквій варягів-мучеників і княгині-першохристиянки в Десятинну церкву відбулося 11 липня 1007 року, у день пам'яті Ольги. В Ближніх печерах Києво-Печерської лаври спочивають чудотворні мощі дитини, шановані як мощі молодшого варяга Іоанна. Про ці реліквії вперше документально згадується в 1744/1769 рр., [10, с. 92-130] але обставини відкриття, ідентифікації й перенесення мощів св. Іоанна в Києво-Печерську лавру невідомі.

Меморіально-сакральне призначення храму пов'язане з характером некрополя, який знаходиться під його фундаментом і був виявлений під час археологічних розкопок 1908-1909 рр. Зрозуміло, що ґрунт, на якому зводилася будівля, був значно ослаблений похованнями, що створювали несприятливі умови для спорудження монументальної кам'яної споруди. Однак, цей істотний недолік був компенсований будівництвом потужної системи укріплень фундаменту [1, с. 24; 2, с. 218-219]. Це свідчить про те, що зведення церкви саме на цій території було обумовлено вагомими причинами. Перші дослідники ділянки Б. Фармаковський і С. Вельмин, враховуючи знайдені предмети із християнською символікою й орієнтацію поховань на схід, уважали некрополь християнським цвинтарем до володимирової епохи [7, с. 137-141].

Їхні сучасники й деякі більш пізні дослідники поділяли цю думку, стверджуючи, що саме сакральна природа християнського некрополя визначила вибір місця для будівництва церкви й "усипальниця вітчизняних християн" перетворилася на "ідейний фундамент" першопрестольного храму [21, с. 172-175]. Цю точку зору заперечував М. Каргер, який рішуче відки-

нув версію про наявність християнських поховань, й визначив цвинтар Старокиївської Гори як язичеський курганный могильник [14, с. 172-178, 202-203]. Про язичеський характер некрополя писали й інші дослідники [5, с. 43-46; 9, с. 111-115; 17, с. 231; 20, с. 36-42].

Разом з тим деякі з авторів відзначали наявність й християнських поховань, а Л. Голубева прямо вказувала на змішаний язичницько-християнський характер цвинтаря: "Змішання рис старого й нового культу в ту епоху, коли християнська релігія ще не була офіційно узаконена, але вже мала достатню кількість своїх adeptів у місті, було цілком природнім для Києва Х ст." [9, с. 111-114]. Аналогічну ситуацію дослідники виявили, аналізуючи матеріали херсонеського некрополя. Археологічні дані дозволили зробити висновок про наявність в історії Херсонеса перехідного періоду від язичества до християнства. Це проявилось в "стійкому збереженні частиною населення традиційних рис поховального обряду" і в загальній "язичницько-християнській символіці" [11, с. 452-454; 13, с. 9-16].

Привертає увагу пишність язичеських поховань у підкурганных зрубних гробницях на території садиби Десятинної церкви, що свідчить про поховання представників київської еліти [9, с. 114; 17, с. 228-231; 20, с. 37; 34, с. 181-184]. Припускають, що тут знаходилася родова поховальна ділянка Рюриковичів, а відтак, між князем Володимиром і похованими особами існував кровноспоріднений зв'язок. Через це з волі замовника храму некрополь був збережений.

У германо-скандинавській практиці відомі численні приклади зведення християнських каплиць і храмів над могилами язичників – засновників і членів правлячого роду. Ранньосередньовічні писемні й археологічні джерела свідчать про посмертне хрещення останків представників знатних язичеських родів. Надання язичникові – засновникові роду – місця поховання на території християнського храму включало його до нової християнської традиції клану [20, с. 37-45]. Це означало, що сакрально-язичеський статус роду трансформувався в сакрально-християнський.

Очевидно, подібним чином і Десятинна церква стає родовою князівською усипальницею. Сюди Володимиром були перенесені останки його бабки – княгині Ольги. В 1011 р. тут похована дружина Володимира Анна, а в 1015 р. – і він сам. За свідченням Тітмара Мерзебурзького, саркофаги вінценосного подружжя хрестителів Русі стояли поруч посередині храму [36, с. 67]. Ще раз відзначимо, що Десятинний меморій, який включав вівтар із гробницею апостольського мужа й небесного патрона Русі св. Климента та гробниці Володимира і Анни, безпосередньо співвідносився з константинопольським храмом св. Апостолів із його пантеоном апостольських

реліквій і саркофагами рівноапостольних Костянтина й Олени. В 1044 р. Ярослав Мудрий перепоховав у храмі своїх родичів – князів-язичників Олега і Ярополка Святославичів, попередньо охрестивши їх останки. Виходить, однією з основних цілей створення Десятинного пантеону було перенесення шанування предків на нову християнську основу.

Певно, усі ці акції пов'язані зі збереженням культу роду в киеворуському князівському середовищі, що демонструють писемні пам'ятки XI – XII ст. Так, династичний культ роду "відбитий" у Слові митрополита Іларіона [30, с. 67]. На відміну від візантійських канонічних творів ремінісценції народного шанування князівського роду чітко прослідковуються в старокіївських княжих житіях. Тексти свідчать про потужні зв'язки святого з його родом і відтворюють сакральну генеалогію клану, що правив у Києві на рубежі епох у період утвердження християнства як державної релігії [3, с. 16-21; 4]. Цей культ мав не просто сімейне, приватне, а вагоме соціальне значення, виростаючи із князівського в загальноруський. "Сакрально-культовий пережиток" роду ще в XII ст. лежав в основі "традиції княжого володарювання", коли князівський клан зберігав "архаїчну структуру неділеного роду" [18, с. 91, 97]. Зокрема, "перші паростки культу Бориса й Гліба були пов'язані не із християнським шануванням святих, а з більш прадавнім культним явищем – родошануванням, яке продовжувало існувати в династії; християнська традиція поминання покійних лише сприяла християнізації звичаю родошанування" [30, с. 59]. Шанування роду визначило й антропонімічну традицію князівського іменування, що тісно зв'язує живих і мертвих членів клану [18, с. 168-172].

Отже, зведення Володимирового храму-меморіалу над прадавнім некрополем, незалежно від його характеру (язичеський або християнський), множило сакральну значимість Десятинної церкви в очах сучасників. Храм став місцем зберігання й шанування перших християнських святих, центром формування перших і найбільш значимих для Києва християнських культів – Пресвятої Богородиці та небесного патрона міста й держави святого Климента папи римського.

У результаті цілеспрямованої князівської політики храм Пресвятої Богородиці Десятинної зберігав справжні свідчення події епохального значення – хрещення Русі й прилучення її до християнської ойкумени. Тим самим втілювалася в життя ідеологічна програма князя Володимира з християнізації Русі.

Таким чином, аналіз джерел, пов'язаних з будівництвом та раннім періодом функціонування Десятинного храму, засвідчив його надзвичайно

важливу роль у ідеологічній програмі християнізації Русі, у становленні святокультового комплексу, у розбудові засад державності новонаверненої країни.

Vereschagina N.V.

THE HOLY MOTHER'S CHURCH OF THE TITHES WITHIN THE IDEOLOGICAL PROGRAMME OF RUS CHRISTIANIZATION

The sacral, memorial nature of the First Temple of Rus – the Kievan Church of the Tithes – has been revealed in the article. A connection of the Temple with the cult of Varangian martyrs and the ancient tradition of genus veneration has been traced. The meaning of church as a historical sphere of the ancient Rus state's celestial patron glorification of Saint Clement the Roman has been researched.

Key words: Church of the Tithes, Clement the Roman, Christianization, cult, saint relics.

Вережцагина Н.В.

ЦЕРКОВЬ ПРЕСВЯТОЙ БОГОРОДИЦЫ ДЕСЯТИННОЙ В КОНТЕКСТЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОГРАММЫ ХРИСТИАНИЗАЦИИ РУСИ

В статье рассматривается сакрально-мемориальный характер первохрама Руси – киевской Десятиной церкви. Прослеживается связь храма с древней традицией родопочитания и культом варягов-первомучеников. Рассмотрено значение церкви как исторического центра глорификации небесного покровителя древнекиевского государства св. Климента Римского.

Ключевые слова: Десятинная церковь, Климент Римский, христианизация, культ, святые реликвии.

Джерела та література

1. Айналов Д.В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира. – Пг., 1917.
2. Айналов Д.В. История древнерусского искусства. Киев – Царьград – Херсонес // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1920. – № 57.
3. Александров О. Культ роду в старокиївських княжих житіях XI – XII ст. // Образ. – К., 2001. – Вип. 1.
4. Александров О. Література Київської Русі: Між міфопоетикою і християнським символізмом. – О., 2010.
5. Андросчук Ф., Панченко М., Ковалюх М. До передісторії спорудження Десятинної церкви. (Хронологічний аналіз поховальних комплексів) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К., 1996.

6. Вагнер Г.К. Искусство мыслить в камне. – М., 1990.
7. Вельмин С. Археологические изыскания Императорской Археологической Комиссии в 1908 и 1909 годах на территории Древнего Киева // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 7-8.
8. Вережагина Н.В. Климент Римский – небесный покровитель Киевской Руси. – О., 2011.
9. Голубева А.А. Киевский некрополь // МИА. – М.-Л., 1949. – № 11. – Т. 1.
10. Дива печер лаверських / Відп. ред. В.М. Колпакова. – К., 1997.
11. Завадская И.А. Концепции истории христианизации населения Херсонеса в отечественной историографии // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. – Симферополь, 2007. – Вып. XIII.
12. Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868.
13. Зубарь В.М. Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика. – К., 1991.
14. Каргер М.К. Древний Киев. – М.-Л., 1958. – Т. 1.
15. Киево-Печерский патерик / Изд. подг. Л.А. Ольшевская, Л.А. Дмитриев // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб., 1997. – Т. 4: XII век.
16. Килиевич С.Р. Дитинец Києва IX – першої половини XIII століть. По матеріалам археологічних досліджень. – К., 1982.
17. Кирпичников А.Н., Дубов И.В., Лебедев Г.С. Русь и варяги (руско-византийские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы. – М., 1986.
18. Комарович В.Л. Культ рода и земли в княжеской среде XI-XIII вв. // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы. – М.-Л., 1960. – Т. XVI.
19. Макарий (Булгаков), архиеп. Харьковский [митроп. Московский] История русской церкви. – СПб., 1868. – Т. 1.
20. Михайлов К. Киевский языческий некрополь и церковь Богородицы Десятинная // Российская археология. – М., 2004. – № 1.
21. Мурьянов М.Ф. О Десятинной церкви князя Владимира // Восточная Европа в древности и Средневековье. – М., 1978.
22. Никольский Н. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X-XI вв.). – СПб., 1906.
23. Новое в археологии Киева. – К., 1981.
24. ПСРЛ. Т. 21: Книга Степенная царского родословия. – СПб., 1908. – Ч. 1.
25. ПСРЛ. Т. 9: Патриаршая или Никоновская летопись. – М., 1965.
26. Память и похвала князю русскому Владимиру / Изд. подг. Н.И. Милютенко // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб., 1997. – Т. 1.: XI-XII века.
27. Пичхадзе А.А., Ромодановская В.А., Ромодановская Е.К. Жития княгини Ольги, Варяжских мучеников и князя Владимира в составе Синайского палимпсеста // Русская агиография: Исследования. Публикации. Полемика. – СПб., 2005.
28. Повесть временных лет [по Ипатьевскому списку] / Изд. подг. О.В. Творогов // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб., 1997. – Т. 1.: XI-XII века.

29. Поппе А. Заснування митрополії Русі в Києві // УІЖ. – К., 1969. – № 6.
30. Поппе А.В. О зарождении культа свв. Бориса и Глеба и о посвященных им произведениях // *Russia mediaevalis*. – München, 1995. – Т. VIII, 1.
31. Пуцко В. Византия и искусство Древней Руси (XI-XIII вв.) // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2004. – Вып. 6.
32. Слово о законе и благодати митрополита Киевского Илариона / Изд. подг. А. М. Молдован // Библиотека литературы Древней Руси. – СПб., 1997. – Т. 1. XI-XII века.
33. Толочко П. Древний Киев. – К., 1983.
34. Франклин С., Шепард Д. Начало Руси 750-1200. – СПб., 2000.
35. Франчук В. Отражение языческого мировоззрения славянства в древнерусском летописании // Культура славян и Русь. – М., 1998.
36. Хроника Титмара Мерзебургского // Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX-первая половина XII в. / Сост., перев., коммент. М.Б. Свердлова. – М.-Л., 1989.
37. Чтение о святых мучениках Борисе и Глебе // Памятники древнерусской литературы. – Пг., 1916. – Вып. 2. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / Подг. Д. И. Абрамович.
38. Шахматов А.А. Как назывался первый русский святой мученик? // Известия имп. АН. – 1907. – IV серия. – № 9.
39. Шероцкий К. Киев. Путеводитель. – К., 1917.
40. Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X-XIII вв. – М., 1989.
41. Muller L. Zum Problem der hierarchischen Status und jurisdiktionellen Abhängigkeit der russischen Kirche vor 1039. – Köln; Braunsfeld, 1959 (Osteuropa und der deutsche Osten, III. 6).
42. Poppe A. The Original Status of the Old-Russian Church // *Acta Poloniae Historica*. – W-wa, 1979.

Вінцовський Т. С.

УДК 94(477.75):324"1917"

РАДА НАРОДНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ: "УКРАЇНСЬКИЙ ЧИННИК"

Стаття присвячена передумовам та обставинам формування Ради народних представників Таврійської губернії та її впливу на політичні процеси в регіоні. Основна увага приділяється участі українських товариств Таврійської губернії в дискусіях політичного характеру, зокрема територіальної приналежності північних повітів губернії.

Ключові слова: Тимчасовий уряд, революція, Рада народних представників Таврійської губернії, Губернський виконком українських організацій Таврії, УНР.

Регіональний зріз революції 1917 року серед комплексу досліджуваних проблем протягом багатьох десятиліть посідав другорядне значення, адже основна увага істориків була прикута до центрального управлінського апарату. Це й зрозуміло, оскільки саме в Петрограді та Києві генерувалися ідеї, які ставали магістральними для вирішення політико-економічних колізій та приймалися рішення, за якими функціонували різноманітні суспільні інституції. Втім у провінції виникали свої політико-владні конструкції, покликані, з одного боку, виконувати розпорядження, що йшли з центру, а з другого, миттєво реагувати на виклики місцевого масштабу. У різних губерніях могли бути відмінні конфігурації організацій революційного часу, що брали на себе функції "захисників спокою та борців з анархією" і складалися з представників найбільш впливових політико-партійних таборів. Такою структурою восени 1917 р. стала Рада народних представників (РНП) Таврійської губернії, що об'єднала навколо себе як політичних союзників, так і конкурентів.

Започаткував вивчення обставин створення РНП ще у 1950-х рр., П. Надинський [6, с. 93-111], але в подальшому дана тема не знайшла свого дослідника, а сама владна інституція не стала об'єктом окремого аналізу й згадувалася лише побічно [1, с. 60-81; 4, с. 53-83]. І практично тотально не виділявся так званий "український чинник", який трактується автором водночас у двох ракурсах – участь національних українських товариств у діяльності РНП та проблема територіальної приналежності північних повітів Таврійської губернії, на які, за допомогою своїх місцевих осередків, претендував Київ. Однією з причин ігнорування РНП Таврійської губернії з боку науковців стала обмежена джерельна база, сконцентрована передусім в масиві періодичної преси. Таким чином, в даній статті ставиться завдання з'ясувати причини та обставини створення зазначеної владної структури, чисельний склад, в тому числі пропорцію представництва, її вплив на розгортання/гальмування революційних подій.

Точкою відліку напередодні конструювання РНП Таврійської губернії став державний переворот, організований більшовиками в Петрограді 25 жовтня 1917 р. Після чого усі політично активні підструктури Таврійської губернії розділилися на 3 умовні табори. До першого можна віднести переважну частину загальноросійських і єврейських партій, рад робітничих, солдатських, селянських депутатів й органів місцевого самоврядування, які залишались переконаними прихильниками збереження цілісності Російської держави у звичних для імперії кордонах, навіть без виділення автономних округів. На їхню думку система влади мала вибудовуватися за коаліційним та паритетним принципом, що забезпечувало б подаль-

ший вплив на прийняття усіх принципових рішень в межах Таврії. До другого табору увійшли представники кримсько-татарських та українських мезоліт краю, наприклад, Губернський виконком українських організацій Таврії, згуртовані з другої половини осені 1917 р. в Кримському революційному штабі. Їхня стратегічна лінія базувалася на реальному, а не декларативному праві націй на самовизначення, тому падіння Тимчасового уряду вони сприйняли без інфернальних переживань, оскільки кінцевою метою своєї діяльності вважали утвердження відповідно Кримської та Української республік як автономних/повноправносуб'єктних демократичних держав. Отже, вимушено перетворилися у політичного та ідеологічного конкурента першого табору. У територіальній суперечці виходили з домовленостей про безумовну належність північних повітів Таврійської губернії УНР, а в межах інших адміністративно-територіальних одиниць – утворення Кримської республіки.

Нарешті третій табір уособлювали більшовики, яким Раднарком Росії делегував повноваження наблизити реалізацію петроградського сценарію захоплення влади. Цим визначалася уся їхня поведінка. Вважаючи більш сильним супротивником російську "революційну демократію" й не маючи достатньо сил та підтримки серед населення регіону, вони змушені були декларувати прихильність до татарсько-українських прагнень, щоб заручитися їхньою підтримкою та по мірі можливості замаскувати справжні наміри.

Не залишився пасивним спостерігачем за подіями в Таврійській губернії й Київ, навіть попри дихотомне уявлення про географічні претензії на цей край. 13 листопада до канцелярії Таврійського губернського комісара надійшла телеграма українського уряду, в якій йшлося про підпорядкування усіх губернських і повітових комісарів саме Генеральному секретаріату УНР [2, арк. 3]. За три дні, можливо через відсутність відповіді на перше послання, Генеральний секретаріат надіслав до Сімферополя ще одну телеграму за підписом В. Винниченка, у якій повторно наголошував, що з моменту проголошення УНР губернські та повітові комісари стають органами влади Української республіки (підлягали юрисдикції генеральному секретаріату внутрішніх справ), повинні залишатися на місцях, й ніхто, окрім київського уряду, немає права усунути їх з посад [2, арк. 5, 39]. А губернському комісару запропоновано йменуватися народним комісаром УНР по Таврійській губернії [11, 17 ноября]. Зазначимо, що до кінця 1917 р. подібне спілкування тривало, як наприклад навколо прохання Києва до Губернського комісара Таврії двічі на місяць повідомляти про становище в губернії, чи не спостерігаються анархічні тенденції та пору-

шення порядку або подавати дані щодо наявності вільнокозацьких організацій [2, арк. 39, 46].

Зрозуміло, що Таврійські губернські й міські владні структури, маючи скоріше протилежні від центральнорадівських ідеологічні установки, направлені на збереження єдиної та неподільної Російської держави, ставилися до виконання покладених на них обов'язків доволі специфічно, себто залишаючись на державній службі, зберігали звичні для себе уявлення про стосунки з різними етнічними громадами, зокрема українцями. Вони були переконаними, що існування УНР є явищем не тільки дивним, але й тимчасовим. Наведемо промовистий приклад, який, на нашу думку, якнайкраще характеризує психологічний стан губернських чиновників. Після того як українці-біженці з Холмщини (22 родини), які мешкали в Казані, вирішили повернутися до України й звернулися до Таврійського губернського комісара з проханням надати таку можливість у межах Мелітопольського повіту, то останній відповів представнику прохачів, який писав клопотання українською мовою, буквально наступне: "что ты мне дашь бумагу написанную по хахлацки, у нас здесь Россия и писать надо по русски" [2, арк. 58].

Вищезазначені колізії не стали принциповими перешкодами для подальшого пошуку точок дотику між конкуруючими угрупованнями, що пояснюється відсутністю суттєвої переваги тої чи іншої сторони. У результаті попередніх домовленостей між політичними й національними організаціями Таврії різного ідеологічного толку на губернському з'їзді місцевих самоуправлень, національних організацій і партій, скликаному 20 листопада кадетами, есерами та меншовиками, на який з'їхалося до 400 делегатів [6, с. 96], було створено РНП, на чолі з меншовиком П. Новицьким [1, с. 71], яка складалася з 48 осіб [6, с. 75]. П. Надинський, на основі архівних документів, з'ясував питому вагу представництв від організацій. З його праці видно, що РНП формувалася за таким принципом: від земств та рад селянських депутатів делегувалося по 9 осіб, від міських дум й рад робітничих і солдатських депутатів – по 6, від татарських і українських товариств – по 3, від профспілок та деяких етнічних громад (росіян, євреїв й кримчаків, німців) – по 2, від греків, вірмен, естонців й Кримського революційного штабу – по 1 [6, с. 97], й мала бути виконавчою владою в Таврійській губернії [7, с. 67]. Перед нею стояли наступні завдання: регулювати економічне життя краю, постачати продукти харчування населенню і, начебто, навіть друкування грошей. З іншого боку, покладалися і політичні функції, які поки не мали чіткого визначення, але вочевидь, малося на меті не допустити ескалації ситуації, щоб не повторився петроградський сценарій [8, с. 101, 431].

Проте під рукою дослідника є й інші джерела, які доповнюють сказане, оскільки з'їзд, що тривав 3 дні проходив в умовах постійної полеміки й часто приймав контрверсійні рішення. Радянська історіографія фактично обходила стороною роль представників таврійських українських громад в конструюванні РНП. Натомість ця роль виходила за рамки сухих цифр, наведених вище. Голова Губвиконкому українських організацій Таврії соціаліст-самостійник О. Андрієвський, виступаючи 20 листопада на зазначеному губернському з'їзді, озвучив вимогу не стільки очолюваної ним підструктури, скільки Таврійського українського національного губернського з'їзду [12] виділити в новій представницькій інституції 30 голосів з повною правомочністю. Не менш важливою, для розуміння того наскільки географічно широко розгорнули свою діяльність українські національні товариства, стала інформація доповідача про пропорції та квоти. Вони мали бути такими: по 3 делегати від українського національного з'їзду та губернської ради, по 2 – від повітових, міських і військових організацій [11, 21 ноября]. Якщо відштовхуватися від кількості повітів та відомих нам військових комітетів (Сімферополь, Севастополь, Феодосія), то міських комітетів могло бути зовсім мало. Але це за умови, що в усіх повітах існували свої українські ради.

Мотиваційна частина заклику О. Андрієвського несла в собі принципово нові тези й базувалася на розумінні остаточного банкрутства Тимчасового уряду, відтак необхідності створити коаліційну владу, яка б складалася з національних товариств, а міське та земське самоврядування зосередилося б на вирішенні специфічних завдань [11, 21 ноября], можна здогадатися, що малося на увазі господарських. Пропозиція очільника українських губернських товариств викликала серйозну та достатньо тривалу дискусію, адже подібні вимоги до розширення членства ставили тепер татарські й єврейські фракції, ради (совети) тощо. Довелося перенести роботу форуму на наступний день, коли присутні задовольнили клопотання різних організацій щодо представництва. Воно затверджувалося з наступною питомою вагою: 30 місць мав здобути український блок, 22 – кримськотатарський, по 4 – єврейські та німецькі партії та товариства, по 2 – кримчаки, естонці, греки, ради (совети) та інші. При цьому у прикінцевому рішенні вказувалося, що така пропорція відповідає силі й впливовості представницьких структур. З усього різноголосся виділялася тільки невдоволеність російської етнічної групи, яка, устами В. Поліванова, озвучила протест щодо принципів формування влади. На його думку політична складова замінювалася національною [11, 23 ноября].

Своєрідний політичний контрудар, який би частково нейтралізував перевагу української та татарської фракцій у РНП, щодо принципів форму-

вання цього органу влади, виніс на розгляд присутніх член губернської земської управи П. Бобровський. Він запропонував, щоб "Распоряжения всякого рода незаконных властей... должны исполняться лишь тогда, когда эти распоряжения соответствуют действительным интересам государства и края" [11, 23 ноября].

Але дана теза скоріше викликала нову хвилю полеміки аніж вгамувала пристрасті. По суті дискусії з національного питання вийшли за межі проблем Таврійської губернії й торкалися загальнодержавних справ. При цьому звичною залишалася аргументація сторін. На порядок денний знову вийшло невирішене, й чи не найбільш важке питання про приєднання північних повітів до УНР. Присутнім оголосили, що низка волосних земських зборів (Дмитрівські Бердянського повіту, Верхньо-білозерські, Михайлівські та Цареведарівські Мелітопольського повіту) висловилися проти цього. Знову активним полемістом проявив себе О. Андрієвський, доводячи хибність думки про узурпацію влади з боку Центральної Ради. Він намагався довести присутнім, що це сталося в результаті паралічу Тимчасового уряду і самовільних дій більшовиків, а сама УЦР є не вузьконаціональним чи класовим органом, а радше всенародним. Як завжди слова представника українського уряду вирішили підтримати кримські татари, які вкотре вітали можливість формування території УНР у оголошених кордонах й закликали зосередитись на конструюванні влади не губернської, а кримської [11, 23 ноября].

Мабуть тому не слід дивуватися, що здавалося б прийняті 21 листопада рішення про національний характер РНП, продовжували обговорюватися на третьому засіданні 22 листопада [11, 24 ноября]. Врешті решт, більшістю голосів при 3-х проти і 33-х, хто утримався, було прийнято довгоочікувану прикінцеву резолюцію, у якій йшлося про заснування РНП Таврійської губернії в складі 48 осіб, як тимчасового вищого органу губернської влади [11, 25 ноября].

РНП 24 листопада обрала президію, яка складалася з 10 осіб за таким принципом делегування: від українських товариств та земств – по 2 особи, по 1 – від кримських татар, ради робітничих депутатів, ради селянських депутатів, міських самоврядувань, ще 2 – від інших етнічних груп. Виконавчим органом ставала колегія губернського комісаріату, яку формували П. Біанкі (від губернського з'їзду), А. Озенбашли (від Кримського революційного штабу) та В. Поліванов (від земств), а головою обрали делегата від рад селянських депутатів І. Штвана. Від українських товариств до Ради народних представників делегувалися О. Андрієвський та Старий [4, с. 60; 11, 25 ноября]. У джерелах ще фігурував П. Дідик [11, 25

ноября], але він найімовірніше став кандидатом до президії, адже їхня квота обмежувалася 2-а особами.

На початку грудня, президія РНП постановила скликати 17 грудня у Мелітополі з'їзд представників 3-х північних повітів з питання участі місцевого населення у виборах до Всеукраїнських Установчих зборів [3, арк. 22]. Також було надіслане запрошення усім національним та політичним організаціям делегувати на 28 грудня до Сімферополя по 1 особі на засідання комісії по виробленню положення для виборів до Кримських Установчих зборів. Серед потенційних учасників наради фігурував Губернський виконавчий комітет українських організацій Таврії та УПСР [3, арк. 22].

Мелітопольський з'їзд представників північних повітів Таврійської губернії провів роботу 17 грудня. 158 з 200 делегатів на пропозицію українського есера К. Залізняка проголосували за рішення підтримати Центральну Раду та взяти участь у виборах до Українських Установчих зборів [10, с. 76]. А остаточну крапку про приєднання до УНР мало бути поставлено після плебісциту [5, с. 41].

У Києві інформацію про Раду народних представників Таврійської губернії слухали на засіданні уряду аж 22 грудня 1917 р. Доповідачем з питання виступив О. Шульгин, який загалом підтвердив викладені вище постулати, додавши до них підготовку виборів до Українських Установчих зборів й бажання таврійської влади розповсюдити свій вплив у тому числі на північні повіти. В ході дискусії виявилось, що присутні не надто оптимістично трактували перспективи співпраці з Радою народних представників, відтак оцінки були радше негативними. Зокрема М. Ткаченко, аргументуючи недержавним походженням цієї підструктури, закликав Генеральний секретаріат не "входити в офіційні зносини". Додав негативних відтінків й Д. Антонович, сказавши що до організації увійшли люди, які виступають і проти УНР, і проти татарської автономії [9, с. 58], навіть попри входження представників обох національно-громадських й політичних товариств до Ради народних представників. Зрештою, вже в грудні 1917 р. більшовицькі осередки Таврійської губернії розпочали реалізацію сценаріїв по захопленню влади в краї, тому політичні дискусії були замінені силовим протистоянням. Відтак, більшість поставлених перед Радою завдань втрачали свою актуальність, а на початку 1918 р. остаточно були нівельовані розгортанням тактики "червоного терору" і невизнанням права на існування існуючої моделі влади.

Отже, Рада народних представників Таврійської губернії виникла в результаті падіння Тимчасового уряду й подальшої трансформації вертикалі влади як у центрі (тепер не лише в Петрограді, а й у Києві), так і на

місцях. Хоча ініціатива в створенні Ради йшла від найбільш впливових у Таврії партійних і громадських організацій, міських самоврядувань, що висували гасло збереження єдиної Російської держави, активну участь у процесі взяли й українські політичні товариства, зокрема Губернський виконавчий комітет українських організацій Таврії (голова – О. Андрієвський), що свідчило про наростання впливу не стільки вказаного комітету, але й загалом Центральної Ради. Питання територіальної приналежності північних повітів Таврійської губернії, не зважаючи на активну агітацію/контрагітацію, не перейшло в площину практичного вирішення.

Vintskovskyy T.

THE COUNCIL OF PEOPLE'S REPRESENTATIVES TAURIDE PROVINCE IN THE 1917 REVOLUTION, "THE UKRAINIAN FACTOR"

Article is devoted to background and circumstances forming the Council of People's Representatives Tauride province and its impact on political processes in the region. The focus is on participation of Ukrainian companies Tauride province in political discussions, including territorial affiliation northern districts of the province.

Key words: Provisional Government, the revolution, the Council of People's Representatives Tauride province, provincial executive committee Tavria Ukrainian organizations, UNR.

Виницковский Т.С.

СОВЕТ НАРОДНЫХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ В РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА: "УКРАИНСКИЙ ФАКТОР"

В статье рассматриваются предпосылки и обстоятельства формирования Совета народных представителей Таврической губернии и ее влияния на политические процессы в регионе. Основное внимание уделено участию украинских обществ Таврической губернии в дискуссиях политического характера, например, территориальной принадлежности северных уездов губернии.

Ключевые слова: Временное правительство, революция, Совет народных представителей Таврической губернии, Губернский исполком украинских организаций Таврии, УНР.

Джерела та література

1. Бикова Т. Суспільно-політичні процеси у Криму в 1917 р. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Випуск 10. – К., 2004. – С. 60-81.
2. Державний архів Автономної республіки Крим. – Ф. Р-1694. – Оп. 1. – Спр. 70. – 81 арк.
3. Там само. – Спр. 66. – 102 арк.

4. Зарубин В.Г. Межнациональные отношения, национальные партии и организации в Крыму (начало XX в.-1921 г.) // Историческое наследие Крыма. – 2003. – №1. – С. 53-83.

5. Королев В.И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). – Симферополь: Таврия, 1993. – 86 с.

6. Надинский П.Н. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Крыму // Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. – Симферополь, 1957. – С. 93-111.

7. Оболенский В.А. Крым в 1917-1920-е годы // Крымский архив. – 1994. – №1. – С. 59-86.

8. Триумфальное шествие Советской власти. Ч. 2. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1963. – 495 с.

9. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2. – 422 с.

10. Федунів В. Ставлення рад і самоуправління Таврійської губернії до Центральної Ради та УНР // Історія: Третій міжнародний конгрес українців. – Харків, 1996. – С. 73-77.

11. Южные ведомости (Симферополь). – 1917.

12. У джерелах не збереглися порядковий номер, дата й рішення цього форуму. Тому можна тільки припустити, що це міг бути III-й губернський з'їзд, який планувався у середині осені.

Гальчинський В.Л.

УДК 94(477.4+476)

ДИВЕРСІЙНА ТА ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО З'ЄДНАННЯ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ О.Ф. ФЕДОРОВА НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА БІЛОРУСІ (1943-1944 РР.)

У статті показано диверсійну та військову діяльність партизанів Чернігівсько-Волинського з'єднання в тилу німецьких військ під час Великої Вітчизняної війни. Висвітлюється повідомлення радянських партійно-партизанських керівників про боротьбу партизан-федорівців проти нацистських окупантів. Показано стратегію та тактику боротьби Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання. Розкриваються причини ефективної боротьби партизан-федорівців проти ворогів.

Ключові слова: Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання, партизани, Олексій Федоров, окупанти, Ковельський вузол.

Значимість теми визначається тим суспільним інтересом, щодо діяльності радянських підпільників та їх командирів на початковому періоді війни з німецькими загарбниками, який збільшився останнім часом у зв'яз-

ку з тим, що протягом десятиліть радянська історична наука пояснювала існування масової всенародної боротьби проти нацистських окупантів в Україні проявом радянського патріотизму та позитивним ставленням багатьох її жителів до діяльності ВКП(б) та КП(б)У. З розсекречених архівних матеріалів можна побачити чимало цікавих документів, які вказують на обставини виникнення, діяльності та причини поповнення партизанських з'єднань в Україні, які з наближенням фронту на захід, за наказом Українського штабу партизанського руху перебазувались на територію Правобережної України.

У роки Великої Вітчизняної війни на окупованій ворогом території України розгорнулась широка боротьба партизанських формувань та підпілля. Одним з найбільш відомих та ефективних партизанських з'єднань, які боролись проти нацистських окупантів було Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання, очолюване Олексієм Федоровим. Сам він належав до тих партизанських командирів, діяльність яких сприяла переростанню стихійних дій окремих груп і загонів радянських громадян, що боролись з німецькими загарбниками на тимчасово окупованій території України, в організований рух опору. Попри те, що в історичній літературі досить ґрунтовно написано про форми і методи боротьби партизанів Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, розкривається їхній внесок в досягнення перемоги над ворогом, надмірна заідеологізованість праць написаних протягом 1950-1980-х років, а також обмежений доступ до архівних матеріалів, ускладнювали об'єктивне дослідження діяльності народних месників цього з'єднання.

Серед різноманітної кількості літератури, що вийшла за сім останніх десятиліть на особливу увагу заслуговують такі праці: "Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.)", "Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941-1944", Кентія А.В., Лозицького В.С. "Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт в тилу вермахту в Україні (1941-1944)" та інших авторів. Важливим є те, що в цих новітніх виданнях на основі нових фактів дається більш повна та об'єктивна картина боротьби народних месників проти німецьких загарбників, оскільки в цих працях наводяться записи у щоденниках партизан Чернігівсько-Волинського з'єднання та різноманітні оцінки діяльності партизан-федорівців з боку керівництва УШПР. Враховуючи це, актуальним залишається розкрити роль двічі Героя Радянського Союзу О.Ф.Федорова в організації народної боротьби проти нацистських окупантів на території Правобережної України та Білорусі. Крім того, відкритим лишається питання: наскільки керівник

Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання Олексій Федоров був залежним від партійного та партизанського керівництва України, чи проявляв він іноді самостійність у прийнятті важливих рішень щодо тактики та стратегії боротьби з нацистськими загарбниками. Мета даної статті полягає у тому, щоб надати оцінку діяльності партизан-федорівців з боку як вищого партійно-партизанського керівництва України та інших відомих партизанських керівників того періоду, так і гітлерівського військового командування в Україні, висвітлити час та місце здійснення партизанами Чернігівсько-Волинського з'єднання диверсійних актів проти ворогів, а також показати, які негативні наслідки для німецьких окупантів мала діяльність народних месників цього з'єднання, визначити як реальну кількість партизан цього з'єднання, так і справжню кількість ворогів та німецьких комунікацій, ліквідованих їми.

Під час Великої Вітчизняної війни партизани під керівництвом Олексія Федорова спершу вели боротьбу проти нацистських загарбників на території Чернігівської області. Протягом вересня 1941-березня 1943 років вони провели близько 50 боїв, вбили та поранили більше 5000 німців та їх посівників, знищили більше 100 автомашин та мотоциклів ворога, висадили в повітря близько 10 складів зі зброєю та приблизно 50 мостів, пустили під укіс біля 40 німецьких поїздів. 2 березня 1943 року Олексій Федоров отримав наказ начальника Штабу партизанського руху України Тимофія Строкача: "Про передислокацію командира об'єднаного партизанського загону, Героя Радянського Союзу Федорова та комісара загону Дружиніна на Правобережну Україну". Одним з головних завдань з'єднання було проведення диверсійних актів на шляхах сполучення з метою знищення живої сили і техніки ворога, ускладнення матеріально-технічного постачання його війська. В наказі, зокрема, зазначалось: "Загонам Федорова, що знаходяться на шляху прямування з Чернігівської у Волинську область, чисельністю 2200 осіб вивести з ладу залізничні вузли Ковель-Луцьк-Буськ для чого: знищити 5 залізничних мостів: а) через р. Стир – 60 км на південний схід від Ковеля, довжиною 140 метрів, на залізниці Ковель-Ківерці, б) через річку Турья – 25 кілометрів північніше Ковеля, довжиною 150 метрів на залізниці Ковель-Самінь Каширський; в) через річку Стохід – 50 кілометрів східніше Ковеля, довжиною 85 метрів залізниці Ковель-Сарни, г) через річку Вижва – 35 кілометрів північно-західніше Ковеля, на шляху залізниці Ковель-Брест-Литовськ довжиною 50 метрів на 1-й та 2-й колії, д) через річку Тур'я – 25 кілометрів південніше Ковеля, довжиною 55 метрів на залізниці Ковель-Володимир-Волинський."

Крім того, наказувалось вивести з ладу залізничну лінію Рожище-Луцьк, для чого вимагалось: підірвати міст через річку Стир, який знаходився на

5 кілометрів південніше Рожище на лінії Луцьк-Рожище [14, арк. 25]. Провівши спеціальну підготовчу роботу до рейду, 11 березня 1943 року Федоров видав наказ, в якому з'єднанню партизанських загонів пропонувалось 13 березня 1943 року до 8-ї години ранку зосередитись в населених пунктах: Олександрівка 2, Познопали, Костіна, Рудня та Вир. При переході залізничної дороги Гомель-Бахмач загону імені Сталіна наказувалося виставити бокові застави силою однієї роти із завданням обов'язкового мінування цієї залізниці [14, арк.8]. 13 березня 1943 року в іншому своєму наказі Федоров зобов'язав командира 1-го загону імені Щорса Лисенка з надісланими йому 20-ма партизанами забезпечити переправу з'єднання через Дніпро шляхом покладання дошок на берегові розливи річки. Крім того, від Лисенка вимагалось висадити на правий берег Дніпра дві роти партизанів та організувати бокову охорону на березі річки [Там само, арк.10]. Виконуючи рейд в західні області УРСР, з'єднання під керівництвом О.Ф.Федорова прийняло армійську стройову організацію. Були сформовані батальйони, підлеглі штабу з'єднання. Замість партбюро створювалась парткомісія, що була перетворена в підсумку в партійний комітет, який в практичній роботі був підлеглим підпільного обкому КП(б)У [3, с.38].

2 червня 1943 року було створено Волинський підпільний обком КП(б)У, а 23 червня 1943 року ЦК КП(б)У затвердив його в такому складі: О.Ф. Федоров (секретар обкому), В.М. Дружинін, С.Д. Герасименко, Ф.І. Лисенко, Я.З. Михайлов (члени). Обком мав діяти на базі Волинського партизанського з'єднання. Підпільному обкому КП(б)У підпорядковувался партійний комітет з'єднання, який здійснював керівництво 22 первинними партійними організаціями, кількістю до 400-х комуністів [4, с. 90]. Наприкінці червня 1943 року Волинський підпільний обком КП(б)У та партизанське з'єднання О.Ф. Федорова, яке прибуло на Волинь та дислокувалось в лісах біля хутора Лобне Камінь-Каширського району, почали вести активні бойові дії на комунікаціях ворога. Партизани-федорівці 3 липня 1943 року, увійшовши у свій оперативний район, розпочали організацію диверсій з метою виведення з ладу Ковельського залізничного вузла. Цього ж дня О. Федоров надіслав в УШПР донесення, в якому зазначалось, що "з'єднання закінчило рейд і прийшло в новий район бойових дій, здійснивши 250-кілометровий марш, перебуває в Ковельських лісах і приступило до практичного виконання плану щодо виведення з ладу Ковельського залізничного вузла" [4, с.114].

Що стосується самої тактики ведення бойових дій проти німецьких окупантів, то Олексій Федоров негативно відносився до наказу Центрального штабу партизанського руху при Ставці ВГК "Про партизанську рейкову

війну на комунікаціях ворога", видану у середині липня 1943 року. Зміст цього документа полягав у тому, що вагу диверсійної діяльності партизанів пропонувалося перенести не на підлив ешелонів, а на руйнування в будь-який спосіб залізничної колії і на якомога більшої площі, а "рейкова" війна вимагала значних витрат вибухівки, в якій партизани України відчували постійний дефіцит [6, с.227]. Натомість Олексій Федоров та мінери-підрильники його з'єднання надавали перевагу саме масовому пущенню під укіс німецьких залізничних ешелонів. Результати диверсійної діяльності пртизан-федорівців щодо ліквідації ворожих ешелонів не забарились. Вже 20 липня 1943 року О.Федоров передав радіограмою до УШПР: "Від 7 по 16 липня 1943 року залізниця Ковель-Сарни не працює 8 діб." [6, с.228].

Федоров націлював своїх партизанів на ефективну диверсійну діяльність проти загарбників. Зокрема, у своєму наказі від 28 липня 1943 року він вимагав від них закрити залізницю Ковель-Брест, щоб з 29 липня 1943 року цією залізницею не пройшов жоден ешелон ворога [15, арк. 22-23]. Доказом ефективної діяльності партизан Олексія Федорова було те, що в доповідній записці ЦК КП(б)У Верховному головнокомандувачу збройними силами СРСР "Про хід виконання партизанами України плану бойових дій партизанських загонів на весняно-літній період 1943 р." секретар ЦК КП(б) України М.С. Хрущов у серпні 1943 року доповідав про те, що внаслідок масового застосування нових протипоізнних мін уповільненої дії лише одним з'єднанням генерал-майора Федорова з 7 липня до 10 серпня 1943 року було пущено під укіс 123 німецькі ешелони та повністю паралізована робота Ковельського залізничного вузла [10, с.288-289]. Ефективна діяльність була відзначена також у повідомленні начальника УШПР П.Пономаренка про заходи щодо розвитку партизанського руху на Правобережній Україні з листопада 1942 р. до 1 липня 1943 року. В ньому зазначалося: "...З'єднання партизанських загонів під командуванням Героя Радянського Союзу, генерал-майора Федорова, комісара підполковника Дружиніна та начальника штабу капітана Рванова на сьогодні складається з 5-ти загонів, із загальною кількістю особового складу 2218 осіб, не враховуючи великого загону, виділеного для самостійних дій. Особливо зросло це з'єднання за останній час за рахунок місцевого населення.

За період рейду і діяльності на Правобережжі до 1 липня (1943 – В.Г.) з'єднанням було ліквідовано: солдат та офіцерів ворога – 2021 особа, складів – 3, заводів – 8, автомашин – 29, підірвано залізничних та шосейних мостів – 25, пущено під укіс 7 німецьких ешелонів." [10, с.290]. Діяльність партизанського з'єднання О.Федорова щодо підриву ворожих

ешелонів на комунікаціях в районі Ковеля належним чином оцінював також легендарний партизан та розвідник Великої Вітчизняної війни, заступник начальника УШПР Ілля Старінов. У листі на ім'я Федорова він писав: "В розгромі ворога та вигнанні його з Лівобережної України, безумовно, одним з важливих факторів є майже фактичне закриття Вами таких важливих залізничних магістралей, як: Брест-Рівне, Рівне-Мінськ, Ковель-Сарни. Вже тепер з показань полонених зрозуміло, що для перекидання військ з Гамбурга до Харкова доводилось користуватись румунською дорогою, тобто це збільшувало німцям дорогу ще на тисячу кілометрів" [9, с.231].

Свідченням серйозного занепокоєння диверсійною діяльністю партизан-федорівців з боку німців є запис у щоденнику гітлерівського офіцера Карла Дорфмана: "Ми не можемо ні виїхати, ні під'їхати до залізниці. Вузлової станції Ковель і Рівне паралізовані з серпня 1943 року. В розпал нашого наступу, а потім у сумні дні відступу в північній частині України поїзди не ходили нормально і часто траплялись аварії. А тепер я повинен сидіти в жалюгідній хаті і турбуватись про охорону від бандитів залізничної лінії. Стає страшно оглядати місцевість: скрізь залишки зруйнованих поїздів. Жоден день в моєму районі не минає без залізничних катастроф. Російські партизани встановлюють пекельні міни, які ми відмовились демонтувати і які повинні вибухнути; часто доводилось підривати рейки там, де згідно з нашою підозрою, були міни... Мінами вони (партизани – В.Г.) завдають нам непоправної шкоди, а самі залишаються неушкодженими" [2, с.52].

Усього у з'єднанні О.Ф. Федорова було 90 мінерів-диверсантів, 100 кулеметників, 187 автоматників та 54 мінометники. Про ефективність бойової діяльності з'єднання Федорова свідчить хоча б те, що лише комсомольці цього з'єднання знищили біля 295 ешелонів ворога [1, с.124]. Восени 1943 року партизани-федорівці продовжили диверсійну діяльність: 16 та 18 вересня в районі Олика-Олександрія ними було підірвано поїзд з боєприпасами, що прямував у бік фронту та поїзд з пшеницею, який ішов до Німеччини. Внаслідок цих двох диверсій рух поїздів припинився на 6 та 12 годин відповідно [8, с.578]. У жовтні 1943 року народні месники продовжили свою диверсійну діяльність: 2 жовтня 1943 року в районі Рудечка-Ромашківка вони підірвали поїзд з боєприпасами та автомашинами. 4 жовтня у цьому ж районі було підірвано поїзд з автомашинами, а також новітніми на той час танками "Тигр". Внаслідок цієї операції рух поїздів було затримано на 7 годин. А 6 жовтня 1943 року в районі Рудечка-Клевань партизани підірвали поїзд з живою силою ворога, який прямував у бік фронту, внаслідок чого рух затримався на 5 годин. У цей же

день було підірвано санітарний поїзд, що прямував до Німеччини. 7 жовтня 1943 року в районі Рудечка-Ромашківка партизани-федорівці підірвали поїзд з паливом та машинами, що прямував у бік фронту. Наступного дня в цьому районі о 10 годині було підірвано поїзд зі станками, моторами та іншими технічними обладнаннями, що йшов до Німеччини.

9 жовтня 1943 року в районі Зверев-Олександрія в 11 годин був підірваний санітарний поїзд, що прямував до Німеччини. В результаті цієї диверсії було вбито 17 гітлерівців. Протягом 12-13 жовтня 1943 року партизани знищили ще 2 ворожі ешелони: один з них перевозив автомашини та боєприпаси, прямуючи в бік фронту, а другий – той, що прямував на захід, в бік Німеччини [8, с.580-581]. У зв'язку з вдалою диверсійною діяльністю Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання Хрущов на початку жовтня 1943 року ще раз написав Федорову: "Бойовими діями ваших загонів було підірвано за всі місяці 281 ешелон ворога, вітаю. В найближчий час викинемо Вам необхідну кількість вибухових речовин. Здійсніть заходи щодо посилення диверсійних дій на німецьких комунікаціях" [13, арк.9].

Усього за період бойової діяльності з 7 липня по 1 листопада 1943 року партизанами Чернігівсько-Волинського з'єднання було знищено приблизно 300 німецьких ешелонів, 2 бронепоезди, 308 паровозів, 2204 вагони в тому числі: 737 з живою силою, 46 з озброєнням, боєприпасами та технікою, 14 з артилерією та мінометами, 582 з харчами. Було пошкоджено 32 паровози, 322 вагонів, 75 платформ. При цьому партизани знищили 8297 німецьких солдат та офіцерів, поранили близько 919 осіб. Одночасно вони знищили приблизно 500 поліцаїв, вивели з ладу одну нафтобазу, 2 залізничних мости, підірвали 11 кілометрів залізничного полотна, спалили 36 цистерн бензину, 4 мотодрезини. Партизанами-федорівцями було захоплено 12 ручних кулеметів та 96 гвинтівок. [15, арк.219] За мужність і хоробрість у боях з фашистами сотні партизан з'єднання були нагороджені орденами та медалями СРСР, а 14 бійцям і командирам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У січні 1944 року ЦК КП(б)У та УШПР поставили перед партизанським з'єднанням О.Ф. Федорова завдання щодо взяття міста Ковеля, руйнування залізничного вузла та підприємств військового значення, а також знищення німецьких гарнізонів та захоплення їх документів. Готуючись до здійснення цієї операції, Федоров видав наказ, в якому вимагав від командира бригади ім. Ванди Василевської Шелеста С.П, комісара бригади Кременецького В.А, начальника штабу Канарцева М.А, заступника командира

бригади з розвідки Беді Г.М. з групою у кількості 520 осіб 18 лютого 1944 року виступити в район бойових дій до лісу, що знаходився на відстані 10 кілометрів на південний схід від Парчева. В наказі вимагалось:

а) Організувати підриви ворожих ешелонів на залізниці Люблін-Холм та на ділянці станцій Іжев-Ріовець, а також на залізниці Луків-Брест, на ділянці станції Межиріччя-Городники та на залізниці Люблін-Луков. б) Організувати мінування та засади на шосейних дорогах Люблін-Холм, Люблін-Влодава, Луків-Парчев-Вишниця та руйнування телефонно-телеграфного зв'язку на шосе та залізничних магістралях. в) Вести постійну розвідку німецьких гарнізонів та пересування військ в районі військових дій. Результати негайно повідомити в штаб партизанського руху та у штаб частини з вказівками нумерацій частин, роду військ, чисельності та напрямком руху, для чого розвинути широку сітку агентурної розвідки. г) Організувати широку роз'яснювальну роботу серед місцевого населення із завданням створення нових польських партизанських загонів, диверсійних груп для боротьби з німецькими окупантами. Крім того, у цьому наказі Федоров вимагав від свого заступника з диверсійної служби Єгорова забезпечити бригаду імені Ванди Василевської необхідною кількістю вибухівки та підривного майна [12, арк.58-59].

Не бажаючи втрачати ковельський залізничний вузол, гітлерівське командування зосередило біля нього значні сили та сильно зміцнило місто. За даними партизанської розвідки та свідченням підпільників, підступи до міста перепиняла система дзотів, окопів, протитанкових рвів, дротяних загороджень та мінних полів. В самому Ковелі на перехресті вулиць були збудовані дзоти та заміновані основні будівлі. На північній та північно-східній околицях були встановлені дві батареї артилерії важких калібрів. В засадах було десять танків та бронемашин. Гарнізон Ковеля складався з декількох тисяч німецьких та угорських солдат. Розуміючи, що своїми силами партизанам буде важко провести таку складну операцію, командир з'єднання О.Ф. Федоров виїхав у штаб 2-го Білоруського фронту з пропозицією про спільну операцію щодо оволодіння Ковелем з партизанським загonom Ф.Малікова. На нараді у штабі 2-го Білоруського фронту було вирішено, що удар по Ковелю партизани Федорова будуть наносити з північно-східного напрямку. З метою гарантованого виконання операції О.Ф.Федоров вирішив перекинути сюди з інших ділянок два додаткові батальйони [5, с.136-137].

В ніч на 23 лютого 1944 року загони обох з'єднань вийшли на визначене місце та зав'язали бій на підступах до Ковеля. Особливо жорстока боротьба розгорнулась за Несухоеже (18 кілометрів від Ковеля). Тут за

добу до початку операції знаходилась лише одна рота ворога. Але в самий останній момент з Ковеля прибуло два батальйона 17-го полку СС. Від раптового нападу гарнізон захищала річка Тур'я, що протікала вздовж села. Німці кожен вечір закидали її гранатами, не даючи її замерзнути. Попри те, що завдання щодо оволодіння містом не вдалось виконати, німцям протягом п'яти днів бойових дій було нанесено значні втрати в живій силі та техніці. Партизанами Федорова на підступах до міста було знищено 1264 німецьких солдат та офіцерів, 4 танка та 58 автомашин. Своїми діями партизани відтягнули на себе значні сили противника, тим самим надаючи допомогу військам 1-го Українського фронту в завершальний період визволення міста [7].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 січня 1944 року генерал-майор Олексій Федорович Федоров вдруге був удостоєний звання Героя Радянського Союзу і в лютому 1944 року О.Ф.Федоров отримав у Києві другу "Золоту Зірку" з рук Микити Хрущова [8, с.661]. 1 березня 1944 року Федоров видав наказ, в якому вимагав групам під керівництвом Кравченка вийти на залізницю Ковель-Брест, на ділянку Малорита-Заболоття. А групі під керівництвом Єгорова наказувалось вийти на залізницю Брест-Пінськ. Обидві групи, згідно цього наказу, повинні були організувати руйнування шлюзів Крулевського каналу, а також не допустити рух суден ворога по каналу на захід [12, арк.72]. Ці поставлені завдання партизанами-федорівцями були виконані. Підіривники зі з'єднання О.Ф.Федорова у січні 1944 року підірвали 15 ешелонів ворога, в лютому, березні, квітні 1944 року: 36, 68, 43 німецькі ешелони відповідно [11, с.82]. Навесні 1944 року партизани-федорівці зустрілись з військами Червоної Армії, вийшли в радянський тил і у квітні того ж року з'єднання було розформоване.

Таким чином, Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання було одним з найбільш ефективних суб'єктів збройного опору проти німецьких загарбників під час нацистської окупації України. Завдяки застосуванню тактики масового підриву німецьких залізничних ешелонів разом із руйнуванням залізничних колій, всього на території Правобережної України та прилеглої Білоруської території партизанами цього з'єднання було вбито близько 9000 німців та їх пособників, підірвано приблизно 500-т ворожих ешелонів та 8 бронепоездів ворога, зруйновано 47 залізничних та 84 шосейні мости, 35 км залізничного полотна, знищена велика кількість автомашин, мотодрезин, тракторів, 65 складів та 7 вузлів зв'язку. Було захоплено багато трофеїв: сотні одиниць бойової техніки та озброєння. Внаслідок диверсійних дій партизан-федорівців та їхніх бойових побратимів німці втратили змогу перевозити зброю та боєприпаси на східний

фронт. З'єднання О.Ф.Федорова завдало ворогові великої шкоди, що у свою чергу суттєво допомогло радянським військам та прискорило звільнення України від нацистських загарбників. Проте, попри те, що у даній статті викладано інформації щодо диверсійної та військової діяльності партизан Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання перспективним лишається знайдення інформації та публікації у подальших наукових статтях стосовно етнічного складу, взаємовідносин з місцевим населенням та іншими партизанськими формуваннями, а також заняттям у вільний від боїв час партизан цього з'єднання.

Halchinsky V.L.

**THE DIVERSION'S AND MILITARI'ES ACTIVITIES
CHERNIHIV'S-VOLYN'S JUNCTION ON THE TERRITORY
RIGHT-BANK UKRAINE AND BELARUS BY RULLED FEDOROV
IN THE REAR GERMANIE'S SOLDIERS IN 1943-1944**

Diversion's and militari'es activities partizans Chernihiv's-Volyn's junction during the Great patriotic war on the territory Right-bank Ukraine and Belarus in the rear germanie's soldiers are show. Announcement the soviet party-partizan's leader's about fuight of Fyodorov's partizans against nazie's occupant's are review's. Strategist and tactics fuight Chernihiv's-Volyn's junction are show. The reasons why the fuight of Fyodorov's partizans against enemies was efective.

Key words: Chernihiv's-Volyn's, partizan's junction, partizans, Alexei Fyodorov, Kovel's railway junction.

Гальчинский В.Л.

**ДИВЕРСИОННАЯ И ВОЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ЧЕРНИГОВСКО-ВОЛЫНСКОГО ПАРТИЗАНСКОГО
СОЕДИНЕНИЯ ПОД РУКОВОДСТВОМ А. Ф. ФЕДОРОВА
НА ТЕРРИТОРИИ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ И БЕЛОРУСИИ
(1943-1944 гг.)**

В статье показана диверсионная и военная деятельность партизан Черниговско-Волинского соединения во время Великой Отечественной войны в тылу нацистских войск на территории Правобережной Украины и Беларуси. Освещаются сообщения советских партийно-партизанских руководителей по борьбе партизан-Федоровцев против нацистских оккупантов. Показано стратегию и тактику борьбы Черниговско-Волинского партизанского соединения. Раскрываются причины эффективной борьбы партизан-федоровцев против врагов.

Ключевые слова: Черниговско-Волинское партизанское соединение, партизаны, Алексей Федоров, оккупанты, Ковельский узел.

Джерела та література

1. Воскобойников В.Б. *Партійне керівництво комсомольськими організаціями партизанських формувань. //Український історичний журнал. – 1987. – № 7. – 160 с.*
2. Эпов Б.А., Старинов И.Г. *Мины в тылу врага. – М.: "Воениздат", 1963. – 190 с.*
3. Жученко И., Савчук П. *Поднимая партизан в атаку: партийное руководство деятельностью партизанских формирований Украины в годы Великой Отечественной войны. – К.: Изд-во политической литературы Украины, 1984. – 219 с.*
4. Замлинський В.О. *Караюча земля: про комуністичне підпілля і партизанський Рух на Волині в роки Великої Вітчизняної війни. – Львів.: Каменяр, 1965. – 259 с.*
5. Зинченко Ю.И. *Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине, 1941-1944. – К.: Наук. думка, 1982. – 184 с.*
6. Кентій А., Лозицький В. *Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт в тилу вермахту в Україні (1941-1944). – К.: "Генеза", 2005. – 408 с.*
7. Коньков В. *17/04/11. Легендарний партизанський командир. // "Комуніст" № 27.*
8. *Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941-1944 / Колл. составителей: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий (рук.). – М.: Издательство Центрполиграф, 2010. – 670 с.*
9. Старинов И. *Записки диверсанта. – М.: – Альманах "Вымпел", 1997 – 408 с.*
10. *Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд. Бажан О.В., Кентій А.В., Лозицький В.С. та ін. – К.: "Парламентське видавництво", 2001. – 319 с.*
11. *Українська Радянська Соціалістична Республіка у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. Т-3.- К.: Політвидав України, 1969.- 455 с.*
12. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ) . – Ф. 64, – Оп. 1, – Спр. 7.*
13. *ЦДАГО України. – Ф. – 64, – Оп. 1, – Спр. 9.*
14. *ЦДАГО України. – Ф.64. – Оп.1. – Спр. 64.*
15. *ЦДАГО України. – Ф. 4620, – Оп. 3, – Спр. 156.*

АРЕШТАНТСЬКІ РОТИ ЦИВІЛЬНОГО ВІДОМСТВА У РОЗБУДОВІ ОДЕСИ ДРУГОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТ.

В статті досліджується історія одеських арештантських рот цивільного відомства 1830-х – 1860-х рр. Розглядається склад рот та зміни юридичних умов їхнього функціонування. На конкретних прикладах показано внесок арештантів у будівництво важливих об'єктів на території Одеси, а також їхня роль у благоустрої міста.

Ключові слова: історія Одеси, будівництво Одеси, арештантські роти.

Швидкому зростанню та розбудові Одеси першої половини ХІХ ст. вже присвячено низку історичних та історико-архітектурних досліджень зокрема праці П. Герлігі [1, с.135-142], В. Ващенко [2, с.109-111], В. Тимофеев [3, с. 21-36] та ін. Проте і в цій тематиці залишаються маловивчені аспекти. Зокрема, це стосується питань використання на будівництві Одеси підневільних працівників: військових та арештантів. Щодо останніх маємо лише деякі згадки у працях дореволюційних дослідників (зокрема, в історичному нарисі О. Орлова [4, с. 4-5] та ювілейному виданні "Одесса 1794-1894" [5, с. 283, 337-338]) та нарис сучасного краєзнавця О. Губаря присвячений постаті одного з керівників одеських арештантських рот Т. Драгутіна [6, с. 55-64]. Метою пропонованої статті є дослідження ролі арештантських рот цивільного відомства в історії розбудови Одеси 1830-х-1860-х рр.

Праця в'язнів та арештантів (так само як і військовослужбовців) на розбудові Одеси використовувалася ще з другої половини 1790-х рр., коли, за повідомленням О. Орлова, "для посилення ...робіт в гавані надсилалися з різних місць засудженні до заслання за різні провини злочинці, які перебували у розпорядженні ...інженер-полковника Де-Волана" [4, с. 4]. Свідчення про перебування "у відомстві Будівельного комітету" "невільників" та про використання їх на будівельних роботах в місті та в порту є в журналах Одеського будівельного комітету за 1805 р. (тоді їх було 179 осіб) та за 1813 р. (21 особа). У 1811 р. для цих "невільників" навіть була збудована спеціальна казарма [7, с. 79]. У документах за 1817 р. є інформація про будівельні роботи в Одеському карантині та влаштування доріг, що здійснювалися арештантами [8, арк. 173].

Проте із заснуванням одеської арештантської роти цивільного відомства в історії використання підневільної праці на будівництві міста почався новий етап. Дореволюційні історики вважали ініціатором заснування

арештантських робочих рот в краї генерал-губернатора М. Воронцова. Проте генерал-губернатор у звіті Миколі I від 1842 р. стверджував, що ініціатива створення рот належала російському царю, а сам він ніби спочатку "далеко не розумів наскільки це... буде корисним" [9, арк. 23-24]. Історія утворення одеських та інших подібних рот пов'язана з царським указом від 25 березня 1828 р., в якому заради припинення бродяжництва, "що особливо посилилося у Новоросійському краї", серед інших заходів боротьби з волоцюгами та втікачами було наказано: "тих бродяг, хто виявиться придатним до служби старше 35 років відправляти до створених при фортецях арештантських рот, а молодше цього віку – до рекрутів" [10, арк. 3-5, 6-11, 20, 21]. Пізніше правила прийому до арештантських рот змінилися.

Арештантські роти цивільного відомства на південноукраїнських теренах були створені згідно з проектом положень затвердженим царем 10 липня 1830 р. (показово, що до надрукованих Сенатом 10 серпня 1830 р. екземплярах цих положень було додано указ, де вказано, що підставою для їх підписання стало подання царю від М. Воронцова). Перший з дев'ятнадцяти пунктів положень оголошував: "таких арештантських рот створити на перший раз чотири: одну в Одесі, одну для Ізмаїлу та Кишинева, одну для Херсону і одну у Сімферополі". Сьомий пункт "Положень" проголошував: "арештанти цих рот підлягають найсуворішій військовій дисципліні", а чотирнадцятий – "жалування арештантам платити не належить. Провіант же відпускається ...в Одесі з міських сум". Створюючи роти керівництво добре знало, які можуть виникнути зловживання. Тому вісімнадцятий пункт "Положень" суворо забороняв "застосовувати арештантів на інші роботи, окрім казенних та міських, а особливо на виконання приватних та партикулярних робіт та доручень"[11, с. 324].

Пізніше кількість арештантських робочих таких рот у краї зросла. В Одесі спочатку була одна рота з 300 арештантів, однак за указом від 19 квітня 1842 р., "через значні обсяги робіт в Одесі, згідно подання управляючого Міністерством внутрішніх справ, визнано за потрібне мати в цьому місті замість однієї дві арештантські роти у складі двохсот п'ятдесяти арештантів кожна..." на умовах, визначених "Положеннями" від 10 липня 1830 р. [12, с. 704-705]. Крім волоцюг, втікачів та дрібних злочинців до рот почали приймати відправлених поміщиками "на виправлення" кріпаків та осіб "за вироком сільських та міських громад" за те, що вони "через розбещене життя не сплатили недоїмки" [13, арк. 1-2].

Арештанти були добре організовані та отримали за довгі роки роботи непогану кваліфікацію. Вони часто здійснювали будівництво швидше і

краще ніж вільнонаймані робітники, не кажучи вже про те, що праця не-вільників була значно дешевшою, оскільки за роботу їм не платили. М. Воронцов у згаданому звіті за 1842 р. наводив показовий приклад. У Херсоні повинні були проводитися роботи з осушення боліт. На це було асигновано 500 тисяч карбованців. Проте стало ясно, що цих грошей не вистачить. Вихід швидко знайшли – застосували працю підневільних робітників однієї з "новоросійських арештантських рот". Арештанти все спорудили лише за 160 тисяч. Окрім того, як писав Воронцов: "роботу не лише добре та успішно виконано, але й на деякі залишки з цієї зменшеної суми розпочато зміцнення муром усього берегу Дніпра". Отже, використання арештантів дозволяло зменшувати вартість казенного будівництва більше ніж в десять разів. У зазначеному звіті М. Воронцова приділялося чимало уваги праці арештантів у різних місцях краю. Між іншим, генерал-губернатор повідомляв, що кращі арештанти після 10 років бездоганної праці були звільнені "згідно милостивого указу імператорської величності" і деякі з них отримали право мешкати в південноукраїнських містах, які вони розбудовували [9, арк. 17-18, 23-24, 48].

Одеські арештанти не відставали від своїх "колег" з інших місць краю. 1831 р. одразу після заснування роти Одеські будівельний комітет швидко вирішив питання "про застосування арештантів у міській роботі, у Карантині, у Практиці (тобто у Практичній гавані – Т.Г.) і на землечерпальній машині" [14, арк. 81]. Відтоді робітники рот не сиділи без діла, вони споруджували мости та контрфорси, будували шляхи, тротуари, канали, готували місто до візитів столичного начальства, виконували безліч різноманітних ремонтних робіт.

М. Воронцов був вельми задоволений "щасливому обранню" першого командира одеських робітників-арештантів капітана, а пізніше майора – Трохима Петровича Драгутіна. Він більше 10 років керував Одеською арештантською ротою, яку в Одесі почали називати "Драгутінською командою". Коли таких рот дві, Т. Драгутін очолював обидві, а потім ту з них, що мала перший номер. Після звільнення Т. Драгутіна від 1848 р. першою ротою командував капітан Дмитро Логвинович Соловійов, а другою – поручик Вікентій Петрович Детко. Пізніше керівництво арештантських рот при Одеському будівельному комітеті, що в другій половині 1850-х рр. вже значилися як рота № 32 та № 33 (це свідчить про велику кількість таких рот в імперії), неодноразово змінювалося [15].

Підневільні робітники відіграли провідну роль у здійсненні таких глобальних проєктів, як брукування одеських вулиць щебенем за системою Мак-Адама [6, с. 56-57] та озеленіння міста. Зокрема, арештанти брали

участь у створенні міської плантації на Пересипу, яку на честь її засновника – одеського градоначальника – було названо "Льовшинською". Слід згадати, що Пересип на початку 1830-х рр. називали "одеською Лівією", бо його вигляд нагадував піщану пустелю. Проте попри регулярні посухи владі вдалося перетворити цю "Лівію" на величезний парк, завдяки колосальному обсягу робіт (лише протягом 1834-1835 рр. на Пересипу посадили більше 1 млн. 130 тис. дерев) [16, с. 135-136]. Мемуарист О. Чижевич щодо цього, зокрема, писав: "Градоначальник О.І. Льовшин... поселив на Пересипу третину робочої роти (Драгутінської), яка постійно працювала. ...Було посаджено більше двох мільйонів живців в один аршин заввишки. ...Усі роботи та матеріали коштували лише п'ять тисяч крб. Місцевість в 253 десятини вкрилася густим лісом, в якому ми часто полювали на зайців..." [17, с. 10]. Згідно записки М. Кирякова, знайденій та опублікованій Н. Михайленко, на Пересип було переселено не третину, а чверть складу одеської арештантської роти (близько 50 осіб) з необхідною кількістю волів, плугів та ін., й саме арештанти здійснили усі роботи із влаштування "Льовшинської плантації" [18, с. 148-147]. При О. Льовшині також було обрано місце для плантації "між Ботанічним садом та Зовнішнім бульваром", яку від 1840 р. почали засаджувати "працею арештантів" й "за прізвиськом командира цих рот Драгутіна ця плантація отримала назву Драгутінської" [5, с. 338].

Арештанти зміцнювали з боку моря Приморський бульвар та місцевість біля Біржового будинку (тепер будинок Міської ради Одеси), перебудовували Театральну площу [19, арк. 6], споруджували важливі об'єкти в порту [20, арк. 1-2; 21, арк. 13, 21]. У більшості випадків їхня праця була не лише дешевою, але й швидкою та якісною. Наприклад, влітку 1836 р. вони лише за кілька тижнів збудували за проектом Г. Торрічеллі "галерею під дахом", яка колись стояла біля Старої Біржі. Всі витрати міста на цю будівлю склали лише 3 тисячі карбованців – це була вартість будівельних матеріалів, транспортування яких також здійснювалося арештантами, та оплата вільнонайманому майстру за встановлення шибки на даху [22, арк. 3, 28 – 37, 40]. Іноді в документах вказувалося, на які цілі йшли зекономлені арештантами кошти (так, у 1842 р. значні залишки сум, що виникли за рахунок використання арештантів на спорудженні "муру с контрфорсами" на Театральному майдані, пішли на "влаштування нових шосе в місті" [23, арк.12-13]).

Використання робітників Одеських арештантських рот по суті врятувало спорудження Бульварних (Потьомкінських) сходів. За проектом архітектора Ф. Боффо вартість їх будівництва мала скласти чималу для тих

часів суму в 200 тисяч карбованців. Проте вже протягом першого року будівництва вся зазначена сума була витрачена, а споруда виконана менш ніж на половину. Будівельний підрядчик Г. Завадський, який взявся здійснити контракт, звинуватив архітектора у навмисному занижуванні вартості будівлі і відмовився від неї. Почався тривалий судовий процес. Була створена спеціальна комісія для завершення будівництва сходів. Інженер Д. Уптон склав проект їх завершення, а портовий гідротехнік Б. Фан-Дер-Фліс – проект інженерних споруд для підтримки сходів та бульвару. Вартість будівлі таким чином зросла ще на 370 тисяч карбованців. Однак і цих грошей могло не вистачити. Будівельникам доводилося відкачувати ґрунтові води, будувати велику систему контрфорсів для зміцнення ґрунту тощо. Через постійні обвали скелі Приморського бульвару передбачена довжина сходів зростала. Невідомо, коли б закінчилося це будівництво, якби керівництво міста не згадало про арештантів. До того часу працівники "Драгутинської команди" метушливо готували місто до приїзду членів царської родини. Звільнившись від цієї справи, вони активно включилися у будівництво. Арештанти знімали та переносили сотні кубометрів землі, забивали палі, підносили каміння мулярам, влаштовували будівельні ліси, відкачували помпами ґрунтові води тощо. Так, згідно звіту про роботи, здійснені на будівництві сходів за "додатковим проектом" у 1839-1841 рр., арештанти здійснили всі земляні та некваліфіковані роботи зі зведення підпорних стін [24, с. 140-142]. Між іншим, арештантам доводилося і ризикувати своїм життям, оскільки на будівництві неодноразово траплялися значні обвали ґрунту [25, арк. 292-294]. В тому, що на початку 1841 року символ сучасної Одеси нарешті був в цілому збудований – їх заслуга чи не найбільша. Показово, що після спорудження сходів, їх було 7 березня 1842 р. за відповідним "описом" здано у відомство керівнику арештантських рот Т. Драгутіну [24, с. 139].

Отримуючи значну користь від праці арештантів, керівництво краю будувало нові плани. Так, М. Воронцов хотів за допомогою підневільних робітників здійснити грандіозний проект каналу з Південного Бугу до Одеси, складений інженером Д. Уптоном. Канал повинен був мати 280 верст в довжину (з них 22 версти тунелів) з поперечною площею 3,5 квадратні сажні. Він мусив слугувати як для постачання в місто води, так і для малого судноплавства. Вартість будівництва каналу за підрахунками Міністерства внутрішніх справ склала б від 30 до 65 мільйонів карбованців, а можливо і більше. Сума для тих часів величезна. Не зважаючи на це, М. Воронцов вважав, що за рахунок використання арештантів вартість проекту значно зменшиться ("Воронцов вважав, – писав один з

істориків, – що нарахована Уптоном сума може скоротитися до 5 мільйонів, якщо роботи будуть здійснюватися військами, або військово-робочими ротами"[5, с. 283]). Проте столичне керівництво генерал-губернатору, вочевидь, не повірило і проект каналу вирішило "відкласти до кращих часів" [26, арк. 80-81, 103, 112, 131].

Документи одеського обласного архіву не дають достатньої інформації для визначення складу арештантських рот. Відомо лише, що вони склалися з 500 підневільних робітників, які мали необхідний реманент (місто забезпечувало їх усім необхідним, так, у 1835 р. було додано до 76 возів, що вже були у роті, ще 100 возів, а також 500 лопат "через збільшення в місті земляних робіт" [27, арк. 6, 8]), а також вози і худобу (воли та коні) для транспортування будматеріалів. У ротах були свої кваліфіковані майстри: ковалі, бондарі, муляри, колісники, пічники та ін. [28, арк. 11, 18, 23, 25 – 26]. Все це давало можливість водночас використовувати арештантів на більше ніж 20 видах робіт [29, арк. 29-30]. Більшість трудівників рот, що згадуються в документах Одеського архіву, були вихідцями з українських міст та сіл. Як показала перевірка 1845 р., вони нерідко потрапляли до лав арештантів незаконно. Так, серед підневільних робітників опинялися міщани, що не сплатили податки, а також інші особи "за пияцтво, буйство ...через погану моральність", навіть "за вештання в нічний час", а вірніше за те, що чимось не сподобалися поліцейській владі [28, арк. 11, 18, 23 – 26]. З останньої причини арештантами-будівельниками нерідко ставали селяни, які вирушали до міст щось заробити. Наприклад, селянин Петро Ткачук з Балтського повіту, який прийшов на заробітки до Тирасполю, в шинку був схоплений та відправлений до одеської робочої роти. Про це випадково дізнався його батько і звернувся з проханням до керівництва відпустити сина додому [30, арк.21, 22].

Вищезгадана перевірка виявила також зловживання та махінації командира рот майора Т. Драгутіна. До речі, ця постать вважалася деякими сучасниками однією з найбільш колоритних в тогочасній Одесі. Їй чималу увагу присвятив в своїх відомих спогадах О. Чижевич, між іншим, зазначивши, що Т. Драгутін "після виходу у відставку... зі своїх маленьких статків придбав собі великий маєток поблизу Одеси" й "лише пізніше було викрито чимало зловживань" в роботі арештантських рот, що дозволили їхньому командиру набути значний капітал [17, с. 15]. Слід відзначити, що Т. Драгутін нерідко виступав як виконавець робіт на значних будівельних об'єктах, здійснюючи будівництво так званим "господарським способом" (фактично – підряд, але без надання застави), що надавало йому можливість маніпулювати будівельним матеріалом та ін. Й після виходу

у відставку Т. Драгутін залишався помітною в місті постаттю: був відомий як сільський господар (успішно розводив свиней та ін.), благодійник, засновник каплиці (пізніше – церква Св. Миколи) внизу Потьомкінських сходів та ін. [6, с. 59-60]. Його ім'я було увічнено у назвах двох одеських провулків: біля вул. Торгової, де були казарми арештантської роти (тепер – провулок К. Ушинського); та біля вул. Канатної, де знаходилася "Драгутінська плантація" (тепер – провулок О. Орликова) [31, с. 46-47].

Протягом існування арештантських рот еволюціонувало їхнє правове становище. Від початку вони утримувалися за рахунок доходів Одеси. Оскільки кількість арештантських рот в імперії значно зросла, положенням від 7 жовтня 1847 р. їх було вирішено утримувати за рахунок "земських зборів" [32, с. 742]. Однак Одесі це було не вигідно, бо в цьому разі потрібно було сплачувати земству певні кошти за роботу арештантів, тоді як видатки на утримання рот коштували міській скарбниці набагато менше. Тому 18 квітня 1850 р. для одеських рот було зроблено виключення й вирішено "гроші на утримання двох арештантських рот в Одесі відпускати по-старому – з доходів цього міста" [33, с. 392-393]. Ситуація змінилася із припиненням дії порто-франко, коли Одеса втратила значну частину своїх доходів (1/5 частину митних зборів). 18 червня 1859 р. внаслідок клопотання генерал-губернатора О. Строганова царем було затверджено новий штат арештантської роти в Одесі. За цією постановою: "для скорочення витрат на утримання двох №№ 32 і 33 одеських арештантських рот цивільного відомства зі сум міського доходу, що з припиненням порто-франко значно скоротився, а також через малу кількість арештантів, які перебувають в них, – одну з цих рот № 33 скасувати, а іншу № 32 перетворити згідно нового штату" [34, с. 587]. За цим штатом в одеській роті залишилося 250 арештантів [35, с. 291]. У цей час уряд вже скорочував кількість рот в країні, суттєво змінював склад та кількість арештантів, умови їхнього перебування та правила використання на усіляких роботах. Арештантські роти цивільного відомства від початку свого існування підпорядковувалися Головному управлінню шляхів сполучення та публічних будівель, а згідно положенню від 12 грудня 1863 р. вони стали перебувати у віданні "місцевих губернських правлінь" [36, с. 284]. Врешті, затвердженою царем 31 березня 1870 р. пропозицією Сенату арештантські роти цивільного відомства були перетворені на виправні арештантські відділення (одеське відділення – з 250 арештантів) із заміною в них військового управління цивільним, а арештантів припинили використовувати на роботі поза межами в'язниці [37, с. 340-341].

Однак не можна сказати, що в ліберальні для імперії 1860-ті рр. обсяги підневільної праці, спрямованої на задоволення потреб Одеси, були значно зменшені. Наприклад, 24 березня 1863 р. було проголошено створення "4-х робочих арештантських рот при Одесько-Парканській залізниці по 550 чоловік у кожній" [38, с. 276]; 30 січня 1864 р. – двох "робочих бригад для влаштування залізниць Новоросійського краю" [39, с. 72-74], 13 березня 1864 р. – "арештантських робочих рот для влаштування залізниць у Новоросійському краї" [40, с. 219-227]. Отже, діяльність арештантських рот цивільного відомства 1830-х-1860-х рр. була лише одним з етапів використання підневільної праці у будівельній сфері Одеси.

Таким чином, можна констатувати, що арештантські роти цивільного відомства внесли певний внесок у розбудову Одеси. Притому у спорудженні деяких важливих для міста об'єктів (Бульварних сходів, будинку Біржі та ін.) та виконанні важливих програм з благоустрою (озеленіння, брукування вулиць та ін.) частка праці арештантів була досить значною. Окрім того використання праці арештантів дозволяло місту економити значні кошти й, враховуючи розміри тогочасних доходів міської скарбниці (вони суттєво перевищували доходи будь-яких інших міст Наддніпрянської України [41, с. 190, 548, 668]), дозволили покращити зовнішній вигляд та благоустрій Одеси, стан портових споруд та ін. Водночас місцева влада у 1830-1860-х рр. шукала й інші способи отримання безкоштовної праці (зокрема М. Воронцов практикував використання у каменоломнях праці бідняків за розданий під час голоду хліб [42, арк. 37], на будівництві – праці міщан, що не сплатили недоїмки [43, арк. 17] та в'язнів Одеської в'язниці [44, арк. 1] та ін.). Широке використання праці арештантів в Одесі доби порто-франко свідчило, що попри зовнішню "європейськість" вона залишалася містом кріпосницької Російської імперії з притаманним для останньої широким використанням підневільної праці.

Щодо використання арештантської праці на будівництві Одеси першої половини XIX ст. ще залишається чимало нез'ясованих аспектів. Зокрема, слід дослідити національний та становий склад робітників арештантських рот, частку їхньої праці у загальних обсягах казенного будівництва в місті та ін. Потребує комплексного вивчення роль арештантських рот цивільного відомства в розбудові міст Південної України в цілому та в господарстві міст інших українських регіонів.

Goncharuk T.G.

CONVICT COMPANIES OF THE CIVIL DEPARTMENT IN THE BUILDING OF ODESSA IN THE SECOND THIRD OF THE NINETEENTH CENTURY

The article examines the history of the convict mouths of civil department in Odessa in 1830 – 1860's. We consider the structure of the mouth and the change of legal conditions of the mouth. In the specific examples shown the role of convicts in the construction of important building in Odessa and their role in the advance of the city.

Key words: history of Odessa, Odessa Construction, convict company.

Гончарук Т.Г.

АРЕСТАНТСКИЕ РОТЫ ГРАЖДАНСКОГО ВЕДОМСТВА НА СТРОИТЕЛЬСТВЕ ОДЕССЫ ВТОРОЙ ТРЕТИ XIX В.

В статье исследуется история одесских арестантских рот гражданского ведомства 1830-1860-х гг. Рассматривается состав рот, юридические условия функционирования и их изменения. На конкретных примерах показан вклад арестантов в строительство важных объектов на территории Одессы, а также их роль в благоустройстве города.

Ключевые слова: история Одессы, строительство Одессы, арестантские роты.

Джерела та література

1. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 – 1914. – Одеса, 1999.
2. Ващенко В.П. Міське управління і господарство // Історія Одеси. Гол. ред. В.Н. Станко. – Одеса, 2002.
3. Тимофеев В.И. Одесса. Архит.-ист. Очерк. – К., 1983.
4. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г. – Одесса, 1885. – С. 4-5.
5. Одесса 1794 – 1894. – Одесса, 1895.
6. Губарь О. Энциклопедия забытых одесситов. Драгутинская команда // Дерибасовская – Ришельевская: Одесский альманах. Кн. 43. – Одесса, 2010.
7. Гончарук Т. Використання праці арештантів на будівництві Одеси в першій половині XIX ст.: маловідома сторінка історії "нової Пальміри" // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 5. – Одеса, 2008.
8. ДАОО. – Ф.59. – Оп.1. – Спр. 117.
9. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 152 (1842 р.). – Спр. 67.
10. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 190 (1828 р.). – Спр. 36.
11. ПСЗРИ. – Собр.2. – Т. 5. – Од. 1. – № 3786.
12. ПСЗРИ. – Собр.2. – Т. 16. – Од. 1. – № 14472.
13. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 192 (1847 р.). – Спр. 10.
14. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 191 (1831 р.). – Спр. 21.

15. Відомості з "Новороссийских календарей" за 1844-1860 рр.
16. Гончарук Т.Г. Садівник Герман, повернись! (два документи про озеленіння Одеси 1841 р.) // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 12. – Одеса, 2011.
17. Чижевич О.О. Город Одесса и одесское общество. Воспоминание одесского старожила // Из прошлого Одессы. Сборник статей. – Одесса, 1894.
18. Михайленко Н. Одеський градоначальник О.І.Левшин та "Левшинська плантація" // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 12. – Одеса, 2011.
19. ДАОО. – Ф.4. – Оп. 13. – Спр. 55.
20. ДАОО. – Ф.59. – Оп. 2. – Спр. 422.
21. ДАОО. – Ф.59. – Оп. 2. – Спр. 604.
22. ДАОО. – Ф.59. – Оп. 2. – Спр. 474.
23. ДАОО. – Ф. 59. – Оп.2. – Спр. 604.
24. Гончарук Т. Документ про використання праці арештантів на будівництві Бульварних (Потьомкінських) сходів 1837-1842 рр. (за матеріалами Державного архіву Одеської області) // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. – Одеса, 2010. – Вип.5.
25. ДАОО. – Ф.59. – Оп. 2. – Спр. 459. – Ч. II.
26. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 190 (1826р.). – Спр. 80.
27. ДАОО. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 2072.
28. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 166 (1845 р.). – Спр. 131.
29. ДАОО. – Ф.1. – Оп. 198 (1860 р.). – Спр. 330.
30. ДАОО. – Ф.50. – Оп. 2. – Спр. 145.
31. Майстровой Я. Улицы Одессы. Справочник по топонимии старой части города. – Курск, 1997.
32. ПСЗРИ. – Собр2. – Т.22. – Отд. 1. – № 21573.
33. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 25. – Отд. 1. – № 24086.
34. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 34. – Отд. 1. – № 34639.
35. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 34. – Отд. 2. Штаты и табели.
36. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 38. – Отд. 2. – № 40363.
37. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 45. – Отд. 1. – № 48206.
38. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 38. – Отд.1 – №3914.
39. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 39. – Отд.1 – №40541.
40. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 39. – Отд.1 – №40677.
41. Общественное устройство и хозяйство городов. – СПб., 1859. – Т.1.
42. ДАОО. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.1917.
43. ДАОО. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 1803.
44. ДАОО. – Ф.59. – Оп.1. – Спр. 2409.

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА КРИМІНОГЕННУ СИТУАЦІЮ В ОДЕСІ (ЛИПЕНЬ 1914 – ЛЮТИЙ 1917 рр.)

У статті досліджуються особливості криміногенної ситуації в Одесі в період Першої світової війни. Проаналізовано збільшення правопорушень з боку дітей, вплив благодійної діяльності, мобілізації, загострення продовольчого становища та антиалкогольної кампанії на злочинність.

Ключові слова: Одеса, злочинність, Перша світова війна, мобілізація, антиалкогольна компанія.

В художній літературі Одеса традиційно зображується як кримінальне місто. Цей міф сформувався завдяки творчості низки письменників, в першу чергу, І. Бабеля та його "Одеських оповідань". Тому цілком закономірно, що злочинність в Одесі стала темою для багатьох популярних праць, в тому числі серії книг під назвою "Бандитская Одесса" [1; 2; 3; 4]. Привертають увагу дослідників відомі злочинці з гучними іменами: Мішка Японець [5], Григорій Котовський [6], Сонька Золота Ручка тощо [7]. Однак окремі сюжети з історії одеської злочинності залишаються малодослідженими. Так, проблема впливу Першої світової війни на злочинність в Одесі фрагментарно досліджується у небагатьох працях одеських істориків [8; 9]. Більш детально розглядає дану проблему російський історик І. Герасімов, але в основному він концентрує свою увагу на міжетнічних проблемах злочинності та єврейському факторі у криміногенній ситуації в місті [10; 11].

Таким чином, проблема впливу Першої світової війни на криміногенну ситуацію в Одесі потребує дослідження наступних питань: поява нових видів правопорушень внаслідок мобілізації та благодійної діяльності, збільшення дитячої злочинності в місті та їх причини, вплив антиалкогольної кампанії, біженства та подорожчання продуктів першої необхідності на беззаконня в Одесі.

В літературі можна зустріти тезу про специфічну криміногенну ситуацію в Одесі [12, с. 215]. Дійсно, успішний розвиток молодого міста, активна морська торгівля, концентрація капіталу приваблювали авантюристів та злочинців. Однак, навряд чи можна було назвати Одесу кримінальною столицею Російської імперії: за показниками злочинності вона поступала таким містам, як Баку, Казань, Нижній Новгород. В той же час Одесу

виділяла динаміка збільшення правопорушень на початку століття. З 1901 по 1905 рік кількість заведених кримінальних справ у місті виросла на 49%. А число справ про тілесні пошкодження з 1885 по 1907 роки збільшилося у 4-5 разів. І. Герасімов вважає, що це певною мірою відповідало незвичайній соціальній динаміці міста та було пов'язано з комплексним соціальним стресом, викликаним житловою кризою та проблемою зайнятості населення. Однак рівень злочинності в Одесі в цей період не перевищував середньоросійських показників [11, с. 213].

Слід відзначити, що збільшення кількості злочинів наприкінці XIX – на початку XX століть було притаманно в цілому Російській імперії. В епоху царювання Миколи II показники зафіксованих в країні правопорушень збільшилися на 55 % у порівнянні з періодом, коли імперією керував Олександр III, а найбільший рівень злочинності був зафіксований у 1913 році напередодні Першої світової війни. Російський історик Б. Миронов вважає, що чим жорсткішим був імператор, тим менше здійснювалося злочинів. З іншого боку, внаслідок застосування дактилоскопії, фотографії, інших нововведень, появи й розвитку криміналістики та вдосконаленню системи розшуку збільшилися показники розкриття злочинів з 40 % у 1860-их роках до 66 % у 1913 році. Щодо періоду Першої світової війни, то протягом 1914-1916 років злочинність в цілому по країні знизилася на 28-29 %, хоча з 1916 року і простежуються тенденції до її збільшення [13, с. 84]. У зв'язку з тим, що закон став більш суворішим під час війни, ці зміни можна спостерігати і в Одесі. Одеський краєзнавець В. Файтельберг-Бланк відзначав, що з 1914 по 1916 рік в Одесі зменшилася кількість вбивств (окрім побутових) та крупних крадіжок [4, с. 351].

Незважаючи на посилені заходи безпеки, війна створювала сприятливі умови для шахраїв та аферистів. Прикриваючись благими намірами, вони заробляли на довірливих одеситах, які вважали, що допомагають біженцям, пораненим солдатам або сім'ям військових.

Крадії та аферисти часто видавали себе за військових. Це було цілком зрозуміло, адже з початком війни ставлення населення до захисників вітчизни стало вкрай доброзичливим. В липні 1914 року шахрай, одягнений у форму прапорщика, заявив, що його відрядили до Одеси та привласнив декілька друкарських машинок [14; 15]. На початку січня 1915 року був заарештований Ісак Кофман, який проживав відразу в декількох місцях. За квартиру він ніде не платив, а також заявляв, що постраждав від війни. Аферист використовував фальшиві документи та військові нагороди [16]. Траплялися випадки, коли до родин військових зверталися шахраї, які розповідали, що вони служили разом з їх сином, чоловіком або братом і пропонували передати гроші або якісь речі [17].

Жінки, в свою чергу, для здійснення злочинів використовували форму сестер милосердя [17, 18]. 29 жовтня 1914 року в газеті "Одесский листок" була надрукована інформація про те, що якісь жінки з пов'язками Червоного хреста на руці збирають гроші від імені Дамського комітету та зокрема його голови Л.С. Сосновської. При цьому відзначалося, що комітет жодних повноважень на таку акцію не давав, а закликав звертатися до місцевої влади у випадку зустрічі з такими людьми [19].

Враховуючи те, що під час війни в Одесі перебувала значна частина людей з окупованих або прифронтових територій, крадії прикидалися біженцями для того, щоб увійти в довіру до заможних людей. Так, під виглядом біженки з Варшави за допомогою фальшивих документів одна молода жінка влаштувалася на роботу до родини та пограбувала її на 575 рублів [20].

Окрім того, що злодії видавали себе за біженців, вони часто самі їх обкрадали. Для цього шахраї видавали себе за членів комітету допомоги біженцям та пропонували надати допомогу постраждалим, влаштувати на роботу тощо [21; 22].

Доволі часто зустрічаються в одеській пресі повідомлення про викрадення пожертвувачів. Так, 3 листопада 1914 року була знайдена відкритою каса для пожертвувачів Новоросійського воїнського благодійного товариства [23]. 16 квітня 1915 року одна з одеських газет повідомляла про крадіжку благодійних внесків, які зберігалися у синагозі [24].

І. Герасімов, проаналізувавши документи 385 фонду "Одеське жандармське управління", дійшов висновку, що протягом Першої світової війни в Одесі широке розповсюдження набули шантажні листи. При цьому на відміну від періоду першої російської революції, злочинці не прикривалися революційними фразами, а відверто вимагали гроші для власного збагачення. Підписували листи іменами банд "чорна маска", "чорна рука" тощо. Вимоги злочинців були самими різними: хтось вимагав скромні 25 рублів, а комусь необхідно було аж 15 000. І. Герасімов пов'язував таку хвилю здирства з тим, що підсилені заходи безпеки у стратегічному портовому місті вкрай утруднили проведення традиційних пограбувань та нападів [10, с. 501 – 505].

Однак незважаючи на зменшення кількості пограбувань, інформація про них часто з'являлася на сторінках одеських газет. Очевидно, що це було викликано бажанням редакторів подати найбільш сенсаційний та яскравий матеріал, який би зацікавив читача.

На початку січня 1916 року в місті відбулося декілька гучних пограбувань, які привернули увагу громадськості. Спочатку 2 січня була здійсне-

на невдала спроба розбійного нападу на купця В. Блюмберга, якому вдалося покликати на допомогу та зірвати плани грабіжників [25]. Через п'ять днів злочинці пограбували торгівця вівсом та сіном Іконнікова [26], а 13 січня здійснили напад на квартиру лікаря Л. Бродовського. При цьому новина про останній випадок швидко поширилася в найближчих районах, а навколо місця злочину зібралася значна кількість людей [27].

Ці пограбування (або скоріше інформація про них в місцевій пресі) спричинили панічні настрої серед населення міста. Було зафіксовано декілька викликів поліції при фіктивних пограбуваннях, коли будь-який крик чи сварку сприймали як справжній злочин. 16 січня в газеті "Маленький одесский листок" була надрукована стаття "Налетомания". В ній зокрема відзначалося: "Достаточно было, чтобы в городе совершилось 2-3 нападения грабителей, как многие обыватели заразились налетоманией. Наиболее экспансивные готовы кричать караул при виде старьевщика и поднимают руки вверх по требованию бакалейщика" [28].

Ще одним негативним наслідком Першої світової війни стало поширення дитячої злочинності у багатьох країнах, які брали у ній участь, в тому числі і в Російській імперії. Це було викликано декількома факторами: погіршенням соціально-економічного становища та дефіцитом батьківського виховання і ростом безпритульності, в першу чергу внаслідок мобілізації та біженства. Альфред Мейєр відзначає, що в Російській імперії під час війни матері вимушені були працювати, тому дітей віддавали у навчання до майстрів, від яких вони часто втікали, або взагалі залишалися без відповідного догляду. У результаті діти залишалися на вулиці та ставали грабіжниками, крадіями або сутенерами [29, р. 216].

Зростання дитячої злочинності під час війни було характерне і для Одеси. На початку 1916 року в місцевій газеті вийшла стаття під назвою "Преступная Одесса в 1915 г. (Из бесед)". Зокрема в ній відзначалося, що протягом минулого року на дітей було заведено 2 000 справ, а кількість злочинів, скоєних малолітніми дітьми, збільшилася до 90 % [30]. За іншими даними, поданими суддею О.В. Нікуліним, через камеру у 1914 році пройшло 1315 справ та 1152 дитини, а у 1915-1393 та 1403 відповідно. Тобто малолітніх порушників закону стало більше на 21 %, в той час, як зростання заведених справ було досить незначним – всього 6 % [31]. Невідповідність між кількістю справ та затриманих дітей можна пояснити рецидивом, тобто скоєнням декількох злочинів однією особою, та груповими злочинами, коли по одній справі проходило декілька обвинувачених. В цілому досить складно встановити реальну кількість скоєних злочинів та проаналізувати їх зростання протягом війни, оскільки, як відзна-

чає Б. Міронов, число розслідувань лише приблизно відповідало кількості правопорушень, зафіксованих правоохоронними органами, та не зовсім точно відображало рівень злочинності. Це пояснюється тим, що, з одного боку, частина зафіксованих правопорушень у ході розслідування або за рішенням суду кваліфікувалися як такі, що не містять у собі складу злочину. А, з іншого боку, не всі правопорушення ставали відомими правоохоронним органам [32, с. 25].

Газета "Одесские новости" так характеризувала причини росту дитячої злочинності:

"Голод и холод, отсутствие надлежащей инициативы в деле оказания своевременной помощи, ужасная, все возрастающая дороговизна, прилив пришлых элементов из эвакуированных местностей – вот главные факторы, повлиявшие на увеличение в Одессе этого рода преступлений" [30].

Правознавець П. Люблінський відзначав, що під час війни суттєво збільшилася кількість злочинів проти власності. Протягом війни їх частка з 60-70 % виросла до 75-90 % [33, с. 42]. Значну частину правопорушень з боку дітей складали крадіжки і продаж заліза, цинку та інших металів. Так само, як і дорослі злочинці, діти використовували форму сестер милосердя. Часто вони крали у своїх сусідів дрова та вугілля, що було викликано складним фінансовим становищем родин [30].

Неоднозначний вплив на криміногенну ситуацію у місті мала антиалкогольна кампанія. З одного боку, як стверджує американська дослідниця П. Герліхі, рівень злочинності безпосередньо залежав від кількості споживання алкоголю на душу населення [34, р. 4]. Дійсно, це підтверджується свідченнями сучасників. Один з авторів популярного в Російській імперії журналу "Современник" Л. Клейнборт відмічав, що після заборони продажу спиртних напоїв в Російській імперії суттєво зменшилися кількість пожеж, випадків хуліганства, відвідин чоловіками публічних будинків тощо [35, с. 96-99]. В Одесі, за даними представників прокурорського нагляду та слідчих, у 1915 році більш ніж на 50 % зменшилися правопорушення, пов'язані із вживанням міцних напоїв: поранення у бійці, буйства, вбивства тощо. Особливо це торкалося окраїн міста [30]. Як відзначає одеська періодична преса, великі свята, такі як Різдво, Великдень та інші, проходили на відміну від довоєнних років без надмірного вживання горілки. Дільничні пристави відмічали відсутність буйств, п'яних бійок та інших порушень правопорядку [36; 37].

Однак, з іншого боку, заборона вільного продажу горілчаних виробів, вина та пива викликала нелегальне його виготовлення, розповсюдження та вживання. Зазвичай місця незаконного продажу алкогольних виробів

ставали притулком для злочинців, де збиралися крадії, повії, карткові гравці та інші маргінали. Одним з таких закладів був трактир "Золотий ярів". 26 квітня 1915 року на нього була здійснена поліцейська облава, яка виявила, що багато відвідувачів замість чаю пили ханжу та денатурований спирт, а у одного з них була виявлена значна кількість порнографічної літератури та фотографій [38].

Слід відзначити, що в Одесі часто фіксувалися злочини проти статевої свободи. В першу чергу, це зґвалтування. При цьому об'єктом насильників ставали навіть малі діти віком від 4 років [39; 40; 41]. Дана проблема загострилася під час війни, коли мобілізація чоловіків та постійне збільшення цін на продукти першої необхідності змусило жінок влаштовуватися на роботу, а відповідно залишати дітей без догляду. С. Шелухин, який очолював одеське відділення російського товариства захисту жінок, писав: "В особенно тяжелом положении оказываются семьи с девочками, так как при условиях городской жизни мать не может оставить дома без присмотра дочь даже в возрасте 9-12 лет" [40].

Ще одним негативним наслідком війни стало збільшення повій у місті за рахунок біженців, дружин військових та їх дітей. Безперечно, що в Одесі – великому портовому місті і до війни процвітала проституція та торгівля живим товаром. Жінок продавали у борделі Османської імперії, Бразилії та інших країн, куди їх заманювали обіцянками надати добру роботу, оженитися, або просто викрадали [42, с. 44]. З одного боку, війна зупинила потік "білих рабінь" до Стамбулу, однак, з іншого, збільшила кількість повій в місцевих борделях (в той час вони називалися "будинки побачень" або "чайні будиночки"). Життя повій в борделях часто було нестерпним. Отримували вони від 30 до 40 рублів. Проте мали працювати з вечора до ранку, платити за одягу, прання, штрафи за запізнення, грубе поводження з клієнтами або хазяйкою тощо [43].

Жінки-біженці стали надійним джерелом для борделів. Часто вони втрачали зв'язки зі своєю ріднею, а дорожнеча та нестача коштів примушували їх займатися проституцією. Історія однієї біженки була опублікована на сторінках газети "Маленький одесский листок". Сімнадцятирічна М. Попова прибула до Одеси разом з іншими біженцями. Після того, як вона витратила усі свої гроші, молода дівчина почала шукати роботу, однак безрезультатно. Нові знайомі М. Попової завели її в трактир "Ювілей", де вона стала працювати повією [44]. Очевидно, що це був не єдиний випадок.

Одеське відділення російського товариства захисту жінок намагалося уберегти молодих дівчат від сутенерів та аферистів. Для цього члени товариства з початком війни розпочали чергування на вокзалах та пристанях [45].

Під час війни виріс рівень проституції серед малолітніх дітей та підлітків. Мобілізація та біженство суттєво збільшило кількість сиріт, які в основному і ставали проститутками. Суддя О.В. Нікулін відзначав, що за короткий період часу кількість дівчаток-повій (в тому числі і 10-11 років) збільшилася зі 120 до 150 [46]. Один з одеситів описав малолітніх проститутток, яких побачив взимку у приміщенні електричної станції на Грецькому ринку: "На лицах написано: разврат самый низкий и пьянство. Лица детские, на которые и страшно, и жалко смотреть..." [47].

Проститутки працювали не тільки в борделях, але пропонували свої послуги прямо на вулицях. При цьому вони чіплялися до чоловіків, незвертаючи увагу на сімейних жінок та малолітніх дітей навколо, а у випадку відмови, нецензурно лаялися. Одеський поліцмейстер у своєму наказі писав, що все це неподобство робиться на очах у городових, які, незважаючи на його розпорядження, ніяких дій щодо повій не застосовують [48]. Очевидно, що проститутки давали місцевим поліцейським хабарі за дозвіл працювати на вулиці.

Періодично органи охорони правопорядку робили облави на повій. Газета "Одесский листок" від 18 липня 1915 року повідомляла, що поліцейські Бульварної дільниці в результаті лише одного рейду затримали 25 повій, багато з яких були малолітніми. Ті дівчата, які мали венеричні захворювання, були відправлені до лікарні [49]. 12 липня 1916 року було заарештовано 20 повій, яких мали вислати з міста [50]. Однак, безумовно, що це були тимчасові заходи. Місце виселених проститутток швидко займали нові жінки.

Внаслідок мобілізації ще одним популярним видом злочину у місті стало виготовлення фальшивих документів, які надавали призовникам відстрочку від служби. Одна з одеських газет писала, що не проходить тижня без того, щоб не знайшлася якась таємна канцелярія по виробництву фальшивих документів [51].

Вже 2 вересня 1914 року товариш прокурора Одеси по першій дільниці доповідав начальству, що одеська міська поліція у ході розслідування викрила злочинну шайку, яка займалася виготовленням фальшивих паспортів. Займався фабрикацією документів міщанин Йосип Герш, якому допомагали його дружина та син [52, арк. 5].

В серпні 1915 року була затримана інша шайка, яка нараховувала більше десяти членів, в основному євреїв. При обшуку у злочинців було виявлено різноманітні печатки, паспорти, метричні свідоцтва та іншу документацію, яка свідчила про їх злочинну діяльність. Всього злочинцями було видано приблизно 300 фальшивих документів. При цьому їх клієнта-

ми були не тільки мешканці Одеси, але й Кишинева, Бердичева, Вінниці, Умані, Балти та інших міст [52, арк. 25 – 26 зв.]. У січні 1916 року начальник жандармського управління міста Одеси доповідав товаришу міністра внутрішніх справ про збільшення кількості організацій, які виготовляли фальшиві документи для уникнення воєнної повинності [53, арк. 48].

Ще одним засобом позбутися мобілізації було отримання спеціальної довідки від лікарів. При цьому коштував "білий білет" у 1915 році від 500 до 3 000 рублів. Також в роки війни набули розповсюдження відпускні посвідчення, за якими солдати та офіцери отримували гроші [4, с. 357 – 358].

Після введення у вересні 1916 року талонів на цукор, їх також стали підробляти. У листопаді 1916 року була заарештована шайка кількістю у декілька десятків чоловіків, яка виготовляла фальшиві картки [54]. А вже з 1 лютого 1917 р. внаслідок їх фабрикації картки на цукор мали бути змінені. Картки нового взірця планувалося друкувати літографським способом і захищати штемпелями та підписами [55, с. 63].

Отже, Перша світова війна мала неоднозначний вплив на злочинність в Одесі. З одного боку, внаслідок введення військового стану зменшилася кількість тяжких злочинів, а, з іншого, війна створили сприятливі умови для появи нових видів правопорушень та різноманітних афер. Внаслідок перебування значної кількості біженців у місті, подорожчання продуктів харчування та мобілізації чоловіків на фронт суттєво виросла кількість злочинів, скоєних дітьми та підлітками, а також збільшилася кількість повій. Мобілізація викликала появу численних організацій, які займалися виготовленням фальшивих документів для військовозобов'язаних. Антиалкогольна кампанія, хоча і зменшила кількість таких злочинів, як хуліганство, порушення громадського порядку, бійки тощо, однак викликала незаконний продаж алкогольних напоїв та їх фальсифікацію. В цілому слід відзначити, що злочинний світ Одеси намагався пристосуватися до військових умов та використати їх на свою користь.

Dzhumyga E. Y.

THE IMPACT OF THE FIRST WORLD WAR ON THE CRIMINAL SITUATION IN ODESSA (JULY 1914 – FEBRUARY 1917)

The peculiarities of the criminal situation in Odesa (July 1914 – February 1917) are researched in the article. The increasing of juvenile delinquency, the impact of charity, mobilization and prohibition on the crime are analyzed.

Key words: Odesa, delinquency, First World War, mobilization, prohibition.

**ВЛИЯНИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
НА КРИМИНОГЕННУЮ СИТУАЦИЮ В ОДЕССЕ
(ИЮЛЬ 1914 – ФЕВРАЛЬ 1917 ГГ.)**

В статье исследуются особенности криминогенной ситуации в Одессе в период Первой мировой войны. Проанализировано увеличение правонарушений со стороны детей, влияние благотворительной деятельности, мобилизации, обострения продовольственного положения и антиалкогольной кампании на преступность.

Ключевые слова: Одесса, преступность, Первая мировая война, мобилизация, антиалкогольная кампания.

Джерела та література

1. Найдис И. Одесса криминальная // Мигдаль. – 2006. – № 68. – С. 2-3.
2. Файтельберг-Бланк В. Р. Бандитская Одесса 8. Бандиты времен стагнации. – Одесса, 2007. – 640 с.
3. Файтельберг-Бланк В.Р., Геращенко Т.А., Денисенко Р.В. и др. Бандитская Одесса 9. Бандиты эпохи "демократии". Очерки. – Одесса, 2007. – 768 с.
4. Файтельберг-Бланк В.Р. Бандитская Одесса. "Двойное дно" Южной Пальмиры. – Одесса, 2009. – 640 с.
5. Шкляев И.Н. Мишка Япончик // Летопись Причерноморья. – 1999. – № 1. – С. 66-74.
6. Савченко В. Авантюристы времен гражданской войны. Историческое расследование. – Харьков, 2010. – 416 с.
7. Губарь О. Леди Винтер из Одессы "Рыбачка Соня как-то в мае" // Мигдаль. – 2006. – № 68. – С. 11-13.
8. Самойлов Ф.О. З історії Одеси кінця ХІХ – початку ХХ ст.: умови життя населення // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Одесса, 2007. – Вып. 3. – С. 57-70.
9. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций 1914-1920. – Одесса, 2008. – 336 с.
10. Герасимов И. Еврейская преступность в Одессе начала ХХ века: от убийства к краже? Криминальная эволюция, политическая революция и социальная модернизация // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей (Библиотека журнала "Ab Imperio"). – Казань, 2004. – С. 501-544.
11. Герасимов И. "Мы убиваем только своих": преступность как маркер межэтнических границ в Одессе начала ХХ века (1907-1917) // Ab Imperio. – 2003. – № 1. – С. 209-260.
12. Долженков О.Ф., Цвілюк С.А. Правоохоронні органи Одеси у боротьбі зі злочинністю: історія та сучасність // Актуальні проблеми історико-правової науки. – 2009. – № 1. – С. 215-218.

13. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – Т. 2. – СПб, 2003. – С. 583.
14. Маленький одесский листок. – 1915. – 9 июля.
15. Маленький одесский листок. – 1915. – 19 июля.
16. Одесские новости. – 1915. – 8 января.
17. Маленький одесский листок. – 1915. – 15 июля.
18. Маленький одесский листок. – 1915. – 21 октября.
19. Одесский листок. – 1914. – 29 октября.
20. Маленький одесский листок. – 1915. – 29 сентября.
21. Маленький одесский листок. – 1915. – 31 августа.
22. Маленький одесский листок. – 1915. – 24 декабря.
23. Одесский листок. – 1914. – 3 ноября.
24. Одесский листок. – 1915. – 16 апреля.
25. Маленький одесский листок. – 1916. – 6 января.
26. Маленький одесский листок. – 1916. – 7 января.
27. Маленький одесский листок. – 1916. – 14 января.
28. Маленький одесский листок. – 1916. – 16 января.
29. Alfred G. Meyer *The impact of World War I on Russian Women's Lives // Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation / Ed. by B.E. Clements, B.A. Engel, Christine D. Worobec. – Berkely, 1991. – P. 208-224.*
30. Одесские новости. – 1916. – 5 января.
31. Одесские новости. – 1916. – 12 февраля.
32. Миронов Б.Н. Преступность в России в XIX – начале XX века // *Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 24-42.*
33. Люблинский П.И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте (социально-правовые очерки). – Москва, 1923. – 302 с.
34. Herlihy P. *The Alcoholic Empire: Vodka & Politics in Late Imperial Russia. – New York, 2002. – 272 p.*
35. Клейнборт Л. Можно ли отрезвить Россию? // *Современный мир. – 1915. – № 1. – С. 96-99.*
36. Одесский листок. – 1915. – 4 января.
37. Одесский листок. – 1915. – 24 марта.
38. Одесский листок. – 1915. – 27 апреля.
39. Маленький одесский листок. – 1915. – 29 сентября.
40. Одесский листок. – 1915. – 18 июня.
41. Маленький одесский листок. – 1916. – 26 июля.
42. Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець XIX-XX ст.). Історико-краєзнавчий нарис. – Одеса, 1998. – 232 с.
43. Маленький одесский листок. – 1915. – 19 августа.
44. Маленький одесский листок. – 1916. – 21 апреля.
45. Одесский листок. – 1915. – 20 июня.
46. Маленький одесский листок. – 1916. – 9 мая.
47. Маленький одесский листок. – 1916. – 15 декабря.

48. Одесские новости. – 1916. – 24 января.
49. Одесский листок. – 1915. – 18 июля.
50. Маленький одесский листок. – 1916. – 13 июля.
51. Маленький одесский листок. – 1916. – 29 августа.
52. Державний архів Одеської області. – Ф. 634. – Оп. 1. – Спр. 994.
53. Центральний державний історичний архів України у місті Києві. – Ф. 385. – Оп. 2. – Спр. 139.
54. Маленький одесский листок. – 1916. – 11 ноября.
55. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56-70.

Дьомін О.Б. Черкасов О.А.

УДК 94(477.74):351.74(=135.1)"1941-1942"

ОДЕСЬКИЙ ТРАНСПОРТНИЙ ВУЗОЛ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Стаття розкриває спроби румунської влади налагодити роботу Одеського транспортного вузлу в період становлення окупаційного режиму на півдні України в роки Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Трансїстрія, Одеський транспортний вузол, залізничні дороги, Одеський порт, аеропорт "Татарка", міжміське автомобільне сполучення.

Напередодні розв'язання війни з Радянським Союзом у червні 1941 р., в планах керівництва фашистської Німеччини та її союзника Румунії захопленню Одеси як найбільшого економічного, наукового і культурного центру півдня України відводилося значне місце. На той час тут налічувалось 442 промислових підприємства союзного і республіканського значення, 16 вищих навчальних закладів, 30 технікумів і середніх спеціальних училищ, а також 6 театрів, десятки бібліотек, музеїв та санаторіїв. Велику роль місто грало і як значний регіональний транспортний вузол, що складався із підрозділів Одеської залізниці, найбільшого на той час на Чорному морі порта, який був основною базою для суден Чорноморського морського пароплавства, і структури Аерофлоту, представленої, насамперед, аеропортом "Застава II".

На додаток до цього, велика військово-морська база, кораблі якої контролювали всю північно-східну частину Чорного моря, робила Одесу бажаною для загарбників метою. Це б могло забезпечити їм певний політичний тиск на Туреччину, а головне, подальше швидке просування військ до Донбасу, Криму та Кавказу. Не менш значимі для Бухареста були і політичні мотиви захоплення Одеси, які стали питанням національного

престижу Румунії та диктатури І.Антонеску. Саме це визначило те, що місто після вступу до нього румунських військ, стало адміністративним і політичним центром території межиріччя Дністра і Південного Бугу, яка отримала назву "Губернаторство Трансністрія". Згідно угоди з Німеччиною, ці землі передавалися у розпорядження румунського уряду за участь у війні з СРСР, що було кроком до здійснення давньої мети кондуктора І.Антонеску щодо "Великої Румунії". А це ще більше зміцнювало в країні його режим, і в зверненні до армії він прямо заявив: "Одеса дасть нам свободу на морі і спокій в країні ..." [20, с. 17].

16 жовтня 1941 р., після 73-денної облоги, румунським військам вдалося захопити Одесу. Вже наступного дня місто було оголошене столицею Трансністрії з утворенням тут румунського цивільного керівництва на чолі з міським головою Германом Пинтя. До апарату виконавчої влади, відповідальної за управління міським господарством, спочатку входили 16 дирекцій, в тому числі і дирекція транспорту. Втім, вона відповідала тільки за організацію внутрішньоміського дорожнього руху [4].

При цьому, відповідно з германо-румунською угодою "Про безпеку, адміністрацію та економічну експлуатацію території між Дністром і Бугом (Трансністрія) і Бугом і Дніпром (область Буг-Дніпро)" (угода "Хауффе – Тетеряну"), підписаною 30 серпня 1941 р. у м.Тігіна, німці намагалися забезпечити собі ключові позиції в Трансністрії. У конвенції говорилося, що всі засоби комунікації, тобто залізні дороги, морські та річкові транспортні шляхи "знаходяться в розпорядженні оперативних військ і адмініструються німецьким транспортним командуванням". Це дало змогу заснувати в Одесі спеціальне транспортне німецьке управління, при якому міг знаходитися емісар Бухаресту для "представництва румунських інтересів". На великих залізничних станціях були створені німецькі транспортні комендатури, а в столиці Трансністрії для вирішення спільних економічних та інших питань ця конвенція передбачила функціонування "комендатури зв'язку німецької армії в Одесі", яку очолив гітлерівський генерал фон Роткірх. В їх обов'язок входило координування дій румунської влади в економічній експлуатації цього регіону, що практично відкривало німцям можливість підпорядкувати собі діяльність румунської адміністрації [10, с. 255]. І тільки в березні 1942 р. Бухаресту з великими труднощами вдалося домогтися передачі частини залізниць Трансністрії румунській адміністрації. Зокрема, німецька адміністрація залишила за собою управління на одесько-львівському напрямку, а румунська – на магістралі Одеса-Бірзула. На цій ділянці була утворена Задністровська залізниця, роботу якої контролювала губернаторська дирекція адміністрації та шляхів сполучення, яка була створена відповідно до Декрету № 1, підписаного ци-

вільним губернатором Трансністрії Г.Алексяну 19 серпня 1941 р. Її керівником був призначений інженер Д.Кодряну, а штат працівників залізниці, крім машиністів і чергових по станціях, надісланих із Румунії, комплектувався з колишніх співробітників радянської Одеської залізниці, які залишилися на окупованій території. До середини 1942 р. загальна кількість робітників на Задністровській залізниці склала 12 тисяч чоловік, а її межами стали станції Юрківка (на перегоні Вапнярка-Жмеринка), Голта, міст через Південний Буг, розташований біля Вознесенська, Тирасполь і Кароліно-Бугаз [11, с. 139].

Разом з тим, Одеський залізничний вузол після відходу радянських військ представляв собою жалюгідне видовище. З руйнуванням багатьох станцій та під'їзних шляхів місто фактично було відрізане від решти районів України, а також Молдови та Румунії. Додатково до цього виникла гостра нестача залізничних робітників, поїзних бригад та потягів. Крім підірваних на станціях Одеса-Застава II, Слобідка та Одеса-Мала бронепоїздів, які побудували одеські робітники під час румунської облоги міста в серпні-жовтні 1941 р., на залізничних шляхах більше не було виявлено жодного паровозу.

Все це не дозволяло окупаційній владі сразу ж використовувати місцеву залізничну мережу для постачання всього необхідного наступаючим на півдні фашистським військам. Зникнення рухомого складу було пов'язане з тим, що в серпні 1941 р. з Одеси морем евакуювали десятки паровозів разом з паровозними бригадами, а також майже все обладнання, паливо і більшість робітників місцевого залізничного вузла. Зокрема, 7 серпня в порту на 6000-тонний плавучий док було завантажено і відправлено до Миколаєва 26 паровозів з повними вугілля тендерами. Цим же рейсом евакуювали все керівництво Одеської залізниці, сотні її співробітників і 52 паровозні бригади. Вже наступного ранку цей плавдок прибув до Миколаєва, а ввечері одеські залізничники повели вглиб країни 25 ешелонів, навантажених заводським обладнанням місцевих судноверфей. 10 серпня з Одеського порту на плавучому доці, що буксирувався трьома судами, в море вийшла ще одна партія залізничників, обладнання та локомотивів. Незважаючи на те, що в морі ця експедиція піддалася неодноразовим нальотам ворожої авіації, яка скинула на караван близько 80 авіабомб, на наступний день плавдок з 35 паровозами успішно прибув до Миколаєва. Останній рейс, яким моряки Чорноморського пароплавства 15 серпня намагалися евакуювати майно, паровози і співробітників Одеського залізничного вузла, виявився невдалим. Як тільки плавдок вийшов з порту, в шести кілометрах від Одеси, він був атакований фашистськими літаками і отримавши кілька прямих влучень, затонув разом з пасажиром

ми, вантажем і рухомим складом. У цьому рейсі загинуло близько 1200 людей і 41 паровоз [20, с. 36, 48, 65].

Проте, відсутність рухомого складу та руйнування залізничних шляхів і станцій Одеси не загальмували дій фашистів. Плануючи напад на СРСР, в Берліні одразу вирішили на окупованих територіях перешивати міське залізничне полотно на європейський стандарт. Тому, на Одеському вузлі теж не відновлювали пошкоджену дорожню мережу в колишньому вигляді, а відразу пристосовували її під ширину європейської колії. Отож 16 листопада 1941 р. роботи по перешивці основних під'їзних шляхів до Одеси були завершені, і в дію вступили станції Одеса-Порт, Одеса-Товарна, Одеса-Сортувальна, Одеса-Застава І і Одеса-Головна, на яких чисельність співробітників досягла 2500 чоловік [11, с. 139.].

З цього часу через Одеський транспортний вузол починається регулярний рух вантажних і військових ешелонів, а після ремонту вокзалу до них приєднали і пасажирські потяги. При цьому румунська влада включила в перший розклад, оприлюднений 25 листопада 1941 р., і свої потяги [12]:

*Розклад постійного повідомлення пасажирських поїздів,
що курсують в Трансїстрії зі станції Одеса-Головна:*

1. Румунські потяги:

№ потягу	маршрут руху	графік руху
1015	Одеса – Тирасполь	відхід щоденно о 16.00. прихід у Роздільну о 18.15. прихід у Тирасполь о 22.05.
1016	Тирасполь – Одеса	відхід щодня о 11.10. прихід у Роздільну о 14.55. прихід до Одеси о 17.10.

2. Німецькі потяги:

1001	Одеса – Роздільна	відхід щоденно о 09.38. прихід у Роздільну о 11.52.
1002	Роздільна – Одеса	відхід щоденно о 14.47. прихід до Одеси о 17.25.
1024	Одеса – Бірзула	відхід щоденно о 10.05. прихід у Роздільну о 12.36. прихід у Бірзулу о 16.29.
1025	Бірзула – Одеса	відхід щоденно о 08.42. прихід у Роздільну о 11.35 прихід до Одеси о 13.26.
1026	Одеса – Бірзула	відхід через день о 11.20. прихід у Роздільну о 13.07. прихід у Бірзулу о 15.51.
1027	Бірзула – Одеса	відхід через день о 10.15. прихід у Роздільну о 14.08. прихід до Одеси о 16.01.

Крім того, у грудні 1941 р. до цього розкладу були додані ще 12 румунських потягів, які додатково з'єднали Одесу регулярним рухом із Тирасполем, Бірзулою, Балтою, Голтою та Жмерінкою [13].

Навесні 1942 р. румунська адміністрація, виконуючи вимоги німецького командування про підтримку в справному стані залізниць, що проходили по території Трансністрії, приступила до розширення робіт по ремонту під'їзних шляхів Одеського залізничного вузла. Для цього було замовлено і доставлено з Румунії на станцію Одеса-Товарна 26 тис. шпал і 16 тис. рейок. І вже до 15 травня, після прокладки нових гілок та відновлення мостів у м. Тігіна, а також с. Веселинівці, було відкрито пряме сполучення між Одесою, Бухарестом і Вознесенськом.

Разом з тим, пересування цивільного населення Трансністрії залізницею було обмежене, і для придбання проїзного квитка на потяг видавався спеціальний дозвіл місцевої влади із зазначенням мети поїздки. Крім того, згідно наказу № 5, підписаного корпусним генералом П. Думітреску 31 грудня 1941 р., всі приватні особи при знаходженні на території Трансністрії, де заборонялося пересування між населеними пунктами між 22.00 та 5.00, повинні були мати при собі посвідчення особи. При цьому, для пересування всередині повітів були потрібні перепуски, що видавалися столичним управлінням жандармерії і комунальною владою, а пересування між повітами допускалося тільки на підставі дозволу префекта, який затверджувався начальником гарнізону. В'їзд в межі Трансністрії здійснювався тільки з дозволу румунської і німецької адміністрації і прибуваючі особи зобов'язані були протягом 6 годин отримати дозвіл на проживання у столичному жандармському управлінні з реєстрацією в районних примаріях [18, с. 167].

Значні зусилля докладала окупаційна влада і до відновлення роботи Одеського порту. Продовження наступу фашистських військ на півдні та невдачі при облозі Севастополя і під Ростовом вимагали від керівництва Німеччини та її союзників постійного пошуку нових можливостей для поповнення і посилення своїх армій. Однак залізничний транспорт, який постійно перебував під певним тиском радянської авіації і партизанів, не завжди справлявся із завданнями перекидання озброєння, продовольства, пального і людських резервів, потреби яких у німецьких передових частин зростали з кожним днем. Так, налагодження одразу транспортування різних вантажів і маршового військового поповнення по залізниці вимагало величезної кількості рухомого складу, який у більшості свій, при відступі радянських військ знищувався або його встигали видігнати у тил країни. Використання ж відразу окупантами своїх паровозів та ва-

гонів було неможливе через різну ширину колії радянських залізниць і європейських магістралей [1, с. 207].

Значні труднощі в постачанні вантажів для наступаючих військ виникали у тилових служб вермахту і при користуванні автотранспортом. Потреби вермахту в роки війни забезпечували близько 400 тис. автомашин, зібраних з усіх країн Європи. Але не всі з них були придатні для роботи в умовах радянських доріг, особливо в періоди негоди. І якщо "Пежо" з труднощами, але все ж долали розкиснулі від дощу путівці, то "Опель-Бліци", що мали низьку посадку для їзди по асфальту, сразу ж сідали на "череву", штабні "Бенци" і "Мерседеси" постійно буксували в калюжах, а санітарні "Магіруси", вивозячи поранених, дуже часто перекидалися. Добре в подібних умовах відчували себе тільки дизельні "Бюссінги", але подібних автомобілів у частинах наступаючих фашистських дивізій було небагато. У своєму щоденнику про стан автомобільного парку вермахта начальник штабу сухопутних військ Німеччини генерал-полковник Ф. Гальдер писав наступне: "Некомплект автомашин (станом на 16 серпня) склав 38 тисяч одиниць. 50% цієї кількості припадає на танкові й моторизовані війська, 25% – на частини резерву головного командування, ще 25% – на піхотні дивізії" [1, с. 137].

У ситуації, що склалася, саме Одеса з її кращим на Чорному морі портом, повинна була стати головною тиловою базою забезпечення німецької групи армій "Південь", особливо її танкових дивізій, які гостро потребували румунської нафти і продовжували рватися до перевалів Головного Кавказького хребта. Певною мірою цьому сприяли і події, що розгорталися на морі, де радянський Чорноморський флот з втратою Одеси і прориву німецьких військ до Криму перейшов на базування в порти Кавказу. І як наслідок цього – його бойові кораблі, насилу забезпечуючи усім необхідним гарнізон блокованого Севастополя, практично перестали з'являтися в північно-східній частині Чорного моря, що дозволило фашистам організувати тут дешеве і безпечне транспортування вантажів судами. Проте, відразу використовувати Одеський порт для подальшого проведення "бліцкригу" та розгрому Червоної Армії в найкоротші терміни гітлерівському командуванню не вдалося. Після залишення радянськими військами Одеси в жовтні 1941 р. портове господарство було тут у такому стані, що являло собою сумне видовище – підірваний Воронцовський маяк, знищені причали і складські приміщення, з уламків яких стирчали покручені частини механізмів і порталних кранів. При цьому замінованими виявилися не тільки всі фарватери ближнього рейду, але і акваторія гавані, що не дозволяло більше вважати колишній першокласний Одеський порт найкращим на Чорному морі [19, с. 122].

Реалії становища змусили окупантів відновлювати порт тільки частково. Не в меншій мірі цьому сприяла боротьба, яка почалася тут за керівництво між німецьким і румунським командуванням, а пізніше і окремими румунськими комерційними компаніями. Вже з першого дня окупації Одеси управління портом стало прерогативою німців, які розгорнули тут два відділи: "Зеетранспортштелле", котрий здійснював роботи безпосередньо в гавані і "Дойчватерлінія", що координував вантажні перевезення між портом і містом. Неодноразові спроби вирішити питання про передачу гавані у відання румунської влади, навіть за допомогою втручання румунського морського міністерства і особисто морського міністра контр-адмірала Пейшена, а також губернатора Трансністрії Г. Алексану, спочатку позитивних результатів не дало. До того ж, оголошена на 3 листопада 1941 р. в Одесі реєстрація всіх колишніх працівників радянського наркомату водного транспорту в румунській водній інспекції, що розташовувалася за адресою: вул. Гоголя, буд. 3, тільки посилила напругу у відносинах між союзниками. У відповідь на це 9 лютого 1942 р. німецька адміністрація порту зобов'язала всіх моряків колишнього радянського військового і торгового флоту, що залишилися в місті, з'явитися в двадцятиденний термін з документами для реєстрації на Митну площу. Ще однією з причин подібної акції стала вказівка, отримана з Берліна старшим капітаном Одеської гавані, про початок навігації в північно-східній частині Чорного моря вже навесні 1942 р. [14].

З настанням весни 1942 р. покращення в німецько-румунських відносинах не настало. Дійшло до того, що начальник румунського генштабу, корпусний генерал Ілія Штефля був змушений 21 березня 1942 р. написати в Бухарест до Ради міністрів, що оскільки румунська влада не може прийняти жодних заходів щодо випадків свавілля німецьких військово-службовців, то у місцевого населення "створюється враження, що вони (тобто німці. – О.Ч.) є справжніми господарями Трансністрії" [10, с. 258].

Крапку в розбіжностях поставило рішення Берліна розділити акваторію, причальні споруди та майно порту в точному розмежуванні функцій з експлуатації на німецьку та румунську зони. І вже 23 квітня 1942 р. німецьке командування організувало урочисту передачу Одеського порту в спільну експлуатацію з румунською владою. При цьому, вся територія порту залишилася в оперативному підпорядкуванні вермахту, який зберіг тут німецьку охорону і залишив у своїй зоні колишнє управління, яке займалося тільки військовими вантажами. Для цього в Практичній гавані виділялися Червоні пакгаузи і склади № 6, 8, 9, 10 і 11, де зберігалося призначене для постачання групи армій "Південь" озброєння, спорядження

і фураж. Румунам же дісталася обробка поступаючих морем продовольчих та інших вантажів не військового характеру, а також роботи з розчищення гавані та ремонт і відновлення причалів з обладнанням, яке на них знаходилось. Разом з тим, навіть з поділом в порту території і повноважень недовіра союзників один до одного не зникла. Так, керівники румунської портової влади в донесенні до губернатора Трансїстрії запитували: "... як нам слід вирішувати непорозуміння з органами німецької військової адміністрації порту, пов'язані з використанням обладнання і матеріалів, і в яку вищу інстанцію слід звертатися у випадку, якщо ми будемо вважати, що порушуються румунські інтереси" [5].

Одночасно з цим румуни створюють в порту капітанію, яка знаходилась під керівництвом командора Аліманеску. В її функції входив прийом, розвантажувально-навантажувальні роботи та відправка судів з невійськовим вантажем, а також забезпечення порядку на причалах, прийом на роботу благонадійних співробітників і видача перепусток для проходу в румунську зону гавані. Так само для організації відновлювальних робіт та наглядом за просуванням вантажів тут був утворений і "Відділ експлуатації порту". Керувати цим підрозділом призначили інженера Д. Попеску, а його заступниками стали інженери В. Греку і А.Бурлаку, які прибули з Констанци до Одеси ще в середині листопада 1941 р. Управління цього відділу знаходилося в одній з уцілілих будівель Херсонського дворику [6].

Однак швидке відновлення роботи порту в повному обсязі навіть спільними зусиллями виявилось окупантам не під силу. Однією з причин цього стала нестача потрібної кількості кваліфікованих фахівців. До того ж, порт виявився занадто великим, а руйнування в ньому як гідротехнічних споруд, так і механізації, виявились дуже значними. Крім того, його відновленню заважала і закулісна боротьба, яка розгорнулася на літо 1942 р. в раді міністрів Румунії, де окремі урядові угруповання за хабарі лобювали передачу порта різним приватним компаніям. Проте основними претендентами в цьому суперництві стали вже створені в Одесі такі державні структури як капітанія і "Відділ експлуатації порту", з якими змагалось приватне пароплавне агентство "Сенестру". З рештою, цей спір виграв "Відділ експлуатації порту", який відразу був перейменований в дирекцію порту. Ця установа організаційно складалася з п'яти секцій: будівельної, нафтоналивної, морської-водолазної і двох судноремонтних, розгорнутих на базі колишніх судноремонтних заводів № 2 та ім.Марті. 3 вересня 1942 р. до цих підрозділів додалися ще дві секції – господарсько-постачальницька і експлуатаційна, яка відала вантажно-розвантажувальними роботами [7].

Складовою ланкою Одеського транспортного вузла під час румунського правління став аеропорт, який 2 червня 1942 р. після будівництва аеровокзалу та реконструкції льотного поля відкрився в Татарці. Відразу ж він отримав статус міжнародного і обслуговувався румунською авіакомпанією "LARES". Перші рейси її літаків L-10Ф "Електра" фірми "Локхід", які вміщували 10 пасажирів, проходили по лінії Одеса – Галац, і тривалість їх становила дві години. Але з часом цей маршрут був скасований і надалі польоти літаків з Татарки проходили за наступним розкладом [15]:

*Розклад руху літаків румунської авіакомпанії "LARES"
з аеропорту Татарка:*

п/н	маршрут руху	дні вильоту	час вильоту	час польоту	вартість квитка
1	Одеса-Тирасполь	щоденно	09.30.	30 хв.	20 РККС
2	Тирасполь-Одеса	щоденно	15.00.	35 хв.	1200 лей
3	Одеса-Констанца-Бухарест	по середах	з Одеси о 15.35 приліт до Констанци о 16.30 виліт з Констанци о 17.00 приліт до Бухареста о 17.50	2 г. 15 хв.	95 РККС
4	Бухарест-Констанца-Одеса	по середах	з Бухареста о 09.00 приліт до Констанци в 09.50 виліт з Констанци в 10.25 приліт до Одеси в 11.40	2 г. 20 хв.	5700 лей

Для бойового прикриття пасажирських літаків в повітрі і на аеродромі до Татарки була перебазована румунська винищувальна ескадрилья "Буг", а по периметру льотного поля встановили 5 батарей зенітних автоматичних гармат і кулеметів. Окрім пасажирів, літаки авіакомпанії "LARES" перевозили періодичні видання, пошту і посилки вагою до 10 кг., зв'язавши Одесу поштово-транспортними авіалініями не тільки зі столицею Румунії, а й з багатьма містами Європи. 6 червня 1942 р. столичний аеродром Трансністрії "Татарка" прийняв перших закордонних пасажирів, серед яких з Риму прибула делегація кореспондентів, яку очолював голова королівської спілки журналістів Італії, головний редактор газет "Трибюн" і "Лавор фашиста" Д. Гульєльмотті. Цим же літаком до Одеси прилетіли декілька італійських льотчиків і морських офіцерів. А вже наступного дня в Одесу літаком прибула дружина диктатора Румунії І.Антонеску – Марія [16].

Разом з тим, слабкий розвиток в Одеському транспортному вузлі отримало міжміське автомобільне сполучення. І однією з причин цього став незадовільний стан дорожньої мережі. Незважаючи на вказівку І.Антонеску, який 17 липня 1941 р. забов'язав усі окупаційні адміністрації негайно почати відновлення доріг, залучивши до цього місцеве населення, ро-

боти на автошляхах Трансністрії проводилися дуже повільно. Так, за рік румунського правління тут було збудовано та введено в дію лише близько 200 км. доріг, з яких третину асфальтували [3, с. 195]. Тому за цей час окупантам вдалося організувати щоденне автобусне сполучення тільки по маршруту Одеса – Миколаїв, яке проводилось під егідою румунського Червоного Хреста. В ньому брали участь три автобуси, які долали відстань 120 км. за чотири години. Проте, незважаючи на слабку дорожню мережу, представники румунської влади заявили про будівництво міжнародної автостради Бордо – Одеса, яке повинне було початися зимою 1942 р. Траса цієї багатополосної магістралі, яка отримала назву "Магістраль 44-ї паралелі", мала пройти по півдню Європи через Ліон, Турин, Венецію, Трієст, Белград і Бухарест [3, Р. 126].

18 липня 1942 р. з перевіркою діяльності румунської адміністрації в Одесу прибув міністр шляхів сполучення і громадських робіт Румунії доктор Г.Бушіла. Оглянувши основні об'єкти транспортного вузла столиці Трансністрії, він залишився задоволений їх станом, та на нараді керівників губернаторства особливу увагу приділив питанням перспектив подальшого розвитку і розширення вантажних і пасажирських перевезень через Одесу [17].

Проте, такий оптимізм в настрої румунського міністра навряд чи відповідав дійсності. Зокрема, незважаючи на те, що окупантам вдалося налагодити в Трансністрії залізничне сполучення і до липня 1942 р. через Одесу прослідувало близько 4 тисяч вагонів з військовими вантажами, а також захопленими фашистами на окупованих територіях "трофеями", Задністрівська залізниця явно не справлялася з перевезеннями [8]. Насамперед, цьому сприяла нестача залізничних робітників, поїзних бригад і паровозів, а також постійні порушення графіка руху поїздів, пов'язані з військовими діями. Крім того, дуже повільно просувалися роботи по відновленню магістральних об'єктів, а пропускна спроможність тих, що вступили в дію, виявилася слабкою. Означені недоліки негативно впливали на роботу залізниці, що, в першу чергу, зривало поставки продовольства, озброєння, техніки і маршового поповнення наступаючим на півдні фашистським дивізіям.

Не зуміла окупаційна влада остаточно налагодити роботу і Одеського порта, де до середини 1942 р. тільки на декількох причалах були організовані вантажно-розвантажувальні операції з баржами і малотоннажними судами. При цьому вантажообіг порту з вересня 1942 р. по березень 1943 р. становив лише 33 110 тонн, в той час як в останній передвоєнний 1940 р. через Одеську гавань пройшло 4 млн. 530 тис. т. вантажів [9]. В допов-

нення, дуже слабкий розвиток отримало в Транснїстрїї автомобільне сполучення з практично відсутнім будівництвом шосейних доріг. Ще меншого значення здобули організовані тут румунами авіаперевезення, які фактично знаходились в зародковому стані. По суті, окупаційній владі до середини 1942 р. так і не вдалося налагодити в повному обсязі вантажні та пасажирські перевезення через Одеський транспортний вузол. Він так і не став основною тиловою базою німецької групи армій "Південь", яка розгорнула в цей час широкомасштабний наступ на Ста-лінград і Кавказ.

Dyomin O.B. Cherkasov A.A.

THE ODESSA TRANSPORT KNOT IN THE PERIOD OF BECOMING OF ROMANIAN OCCUPATION ON THE SOUTH OF UKRAINE

Article opens attempts of the Romanian authorities to adjust work of the Odessa transsweaty knot in formation of an occupational mode in the south of Ukraine in days of the Great Patriotic War.

Key words: Transnistriya, Odesa transsweaty knot, the railways, Odessa port, airport "Tatar", inter-car communication.

Демин О.Б. Черкасов О.А.

ОДЕССКИЙ ТРАНСПОРТНЫЙ УЗЕЛ В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ РУМЫНСКОЙ ОККУПАЦИИ НА ЮГЕ УКРАИНЫ

Статья раскрывает попытки румынских властей наладить работу Одесского транспортного узла в период становления оккупационного режима на юге Украины в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Транснїстрия, Одесский транспортный узел, железные дороги, Одесский порт, аэропорт "Татарка", межгородское автомобильное сообщение.

Джерела та література

1. Гальдер Ф. Русская кампания. Хроника боевых действий на Восточном фронте. 1941-1942 / Пер. А. Л. Андреева. – М. 2007.
2. Там же.
3. Dallin A. Odessa, 1941-1944; A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. – Iasi-Oxford-Portland, 1998.
4. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф.Р. – 2243, оп. 2, спр. 53, арк. 23.
5. ДАОО. – Ф.Р. – 1820, оп. 1, спр. 309, арк. 10.
6. Там само. – Ф.Р. – 1820, оп. 1, спр. 692, арк. 97.
7. Там само. – Ф.Р. – 1820, оп.1, спр. 694, арк. 96.

8. Там само. – Ф.Р. – 1234, оп. 1, спр. 293, арк. 121-122.
9. Там само. – Ф.Р. – 1820, оп. 1, сп. 694, ар. 94-98; Павлюк Н.П., Глеб-Кошанская Т.Н. Наследие Ф.П.Де-Волана. – Одеса, 2002. – С. 240.
10. Левит Н.Е. Вступление Румынии в войну против Советского Союза // Крестовый поход на Россию: Сборник статей / Ред. М. Чернов. – М., 2005.
11. Линюк Ю.С. Сторінки історії Одеської залізниці. Історичний нарис. – Одеса, 2005.
12. Одесская газета. – 1941, 25 ноября.
13. Там же. – 1941, 19 декабря.
14. Там же. – 1942, 9 февраля.
15. Там же. – 1942, 29 липня.
16. Там же. – 1942, 7; 8 липня.
17. Там же. – 1942, 19 июля.
18. Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 г.г.: Документы и материалы. – Одесса, 1970.
19. Одесский порт. Год 1941: Одесские портовики в героической обороне родного города: [СБ] / Музей Одесского морского торгового порта им. Ф.П. Деволана. Ред. Т.Н. Глеб-Кошанская. – Одесса, 2006.
20. Цит. по: 73 героических дня: Хроника обороны Одессы в 1941 г. – 2-е изд. – Одесса, 1978.

Кузьміна С.Б.

УДК 94 (498.7) "18"

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ БОЛГАР БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті розглядаються особливості заселення Бессарабії болгарами та формування їх соціально-правового положення в регіоні в першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: міграції, заселення, колоністи, болгари, Бессарабія, соціально-правовий статус.

Після проголошення незалежності в 1991 р. Україна стала на шлях розбудови демократичної та правової держави. Виходячи з того, що сьогодні на території нашої країни проживає понад 130 національностей, одним з провідних політико-правових напрямків діяльності в процесі державотворення та національного відродження повинне бути вирішення питання щодо забезпечення прав і свобод національних меншин, які прибули до України в різні періоди її історичного розвитку та відіграли велику роль у її соціально-економічному, політичному та культурному житті. В зв'язку з цим помітним явищем у сучасній історичній науці стало зростання інтересу

су до всебічного та критичного вивчення історії та культури етнічних груп, які населяють різні регіони української держави. Однією з таких етнічних груп є болгари Бессарабії – району, який сьогодні включає в себе південь Одеської області, більшу частину республіки Молдова та східні території Чернівецької області України.

Проблема вивчення історії бессарабських болгар знайшла своє відображення на сторінках робіт дореволюційних учених. Науковий інтерес викликають праці дослідників А.О. Скальковського [18] та О.І. Защука [3], які займалися дослідженням демографії південного краю Росії. В роботах авторів міститься цінний статистичний матеріал про болгарські колонії бессарабського регіону. Безперечною заслугою цих дослідників є введення в науковий обіг фактичного матеріалу, який став основою для подальших наукових пошуків наступних поколінь учених. Велику роль у вивченні історії болгарського народу Бессарабії відіграли дослідження молдавського історика І.І. Мещерюка [14]. У сучасній історичній науці проблемі історичного минулого бессарабських болгар присвячено ряд праць українських, російських і молдавських учених: М.І. Ярмоленко [20], Е.В. Белова [1], О. Радова та С. Капустіна [17], в яких в основному розглядаються проблеми заселення та освоєння болгарськими колоністами південних районів Російської імперії.

Мета статті дослідити міграції болгарського населення в Бессарабії та проаналізувати процес формування його соціально-правового статусу в даному регіоні протягом першої половини XIX ст.

У 1812 р. підписанням Бухарестського мирного договору закінчилася чергова російсько-турецька війна. Росія приєднала до своїх володінь територію Пруто-Дністровського межиріччя, яка в 1813 р. отримала назву Бессарабська область. Цей регіон був стратегічно важливим для Російської імперії як у політичному, так і в економічному відношенні. Одразу ж після приєднання цього майже пустинного краю перед царським урядом постала гостра проблема його швидкого заселення та освоєння. Особливо це стосувалося південної частини Бессарабії – Буджаку, територію якого протягом 1770-1806 рр. покинуло близько 17 тис. татар, що оселилися в Тавричній губернії та Криму [2, с. 98-99].

В цей період у планах царизму простежується чітка стратегічна лінія – перетворити Бессарабію за короткий час у процвітаючу провінцію Російської імперії. Це було можливо лише за умови заселення краю землеробським населенням. Ставка в першу чергу робилася на іноземних колоністів, до числа яких входили німецькі переселенці та православне населення Балканського півострову – болгари, гагаузи, серби та ін. Крім

того, царський уряд намагався заручитися підтримкою місцевого населення та припинити його витік за кордон. Вже в 1813 р. було прийнято "Положенням про тимчасове управління Бессарабією". Згідно з цим документом усі жителі області звільнялися від сплати державних податків і виконання повинностей на три роки та від рекрутського набору на невизначений час. Еміграцію бессарабського населення було призупинено.

У травні 1811 р. головнокомандуючий молдавською армією М.І. Кутузов закликає задунайських переселенців перейти на лівий берег Дунаю та оселитися на півдні Російської імперії, обіцяючи потенційним поселенцям значні урядові пільги. Полководець прогнозував великий перехід болгарського населення в Бессарабію, тим самим виступаючи проти його примусового переселення з Дунайських князівств, так як такі дії могли викликати невдоволення балканських народів і підірвати авторитет Росії в цьому регіоні. Крім того, він був упевнений в тому, що надання пільг православному населенню, що переселяється в цей край, спонукатиме до переселення інших православних християн. Вже в квітні 1812 р. М.І. Кутузов від лиця російського імператора пообіцяв зрівняти всіх задунайських переселенців у правах із колоністами Новоросійського краю [6, с. 1-5].

На початку XIX ст. у бессарабському регіоні вже проживало від 8 до 8,5 тис. болгар, однак надання урядових пільг і велика кількість вільних земель активізували процес масового переселення балканських народів у Бессарабію. Протягом російсько-турецької війни 1806-1812 рр. і після її закінчення з правого на лівий берег Дунаю перейшло близько 27 тис. болгарських колоністів, більшість з яких згідно з даними сучасної української дослідниці М.І. Ярмоленко були гагаузами. Слід зазначити, що гагаузьке населення не виділялося в Бессарабії в окрему етнічну групу аж до середини XIX ст.

Незважаючи на обіцянки царського уряду положення болгар довгий час не було визначено. Нерідко вони потерпали від свавілля молдавських бояр, на землях яких поселилися. Бессарабські болгарини були зобов'язані нести кордону службу по річках Прут і Дунай та виконували ряд повинностей. Наприклад, постачати ліс на будівництво житла для варшавських колоністів, а нерідко й утримувати їх за свій рахунок, надаючи житло та їжу. Не витримуючи тиску, багато переселенців розорювалися й змушені були втікали назад за Дунай. Так, у 1816 р. нелегально за границю з Томаровського повіту перейшло близько 40 болгарських родин [20, с. 62-63].

Намагаючись припинити зворотне переселення болгар назад у турецькі володіння, 29 грудня 1819 р. царський уряд видав наказ "О поселенні в Бессарабській області болгар і інших задунайських переселенців", який

закріпив соціально-правове положення бессарабських болгар. Задунайські переселенці, до числа яких входили болгари та інше православне населення, що переходило в Росію з-за Дунаю, отримали аналогічні права з колоністами Новоросійського краю. В документі виділялися три основні категорії болгарського населення, в залежності від строку надання урядових пільг. Переселенці, що прибули та осіли в Бессарабії до війни 1806-1812 рр. звільнялися від сплати податків на три роки. Колоністи, що переселилися в регіон під час та після її закінчення, т. з. "нові болгари" отримали таку ж урядову пільгу, однак строком на сім років. Поселенцям, які осіли в краї задовго до його приєднання до Російської імперії та встигли обзавестися власним господарством, пільг не передбачалося. Права колоністів також розповсюджувалися на корінних місцевих жителів, що на час прийняття закону проживали в болгарських колоніях.

Задунайські переселенці отримали земельний наділ у 60 дес. на родину, який передавався в вічне спадкове володіння без права на купівлю-продаж. Крім того, звільнялися від рекрутського набору в мирний час, мали право купувати землю для ведення господарства, переходити в інші стани та вести внутрішню та зовнішню торгівлю. Починаючи з 1820 р., болгарські колоністи зобов'язувалися вносити в державну казну щорічно з кожної родини по 70 левів. Передбачалося також особливе адміністративне управління. 57 колоній, в яких проживали болгари, об'єднувалися в чотири округи: Прутський, Кагульський, Ізмаїльський та Буджакський, які підпорядковувалися Піклувальному комітету іноземних поселенців Південного краю Росії на чолі з І. М. Інзовим. Центром Болгарського оселення стає Болград [15, с. 517-519].

У 1819 р. у регіоні проживало 24 тис. болгар, в основному на півдні Бессарабії. Згідно з даними генерал-майора О.І. Зашука, населення в болгарських колоніях неспинно росте, й в 1821 р. тут числиться вже близько 45,6 тис. чол. з них 32 тис. – болгари [3, с. 517]. Дещо меншу цифру приводить російський історик А.О. Скальковський. Дослідник вказує, що в цьому році в чотирьох болгарських округах проживало 38 тис. чол., із них, згідно з даними самих колоністів, 9 тис. були молдаванами, 900 осіб греками та більше 4 тис. росіянами, українцями та некрасівцями. Всього тут проживало більше 14 тис. осіб неболгарського походження, таким чином населення болгарських колоній мало поліетнічну структуру [18, с. 34-36].

В окрему групу задунайських переселенців можна виділити болгар, які оселялися в містах. Вони не отримували права колоністів, однак мали право входити до складу певного стану, займатися торгівлею, а також розведенням виноградних садів, овочівництвом і ремеслом. Значна час-

тина болгарських купців і ремісників у цей час осіла поблизу Кишинєва. Наступна група – це колишні волонтери, що воювали на боці Росії в війні проти Оттоманської імперії. Вимоги даної категорії населення не були реалізовані царським урядом у повному обсязі. Колишні волонтери отримали землі в Аккерманському повіті та звільнялися на десять років від сплати податків та виконання державних повинностей [17, с. 157].

Після закінчення російсько-турецької війни 1828-1829 рр. починається нова хвиля масового переселення болгар у Бессарабію. З 16 жовтня 1829 р. по 16 серпня 1830 р. право на безмитний перехід із-за Дунаю в Росію з усім рухомим майном отримали болгар та старообрядці – російське православне населення, яке не підтримало в XVII ст. церковну реформу патріарха Никона. Пізніше дане положення розповсюджувалося на вірмен, греків, молдаван й інших турецьких підданих [5, арк. 154-155].

У цей період перед царським урядом постала проблема нестачі вільних земель для нових переселенців. Крім того, царизму не був вигідний перехід у межі країни неможливого населення, облаштування якого потребувало від державної казни зайвих витрат. Для утримання потоку переселенців у 1830 р. імператором Миколою I було прийнято резолюцію, згідно з якою переселятися в Росію дозволялося лише тим болгарам, які приймали участь у останній російсько-турецькій війні. До березня 1830 р. перехід болгар на лівий берег Дунаю був незначним лише 250 родин, однак бажаючих оселитися в Росії було набагато більше. Царський уряд розумів, що відмова прийняти болгарських переселенців може похитнути авторитет російської держави серед православного населення Балканського півострову. Тому вже в цьому ж році було прийнято рішення приймати болгар у межі російської держави, однак не стимулювати їх переселення, як це робилося раніше. Влітку 1830 р. білети на переселення в Бессарабію отримали більше 40 тис. осіб. У цей період було призупинено переселення в регіон російських селян із внутрішніх губерній імперії, а віддані для їх поселення землі ввійшли в колоністське відомство. Згідно з підрахунками російської дослідниці Е.В. Белової, на кінець жовтня 1830 р. у Новоросію та Бессарабію переселилося близько 58 тис. болгар. У цей час в краї утворюються нові болгарські поселення: Ісерлія, Купорани, Твардиця, Вайсал, Кірютня, Пандаклія та ін. [1, с. 115-116].

Протягом 1830-1834 рр. переселення болгар тривають. За чотири роки в регіон перейшло ще близько 7 тис. болгарських родин, однак лише 3,9 тис. з них змогли оселитися в вже існуючих колоніях або утворити нові. Інші переселенці змушені були повернутися назад за Дунай. В цей період починається процес зворотного переселення болгар із Бессарабії

до Болгарії та Запрутської Молдавії. Так, наприклад, з липня 1832 р. по жовтень 1833 р. близько 74 болгарських родин, що проживали в Ізмаїлі, виявили бажання переселитися назад за кордон. У цілому в зазначені роки Бессарабію покинуло близько 18 840 задунайських переселенців. Реєміграція болгар була викликана тяжким матеріальним становищем колоністів, яке було ще більше погіршене неврожайами 1832-1835 рр. Царський уряд, намагаючись припинити зворотне переселення болгар, зберігає всім бажаючим залишитися в Бессарабії їх колишні права. Всі інші, хто покинув Російську імперію назавжди, позбавлялися права повернутися назад у її межі [7, арк. 14] .

Болгари, що прибували в Бессарабію в 30-х рр. XIX ст., не були лише землеробами. Багато з них були ремісниками, рибалками, знавцями морської справи. В липні 1830 р. російський імператор підписав проект новоросійського та бессарабського генерал-губернатора М.С. Воронцова "Про піклування та устрій в Росії болгар, що переселяються, та інших одновірців", згідно з яким болгарське населення поділялося на декілька категорій. До першої групи входили колоністи, що приписувалися до матроського цеху, вони звільнялися від усіх податків на 25 років. Наступна група була представлена болгарами, що селилися в містах і записувалися в міщани. Ці переселенці звільнялися від сплати податків і рекрутської повинності на 10 років [16, с. 497].

В 1835 р. у болгарських округах нараховувалося вже 83 колонії, в яких проживало 9 641 родина або близько 56 630 чол. До 1837 р. населення задунайських переселенців поповнювалося в основному за рахунок природного приросту. В цьому ж році тут проживало близько 57 960 осіб. До кінця досліджуваного періоду населення болгарських колоній, за даними історика А.О. Скальковського, зростає до 87,8 тис. осіб: із них болгар – близько 73 тис. [19, с. 39] Згідно з даними IX ревізії в 1851 р. у Бессарабії проживало 69 525 болгар, із них більше третини або 21 525 чол. були гагаузами. Саме в цей час російський дослідник П. Кеппен вперше виділив гагаузьке населення з числа болгарських колоністів [4, с. 25-26].

Переселення болгар не припиняється й в кінці досліджуваного періоду. Так, після закінчення Кримської війни 1854-1856 рр. і підписання Паризького трактату від Росії до Молдавського князівства відійшло Ізмаїльське градоначальство та більша частина Кагульського повіту, а з ними майже 128 тис. осіб, із яких 47 120 чол. були болгарами. Згідно з мирним договором, жителі дунайських князівств отримали право переходити в інші країни протягом наступних трьох років. Вже в липні 1856 р. у

Росію переселилося близько 4,6 тис., чол. з них 133 – болгари. З осені 1856 р. до весни 1857 р. на лівий берег Дунаю переселилася ще 181 родина [14, с. 81-83].

Болгарські колонії мали свій особливий адміністративний устрій. Управління задунайськими переселенцями складалося з сільського й окружного приказу, а також з інституту опікунства. Сільський приказ наділявся адміністративними та судовими повноваженнями. Складався з виборного (шульца), двох старост (бейзіцерів), десятників – представників кожних десяти дворів, які обиралися на основі більшості голосів, і писаря. В виборах мали право приймати участь усі жителі колонії. За порядком проведення та протікання виборів спостерігали старшини. Вибори до сільського приказу проводилися з числа повнолітніх жителів, на керівні посади призначалися лише заможні колоністи. Всі, хто займав суспільні посади, звільнялися від усіх нарядів і суспільних робіт і сплачували лише державні податки [11, арк. 2]. Всі інші мешканці зобов'язані були не лише сплачувати податки, а також ж відбувати певні державні повинності, які були закріплені в інструкції Управління задунайськими переселенцями в 1819 р. Наприклад, приймати участь у ремонті доріг, будівництві громадських будівель, супроводі арештантів тощо [13, арк. 2].

Щорічно з кожної сім'ї до суспільного фонду збиралося по одній мірі пшениці, проса, вівса та ячменю, частину зібраного хлібу надавали бідним родинам для прокорму та посіву або, в разі неврожаю, цей запас розподілявся між усіма жителями колоній. Так, у зв'язку з неврожаєм 1842 р. колоністам Болграда було видано 78 чвертей озимого і 373 чверті ярового зерна з розрахунку 1-2 чверті зерна на сім'ю [9, арк. 13-14]. Під час воєнних дій колоністи були тимчасово залежні від військового постю, повинні були забезпечувати війська, що проходять через кордон, продовольством, хлібом і паливом.

Державні податки в болгарських колоніях вносилися по майновому принципу. Податне болгарське населення поділялося на вісімнадцять розрядів. Колоністи, що входили до першої групи, платили максимальний податок від 20 до 25 руб. сріблом. Болгари, які входили до останнього (вісімнадцятого) розряду, сплачували мінімальний податок – 1 руб. сріблом. Отримані гроші йшли на облаштування колоній: будівництво церков, шкіл, училищ та ін. [10, арк. 17].

Для виїзду за межі колонії болгарам видавалися спеціальні свідоцтва, в яких зазначався термін, на який відлучалася людина, та причини її від'їзду. За самовільний відхід колоністи змушені були платити штраф або працювати декілька днів на суспільних роботах. Так, наприклад, по-

рушники колонії Болград повинні були протягом трьох днів працювати в громадському саду [12, арк. 3]. Крім того, сільський приказ постійно надавав інформацію в вищі інстанції про кількість найомних робітників, що працювали в болгарських колоніях. Такі заходи проводилися для запобігання самовільного відходу болгар за межі своєї колонії та втечі за кордон. Фактичний матеріал дозволяє вести мову про обмежений характер самоврядування болгарських колоній та правової свободи їх населення [8, арк. 3].

Після приєднання в 1812 р. Бессарабії до Росії царський уряд ставить перед собою мету – за короткий час перетворити цей регіон у житницю Російської імперії. Втілення поставленої задачі вимагало від царизму швидкої дії та зваженої політики. Бессарабія на початку XIX ст. представляла собою напівпустинний край, тому першочергово потрібно було вирішувати проблему заселення цієї території. В цьому питанні перевага надавалася іноземним колоністам, до числа яких входили й болгари. Ще під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. царизм неодноразово запрошував православне населення Балканського півострову до переселення в Бессарабію, обіцяючи потенційним поселенцям ряд пільг, що стосувалися соціально-економічного життя. Внаслідок таких урядових дій вже в 20-х рр. чисельність болгар у краї зросла майже в чотири рази. Однак їх соціально-правове положення було закріплено лише в 1819 р., коли вони отримали права колоністів Новоросійського краю, звільнилися на ряд років від сплати державних податків та виконання повинностей. По закінченню пільгових років задунайські переселенці повинні були бути зрівняні в правах з іншим бессарабським населенням. Болгарські колонії отримали право на самоврядування, однак ряд фактів свідчить про те, що воно мало обмежений характер.

Наступна хвиля масового переселення болгар у Бессарабію пов'язана з російсько-турецькою війною 1828-1829 рр. У цей час із правого на лівий берег Дунаю перейшло майже 58 тис. болгар. У 30-х рр. міграції болгарського населення продовжуються, однак вони не мають такого розмаху, як попередні. Саме в цей період починається рееміграція болгар назад у турецькі володіння, куди перейшло близько 18 тис. осіб.

Після підписання Паризького мирного договору в 1856 р. від Росії до Молдавського князівства відійшли південні райони Бессарабії, в яких проживало більше 47 тис. болгар. Частина цього населення, скориставшись своїм правом на переселення, повернулася назад до Російської імперії.

На нашу думку, подальшого та глибшого дослідження вимагають проблеми визначення місця та ролі болгарського населення в переселенському русі XIX ст., кількісних змін, що відбувалися в чисельності бесса-

рабських болгар. Значну увагу слід приділити вивченню політики російського уряду щодо задунайських переселенців та її впливу на соціально-економічний, політичний та культурний розвиток болгарських колоній Бессарабії. Крім того, в сучасній українській історіографії не знайшли свого відображення процеси, пов'язані зі зворотними переселеннями болгар у Російську імперію після Кримської війни (1854-1856 рр.).

Kuzmina S.B.

THE SETTLEMENT AND FORMATION OF SOCIAL AND LEGAL STATUS OF THE BULGARIANS OF BESSARABIA IN THE FIRST HALF OF XIX C.

The article describes features of the settlement of Bessarabia the Bulgarians and formation of their social and legal status in the region in the first half of the nineteenth century.

Key words: migration, settlement, colonists, the Bulgarians, Bessarabia, social and legal status

Кузьмина С. Б.

ЗАСЕЛЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАТУСА БОЛГАР В БЕССАРАБИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX СТ.

В статье рассматриваются особенности заселения Бессарабии болгарами и формирование их социально-правового положения в регионе в первой половине XIX ст.

Ключевые слова: миграции, заселение, колонисты, болгары, Бессарабия, социально-правовое положение.

Джерела та література

1. Белова Е. В. Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию / Елена Владимировна Белова. – М.: РГОТУПС, 2004. – 230 с.

2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. XI. Бессарабская область. – Санкт-Петербург: типография Департамента Генерального Штаба, 1849. – 339 с.

3. Защук А. Этнография и статистика Бессарабской области / Александр Иосифович Защук // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. V. – С. 491-594.

4. Кеппен П. Девятая ревизия: исследование о числе жителей в Российской империи в 1851 г. / Пётр Кеппен. – Санкт-Петербург: типография Имперской Академии наук. – 298 с.

5. Комунальна установа "Ізмаїльський архів" (далі КУІА). – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 6. – Переселение в Россию некрасовцев из Бабадагской области. – 306 арк.

6. Крыжановская К.П. Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П. Юшневского. Сборник документов / К.П. Крыжановская, Е. Руссев. – Кишинев: Государственное издательство Молдавии, 1957. – 672 с.

7. КУИА. – Ф. 56. – Оп. – 1. – Спр. 230. – О возвращении за границу задунайских переселенцев в связи с неурожаем. – 135 арк.

8. КУИА. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 117. – Розкладка на взыскание казенной подати с колонистов. – 3 арк.

9. КУИА. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 151. – Статистические сведения о состоянии народонаселения. – 21 арк.

10. КУИА. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 3. – Приказы окружного старшины об обеспечении продовольствием приходящих через колонию из-за границы. – 17 арк.

11. КУИА. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 58. – Правила выборов присяжных стариков и их обязанности, избирательный лист присяжных стариков болгарских колонистов. – 8 арк.

12. КУИА. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 59. – Статистические сведения о состоянии народонаселения. – 13 арк.

13. КУИА. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 85. – Циркулярные предписания министра государственных имуществ, попечительного комитета об иностранных переселенцах южного края России. – 12 арк.

14. Мещеряк И.И. Переселение болгар в Южную Бессарабию (1828-1834) / Иван Иванович Мещеряк. – Кишинев: Карта молдаванескэ. – 206 с.

15. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – Т. 36. – Санкт-Петербург: Второе отделение Царской Канцелярии. – 735 с.

16. ПСЗ. – Т. 5. – 782 с.

17. Радова О., Капустин С.О. переселении народов Балканского полуострова и Центральной Европы в Буджак в XVIII-начале XIX ст. // Русин. – 2006. – № 4 (6). – С. 155-162.

18. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк / Аполлон Александрович Скальковский. – Одеса: типография Т. Неймана и Ко., 1848. – 156 с.

19. Скальковский А. О. Вказ. праця. – С. 39.

20. Ярмоленко М. И. Расселение и обустройство гагаузов в Бессарабии (XIX-нач. XX ст.): дис. кандидата ист. наук: 07.00.05 / Мария Ивановна Ярмоленко. – К., 2001. – 227 с.

**ВНЕСОК НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ
У ПРИЙНЯТТЯ ЗАКОНУ УКРАЇНИ
"ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ"**

Голодомор в Україні в 1932-1933 років на протязі тривалого часу був забороненою темою. Наприкінці 1980-х років Народний Рух України за перебудову став першою суспільно-політичною силою, яка вимагала від влади визнання Голодомору на найвищому рівні. У даній статті досліджується внесок Народного Руху України у прийняття Закону "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні".

Ключові слова: Народний Рух України, Закон, Голодомор.

Тема Голодомору досліджувалася вітчизняними та зарубіжними істориками неодноразово (С. Кульчицький, Г. Касьянов, Р. Конквест, С. Максудов та ін.). Але вони вивчали безпосередньо це питання. Нас цікавить, які конкретні політичні сили і громадські організації внесли вклад у визнання Голодомору актом геноциду українського народу. Це, безперечно, практичне завдання, тому що, завдяки старанням українських патріотів, питання Голодомору вийшло за межу суто наукових студій і дискусій. Прийняття Закону про Голодомор 1932-1933 років, вшанування пам'яті загиблих від штучних голодів на Україні не дозволять пересічному українцеві забути про цю трагічну сторінку нашої історії.

Внесок Народного Руху України у прийняття Закону "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні" не досліджувався. Авторка спирається головним чином на публіцистику і партійні документи.

Голодомор 1932-1933 років забрав мільйони людських життів. Кожна друга українська родина постраждала від Голодомору. Але найстрашніше те, що за весь час існування Радянського Союзу цей факт замовчувався, хоча українська діаспора за кордоном і національно свідомі інтелігенція знали про ці події. Наприкінці 1980-х років Народний Рух України за перебудову став першою суспільно-політичною силою, яка вимагала від влади визнання Голодомору на найвищому рівні.

Згадуючи про події двадцятилітньої давнини, Л. Кравчук зазначав, що в 1988 році він працював у партійному архіві. Політбюро ЦК Компартії України доручило вивчити матеріали по голоду початку 1930-х. В Канаді почали активно піднімати питання про Голодомор, і ЦВК після консультацій з Москвою вирішили вивчити проблему, не уявляючи, чим це закінчиться. За радянських часів існувала концепція, що голод – це результат

посухи, все інше, мовляв, від лукавого. Вони звернулись до Москви, до архіву Гідрометцентру за інформацією про опади в 1932-1933 роках по всій країні, не тільки в Україні. Відповідь була однозначною: опади були у межах норми. Перелиставши біля 5000 документів, в тому числі фотографій, Л. Кравчук побачив, який це був жах для селян. Після архівів, роботою над книгою, яку прийняло рішення видати політбюро, перший секретар Компартії України зрозумів, що країна з такою ідеологією, з такою практикою не може довго жити – голод був влаштований цілеспрямовано [4, с. 143].

Але до визнання Голодомору актом геноциду українського народу на законодавчому рівні українські національно-демократичні сили йшли сімнадцять років. З 1991 до 2008 року вшанування пам'яті загиблих від Голодомору, а також обговорення цієї теми не виходило за межі ініціатив політичних сил.

16 листопада 2002 року НРУ виступив із заявою до 70-х роковин голодомору в Україні. Голодомор 1932-1933 років, з причини якого, за різними даними, померло від 8 до 12 мільйонів людей, був підтвердженням злочинності радянського режиму [3]. НРУ запевняв, що страшна правда про Голодомор повинна бути офіційно оприлюднена державою, оскільки сталінський режим свідомо організував Голодомор, і він повинен бути засуджений українським та міжнародним товариством як акт геноциду українського народу. Вшанування пам'яті жертв Голодомору має стати чинником єднання українського народу навколо ідеї зміцнення української державності та демократичних принципів.

Народний Рух України брав активну участь у роботі зі встановлення імен жертв сталінського терору, повернення із московських архівів документів, які підтверджують факт організації штучного Голодомору, проводив активну освітянську роботу.

14 травня 2003 року відбулися парламентські слухання з приводу Голодомору 1932-1933 років [5]. У прийнятих постанові і зверненні говорилося про те, що в умовах незалежної України страхітлива правда про ті роки має офіційно оприлюднити держава, оскільки голодомор був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством та міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв у світовій історії акт геноциду. НРУ висловив ідею створення меморіалу пам'яті жертв голоду 1933 року, який має бути збудований у Києві; пам'ятник жертвам Голодомору на Михайлівській площі у Києві, хоча і був художньо і естетично досконалим, не відповідав масштабам трагедії.

Проте певні політичні сили, передусім – комуністи, докладали всіх зусиль, щоб якомога найбільше відтягнути прийняття законодавчих актів про визнання Голодомору актом геноциду. Так, Верховна Рада України 17 листопада 2006 року відклала на два тижні розгляд проекту Закону України про Голодомор 1932-1933 років, поданого Президентом України В. Ющенком. Згідно з текстом документа Голодомор мав бути визнаним актом геноциду українського народу. Проект закону не просто визнавав Голодомор 1932-1933 років актом геноциду українського народу, але й встановлював юридичні механізми, необхідні для реалізації цього рішення. За заперечення акту геноциду українського народу передбачалася адміністративна відповідальність. Органи державної влади зобов'язані забезпечувати вивчення трагедії Голодомору у навчальних закладах України, вживати заходи з увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932-1933 років в Україні. Ці заходи мали б сприяти збереженню історичної пам'яті українського народу [2].

Однак антиукраїнська депутатська більшість у Верховній Раді України, як говорилося у Заяві НРУ від 19 листопада 2006 року, відхилила пропозицію Президента і фактично продемонструвала зневагу до українського народу. Зокрема, Рух вважав аморальною провокацією поширення у Верховній Раді України комуністичної брошури "Миф о голодоморе – изобретение манипуляторов сознанием" Г.С. Ткаченка, яка перекручувала історичні факти і паплюжила національну гідність українців. Народний Рух закликав народних депутатів України підтримати президентський законопроект [2].

24 листопада в Україні традиційно запалюють свічки в пам'ять про жертви Голодомору 1932-1933 років. 2007 року минало 75 років з того часу, як голодна смерть у мирний період, на найродючішій землі у світі обірвала мільйони людських доль. Головною метою організації штучного голоду був підриг соціальної бази опору українців проти комуністичної влади та забезпечення тотального контролю з боку держави за всіма верствами населення. Істориками документально доведено, що ніякої посухи не було. В умовах України голод такого масштабу міг бути і був організований лише штучно і навмисно. Відтак Великий голод став розплатою саме українського селянства і України як колишньої житниці Російської імперії за перспективу "світової революції", говорилося в заяві НРУ від 22 листопада 2007 року [1]. Довгі роки злочини проти мирних українських селян замовчувалися. Понад 50 років знадобилося, щоб Україна порушила мовчанку.

Власне НРУ став опорою патріотичних сил, які вимагали державницької підтримки у питанні відновлення історичної правди. 28 листопада

2006 року Верховна Рада України ухвалила Закон "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні", який трактує події 1932-1933 років як Геноцид українського народу. Депутатська група Народного Руху України в повному складі проголосувала за цей законопроект. Народний Рух України підтримав Президента України Віктора Ющенка щодо необхідності прийняття Верховною Радою закону, який встановлював кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Це була перемога Народного Руху України і всіх свідомих українських громадян, які йшли до цього понад 20 років.

Kucheruk M.S.

THE CONTRIBUTION OF THE NARODNY RUKH OF UKRAINE INTO THE ADOPTION OF THE LAW OF UKRAINE "ABOUT HOLODOMOR 1932-1933 IN UKRAINE"

For a long period of time Holodomor was the banned for discussion. At the end of 1980-s pokie the Narodny Rukh of Ukraine was the first organization which dared to demand the Government's recognition of Holodomor. The Contribution of the Narodny Rukh of Ukraine into the Adoption of the Law of Ukraine "About Holodomor 1932-1933 in Ukraine" is investigated in this article.

Key Words: the Narodny Rukh of Ukraine, the Law, Holodomor.

Кучерук М.С.

РОЛЬ НАРОДНОГО РУХА УКРАИНЫ В ПРИНЯТИИ ЗАКОНА УКРАИНЫ "О ГОЛОДОМОРЕ 1932-1933 ГОДОВ В УКРАИНЕ"

Обсуждение Голодомора в Украине 1932-1933 годов в течение долгого времени было под запретом. В конце 1980-х годов Народный Рух Украины за перестройку стал первой общественно-политической силой, которая требовала от власти признания факта Голодомора. В данной статье исследуется роль Народного Руха Украины в принятии Закона "О Голодоморе 1932-1933 годов в Украине".

Ключевые слова: Народный Рух Украины, Закон, Голодомор.

Джерела та література

1. Заява Політичної Ради НРУ з нагоди Дня пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років // Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 401-402.
2. Заява Центрального Проводу Народного Руху України з приводу визнання Голодомору 1932-1933 років актом геноциду українського народу // Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До

20-ї річниці створення Народного Руху України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 386-387.

3. Заява Центрального Проводу НРУ до 70-х роковин Голодомору 1932-1933 рр. в Україні // Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 349 – 350.

4. Кипиани В., Федорин В. Леонид Кравчук: "Для Путина это трагедия, для нас – праздник" // Forbes. Украина. – Апрель, 2011. – № 2. – С. 140-147.

5. III сесія Верховної Ради IV скликання. 15 травня 2003 року [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/3session/STENOGR/15_05.htm

Молоткіна В.К.

УДК: 94: 655. 418 (477) "1920"

ТИПІЗАЦІЯ ВИДАВНИЦТВ ДЕРЖАВНОГО СЕКТОРА ЗА ТЕМАТИЧНИМ НАПРЯМКОМ ЛІТЕРАТУРИ В УСРР В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.

Аналізуються особливості формування типології видавництва державного сектора за тематичним напрямком літератури в УСРР в другій половині 1920-х рр.

Ключові слова: видавництво, друкована продукція, ідеологія, книга, книго-поширення, література.

Завдяки планомірній і цілеспрямованій роботі комуністичної партії та радянського уряду по керівництву і створенню нових, більш досконалих форм розвитку видавничої справи, українська радянська книга стала "могутнім джерелом наукових і політичних знань, засобом організації трудових мас під лозунгами комуністичної партії". А запровадження класового підходу до формування тематико-типологічної структури видавничого репертуару спрямовувалося на вилучення із вжитку українців надбань національної і світової культури, що призвело до денационалізації українського інформаційного середовища. Тож, зважаючи на особливу роль української книжки як чинника національного самоусвідомлення, питання історії формування тематики книжкової продукції Радянської України в 1920-ті рр. заслуговують на окремі дослідження.

Деякі аспекти діяльності видавництв були досліджені радянськими [8] та сучасними [1, 4, 7, 9] істориками. Проте в наш час існує необхідність об'єктивного аналізу й нового погляду на цю проблему.

В даній статті автор ставить за мету показати вплив державної політики на типізацію державних книжкових видавництв в УСРР в др. пол. 1920-х рр.

У червні 1925 року виходить декрет Раднаркому СРСР "Про заходи щодо впливу на формування книговидавничої політики в Радянській державі". Відповідно до цього документа, головними критеріями, якими зобов'язували керуватися видавництва при складанні планів випуску літератури, були: відсутність будь-яких натяків проти радянського будівництва (для художньої літератури); твори, які сприяють комуністичному вихованню (для юнацької і дитячої аудиторії); твори матеріалістичного характеру та марксистського змісту (для наукової, природознавчої літератури) [9, с.42]. Звісно, така політика з боку державних структур не могла сприяти розвитку видавничої справи.

У постанові ЦК КП(б)У від 26 серпня 1926 року "Про стан преси на Україні" зазначалось, що "книга відіграє велику роль у будівництві соціалізму, вона є зброєю освіти багатомільйонних народних мас". Тому у 1925/1926 рр. спостерігається збільшення друку масової літератури (за змістом: ленінська, антирелігійна, професійна, кооперативна, військова, соціально-політично-економічна, правова, точні науки, прикладні знання, сільськогосподарська та ін. [6, с.29]).

В основному виразну тенденцію до "масовості" видавництва виявляла "Книгоспілка", яка збільшила випуск масової та художньої літератури (2,8 друк. арк. у 1923/1924 рр. й 3,7 арк. – 1925/1926 рр.), але пересічний наклад книжки був досить хитким: із 4,6 тис. прим. (1923/24 рр.) зростає до 11 тис. (1924/1925) й знову падає до 7,1 тис. (1925/1926). Підручники відходять на 3-є, а то й на 4-е місце. Це було викликано (на думку А. Козаченка) типізацією даного видавництва, яке не могло "поруч з ДВУ орієнтуватись в значній мірі на продукування учбової літератури" [6, с.31]. Також велика роль відводилась виданню довідкової та дитячої літератури. Якщо наукова література займала "скромне місце" в продукції цього видавництва, то наклад методичної літератури значно збільшився. На думку А. Козаченка, це була своєрідна відповідь на брак певної літератури в продукції УСРР. Зокрема, з 1925/1926 рр. почала виходити література для освітніх установ профосу та політосвіти, тоді як за минулих років то були видання виключно для соцвиху [6, с.31].

Але на шляху до "масовості" перед видавництвом постала загроза паралелізму, а звідси й – конкуренції з іншим, теж здебільшого масовим, видавництвом "Радянський селянин", що спеціалізувався на сільськогосподарській літературі.

Тож, у загальноукраїнській книжковій продукції "Книгоспілка" поступово відвойовувала собі все більше місця на книжковому ринку: якщо у 1923/1924 рр. її продукція складала щодо назв лише 3,05% (накладом

9,02%), то в 1924/1925 рр. видає – 5,35% (накладом 7,81%), а в 1925/1926 рр. відповідно – 6,8% (накладом 10,76%) [6, с.31]. За підрахунками С.Г. Бабенка, "Книгоспілка" з 1923 по 1926 рр. видала наклад 1 068 назв, друк. арк. 3 845 [1, с.289].

Якщо в першій половині 1920-х рр. видавництво "Пролетарий" також орієнтувалось на видання масової літератури, яка займала основне місце в його продукції, то в другій половині 1920-х рр. це місце "стає все дрібнішим", а продукція видавництва більш різноманітніша. Якщо у 1923/24 рр. масова література в продукції "Пролетария" складала 66%, то у 1924/25 рр. – 54%, а в 1925/26 рр. – лише 35%. Це відбилося на виданні літератури з інших груп соціального призначення. У 1925/1926 рр. художня література займала друге місце, методична – третє, юнацька – четверте, навчальна – п'яте, наукова – шосте; помітно зросла дитяча література, зменшилася масова й довідково-офіційна література. Та хоча в діяльності видавництва й простежувалася тенденція до структуризації власних видань й виявлявся нахил до задоволення всіх соціальних груп, але треба констатувати той факт, що "Пролетарий" був основним видавництвом, яке видавало соціально-економічну літературу [6, с.32-33].

Крім соціально-економічної літератури, у 1926 р. видавництво "Пролетарий" спеціалізувалося також й на виданні історичної літератури та випускало серію "Червоне письменство". Робота видавництва велась у трьох напрямках: перевидання дореволюційної літератури, літературні переклади, друк сучасних авторів. Головліт хоч і відзначив напрямок діяльності видавництва, але зауважив, що "Пролетарию" необхідно було "проникнутись у Червону професуру" та Інститут марксизму-ленінізму і заручитися "серйозними" книгами з історії. Щодо перекладів, то Головліт визнав їх малокваліфікованими, особливо "буржуазних письменників" – Миколи Зерова, Михайла Драй-Хмари, Михайла Івченка, Андрія Паніва, Петра Ванченка, Євгена Плужника [4, с.411]. Всього такої літератури протягом 1926 р. було видано 93 назви, обсягом 538 друк. арк. [12, арк.27].

Підручники "Пролетарий" видавав переважно для політосвітніх закладів, шкіл політграмоти. Тільки за 1925/1926 рр. було видано 4 назви (з 29) українською мовою – решта російською [6, с.33].

Якщо темпи зростання продукції цього видавництва щодо назв були вагомими (у 1923/1924 рр. 92 назви, в 1924/1925 рр. – 285, а в 1925/1926 рр. – 355), то зміни в пересічному обсязі книжки були незначними (1923/1924 рр. – 6 друк. арк., 1924/1925 рр. – 6,1 і 1925/1926 рр. – 7,1). У тиражі за 1925/1926 рр. помічається значне зменшення – майже на 25%. Відбилося це й на накладі книжки. Якщо у 1923/1924 рр. наклад становив 10,7 тис. прим., у 1924/1925 рр. – 10,6, то у 1925/1926 рр. – 6,8 [6, с.32].

Також зростав обсяг книжок видавництва "Український робітник", який в 1925/1926 рр. складав 5,8 друк. арк. (проти 3,4 друк. арк. у 1923/1924 рр.), але був відчутним спад накладу до 9,2 тис. прим. (проти 10,4 тис. прим. у 1923/1924 рр.). У продукції цього видавництва за три роки діяльності на першому місці також була масова література, яка складалася, головним чином, з професійної літератури – 21 назва (з 40 назв масової), соціально-економічної – 15, з точних та прикладних наук – по 2 назви. Видавництво видавало також ленінську, наукову, кооперативну, сільськогосподарську літературу та підручники для шкіл соцвиху й політосвітніх закладів і шкіл профграмоти (заг. тираж 443,2 тис. прим.) [6, с.34], але на переповненому навчальною книгою ринку зазнало труднощів з їх реалізацією [7, с.100].

Отже, масову літературу видавали державні, кооперативні, професійні та партійні видавництва, що були "найкращим об'єктом планового керування й будування в галузі книжкової продукції УСРР". Їх продукція диктувалась класовою структурою держави. Ці видавництва давали 30,43% назв всієї продукції УСРР (за 1925/1926 рр.) та 62,41% – щодо тиражу й крім масової літератури (435 назв з 1514 за 1925/1926 рр.) видавали підручники (304 назви), художню (271), методичну (148), наукову (100), юнацьку (89), дитячу (69) та ін. [6, с.34]. Звісно, така продукція не гарантувала їм певного ринку, тому вони існували за рахунок державних дотацій.

Крім вищезгаданих видавництв, що підлягали плановому керуванню, діяли й інші, видавнича діяльність яких регулювалась й залежала від держави ("Радянський Селянин", "Юридичне видавництво НКЮ", видавництво Української Академії Наук, "Наукова Думка", "Культур-Ліга" та ін.).

У 1926/1927 рр. ДВУ зберегло абсолютне монопольне положення в галузі підручників, випустивши за 552 назви, 4695 друк. арк., 9401 тис. примірників. Тоді як загальна продукція видавництв УСРР в 1926/1927 рр. складала 5008 назв, 24370 друк. аркушів, 27108586 прим. [15, арк.22].

"Книгоспілці", яка прагнула стати універсальним видавництвом, довелося з 1927 року обмежити свою активність певними видами літератури, а саме: кооперація; сільськогосподарська література; підручники і педагогічна література; красне письменство; дитяча література.

Видавництво "Наукова Думка" видавало виключно медичну літературу: наукову та масову (популярно-наукову). Крім книг, видавництво видавало й журнали, "Врачебное дело", "Профилактическая медицина", "Путь к здоровью". За 1926/1927 рр. "Наукова Думка" видала 436 назв у розмірі 609 друк. арк. при тиражі 936255 прим. З них: наукова література складала 362 назви (59%) – тираж 86665, кількість друк. арк. – 42756; підручники – 1 назва (тираж 3 тис., друк. арк. – 26,25); популярно-наукової (масо-

вої) – 63 назви (13,3%) – тираж 732680, кількість друк. арк. – 94,98 [15, арк.24 зв., 26].

Правову літературу видавало Юридичне видавництво НКЮ. Питома вага цього видавництва у 1926/1927 рр. в усій виданій правовій літературі складала 48%. Але книги цього видавництва були "мало приступні до широких мас ціною". Крім книг, Юридичне видавництво випускало й журнали: "Вестник советской юстиции" та "Червоне право" [15, арк.27].

Центровидав за 1926/1927 звітний рік видав 68 назв, 201 друк. арк. тиражем 406 тис. прим. З них болгарською – 32 назви (47,30%), 78 друк. арк. (33,68%), 121 тис. прим.; німецькою – 16 назв (23,53%), 65 друк. арк. (32,33%), 176 тис. прим.; єврейською – 18 назв (26,46%), 76 друк. арк. (33,34%), 89 тис. прим.; польською – 2 назви (2,94%), 2 друк. арк. (1,2%), 20 тис. прим. [15, арк.28 зв.]. Причому, за винятком двох підручників для шкіл соцвиху книг великих розмірів не видавалось. Основна продукція – це невеликі брошури популярного характеру. Майже всі книги були перекладні, лише кілька єврейською мовою – оригінальні [15, арк.29].

Та, згідно звіту Головліту, "були й такі видавництва, які ще не зайняли відповідного місця в культурному процесі України". Наприклад, "Пролетарий" був "фактично російським видавництвом в Україні з розрахунком на союзний ринок (конкуруючи з російськими видавництвами і дублюючи їх роботу)". Тому, щоб "забезпечити українською масовою книгою з соціально-економічних, професійних питань та художньою літературою широкі кола партії та робітництва", було "визнано за можливе" об'єднати його з видавництвом "Український робітник" [14, арк.15].

Загалом, 1926/1927 рік був роком "самовизначення" видавництв України, їх оформлення за певними типовими ознаками й концентрації на підставі планового регулювання, що призвело до типізації видавництв [14, арк.15; 15, арк.20].

Та внаслідок "масової типізації" видавничих структур (примусової чи добровільної) відбулася корекція їх видавничих планів і звідти майже зникла масова соціально-економічна і агітаційна література. Також всі видавництва вилучили із своїх планів антирелігійні видання. Як зазначалось у звітах відділу друку ЦК – "видавництва соціалістичного сектора не завжди задовольняли потреби культурно-національного процесу" [15, арк.20, 22 зв.]. Тоді як видавнича діяльність церковників поживляється, і в 1926/1927 рр. вони випускають неперіодичної релігійної літератури 33 назви обсягом 20177 друк. арк. тиражем 179 900 примірників і 982500 відбитків, а "наші" українські видавництва "ледве спромоглися" видати 5 назв антирелігійної літератури в 15 друк. арк. і 14 тис. тиражу. Тому "на деякий час релігійно-

церковна ідеологія поширила свій вплив, не зустрічаючи опору" [15, арк.10, 22 зв.]. Як зазначає О. Левчук, в 1926/1927 рр. для радянської влади активізувалася загроза втратити політичний контроль над суспільством, яке починало вже забувати про "червоний терор" [7, с.102]. Офіційно-казенний підхід відштовхував від радянських установ молодь та їх батьків; агітація і політична пропаганда не мали зв'язку з життям реальних людей; стабілізація економічного життя селян провокувала до відродження традиційних форм їх громадського життя (громада, церква), а нові (більшовицькі) форми не діставали співчуття й наслідування [13, арк.90]. Тому у 1927 р. почалася "навальна муштропропаганда". Видавництвом довелося брати участь у підготовці й видруку агітпропівських книжок, які не можна було реалізувати, навіть покладаючись на розгалужену мережу сільбудів з червоними кутками [7, с.102-103]. Масова література у відношенні до всієї книжкової продукції становила 30,45% по назвах, 24,59% в друк. арк. та 34,10% в тиражах. Українською мовою було видано 53,44% в назвах, 35,26% в друк. арк. та 35% в тиражах [15, арк.23].

Та у той час як державний сектор зосередив свою увагу на виданні масової літератури й майже не звертав особливої уваги на видання художньої, технічної та дитячої літератури, особливо для дошкільного віку, приватні видавці швидше "намацали" рентабельний ринок. В своїй продукції прагнули відповідати на питання сьогодення; видаючи російською мовою, збільшують тираж і здешевлюють книжку; видаючи художню літературу, не ганяються за новими авторами, а видають чи то класиків, чи то перекладну літературу легкого змісту з "буржуазного життя", розраховану переважно на "інтелігента-читача" [6, с.44] й заповнили ринок безліччю надзвичайно дешевої багатотиражної дитячої та технічної (рентабельної) книжки.

Тож, відчуваючи "загрозу" з боку приватних видавництв, відділ преси ЦК поставив перед державними та партійними видавництвами завдання: збільшити випуск дитячої художньої літератури для дошкільного віку, поширити видання українських класиків з передмовами марксистського характеру, також розглянув можливість організації Держтехвидаву та дитячого видавництва [14, арк. 81 зв.]. Радянсько-партійним видавництвам надається переважне право на видання українських класиків, словників, літератури та підручників з мовознавства "навіть тоді, коли замовлення на них були зроблені приватними видавництвами". Також з обсягу діяльності приватних видавництв було вилучено науково-популярну медичну літературу, а державним видавництвам – "вжити всіх заходів до випуску такої літератури" та "збільшити продукцію дитячої літератури для дошкільного віку та дешевої художньої літератури" [14, арк.218].

В жовтні 1927 року Київським державним трестом поліграфічної промисловості "Київ-друк" організовано видавництво "Культура", яке незабаром стало типізованим видавництвом літератури для дошкільнят і молодших школярів [5, с.449; 14, арк.138, 141]. Також відділ преси ЦК дозволив створити видавництво спілки революційних письменників "Західна Україна" [14, арк.139, 140]. Також у 1927 р. було створено й спеціалізоване видавництво літератури з фізичної культури та спорту [5, с.449].

Своєрідним програмним документом діяльності видавництв стала Постанова ЦК ВКП(б) від 28 грудня 1928 року "Про обслуговування книгою масового читача", яка, констатує різке відставання видавництв від потреб комуністичного виховання мас, визначила для видавців завдання в тематичному і організаційному аспектах. Щодо тематики видань профілюючими напрямками називалися такі: книжки, які популяризують марксизм-ленінізм, історію ВКП(б) і революційний рух; масова виробнича література, яка підвищує рівень технічних знань робітників і селян; науково-популярна книжка, пов'язана із завданнями соціалістичної реконструкції господарства країни; твори художньої літератури, але особливо такі, які розвивають актуальні політичні теми і спрямовані проти буржуазних впливів, міщанства, занепадництва. Організаційно такі завдання мали б забезпечуватися, відповідно до постанови, таким чином: збільшення відсотка книжок цієї тематики у видавничих планах; широким залученням найкваліфікованіших комуністів (рекомендованих партійними комітетами) на написання брошур, книжок [9, с.42].

Як наслідок, на кінець 1920-х років ДВУ перетворюється в одне з найбільших видавництв УСРР [8, с.74]. Його організаційна структура стабілізується, досить виразно визначаються виробничий профіль і специфіка діяльності в напрямі організації розповсюдження друкованої продукції і координування видавничої роботи всіх видавництв УСРР. Зростають його планові завдання. Так, за виробничим планом на 1928/1929 рр. ДВУ повинне було випустити 2952 назви на 18758 аркушів, 29049 тис. прим., 183463 тис. відбитків. З них підручників – 566 назв на 5630 аркушів, 11516 тис. прим., 108446 тис. відбитків; художньої літератури – 265 назв на 2960 друк. арк., 1195 тис. прим., 14186 тис. відбитків [2, с.51].

Соціально-економічну, політичну, виробничо-технічну літературу, літературу з історії робітничого руху, охорони праці і з соціального страхування продовжує видавати видавництво "Український Робітник". Також, крім профспілкової літератури, "Український Робітник" видає й художню як українську так і зарубіжну літературу, та серії: "Дешева література красною письменства", "Серія 2 та 3 – копійчаних книжок" [3, с. 37, 46, 48, 53].

Всього у 1928/1929 рр. видавництво видало 242 назви тиражем 2801 тис. прим. [10, с.9].

План "Книгоспілки" на 1928/29 р. становив 487 назв, на 1700 друк. арк., з тиражем 5102 тис. прим., 17440 тис. відбитків. З цієї кількості кооперативна література складала 284 назви на 763 арк. тиражем 3441 тис. прим. та 4205 тис. відбитків, "красне письменство" – 128 назв, 673 арк., тираж 1336 тис. прим., 4752 тис. відбитків, юнацька – 12 назв, 60 арк., тираж 59 тис. прим., 296 тис. відбитків, дитяча література – 20 назв 12 арк., тираж 270 тис. прим., 1115 тис. відбитків, решта – підручники та педагогічна література [2, с.52].

Видавництво "Наукова думка" у 1928/1929 рр. видало 137 назв тиражем 1356 тис. прим. [10, с.9]. Та незважаючи на те, що видавництво фінансувало Наркомздоров'я УСРСР, українською мовою планувалось видати лише половину популярної літератури. Щодо решти літератури, то її процент українською мовою був малим [2, с.53].

Та найбільший темп зросту у 1928/29 р. зазнало видавництво масової сільськогосподарської літератури "Радянський селянин", який видав 375 назв тиражем 5139 тис. прим. [10, с.9]. Друге місце за темпами посідала укрфлія Центровидаву [10, с.9-10], яка за 7 місяців 1929 р. видала мовами нацменшостей 174 назви, 688 друк. аркушів. З цієї кількості наукопопулярної літератури видано 39 друк. арк., шкільної й дошкільної – 40 арк., антирелігійної – 33 арк., підручників – 294 арк., політичної й масової – 76 арк., відомчої – 48 арк., художньої – 109 арк., сільськогосподарської – 14 арк. та іншої – 35 друк. арк. [11, с.24]. Всього за 1928/29 р. видавництво дало 231 назву тиражем 1286 тис. прим. [10, с.9].

Юридичне видавництво за 1928/29 р. видало 97 назв тиражем 650 тис. прим. [10, с.9]. У плані на 1929/30 р. передбачало в основному випуск масової правової літератури. Зокрема, було передбачено видати серію масової бібліотеки в таких питаннях: 1) "Бібліотека проф. активіста" – з юридичного права й радянського устрою (12 назв, 19 друк. арк.), 2) "Бібліотека для правових гуртків робітничих клубів та нарзасідателів" (9 назв, 16 арк.), 3) "Селянська земляна бібліотека" (13 назв, 21 друк. арк.). 4) "Бібліотечка міліціонера" (6 назв, 10,5 арк.) [11, с.24].

Таким чином, в другій половині 1920-х рр. формується типологія видавництв за приналежністю до засновників та тематичним напрямком літератури. Продукція державних, кооперативних, професійних та партійних видавництв, що були "найкращим об'єктом планового керування й будування в галузі книжкової продукції УСРСР", диктувалась класовою структурою держави. Ці видавництва давали третину назв всієї продукції УСРСР

(за 1925/1926 рр.) та більше 60% щодо тиражу й, крім масової літератури, видавали підручники, художню, методичну, наукову, юнацьку, дитячу та ін. Звісно, така продукція не гарантувала їм певного ринку, тому вони існували за рахунок державних дотацій.

В кінці 1920-х рр. процес типізації видавництва закінчується. Так, ДВУ, яке випускало основну масу книжкової продукції, стало монопольним видавцем всієї підручної літератури, "Книгоспілка" – кооперативної, "Радянський селянин" – сільськогосподарської, "Наукова думка" – медичної, "Юридичне видавництво" – правової, "Пролетарий" – соціально-економічної, "Український робітник" – літератури для робітничого класу і профспілкових організацій України. Інші видавництва УСРР також більш чітко визначили характер своєї друкованої продукції і коло читачів.

Звісно, класифікація та централізація видавничої справи в республіці негативно відобразилися на діяльності видавництв, та разом з тим стала важливою передумовою для посилення над ними партійно-державного контролю.

Молоткіна В. К.

THE TYPIFICATION OF PUBLISHING HOUSES OF THE STATE SECTOR ACCORDING TO THE THEMATIC TENDENCY IN LITERATURE IN USSR IN THE SECOND HALF OF 1920 TH.

Analyses special features of typology's formation of publishing houses of state sector according to the thematic tendency in literature in USSR in the second half of 1920 th.

Key words: publishing, print production, ideology, book, book distribution, literature.

Молоткіна В. К.

ТИПИЗАЦИЯ ИЗДАТЕЛЬСТВ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКТОРА ПО ТЕМАТИЧЕСКИМ НАПРАВЛЕНИЯМ ЛИТЕРАТУРЫ В УССР ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1920-х гг.

Анализируются особенности формирования типологии издательств государственного сектора по тематическим направлениям литературы в УССР во второй половине 1920-х гг.

Ключевые слова: издательство, печатная продукция, идеология, книга, книгораспространение, литература.

Джерела та література

1. Бабенко С.Г. Історія кооперативного руху; Львівська комерційна академія/ С.Г. Бабенко. – Львів, Інститут українознавства НАН України, 1996. – 412 с.

2. Б.С. Українські видавництва в 1928/29 році//Червона преса. – 1929. – С. 51-53.
3. Видавництво "Український робітник". Каталог. – Х., 1924. – 110 с.
4. Голубенко П. Україна і Росія у світі культурних взаємин/П. Голубенко. – К.: Дніпро, 1993. – 366 с.
5. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. материалов 1917-1941. – К., 1985. – 478 с.
6. Козаченко А. Книжкова продукція УСРР (1923-1926)/А. Козаченко //Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2. – С. 24-45.
7. Левчук О.М. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидавництва в Україні/О.М. Левчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 182 с.
8. Скрипник Т.О. Становлення видавничої системи в Українській РСР/Т.О. Скрипник//Теорія та історія радянської книги на Україні: Зб. наук. праць/Ред. кол. Б.П. Ковалевський (від. ред.) та ін. – К., 1983. – с. 66 -82.
9. Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920-1990): організаційний аспект/М. Тимошик//Вісник Книжкової палати. – 2004. – №2. – С.40-45.
10. Фідельман Б. Українські книжкові видавництва в 1928/29 році/Б. Фідельман//Радянський книгар. – 1930. – №13-14. – С.8-11.
11. Хроніка/Радянський книгар. – 1929. – №2. – С.20-26.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України). – Ф.166. – Оп.6. – Спр. 724. – 125 арк.
13. ЦДАВОВ України. – Ф.177. – Оп.1. – Спр.1801. – 296 арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2493. – 232 арк.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2695. – 71 арк.

Моторна І. В.

УДК 94(477.74=135.1)"1941-1944"-054.75

ПИТАННЯ РЕПАТРІАЦІЇ РУМУНІВ У ТРАНСІСТРІЮ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Стаття розкриває питання репатріації румунського населення в 1942-1944 рр., які проживали на схід від Південного Бугу. На основі румунської історіографії та джерельної бази Державного архіву Одеської області висвітлюється процес репатріації, кого саме переселяли та в які регіони.

Ключові слова: Трансїстрія, колонізація, репатріація.

Трансформація Румунії в моноетнічну країну була одним з головних напрямів політики уряду І. Антонеску. Прийняті міри по відношенню до етнічних меншин та зовнішні впливи Румунії були пов'язані саме з інтересом створення етнічної однорідності. Перш за все обговорювалося питан-

ня обміну населення з сусідніми країнами. Це означало приїзд в Румунію румунів, що проживали в цих країнах і виїзд з Румунії національних меншин. Також почали піднімати питання про переїзд до Бессарабії, Буковини та Трансністрії румунів з територій на схід від Буга. Переселення до Трансністрії румунських родин може говорити про те, що уряд таким чином намагався румунізувати окупаційну територію.

Вивчаючи архівні джерела та доробок румунської історіографії можна проаналізувати процес репатріації румунів зі сходу від Буга, кого саме репатріювали, куди їх переселяли. Перш за все, дані питання розглянуті у соціолога А. Голопенції [3], який очолював групу по запису румунів на території межиріччя Дністра та Бугу в 1941-1943 рр. та на території на схід в роки війни, а також у сучасних дослідників В. Акіма [1] і Р. Соловей [4]. Проблеми репатріації розглядав у свій час також радянський дослідник І.Е. Левіт [5], піднімав питання і О. Даллін [2]. В статті використана джерельна база Державного архіву Одеської області, фонди Головної реєстратури та дирекції праці, де представлені звіти комісії репатріації, переписки та списки румунів.

Загалом прагнення привезти в країну етнічних румунів з СРСР існувало з початком війни проти Радянського Союзу. Маршал І. Антонеску ще восени 1941 р. дав наказ Центральному інституту статистики перерахувати румунів по той бік Дністра для репатріації. Вона повинна була початися 1 березня 1942 р., але в умовах війни роботи по ідентифікації були утруднені. На схід від Буга ці роботи почалися лише в серпні 1942 р. Праця груп спеціалістів не обмежувалася тільки ідентифікацією. Були складені соціологічні, лінгвістичні, етнографічні, антропологічні анкети для румунських громад від Дністра до Криму і Кавказу [1, с. 404; 3, с. 58-60].

У такий спосіб цивільне Губернаторство також сприяло безпеці румунського елементу по ту сторону Буга, ініціюючи для цього домовленості з урядом Німеччини по репатріації румунів зі сходу від Буга. Відповідно з кондуктором країни, для вирішення питання румунів зі сходу від Буга Рада міністрів прийняла відповідні заходи. Так, губернатор Трансністрії Г. Алексяну запропонував таке вирішення питання: домовленість з керівництвом Райха для признання румунської общини на схід від Бугу та гарантування рівного відношення з німцями; створення комісаріату румунів по той бік Буга з резиденцією у Первомайську, яке б функціонувало під керівництвом цивільного губернатора Трансністрії й визнане німецькою владою; відкриття румунських шкіл з місцевими вчителями за гроші губернаторства Трансністрії [4, с. 93].

У результаті проведеної роботи були ідентифіковані 150 тис. румунів на території німецької зони окупації. Держаний підсекретаріат по румуні-

зації, колонізації та інвентаризації отримав наказ від І. Антонеску приготувати переселення румунів. На основі підсекретаріату була створена комісія для репатріації, яку очолив І. Араме [3, с. 67; 1, с. 405]. Вже в листопаді 1941 р. були зареєстровані перші особи, які приїхали в Трансністрію. 12 листопада 1941 р. воєнно-цивільний комітет по адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії (КББТ) розглядав запит від 126 румунських родин з комуни Дунаївка (біля Мелітополя) на повернення в Бессарабію [4, с. 93].

Комісія для репатріації керувалась наступними нормами: 1) можуть бути репатрійовані тільки ті румуни, які не скомпрометували себе в комуністичній діяльності; 2) ті, що були депортовані в період 1940-1941 рр.; 3) ті, що виїхали за своїм бажанням чи компрометували себе в антирумунській діяльності під час окупації не можуть бути репатрійованими; 4) людей з цієї категорії, які вже, можливо, були репатрійовані, необхідно судити чи навіть відправити назад до райхкомісаріату України; 5) румуни, що були депортовані далі від Буга, можуть бути репатрійовані після серйозної перевірки, але тільки в Трансністрію у румунські села; 6) румуни з попереднього пункту не повинні колонізуватися в Бессарабію [7, арк. 190].

Для репатріації необхідно було мати також наступні документи: сертифікати, які підтверджують етнічну приналежність; документи, які дають змогу зрозуміти причини виїзду з Румунії; сертифікати, що засвідчують, які близькі родичі проживають в тій місцевості, куди проситься репатріант, чи порядні вони румуни та зможуть ці родичи утримувати репатріантів; а також медична довідка [6, арк. 283].

Комісією були висвітлені також такі питання: по-перше, репатріація румунських етнічних груп, знайдених в різних місцевостях на схід від Буга, що проживали там до 1918 р.; по-друге репатріація румунів з Бессарабії та Буковини, депортованих чи мобілізованих в Червону армію з 1940 по 1941 рр. та тих, що за своїм бажанням перейшли до лав армії; переселення мешканців Бессарабії та Буковини чи інших регіонів Румунії, що поїхали в Російську імперію до 1917 р. та які мають в Румунії родичів і бажають повернутися до них. Згідно програми уряду, приїзд в країну цих елементів повине здійснюватися лише при переселенні їх в Трансністрію [7, арк. 191].

Етнічне походження повинне виявлятися, окрім вище зазначених документів, також через знання та використання в побуті румунської мови, по румунським прізвищам, так наприклад: Ресмеріца, Беженару та ін., скорочені прізвища Буран для Буруяну з українським закінченням (Попастав Папов), з польським закінченням (Негреску змінилося на Негрецькі),

з румунського прізвища перекладені на українську – "Зайчик", що є не що інше як "Єпурь", так і "Зозуля" – "Кук" [7, арк. 194].

Для румунського уряду були актуальні проблеми щодо повернення саме того населення, що було депортоване в радянські часи. Ставилось за мету як скоріше повернути цих громадян. Для переїзду їх через Буг в Трансністрію були призначені пункти переходу в Голті та Варварівці, а для переходу через Дністер в Бессарабію та Буковину – в Тирасполі [7, арк. 192].

Також треба зауважити, що репатріація румунів, які знаходилися в радянській Росії до 1918 р. та які просили з'єднатися з родинами, що залишились в Румунії, здійснювалися лише через індивідуальні прохання та вирішувалося тільки Центральною комісією по репатріації [7, арк. 194].

Румуни приїжджали з таких регіонів як Крим, Кавказ, Кубань, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська та Миколаївська області. Про це свідчать списки репатріантів, що прибували в Голту та Тираспіль, а також дослідження груп інституту статистики, які виявляли румунські села в цих регіонах [8, арк. 12, 13; 10, арк. 3, 4, 7].

У діяльності комісії були помічені і провали, які фактично породжували проблеми для людей, що приїхали. Так можна навести наступний приклад: в червні 1943 р. привезли в Могилівський повіт близько 200 родин з Кубані та 300 з Криму. Мотивуючи, що умови проживання жакливі, вони звернулися до маршала І. Антонеску зі скаргою, в якій говорилося: "(...) нам пообіцяли, що ми приїдемо до Бессарабії, де нам буде все надано (...). Але зараз нас привезли до Могилева (...) та проживаємо в таборах по 4-5 родини (...) наближається зима, і ми не підготовлені до неї продуктами (...) багато з нас не мають теплого одягу та взуття. Не маємо роботи за спеціальністю, а для селян навіть нема де жити (...). В даний час у нас нема нічого, і ніхто не звертає уваги на наші питання та прохання..." [4, с. 95-96].

На пропозицію кабінету Бессарабії, Буковини та Трансністрії, в червні 1943 р. комісія, що була створена з представників Ради міністрів, провела перевірку та констатувала наступне: на червень 1943 р. були евакуйовані близько 5 тис. чоловік, з яких 4617 – у Трансністрію, а інші – в Бессарабію в комуни Сарата (Кілійський повіт) та Фрієндесфельд (повіт Четатя-Албе, сучасний Білгород-Дністровський район). Румуни, які були репатрійовані у Трансністрію, заселені в наступних комунах: Хиржеу, Серецей, Катеринівка, Белочь, Михайлівка, Кодима, Серби, Слобідка, Французка (Рибницький повіт). Родинам було надано господарство [4, с. 96; 9, арк. 36].

Відповідно, для румунів були очищені села від українців (здебільшого вони були з Рибницького повіту) та поселяли їх до Очаківського і Олек-

сандерфельдського районів Очаківського повіту. За архівним джерелами, кількість евакуйованих на 1 червня 1943 р. нараховує 2709 чол. За словами членів комісії, евакуація українців пройшла нормально, на нових місцях проживання забезпечувалися умови проживання. Критерієм, який ставав винятком для евакуації деяких українців було 25% румунської крові (дідусь чи бабуся були румунами). Також не підлягали виселенню: трактористи, ремісники, спеціалісти та працівники фабрик [10, арк. 43-45]. Але румуни, репатрійовані в Рибницький повіт, не були заселені компактною групою. За виключенням комун Хіржеу, Серецей та Михайлівка, в інших місцевостях вони були розміщені як меншина серед українського населення. Наприклад в комуні Белочь, за підрахунками, з 1288 жителів 367 були румунами, 965 українцями, 13 росіян, 2 поляка та 1 грек. В комуні Катеринівка мешкало 126 румунських родин та 600 українських, а в комуні Кодима, Серби, Слобідка, Французка частка румун складала 20-25% по відношенню до українського населення [4, с. 96-97]. При цьому румуни, що приїхали з міст та були працівниками заводів, заселялися в селах, де не мали роботи. Були зафіксовані окремі випадки погроз зі сторони українців на адресу румун. Також констатувалося, що разом з українцями були помилково евакуйовані і частина місцевих румунів [4, с. 97].

Великою проблемою, з якою стикалося більшість репатріантів, була відсутність одягу та взуття для зими. Комісія ініціювала серію пропозицій: урегулювання в міській та сільській місцевості кількості репатріантів, створення нових сіл. Відкривалися нові школи, оскільки велика кількість репатрійованих румунів не могли писати та читати на латиниці, організація церковних служб, відкриття будинків культури та бібліотек, які мали виступати найважливішу роль в духовному розвитку, створення комісій із репатріантів, яка продовжить відновлення всіх свідоцтв особи та громадського стану (народження, хрещення, сімейне положення, смерті); створення комісії для вивчення питання шкільної освіти [4, с. 97].

Підсумовуючи, варто відзначити, що репатріація румунів зі сходу від Бугу проводилась румунським урядом протягом 1942-1943 рр., хоча перші репатріанти з'явилися в жовтні 1941 р, але для їх прийняття не була готова адміністрація в Трансністрії. Вони розселялися здебільшого в Рибницький повіт, були також випадки, коли приїжджих поселяли на деякий час в Могилівський повіт. А звідси в той самий час евакуювали українське населення, яке вивозили до Очаківського повіту. Основними регіонами, звідки приїжджали румуни, були Крим, Кубань, Кавказ, Харківська та Запорізька області. В Трансністрії вони стикалися з цілою низкою проблем, серед яких найнагальнішими виявлялися нестачі їжі, одягу та взуття, не

вистачало робочих місць, і особливе – не завжди привітна зустріч місцевого населення. Отже, проблема репатріації лише починає вивчатися в українській історіографії, і залишається ще багато відкритих питань та недосліджених аспектів. Зокрема, вивчення фондів по даній проблематиці, що зберігаються в Одеському архіві.

Motornaya I. V.

THE QUESTION OF REPATRIATION OF ROMANIANS IN TRANSNISTRIA: A STATEMENT OF THE PROBLEM

Article reveals the question of repatriation of the Romanian population in 1942-1944, who lived east of the Bug. On the basis of the Romanian historiography and the source base of the State Archives of Odessa region shows the process of repatriation, who was resettled in what regions.

Key words: Transnistria, colonization, repatriation.

Моторная И. В.

ВОПРОС О РЕПАТРИАЦИИ РУМЫН В ТРАНСНИСТРИЮ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Статья раскрывает вопрос о репатриации румынского населения в 1942-1944 гг., которые проживали на восток от Южного Буга. На основе румынской историографии и источниковой базы Государственного архива Одесской области освещается процесс репатриации, кого именно переселяли и в какие регионы.

Ключевые слова: Транснистрия, колонизация, репатриация.

Джерела та література

1. Achim V. Proiectul Guvernului de la București vizând schimbul de populație româno-ruso-ucrainean (1943) // Revista istorică. – T.9. – №5-6. – 2000. – P. 395-421.

2. Dallin A. Odessa, 1941 – 1944. A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule. With an Introduction by Larry L. Watts. – Iasi, Oxford, Portland: The Center for Romanian Studies, 1998. – 296 p.

3. Golopenția A. Românii de la est de Bug. Volumul editat, cu introducere, note și comentarii de Prof. Dr. S. Golopenția. – Vol. 1. – Editura Enciclopedică, 2006. – 615 p.

4. Solovei R. Activitatea Guvernământului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural (19 aug. 1941 – 29 ian. 1944). – Iași, 2004. – 182 p.

5. Левит И. Е. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1. IX. 1939 – 19. XI. 1942). – Кишинёв: Штиинца, 1981. – 391 с.

6. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. Р-2242. – Оп. 1. – Спр. 1498. – 343 арк.

7. Там само. – Ф. Р-2264. – Оп. 1. – Спр. 5. – 318 арк.

8. Там само. – Спр. 16. – 116 арк.

9. Там само. – Оп. 2. – Спр. 24 с. – 111 арк.

Синявська О.О.

УДК 94 (477.74):378.4

ПРОЕКТИ ЗАСНУВАННЯ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

У статті проводиться аналіз відомих в історіографії проектів заснування Новоросійського університету в 1840-х – на початку 1860-х років. Простежується хронологія їх створення, розкривається зміст та визначаються характерні риси проектів.

Ключові слова: Новоросійський університет, проекти, ХІХ ст., Одеса.

На середину ХІХ ст. південь України представляв собою досить розвинутий в економічному, соціальному та культурному аспектах регіон. На початок 1850-х років тут діяли декілька гімназій, Інститут шляхетних дівчат, повітове училище, низка приватних пансіонів та парафіяльних початкових училищ, але гостро відчувалася потреба у заснуванні університету як вищої ланки освіти. Рішельєвський ліцей, який певний час відігравав роль вищого навчального закладу, поступово приходив в занепад і вже не відповідав освітнім вимогам часу.

Мета статті – проаналізувати всі відомі проекти заснування Новоросійського університету, які існували в 1840-х – на початку 1860-х років. У зв'язку з цим ставляться наступні завдання: прослідкувати історіографічну традицію у висвітленні даного питання, визначити кількість проектів, хронологію їх створення та авторів, дослідити наявні тексти, проаналізувати відмінності та характерні риси проектів, відзначити найбільш дискусійні питання.

Історіографія питання щодо проектів заснування Новоросійського університету незначна. Певна інформація представлена в дослідженнях з історії університету. Чільне місце серед них належить першій праці з історії університету – "25-летие Императорского Новороссийского университета", автором якої був відомий історик – професор О.І. Маркевич. Перший розділ праці присвячений історії перетворення Рішельєвського ліцею в Новоросійський університет [14]. Розглядаючи навчальний процес в ліцеї протягом кінця 1850-х – початку 1860-х років, історик наводить відомості про ті проекти заснування університету, які складалися і обговорювалися серед викладачів ліцею.

Частково питання щодо проектів заснування Новоросійського університету висвітлено в узагальнюючих дослідженнях "Історія Одеського університету за 100 років" [4] та "Історія Одеського університету. 1865-2000" [3], виданого до 135-річчя університету. Тут головна увага зверталася на роль М.І. Пирогова у справі заснування вищого навчального закладу на півдні України. Більш змістовна інформація наводиться в праці відомої дослідниці І.С. Гребцової, яка в першому розділі, розкриваючи питання становлення доброчинності в сфері освіти в Одесі, звернулася і до висвітлення процесу перетворення Рішельєвського ліцею в університет [1, с. 19-54].

Головним джерелом для розкриття теми стали опубліковані документальні матеріали: доповідні записки попечителя Одеського навчального округу М.І. Пирогова про необхідність змін у навчальній частині південного краю та перетворення Рішельєвського ліцею на університет [11, с. 56-70, 83-90, 98-100], доповідна записка міністра народної освіти О.В. Головніна в Державну Раду про заснування Новоросійського університету [9] та думка Державної ради з цього питання [7], проект Статуту та штату Новоросійського університету в Миколаєві [15]. Зрозуміти настрій місцевої громади та її прагнення до заснування університету допомогли публікації на сторінках "Одесского вестника" [2; 13].

Вперше ідея заснування вищого навчального закладу на півдні виникла в 1840-х роках і прийняла форму перетворення Рішельєвського ліцею в університет. Історіографи Новоросійського університету пов'язують її з іменем Д.М. Княжевича, який у період з 1837 до 1844 року обіймав посаду попечителя Одеського навчального округу. Зокрема, такої думки дотримувалися дослідники XIX ст. – інспектор Рішельєвського ліцею Й.Г. Міхневич [6, с. 49] та професор богослов'я ліцею, а потім – Новоросійського університету М. К. Павловський [10, с. 759].

Слідом за ними на проблему існування плану Д.М. Княжевича звернув увагу видатний дослідник історії Новоросійського університету професор О.І. Маркевич. У своїй капітальній праці історик відзначив, що його спроби відшукати цей план в архіві попечителя Одеського навчального округу та в архіві Департаменту народної освіти були марними. Тоді дослідник висунув здогадку, що, можливо, документ знаходиться десь серед паперів Д.М. Княжевича [5, с. 5].

Сучасні історики, які звертаються до вивчення цього питання, в переважній більшості також згадують про план Д.М. Княжевича. Наприклад, в останньому виданні "Історії Одеського університету" розглядається роль Д.М. Княжевича в історії заснування університету: "... життя вимагало змін, від яких освіта не могла відставати, і в 1844 році попечитель Одесь-

кого навчального округу Д.М. Княжевич виступив з проектом перетворення ліцею на університет" [3, с. 10]. Такої ж думки дотримується і І.С. Гребцова, яка, аналізуючи діяльність Д. М. Княжевича на посаді попечителя Одеського навчального округу, вказувала: "Одночасно з бурною видавничою діяльністю, яка здійснювалася переважно в інтересах ліцею, попечитель (*Княжевич Д.М. – О.С.*) плекав ідею його подальшого розвитку і перетворення на університет" [1, с. 34].

Втім, зустрічаються в історіографії і протилежні думки. Деякі дослідники зазначають, що для твердження про план Д.М. Княжевича не вистачає доказів. Головним аргументом вони вважають той факт, що всі автори, які писали про "План перетворення Рішельєвського ліцею в університет" Д.М. Княжевича, не приводять ніяких подробиць цього важливого документа, а це дає підставу припускати, що ніхто з них безпосередньо з його текстом знайомий не був і, отже, саме існування його стає дуже сумнівним. Так, професор М.М. Мурзакевич, один з найближчих співробітників попечителя, у своїй "Автобіографії" згадував, що ті папери, які були з Д.М. Княжевичем при смерті, згодом завдяки його брату Олександрові повернулися до Одеси, але плану перетворення ліцею в університет чи якогось подібного документу серед них не було [8, с. 162-163].

На наш погляд, особливої ваги у цій історії набуває не питання щодо існування чи відсутності тексту проекту Д.М. Княжевича, а, власне, наявність ідеї заснування університету. Тут ми повністю згодні з думкою О.І. Маркевича, який ще в 1890 році написав: "нехай проект Княжевича в свій час не було здійснено, і університет постав децю в іншій формі... але важливо, що була пущена в хід думка про існування в Одесі університету" [5, с. 5]. Очевидно, що головним аргументом для створення університету виступав факт існування Рішельєвського ліцею як бази майбутнього вищого навчального закладу.

Наступний проект заснування університету в Одесі був пов'язаний з діяльністю М.І. Пирогова, який прибув до Одеси в жовтні 1856 року. Видатний медик і педагог Микола Іванович Пирогов в період з 1856 по 1858 роки обіймав посаду попечителя Одеського навчального округу. З його іменем пов'язані оновлення ліцею і початок перетворення Рішельєвського ліцею в університет.

Спираючись на пропозиції, висловлені викладачами ліцею, попечитель 20 січня 1857 року подав міністру народної освіти доповідну записку "Про хід освіти в Новоросійському краї і про нагальну необхідність перетворення навчальних закладів" [11, с. 56-70], в якій піддав різкій критиці всю систему навчання та виховання в Росії і вимагав докорінних змін у цій

галузі. М.І. Пирогов бачив два засоби для подолання недоліків: один – "радикальний і вірний", а інший – "тимчасовий і паліативний". Під першим засобом розумілося перетворення ліцею в університет з трьома факультетами: історико-філологічним, фізико-математичним та медичним. Вказуючи на низку переваг університету над ліцеєм, М.І. Пирогов зазначав: "Нова ера в існуванні Новоросійського краю, яка наступає після війни, перехід ліцею в нове приміщення і очікування рішення щодо одеського порто-франко роблять теперішній час найзручнішим для заснування університету"[11,с.67].

Втім, думки щодо необхідності створення в Новоросійському краї університету виходили не тільки від викладачів ліцею та попечителя М.І. Пирогова. У 1857 році літератор Н. В. Кукольник звернувся до міністерства народної освіти з проектом заснування Азовського університету в Таганрозі. З боку М.І. Пирогова ця пропозиція зустріла рішучий опір. Попечитель наполягав на тому, що університет повинен виникнути саме на базі ліцею. "Корінне перетворення існуючого вже зараз в Новоросійському краї ліцею, – писав М.І. Пирогов з цього приводу в міністерство, – пов'язане з меншими витратами, значно надійніше і обіцяє більш певні результати для освіти цілого краю" [17, с. 61].

Найбільш суттєвою перешкодою у справі перетворення ліцею на університет виявилася нестача коштів. Щоб обійти цю перешкоду, особливий комітет Рішельєвського ліцею під головуванням директора П. В. Беккера у складі інспектора Й.Г. Міхневича, викладачів О.М. Богдановського, М.П. Смирнова, Р.В. Орбинського підготував у липні 1857 року новий проект, що передбачав відмову від занадто дорогого медичного факультету та заснування університету в складі трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного [5, с. 36-37].

Важливе значення мав перехід ліцею до новозбудованих приміщень по вулиці Дворянській у 1857 році. Під час урочистої церемонії відкриття нового ліцейського приміщення М.І. Пирогов виступив з промовою про символічність ліцейського новосілля, що має знаменувати собою початок корінної перебудови навчального закладу [12]. Нові ліцейські приміщення підходили для розміщення в них майбутнього університету.

Але здійснити розпочату справу щодо відкриття університету М.І. Пирогов не зміг: у 1858 році його було переведено на посаду попечителя Київського навчального округу. У прощальному листі до одеситів М.І. Пирогов зазначав: "...думка про перетворення одеського ліцею ніколи ще не була так близька до здійснення як тепер" [16].

Попечителем Одеського навчального округу в 1858 року був призначений М.Р. Ребіндер (до того – попечитель Київського навчального округу). На цій посаді М. Р. Ребіндер затримався недовго і вже в лютому 1859 року перейшов на посаду директора департаменту міністерства народної освіти.

М.Р. Ребіндер, цілком поділяючи переконання свого попередника М.І. Пирогова про бажаність перетворення ліцею в університет, тим не менше, був упевнений, що цей задум є нездійсненним, а тому вирішив взятися за проведення змін в самому ліцеї. У доповідних записках генерал-губернатору графу О.Г. Строганову і міністру народної освіти Є.П. Ковалевському попечитель пропонував влаштувати в ліцеї історико-філологічне, фізико-математичне та юридичне відділення (припускаючи можливість і камерального), з поглибленим вивченням на всіх відділеннях професійних предметів, додаванням четвертого року навчання, наданням ліцею права на присудження наукових ступенів, а також з підвищенням платні викладачам. Як справедливо зазначав історик О.І. Маркевич, в дійсності М.Р. Ребіндер ставив за мету влаштувати університет, але тільки під назвою ліцею [5, с. 39]. До цього додамо, що проект М.Р. Ребіндера за багатьма позиціями повторював попередній проект М.І. Пирогова.

Наступний проект був розроблений попечителем М.М. Могилянським в 1860 році. У ньому особливу увагу попечитель приділив формуванню матеріальної бази майбутнього вищого навчального закладу. На початку 1861 року попечитель поїхав до Петербургу, де 4 лютого представив свій проект імператору. О.І. Маркевич з цього приводу вказував: "В Одесі говорили, що міністр був не зовсім задоволеним проектом Могилянського як недостатньо розробленим і вважав приїзд попечителя деякою мірою передчасним" [5, с. 43]. Як вважав І.С.Гребцова, Олександр II підтримав проект, але, мабуть, не дав згоди на використання державних коштів для його реалізації [1, с. 47].

Повернувшись до Одеси, М.М. Могилянський звернувся до Ради ліцею з пропозицією розробити новий проект, який потребував би менших фінансових затрат. Рада ліцею виробила і затвердила черговий проект, згідно з яким навчальний заклад повинен був складатися з чотирьох факультетів (відділень): словесного, юридичного, фізико-математичного та камерально-агрономічного. Цей проект попечитель в квітні 1861 року передав на розгляд до Міністерства народної освіти, але і він залишився без відповіді.

Влітку 1861 року до справи заснування університету в Одесі приєднався Новоросійський генерал-губернатор граф О.Г. Строганов. У серпні 1861 року, під час відвідування Одеси Олександром II, він подав імператору

звіт про управління Новоросійським краєм, де, між іншим, вказав на незадовільний стан ліцею та висловився за підтримку проекту ліцейського керівництва щодо перетворення ліцею на університет. Такий недолік як нестача матеріальних коштів, на думку генерал-губернатора, не повинен зупинити розпочату справу. Замість трьох факультетів, "які не досягають мети", О.Г. Строганов запропонував заснувати університет з двома факультетами – юридичним та камерально-агрономічним. В подальшому за умови збільшення коштів О.Г. Строганов пропонував відкрити в університеті словесний та фізико-математичний факультети [7, с. 50]. Цей проект не залишився поза увагою імператора, і 5 вересня О.Г. Строганову в Одесу надійшла резолюція: "Можете надати свій проект на розгляд міністру народної освіти". Особливо відзначимо той факт, що саме в проекті О.Г. Строганова вперше проектований вищий навчальний заклад отримав назву Новоросійського університету.

Цей проект обговорювався на засіданнях Ради ліцею в присутності попечителя 11-12 вересня 1861 року. Членами Ради був розроблений свій власний "ліцейський" проект, який передбачав утворення університету з трьома факультетами: юридично-політичним, історико-філологічним та природничо-математичним (із сільськогосподарським і фізико-математичним відділеннями). І в цьому проекті проектований університет було названо Новоросійським. Обидва проекти – "строганівський" і "ліцейський" – були передані на розгляд у Міністерство народної освіти [5, с. 83].

Проте несподівано справа заснування університету в Одесі опинилася під загрозою. Виникла ідея влаштувати університет в сусідньому з Одесою місті Миколаєві. Її безпосереднім автором став Миколаївський військовий губернатор віце-адмірал Б. Глазенап, якого підтримав голова військово-морського відомства великий князь Костянтин Миколайович.

Для узгодження цього питання в Миколаїв з перевіркою навчальної частини та можливості влаштування університету був направлений помічник попечителя Харківського навчального округу К. Фойгт. В результаті перевірки ним було складено звіт для попечителя та проект статуту Новоросійського університету в Миколаєві [15].

К. Фойгт пропонував заснувати Новоросійський університет у складі трьох, а не чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного, а відкриття медичного відкласти до часу "посилення потреби в ньому і грошових коштів". При цьому історико-філологічний факультет повинен був мати чотири відділення: давньої класичної словесності, слов'яно-російської словесності, історичних наук і східної словесності з вивченням не менше двох східних мов. Фізико-математич-

ний факультет пропонувалося розділити на відділення математичних, природничих та техніко-агрономічних наук; юридичний – на власне юридичне та адміністративне відділення. В основі проекту штату Новоросійського університету було прийнято проект штату для Харківського університету, складеного К. Фойгтом в січні 1862 року.

Пропозицію щодо заснування університету в Миколаєві підтримав міністр народної освіти О.В. Головнін. В Одесі повинен був залишитися ліцей, перетворений в вищий технічний або сільськогосподарський навчальний заклад [9, с. 11; 5, с. 52-54].

Проект К. Фойгта для ознайомлення був направлений попечителю Одеського навчального округу та виконуючому обов'язки директора Рішельєвського ліцея О.М. Богдановському. Останній передав його О.Г. Строганову з припискою: "Надаючи Вам екземпляр проекту статуту Новоросійського університету, я поспію сподіватися, що ви надасте ваші зауваження на цей проект. Міркування такого освіченого державного діяча як Ви, який до того ж знайомий з усіма вимогами Новоросійського краю, будуть і для нас, і для міністра народної освіти дуже корисними"¹.

У лютому 1862 року Рада ліцею підготувала доповідну записку, в якій підкреслювалися переваги Одеси для заснування майбутнього університету. Ця записка була передана попечителем М.М. Могилянським на розгляд міністра народної освіти [7, с. 54]. Паралельно попечитель відправив особистого листа ("воплі моєї душі") керівнику департаменту міністерства внутрішніх справ М.П. Мансурову, в якому звернувся з проханням підтримати проект заснування університету в Одесі. Разом з листом він відправив текст статті І. Сокальського "В яких городах лучше быть университетам: в больших или меньших?", що була опублікована 27 березня 1862 року в "Одесском вестнике".

Врешті-решт доводи на користь Одеси перемогли. 10 червня 1862 року Олександр II видав наказ: "1) заснувати Новоросійський університет в Одесі, перетворивши для цього в університет тамошній Рішельєвський ліцей; 2) керівнику міністерства народної освіти скласти докладні пропозиції з питання відкриття в Одесі університету на підставі нового університетського статуту".

Таким чином, від середини 1840-х до початку 1860-х років існувало як мінімум дев'ять проектів заснування Новоросійського університету. Ос-

¹ Оригінал листа прикріплений до брошури: Проект устава и штата Императорского Новороссийского университета в г. Николаеве. – СПб, 1862 (зберігається в бібліотеці ОНУ ім.І.І.Мечникова).

кільки в Одесі у цей період вже існував Рішельєвський ліцей, то, по-перше, більшість проектів щодо заснування університету на півдні розглядали ліцей як базу створення нового вищого навчального закладу (саме тому перші проекти заснування університету і звучали як проекти перетворення ліцею в університет). По-друге, місцем заснування університету стала саме Одеса як місто з усталеними освітніми традиціями.

Синявская Е.А.

ПРОЕКТЫ ОСНОВАНИЯ НОВОРОССИЙСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В СЕРЕДИНЕ XIX В.

В статье проводится анализ известных в историографии проектов основания Новороссийского университета в 1840-х-начале 1860-х годов. Прослеживается хронология их создания, раскрывается содержание и характерные черты проектов. Отмечается, что большинство проектов по учреждению университета на юге рассматривали Ришельевский лицей как базу создания нового вуза

Ключевые слова: Новороссийский университет, проекты, XIX в., Одесса.

Sinyavska O. O.

PROJECTS BASE IN NOVOROSIYSK UNIVERSITY IN THE MID-NINETEENTH

The article analyzes known in historiography foundation projects Novorossiysk University in 1840 – early 1860's. Traceable chronology of their creation, reveals the content and features projects. It is noted that most of the projects on the establishment of the University of the South saw Richelieu Lyceum as a base to create a new university

Key words: Novorossiysk University, projects of the nineteenth century, Odessa.

Джерела та література

1. Гребцова И.С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе. – Одесса, 2009. – 503 с.
2. Еще раз по вопросу о будущем расположении Новороссийского университета // Одесский вестник. – 1862. – 13 февраля.
3. Історія Одеського університету / Головний редактор В.А. Сминтина. – Одеса, 2000. – 226 с.
4. Історія Одеського університету за 100 років / Відп. редактор О.І. Юрженко. – К., 1968. – 422 с.
5. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки. – Одесса, 1890. – 734 с.
6. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея. – Одесса, 1857. – 200 с.

7. Мнение Государственного Совета об учреждении Новороссийского университета // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – Ч.123, отд.1. – С.47-59.

8. Мурзакевич Н. Н. Автобиография. – СПб, 1886. – 233 с.

9. Об учреждении Новороссийского университета. Представление в Государственный Совет. – СПб, 1864. – 17 с.

10. Павловский М. Дмитрий Максимович Княжевич (Речь в церкви Императорского Новороссийского университета 2-го мая 1888 года) // Русская старина. – 1888. – Т.60. – №12. – С.759.

11. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / Отв. редактор А.Н. Алексюк. – М.,1985. – 563 с.

12. Пирогов Н.И. Новоселье лица // Одесский вестник. – 1857. – 12 сентября.

13. По поводу вопроса об учреждении наших университетов // Одесский вестник. – 1862. – 25 января.

14. Преобразование Ришельевского лица в Императорский Новороссийский университет // Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. – Одесса,1890. – С.1-147.

15. Проект устава и штата Императорского Новороссийского университета в г. Николаеве. – СПб, 1862. – 75 с.

16. Прощальное письмо Н.И. Пирогова // Одесский вестник. – 1858. – 4 сентября.

17. Штрайх С.Я. Материалы к биографии Н.И. Пирогова (по неизданным архивным документам) // Русская школа. – 1910. – Т. 2. – № 8. – С.58-71.

Сугак В.В.

УДК 94(477.74):316.343.632:642.03"1850/1917"

ХАРЧУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Висвітлено значення харчування як одного з найважливіших структурних елементів повсякденного життя промислових робітників Південної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Детально змальовано типи харчування, харчовий раціон, поживність продуктів та бюджетні витрати на харчування.

Ключові слова: харчування, економіка, промисловість, робітники, зарплатня.

Харчування у повсякденному житті має першочергове значення. Про добробут людини дає уявлення достатньо різноманітна система показників: реальна заробітна платня і її співвідношення з вартістю робочої сили, структура доходів та витрат, об'єм споживання та якість продуктів

харчування, одяг, товари щоденного використання, житлові умови, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, страхування, забезпечення можливості отримання освіти, співвідношення робочого та вільного часу, культурне дозвілля та інше [6, с. 4]. Перераховані показники є елементами повсякдення. Головна відмінність між зображенням повсякденного життя істориком та етнографом полягає у розумінні значення історії подій, усвідомлення ролі країни та суспільства на сторінках робіт істориків повсякденності, на відміну від робіт етнографічних. Саме у повсякденності визрівають задуми, прагнення, рішення та ситуації, що породжують зміни [18].

Яскравим прикладом подібних змін слугують умови та події другої половини XIX – початку XX ст., коли в українському суспільстві сталися суттєві зрушення. Суспільно-політичний процес ознаменувався піднесенням самосвідомості народу, що сприяло духовному розкріпаченню особистості, зростали науковий і технічний процес. Ринкові відносини спричинили глибокі, суперечливі зміни у всіх сферах життя. Почали зростати міста внаслідок розвитку промисловості і припливу сільського населення, поглиблювалося соціальне розшарування, загострювалася напруга в суспільстві. Початок XX ст. був доволі важким. Промисловість країни у 1900-1903 рр. знаходилась у кризі, наслідком чого стало безробіття, зволікання з остаточним вирішенням аграрного питання, посилення експлуатації робітництва, національний гніт, відсутність демократичних свобод призвели до стихійного вибуху незадоволення населення, яке вилилось у першу російську революцію 1905-1907 рр., яка стала можливою лише завдяки появі та зміцненню наприкінці XIX – на початку XX ст. багатьох політичних партій та втраті авторитету і частковому послабленню царату в зв'язку з поразкою в російсько-японській війні 1904-1905 рр.

Від економічного розвитку країни напряму залежить один із найважливіших компонентів матеріального життя – харчування, основним призначенням якого є збереження здоров'я та працездатності. Відомий німецький філософ Л. Фейєрбах (1804-1872) визначав, що людина являє собою те, що вона споживає [21]. Сучасний російський історик та афорист К.О. Кушнер до цього додає, що людина є не лише тим, чим вона харчується, а й тим, що дає їй сил [9]. Головними проблемами раціонального харчування виступають питання калорійності, ролі білків, жирів, вуглеводів, вітамінів. Баланс обміну речовин в організмі вимірюється хімічним складом їжі – кількістю поживних речовин, засвоюваних організмом, а енергетичний баланс – кількістю потенційної енергії, яка міститься в їжі та вимірюється в калоріях. У той час, як для накопичення енергетичного балансу

співвідношення поживних речовин неважливе, з точки зору обмінного балансу потрібні певні кількісні співвідношення поживних речовин [8, с. 127-128].

Харчування робітників – одна з найменше вивчених сторін життєвого рівня робітників, незважаючи на те, що витрати на харчі складали більшу частину їх бюджетних витрат. Різноманітні свідчення про робітниче харчування – типах харчування, харчовому раціоні, кількісних та якісних характеристик, вартості – знаходимо у звітах та матеріалах фабричних інспекторів [22], земських статистиків, санітарних лікарів [3], урядових комісій [20], адміністрацій підприємств, наукових та громадських організацій, робітничих союзів [4], що складають джерельну базу дослідження. А монографічні роботи радянських істориків та економістів, таких як Ю.І. Кир'янов [6], Е.Е. Крузе [8], Ф.Є. Лось [10], О.О. Нестеренко [13], В.В. Пажитнов [14], О.А. Парасушко [16], С.І. Потолов [17], становлять його історіографічну основу.

Склад харчового раціону, якість та кількість продуктів, співвідношення продуктів рослинного та тваринного походження, калорійність, відповідність поживності харчів до мускульних та нервових витрат енергії визначають робітниче харчування. У зазначений період фізіологи відмічали, що добова норма дорослого робітника, який виконував важку фізичну роботу, складала 125 г тваринних білків, 70 г жирів та 500 г вуглеводів. Співвідношення між рослинними та тваринними білками повинно було складати 2:1, тобто кількість тваринного білка не менше 35 г, а співвідношення між жирами та вуглеводами – 1:10. Порухення названих пропорцій призводили до зниження працездатності, зростання захворювань та смертних випадків від грипу, туберкульозу. За підрахунками радянського статистика О. Кабо на підставі досліджень фізіологів та економістів, необхідний якісний склад добового харчування робітників складав 3600 калорій, що на 600 калорій більше подібних норм для службовців [5, с. 23].

Серед робітників існували два основних типи харчування: самостійне або за рахунок працевдавців. У свою чергу самостійне харчування поділялося на сімейне і поодиноке. Робітники харчувалися вдома, в артілях, у чужих сім'ях, у власників квартир, які вони винаймали, у шинках, на решті, "сухими" харчами: хлібом, ковбасою, рибою. В залежності від промислового району переважав той чи інший тип харчування. Згідно свідчень офіційних документів (різноманітних обстежень), матеріалів преси та медичних оглядів робітників, харчування робітників південних губерній (Катеринославська, Таврійська, Херсонська) носило в основному хлібно-картопляний характер [19, с. 199-200].

М'ясо споживали далеко не кожен день і зазвичай більша його частина діставалася голові родини. Фрукти, молочні продукти та більшість овочів не входили до харчового раціону через хронічний дефіцит робітничого бюджету, з якого на харчування витрачали від 50 до 70%. Слід відзначити, що витрати на харчування у скромні (м'ясні) дні складали на 10-20% вищі, ніж у дні посту, хоча інколи пісні продукти коштували дорожче, ніж скромні. На початку 1880-х рр. число пісних днів дорівнювало 180-190 (половина календарного року), можна вважати, що в ці дні харчові витрати були на 7-8 % нижче.

За підрахунками сучасного російського історика Б.М. Миронова, 80 % робітників наприкінці XIX ст. були вихідцями з селян. Тому, на його думку, робітники в більшій мірі зберегли традиційний селянський менталітет, ніж інші соціальні групи. Це проявлялося у їх релігійності, політичній поведінці, ставленню до власності (досить негативному), організації робітничих колективів, звичаях (вивіз сміття на тачці, могорич) [11, с. 343]. Наслідкування селян у харчуванні спостерігалось в більшій мірі серед сімейних робітників, де готували жінки. Самотні ж робітники готували рідко, харчувалися переважно "сухими" харчами, відвідували шинки. Стандартний набір овочів, фруктів та круп був той самий. Схожість й у вживанні м'яса – переважно на свята [12]. Якщо селяни могли виростити частину потрібних продуктів на городі, то робітники мусили все купувати. Слід відзначити, що найбільша схожість у раціоні спостерігалася у першому поколінні робітників, що приїздили з сіл. У їх наступників харчові вподобання змінювались під впливом міського життя.

За незначних заробітків значна їх частина витрачалася саме на їстівні припаси. При зростанні прибутків питома вага коштів, що йшла на харчування, зменшувалася. Разом з тим змінювався на краще і набір продуктів: вагові кількості споживання харчів рослинного походження насамперед недостатньої калорійності (хліба, картоплі, рослинної олії) зменшуються і, навпаки, збільшується вживання висококалорійних продуктів тваринного та рослинного походження (м'яса та м'ясних виробів, вершкового масла, молока та молочних продуктів, риби, фруктів, цукру). Досягнувши певної межі, частка витрат на харчування починає скорочуватись, а витрати на непродовольчі товари – збільшуватись. Ця закономірність була встановлена німецьким економістом та статистиком Е. Енгелем при вивченні бюджетів бельгійських робітників понад століття тому і отримала назву закону Енгеля [2].

Порівнявши показники заробітної платні промислових робітників різних губерній, можемо зазначити, що зарплатня у Катеринославській та

Херсонській губернії була вищою за середні показники по всій імперії за даними 1901 р. А саме: у Катеринославській губернії ця сума досягала 323 руб., у Таврійській – 250 руб., а у Херсонській – 265 руб. Для порівняння, робітники Московської губернії у зазначений період отримували в середньому 202 руб. на рік, Петербурзької – 302 руб. Ці цифри вищі в середньому на 15% у порівнянні з даними за 90-ті рр. XIX ст., де середній річний заробіток у Херсонській губернії становив 184 руб., у Московській – 160 руб., у Петербурзькій – 232 руб. В Англії, для прикладу, промисловий робітник в середньому отримував 400 руб. на рік, у Німеччині – 300 руб., у Франції – 255 руб, в Бельгії – 210 руб. [15, с. 76-77].

Третє місце у Херсонській губернії за рівнем заробітної платні посідала Одеса, забезпечуючи місцевих промислових робітників в середньому 223 руб. на рік. Порівняно з середніми загальноімперськими показниками ця сума була вищою, але не найбільшою. На губернському рівні за подібними показниками її випереджали Миколаїв та Єлисаветград, де робітники отримували відповідно 230 руб. та 254 руб. на рік. В Одесі різниця між максимальним та мінімальним заробітним показником коливалася в межах 200 руб. [1, с. 32-33]. Деяке підвищення номінальної заробітної платні на початку XX ст. було фактично зведено до нуля зростанням дорожнечі.

Співвідношення розмірів заробітної платні робітників та прожиткового мінімуму можемо зрозуміти з наведених нижче цін на продукти харчування у зазначений період. У Херсонській губернії фунт (453,5 грам) білого хліба коштував 5 коп., житнього – 4 коп.; м'ясо свинина (1 кг.) – 27 коп., яловичина – 20 коп., вершкове масло – 66 коп., крупа гречана – 2 коп., картопля – 35 коп., цукор – 32 коп., молоко (1 літр) – 10 коп. У Катеринославській губернії відповідно хліб коштував 6-7 коп., м'ясо яловичина – 15 коп. [13, с. 58]. Професор Ф. Є. Лось підрахував, що за п'ять років (1903-1907 рр.) ціни на продукти харчування в Одесі у середньому зросли на 70 % [10, с. 177]. Подорожчання спостерігалось по всій Російській імперії паралельно з іншими країнами Європи та Америки. Різниця спостерігалася лише у відсотковому визначенні. Так, у Канаді за період 1897 -1908 рр. підвищення склало 31 %, за 1903-1907 рр. – 13 %, в США за 1896-1910 рр. ціни зросли на 56,2 %.

Історик та економіст М.І. Туган-Барановський стверджував, що зростання цін у США було таким самим, як і в Російській імперії, з чим історик економіки К.О. Пажитнов погоджувався частково, зазначаючи, що незважаючи на деякі схожі риси, рух цін в імперії мав свої особливості. Якщо у США зростаюче подорожчання мало суб'єктивні причини –

збільшення потреб, то в Російській імперії ці причини були об'єктивними – реальне зростання цін на продукти харчування [14, с. 27-35]. В Європі, зокрема в Англії, відсоткове збільшення було меншим через те, що у той час, коли США та Російська імперія експортували харчові продукти, європейські країни їх імпортували.

З імперії вивозили хліб, масло, яйця, цукор, сало та інші продукти харчування першої необхідності. Але це був так званий "голодний" експорт. Наприклад, вивезення хлібних продуктів зростало швидше, ніж валовий збір зерна. За меншої зарплатні робітник витрачав більші кошти на харчі, ніж витрачали робітники європейських країн. Так, в Лондоні хліб коштував 4,5-5 коп. за фунт, а у Петербурзі – 6,5 коп. Відчутна цінова різниця в ціні у 1,5 рази на яловичину та цукор [7, с. 6]. Доведено, що чим бідніша сім'я, тим більший відсоток бюджету витрачається на харчі. Так, сім'я з чотирьох чоловік з річним прибутком у 360 руб. витрачала на харчі з недостатньою кількістю білків та жирів приблизно 220 руб., тобто 70 % бюджету.

Для наочної ілюстрації того, що можна було придбати в Одесі на 41 коп. в день при зарплатні 223 руб. на рік, наводимо робітниче меню для сім'ї з чотирьох чоловік: 40 г. сочевиці – 2 коп., 300 г. картоплі – 6,4 коп., 20 г. сала – 3,6 коп., 30 г. оселедцю – 7,5 коп. (разом 19,5 коп.). Якщо додати хліб, витрати на чай, цукор та опалення, то із зазначених грошей нічого не залишалось. Харчувалися робітники чотири рази на день. Ще один приклад робітничого добового меню: сніданок у когось починався о шостій, у когось о восьмій годині ранку і складався з чаю та хліба; обід з 12 до 13 години складався з супу чи щів, каші, картоплі чи макарон; о 16 годині знову чай, а вечерея з хліба з ковбасою чи залишків обіду.

Показовими були відмінності у харчуванні сімейних та самотніх робітників. У сім'ях більше споживали хліба, м'яса, тваринних жирів та інших продуктів тваринного походження (ковбаси, риби, яєць). Самотні робітники більше вживали простого хліба, рослинних жирів, овочів та чаю. Відповідно, сімейні робітники споживали варену їжу у кілька разів частіше. За свідченнями фабричного інспектора І. І. Янжула, до найбільш розповсюджених продуктів харчування, які можна було придбати у подібній лавці, відносяться житнє борошно та хліб, крупчане борошно, гречану крупу, конопляне масло, цукор, сіль, яловичину, солонину, вершкове масло. Що стосується артільного харчування, то там робітники на день отримували в середньому по 900 г. житнього хліба, 260 г. гречаної крупи, 240 г. капусти та огірків, зрідка додавали гриби. Жирів на одну людину припадало по 60,5 г.: 32,8 г. рослинної олії; 2,8 вершків; 3,1 г. сирого та 21,8 г. топленого сала [22, с. 120-122].

Доволі часто траплялися відхилення від зазначених середніх норм. Інколи кількість жирів збільшувалася до 90-100 г. чи зменшувалася до 20-30 г. на день. Рибу видавали порціями по 12,2 г. Молочні продукти дуже рідко потрапляли у меню, а чай та цукор робітники приносили самі. Фрукти взагалі не були включені до раціону артільного харчування. По ваговому критерію харчування у сім'ї поступалося артільному, але було більш різноманітним. Частіше зустрічалися білий хліб, бублики, риба. Харчі від працедавців, так звані "хазяйські харчі", коштували приблизно стільки ж (а то й більше), як і артільні, але за своїми якостями завжди поступалися.

Згадані на початку статті калорійні норми мали доволі умовний характер через умовність системи вирахування у харчовому раціоні поживних речовин та їх калорій. Це пояснюється тим, що якість продуктів, які споживали робітники, була гіршою за середні нормативні показники якості цих харчів. Разом з тим, калорійність харчового раціону, навіть та, що відповідала певним нормам, не була вирішальним показником, оскільки могла бути отримана і за неправильного співвідношення поживних речовин у харчовому раціоні. Саме якості продуктів слід приділити особливу увагу, через те, що вона у багатьох випадках була незадовільною. Через брак коштів робітники вимушені були купувати та споживати зіпсовані харчі (передусім – м'ясо). Придбана картопля наполовину згнивши, зелень не-свіжа, сир старий, сало прогіркнуте, м'ясо без жиру. Одна з газет Москви у 1906 р. повідомляла, що на утилізаційних заводах при скотобійнях робітники отримували м'ясо, призначене для спалювання. У спеціальних лавках продавали дешеве, знешкоджене м'ясо. Коли скот потрапляв на продаж, його перевіряв санітарний нагляд, хворих відбракували, і саме його за малу ціну отримували робітники [6, с. 195].

Широке розповсюдження набув продаж масовим споживачам, якими в першу чергу були робітники, "фальсифікованих" продуктів. Ще з середини XIX ст. подібні фальсифікації зустрічалися у Західній Європі, а у Російській імперії своє поширення вони отримали наприкінці XIX ст. Частка проб харчових продуктів незадовільної якості складала у Петербурзі 32 %, у Москві – 35, в Одесі – 39. Частіше за все фальсифікацій зазнавали чорний хліб, молоко та молочні продукти, м'ясо, риба, тобто найважливіші компоненти харчового раціону робітників. За дослідженнями однієї з лабораторій на початку XX ст., було виявлено, що хліб у 78 % виявився погано запеченим, молоко у 15 % розбавленим водою, у 27 % – знятим, у 1% з доданням соди, у 5 % недоброї якості (кислим, брудним, з поганим запахом та смаком). З 536 проб риби та м'яса 29 % продуктів були визнані неякісними.

Історик Ю.І. Кирьянов, ознайомившись зі звітами фабричних інспекторів та матеріалами статистиків, визначав, що структура харчування промислових робітників від початку 80-х рр. XIX ст. до 1913 р. зазнала певних змін, які мали досить суперечливий характер. Як завжди, перше місце у структурі харчування посідав хліб, хоча вага хлібної пропорції зменшувалася. На початку XX ст. в порівнянні з 80-ми рр. XIX ст. скоротилося споживання круп приблизно вдвічі, а також гороху та капусти, продуктів багатих на білки. Одночасно збільшилося споживання картоплі (з 58 до 244-341 г. і більше). Цей процес можна оцінювати по-різному: з одного боку, як показник заміни калорійних продуктів (круп) менш поживними (картопля), з іншого – як показник розширення асортименту вживаних продуктів. Порівняно з 80-90-ми рр. XIX ст. на початку XX ст. в деякій мірі збільшилася м'ясна порція, її склад став більш різноманітним, хоча це відбувалося одночасно зі зниженням поживних якостей м'ясних продуктів, скороченням частки яловичини та збільшенням частки солонини. Основу споживаних жирів складали рослинна олія та топлене сало, частка якого поступово збільшувалася. У зв'язку зі зниженням цін на цукор, його споживання серед робітництва на початку XX ст. помітно зросло [6, с. 189].

Отже, харчування промислових робітників столиці та робітників важкої промисловості було в деякій мірі кращим, ніж робітників центральних промислових районів Російської імперії, особливо її периферії. Незважаючи на це, рівень харчування робітників промислово розвинутої Південної України був нижчим за встановлені норми. По своєму складу він залежав від розмірів прибутків робітників, складу сім'ї. Загалом характер харчування був вбогий, а набір продуктів одноманітний (в основному – хлібний), що призводило до підвищеної захворюваності та смертності серед робітництва. За своїм рівнем робітниче харчування поступалося харчуванню інших соціальних прошарків, випереджаючи лише найбідніше селянство.

Суттєвого покращення харчування робітників на початку XX ст. не сталося. Підвищення заробітної платні в умовах росту цін не було настільки значним, щоб створити умови для помітних зрушень у їхньому харчуванні. Деякі ж позитивні зміни структури харчування (зменшення споживання хлібних продуктів та капусти, збільшення м'ясних продуктів) не слід абсолютизувати, тим паче, що вони були пов'язані з підвищенням витрат людської енергії – насамперед нервової – в умовах ускладнення виробництва.

Suhak V. V.

**FEED AS COMPONENT PART OF EVERYDAY LIFE OF INDUSTRIAL
WORKERS OF SOUTH UKRAINE
(THE SECOND HALF OF XIX AND BEGINNING OF XX C.).**

The value of feed is reflected, as one of major structural elements of everyday life of industrial workers south of Ukraine in the second half of XIX – at the beginning of XX century. In detail describes the types of feed, food ration, food value and budgetary charges, are represented on a feed.

Key words: feed, economy, industry, workers, salary.

Сузак В. В.

**ПИТАНИЕ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ
ПРОМЫШЛЕННЫХ РАБОЧИХ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX В.)**

Показано значение питания как одного из важнейших структурных элементов повседневной жизни промышленных рабочих во второй половине XIX – в начале XX в. В деталях описаны типы и рацион питания, питательность продуктов и бюджетные расходы на питание.

Ключевые слова: питание, экономика, промышленность, рабочие, зарплата.

Джерела та література

1. Балабан Я.С. Условия фабричного труда в Одессе // Южнорусский альманах / Под ред. Маркевича А.И., Попандопулу А.С. – Одесса, 1902. – С. 32-33.
2. Энгель Эрнст // www.slovari.yandex.ru
3. Эрисман Ф.Ф. Пища на фабриках Московского уезда // Шестой губернский съезд врачей Московского земства. Протоколы заседаний и труды. Февраль-март 1882 г. – М., 1882.
4. Итенберг Б.С. Южнороссийский союз рабочих. Возникновение и деятельность. – М.: Мысль, 1974. – 271 с.
5. Кабо Е. Питание русского рабочего до и после войны. – М.: Вопросы труда, 1926. – 182 с.
6. Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1979. – 287 с.
7. Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875-1914 гг. – Л.: Наука, 1978. – 263 с.
8. Крузе Э.Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900-1914 годах. – М.: Наука, 1981. – 144 с.
9. Кушнер Константин // www.moudrost.ru
10. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX в. и в начале XX в. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с.

11. Миронов Б.Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 1. – С.-Пб., 1999. – 548 с.

12. Наулко В.І. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – 285 с.

13. Нестеренко О.О. Заробітна платня промислових робітників України в кінці XIX ст. – К.: Держполітвидав, 1951. – 61 с.

14. Пажитнов К.А. Современная дороговизна на Западе и в России. – Х.: Тип. Н.В. Петрова, 1912. – 156 с.

15. Пажитнов К.А. Сравнительный очерк положения рабочего класса на Западе и в России // Труды Вольного экономического общества. Т. 1. – СПб.: Тип. Н. Л. Ныркина, 1911. – С. 73-92.

16. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90 годы XIX в.). – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 452 с.

17. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX веке. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 256 с.

18. Пушкарева Н. Л. История повседневности и этнографическое исследование быта: расхождения и пересечения // www.doiserbia.nb.rs/ft.aspx?id=0350-08610553021P

19. Серый Ю.И. Рабочие Юга России в период империализма (1900-1913 гг.). – Ростов н/Д.: Изд-во Рост. У-та, 1971. – 211 с.

20. Труды высочайше учрежденной Комиссии по улучшению быта рабочих Военного ведомства (26 октября 1902 г. – 26 марта 1905 г.). – СПб., 1906.

21. Фейербах Людвиг // www.voxfree.narod.ru/apphorism

22. Янжул И.И. Воспоминания о пережитом и виденном в 1864-1909 гг. – СПб.: Тип. Н. Я. Стойковой, 1910. – 189 с.

Циганенко Л.Ф.

УДК 94(477) "18/19"

ІНКОРПОРАЦІЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ АРИСТОКРАТІЇ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОГО ДВОРЯНСТВА

Досліджується процедура інкорпорації кримськотатарської аристократії до складу дворянської верстви Російської імперії протягом останньої третини XVIII – середини XIX ст.

Ключові слова: інкорпорація, дворянство, nobilitet, законодавчі акти, Таврійська губернія.

В процесі юридичного оформлення статусу регіональної аристократії ключовим принципом, яким ще з XVI ст. визначались взаємини царської влади і національних еліт, було включення представників цих аристок-

ратичних кіл до складу вищих шарів імперії. Це відповідало основній становій структурі царської імперії та її важливішому принципу – союзу правлячої династії та дворянства. Як зазначає дослідник Раміль Хайрутдінов, завідувач відділу Зводу пам'яток при Інституті історії АН Татарстану, у багатонаціональних державах, незалежно від форми політичного устрою, практично завжди існує проблема взаємовідносин центральної влади і місцевих еліт. Розв'язання цієї проблеми однаковою мірою залежить як від "центру", так і від "регіонів" [21].

Серед народів, які входили до складу Російської імперії, існували й такі, вищий стан яких не відповідав моделі російського дворянства. Їхнім представникам царський уряд гарантував певні привілеї та визначені права самоуправління, проте на початковому етапі кооптації вони не визнавалися повноправними та рівноправними з російськими дворянами. Саме до цієї категорії відносилися кримські мурзи та князі.

В доволі численній літературі, присвяченій історичному розвитку південно-українських земель, питання інкорпорації представників кримсько-татарської аристократії до загальноросійського дворянського стану залишається маловивченим. Окремі аспекти проблеми висвітлені в роботах Я.Є. Водарського, В.М. Кабузана. Зростання інтересу до історії дворянської верстви Південної України відбулося на початку 90-х рр. XX ст. Серед робіт останнього часу слід назвати дисертацію Н.В. Суревої, статті – Савченко І.В., Сухомлиної С.П. та інш., в яких автори торкаються окремих аспектів інкорпорації кримсько-татарських нобілів до складу російського дворянства. Однак до сьогодні питання юридичного визнання статусу аристократії Криму, їх спроби прискорення процедури нобілітації та інкорпорації до стану російського дворянства ще не знайшли достатнього висвітлення в науковій літературі.

Наприкінці XVIII ст. політика царського уряду щодо надання статусу російського дворянства представникам неросійських еліт південно-українських земель підпорядковувалася завданням внутрішньої та зовнішньої політики. Питання уніфікації соціального та адміністративного статусу новоприєднаних територій напрямки залежали від темпів колонізації, обов'язковою умовою якої була наявність у регіоні місцевої дворянської спільноти. Як зазначає у своєму дисертаційному дослідженні Н. Сурева, царська влада, піддаючи сумніву належність окремих претендентів до російського дворянства, пішла на фактичне визнання за місцевою елітою колективного дворянського статусу [18, с. 143].

З приєднанням Криму до Росії перед владою постало питання щодо визнання прав татарської аристократії, яка на той час мала свою історично зумовлену внутрішню ієрархію чинів. Вищий щабель репрезентували

татарські князі та царевичі – колишні правителі улусів – "беки". Голови великих родів мали титул "карачаїв".

Титул – звання "мурзи" (спотворене від "емір-заде") – це молодші представники князівських родів, а також окремі татари, яким за особисті заслуги хан пожалував це звання, що мало спадковий характер. Сини або найближчі родичі татарських ханів носили титул "солтана", більш віддалені прямі нащадки зберігали титул "улана" (оглана) [4].

При ханах знаходилася особлива світа чиновників, які мали назву "капу-халкам" – вони не походили з мурз, однак мали значну владу. В народі чиновників називали "ага" [19, с. 56]. Поступово татарські роди розпадалися, однак належність до них зберігалася у пам'яті нащадків. За словами мандрівника XVII ст., "немає, мабуть, самого неосвіченого, темного татарина, який би точно не знав, з якого роду він походить" [20, с. 14].

Хан, залишаючись верховним володарем землі, передавав окремі території у власність татарської аристократії (за аналогією з російським служилим дворянством, яке отримувало маєтки за службу). Найбільш чисельні роздачі землі в Криму відбувалися під час правління ханів: Мерглі-Гірея, Сахиб-Гірея, Девлет-Гірея I, Крим-Гірея. Парадокс ситуації полягав у тому, що саме ці хани докладали найбільших зусиль для укріплення абсолютної влади.

Беї, котрі стояли на чолі чотирьох великих родів, займали вищі ступені аристократичної ієрархії, створюючи раду Карачі (караджі). Це титул, який передавався у спадок, підлягав обов'язковому затвердженню ханом – саме в тому й полягала юридична та економічна залежність родової знаті від хана [7, с. 6].

Подібно до російського дворянства частина татарських нобілів отримали свій титул як пожалування від хана за віддану службу. Відмінність служилої татарської знаті від родової полягала у тому, що представники першої не мали права міняти свого сюзерена. Роз'єднаність мусульманського дворянства становила причину того, що ця верства не змогла виробити єдиної політичної моделі поведінки щодо ханів та селян.

Взагалі кримські аристократи дуже дорожили своїм походженням і титулами. Привілейоване становище серед інших займав род Гіреїв, який мав право на ханський престол. Потім йшли декілька родів татарських мурз і беїв, які були досить відомі. Найбільш шанованими вважалися представники роду Ширинських. У реєстрі „Першої родини Ширинських мурз (старших та молодших)”, складеному для князя Г. Потьомкіна, згадуються 202 особи [5, арк. 13-14 зв.]. Члени цієї родини займали перші місця після хана в Дивані, одружувалися на дочках гіреєвих, мали власний прапор. Їм належало багато населених пунктів у Феодосійському повіті.

Після Ширинських ішов рід Мансурських. Їх володіння знаходились у Євпаторійському повіті. Представники цієї родини також мали право одружуватися на доньках хана. Наступним був рід Аргинських мурз, маєтності яких були розташовані між Ахмечетом та Карасубазаром. Далі йшли Баринські та Суджеутські, що володіли землями в околицях Карасубазара. Представники всіх цих родин мали свої резиденції, свій управлінський апарат [6, с. 61-65]. До найбільш відомих відносилися також мурзи Кипчакські, Даїрські та Яшлавські [19, с. 56].

8 квітня 1783 р. Катерина II видала маніфест про приєднання Криму, згідно з яким місцевим мешканцям було обіцяно „утримувати їх нарівні з нашими природними підданими, охороняти і захищати їхнє майно, храми, віру..." [10, с. 898]. Так відбулося „безкровне" приєднання Криму, що сприяло пожвавленню нобілітації татарської аристократії та юридичного визнання її прав. Тим більше, що російський уряд намагався заручитися підтримкою з боку місцевої аристократії, й тому майже всі бажаючі, лише за підтвердженням 12 осіб про їх шляхетне походження, отримали дворянський статус [19, с. 177].

Місцева аристократія досить обережно поставилася до нової влади, сподіваючись за допомогою виявлення вірнопідданських почуттів та бажання бути корисними домогтися збереження привілеїв, майна та порядків, які існували на півострові за часів турецького панування. На початку січня 1784 р. на ім'я князя Г. Потьомкіна було відправлено листа, який підписали 23 найтитулованіші особи Криму. Серед них Ширин-бей Мегмедша, Мансурський бей Гусейн, колишній Селімвін-мурза Ширинський Магмет-ага, Мегметша Мурза Аргинський, Хази-Аскеров Мусліяндин Ефендій, Джантемир Мурза Ширинський, Кутлушак-ага Терчердар перший та інші [5, арк. 3-5]. В листі зазначалося, що „спочатку й до сього часу кримські мурзи та старшини... жили у своїх маєтках... та отримували прибуток за давніми законами. ... просимо Вашу світлість затвердити все, як було" [5, арк. 7-7 зв].

Нагадаємо: інші регіони, де переважало татарське населення, раніше увійшли до складу Російської імперії. За законами XVII ст., представники татарської знаті могли розраховувати на визнання їх аристократичного походження (з наданням відповідних пільг та привілеїв) лише за умови прийняття християнства. Ті татарські мурзи і беї, які не бажали відмовлятися від ісламу, записувалися до селянського податного стану. Крім того, татарські аристократи, незважаючи навіть на прийняття християнства, не мали права на володіння кріпаками [9, с. 481]. Перший крок щодо пом'якшення відносин між царською владою і татарською аристократією було покладено указом про віротерпимість (1773 р.)

Указ від 28 липня 1783 р. про надання мешканцям Криму російського підданства гарантував місцевому нобілітету збереження привілеїв, а за певних умов визнавав за татарською аристократією ісламського віросповідання право на отримання російського дворянства [12, с. 985-986]. За наказом Г. Потьомкіна, російськими і татарськими чиновниками були складені списки місцевих дворян. 344 нових кримських дворянина, які дали присягу на вірність імперії, зберегли за собою земельну власність. В цьому ж році було складено та направлено на затвердження до Сенату іменний список татарських феодалів, які претендували на отримання російських дворянських титулів [16, арк. 49-52 зв.]. Отже, кримсько-татарська аристократія опинилася у більш сприятливих умовах, ніж раніше.

Своєрідним завершенням юридичного визнання за татарськими нобілями прав російського дворянства став указ Катерини II від 22 лютого 1784 р. "Про дозвіл князям і мурзам татарським користуватися усіма привілеями російського дворянства" [13, с. 51-52], за яким мурзам-мусульманам, що були записані до податних станів, надавалося право відновлення у дворянському статусі у разі надання ними доказів їх шляхетного походження. Крім того, указ передбачав проведення додаткової перевірки доказів на дворянство у тих губерніях, де живуть князі й мурзи, з наступним затвердженням виявлених документів у Сенаті. З цього часу починається новий етап в історії татарського привілейованого стану, однак процес нобілітації татарських князівських і мурзинських родів дещо затягнувся.

Закон 1784 р. мав загальноімперський характер, він поширювався на всіх князів і мурз татарського походження, що залишилися у „магометанському законі". Однак положення указу від 5 січня 1766 р. ніхто не відмінив: татарські князі були позбавлені однієї з найважливіших пільг російського дворянства, яка становила основу політичної та економічної могутності дворянського стану – права „купувати, ... володіти кріпаками або підданими християнського віросповідання" [9, с. 480-481].

Незважаючи на це обмеження, указ звільняв татарську аристократію від рекрутчини і тілесних покарань, надавав можливість улаштування на державну службу. Значною подією у справі юридичного визнання прав татарської еліти став указ, за яким дозволявся прийом на військову службу і нагородження офіцерськими званнями татарських мурз [11, с. 956-957]. Щоправда, в указі встановлювались певні обмеження – вище звання прем'єр-майора мусульманський дворянин піднятися не міг.

Ті кримсько-татарські нобілі, які бажали перейти на службу до російської армії, отримували відповідні чини. Для них у 1784 та 1790 роках

були створені Таврійські національні дивізіони. Наприклад, у документах Таврійської архівної комісії є ордер князя П. Зубова від 4 червня 1796 р., яким підтверджується надання звання секунд-майора Амет-Бею та чина поручика Іллі Мурзі Ширинському, які прийняли російське підданство [8, с. 3]. Однак існування цих окремих військових одиниць для кримсько-татарської знаті було недовгим. Вже наприкінці 1796 р., без пояснення причин, царський указ сповістив про їх розпуск [14, с. 243].

Наприкінці XVIII ст. дворянське зібрання Таврійської губернії приступило до створення власної родовідної книги. До одного з її варіантів, який зберігається у фондах РДІА і датується 1798 р., було внесено 27 прізвищ дворян [17, арк. 1-40]. Серед них Селямет Алієв (з татарських мурз), капітан-лейтенант Олександр Білий, Георгій Георгієв (з грецьких дворян), Августин Дюбрюкс (з французьких дворян), Ермолай Берхман (з дворян Ліфляндської губернії). Більшість дворян були внесені до третьої (понад 51%) та другої (понад 40%) частин родовідної книги губернії [17, арк. 4-4 зв., 7-7 зв., 31-31 зв.].

Ситуація з процедурою нобілітації татарських шляхетних родів у Криму у першій половині XIX ст. залишалася невирішеною, що призвело до створення на початку 1811 р. комісії, на котру покладалося завдання з'ясувати обґрунтованість претензій кримсько-татарських нобілів на дворянський статус [15, с. 260]. Однак справи просувалися досить повільно, що викликало занепокоєння й обурення кримсько-татарської аристократії.

На початку 1826 р. татарське дворянство направило записку на ім'я російського імператора, в якій повідомлялося про труднощі проходження процедури нобілітації та обмеження участі місцевої аристократії в органах управління. У відповідь таврійський цивільний губернатор повідомляв, що основною причиною названих складностей проблем є погане знання місцевим населенням російської мови, що й призводить до ускладнень. Уряд доручив місцевому керівництву розробити заходи щодо подолання виявлених недоліків [1, арк. 14-18, 33-38].

Наступна комісія щодо з'ясування претензій місцевих мурз, беїв та інших представників кримсько-татарської аристократії на дворянство розпочала роботу на початку 30-х рр. XIX ст. Водночас виникло питання про визнання дворянського статусу для ногайських мурз. Відповідне рішення було прийнято Сімферопольськими дворянськими зборами 17 листопада 1830 р. [2, арк. 4]. Однак уряд не поспішав затверджувати це рішення. Крім того, майже через 50 років після приєднання Тавриди і Криму до Російської імперії уряд поставив мету – привести у відповідність кримсько-татарські станові закони до загальноросійського законодавства й роз-

почав процедуру перекладу російською мовою документів про дворянське походження кримських беїв та мурз [3, арк. 1-31].

Подальший процес інкорпорації кримсько-татарської і ногайської аристократії до складу російського дворянства було згорнуто у зв'язку з початком Східної (Кримської) війни, після закінчення якої всі особливості для місцевого нобілітету були ліквідовані, а процедуру визнання у дворянстві було приведено у відповідність до загальноросійських норм і законів.

Законодавче визнання прав кримсько-татарської еліти мало особливі риси. Позиція царського уряду щодо татарської знаті протягом часу відрізнялася різкою полярністю – від категоричного неприйняття їх прав та привілеїв до численних поступок і юридичного визнання в правах. Царизм чітко демонстрував дієвість улюбленого принципу „батога і пряника”. Однак до завершення юридичного оформлення дворянського загалу Півдня України було ще далеко. Однією з причин незавершеності цього процесу було розширення території Російської імперії і включення до її складу нових земель.

Tsyganenko L.F.

INCORPORATION OF THE CRIMEAN-TATAR ARISTOCRACY IN THE COMPLEMENT OF THE RUSSIAN NOBILITY

Procedure of incorporation of the Crimean-Tatar aristocracy is probed in with a nobiliary estate of the Russian empire during last third of XVIII-th is middles of XIX-th century.

Key words: incorporation, nobility, nobilitet, legislative acts, Tavricheskaya province.

Цыганенко Л.Ф.

ИНКОРПОРАЦИЯ КРЫМСКО-ТАТАРСКОЙ АРИСТОКРАТИИ В СОСТАВ РОССИЙСКОГО ДВОРЯНСТВА

Исследуется процедура инкорпорации крымско-татарской аристократии в дворянское сословие Российской империи на протяжении последней трети XVIII – середины XIX вв.

Ключевые слова: инкорпорация, дворянство, нобилитет, законодательные акты, Таврическая губерния.

Джерела та література

1. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі ДААРК), ф. 801, Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор, оп. 1, спр. 23. Формулярные списки чиновника Таврической области (1834-1854 pp.), 235 арк.

2. ДААРК, ф. 801, Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор, оп. 1, спр. 59. Предписание губернатору о составлении дворянской книги в Таврической области (1878 р.), 32 арк.

3. Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф. 1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1828-1874 рр.), оп. 191, Спр. 96. О переводе на русский язык документов о дворянском достоинстве крымских беев и мурз (за 1838 р.), 31 арк.

4. Еникеев С. Очерк истории татарского дворянства / Саид Мурза Еникеев. [Электронный ресурс] : Интернет-журнал „Генеалогия и архивы”. – Режим доступа: <http://ufagen.ru/node/5570>

5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі ІР НБУ), ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей, спр. 852. Матеріали, касательно Таврической и Екатеринославской губерний (Из Решетилковского архива походной канцелярии князя Потемкина), 355 арк.

6. Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма / Василий Христофорович Кондараки. – СПб.: Тип. В. Веллинга, 1875. – 218 с.

7. Лашков Ф.Ф. Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве / [Соч.] Ф.Ф. Лашкова. – [Одесса, 1889]. – 15 с.

8. О производстве Таврического первого дивизиона ротмистра Агмета бея и поступившего в российское вечное подданство Или мурзы Ширинского – первого секунд-майором, а последнего поручиком / Ордера князя Платона Александровича Зубова правителю Таврической области за 1796 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1897. – № 26. – С. 3-4.

9. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ) – СПб.: Типография 2-го Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – № 12542: О недаче деревень татарам, принявшим православную веру / Высочайшая резолюция на доклад Сената // ПСЗ. – Т. XVII. – 5 января 1766 г. – С. 480-481.

10. ПСЗ, № 15708 : Манифест о принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую державу // ПСЗ. – Т. XXI. – 8 апреля 1783 г. – С. 897-898.

11. ПСЗ, № 15758 : О наименовании составленного для охранения крепостей Еникале и Керчи пехотного полка Таврическим / Именной указ, данный генерал-аншефу князю Потемкину // ПСЗ. – Т. XXI. – 12 июня 1783 г. – С. 956-957.

12. ПСЗ, № 15798: О принятии Крымских жителей и прочих татарских народов в Российское подданство / Именной указ, данный Новороссийскому генерал-губернатору князю Потемкину // ПСЗ. – Т. XXI. – 28 июля 1783 г. – С. 985-986.

13. ПСЗ, № 15936: О позволении князьям и мурзам татарским пользоваться всеми преимуществами российского дворянства / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXII. – 22 февраля 1784 г. – С. 51-52.

14. ПСЗ, № 17656: О роспуске Таврических национальных дивизионов, сформированных в 1784 и 1790 годах / Именной указ, объявленный генерал-прокурором // ПСЗ. – Т. XXIV. – 16 декабря 1796 г. – С. 243.

15. ПСЗ, № 19513: Об утверждении составленной в Новороссийской губернии комиссии для разбора жалоб о неправильном отобрании земель в Крыму и о бытии оной под ведомством Новороссийского военного губернатора / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXVI. – 13 августа 1800 г. – С. 260.

16. Російський державний військово-історичний архів (м. Москва) (далі РДВІА), ф. 52. Дела князя Потемкина-Таврического (1763-1791 гг.), оп. 1, спр. 336. Именной список татарских феодалов, претендующих на получение русских дворянских титулов (1-22 октября 1784 г.), ч. 9, 58 арк.

17. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург) (далі РДІА), ф. 1343. Департамент герольдии сената. Дела департамента и канцелярии герольдмейстерства (1784-1918 гг.), оп. 51, спр. 998. Родословная дворянская книга Таврической губернии, 40 арк.

18. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Наталія Вікторівна Сурева. – Запоріжжя, 2004. – 253 с.

19. Уманец А. Исторические рассказы о Крыме / [Соч.] Алексей Александрович Уманец. – Севастополь: Типография "Севастопольского листка", 1887. – 329 с.

20. Федоров Ф.А. Крым, с Севастополем, Балаклавою и другими его городами, с описанием рек, озер, гор и долин; с его историею, жителями, их нравами, обычаями и образом жизни / Ф.А. Федоров. – СПб. : Типография Э. Веймара, 1855. – 242 с.

21. Хайрутдинов Рамиль. Татарская феодальная знать и российское дворянство: проблемы интеграции на рубеже XVIII – XIX вв. / Р. Хайрутдинов [Электронный ресурс] : Татарский генеалогический форум – Режим доступа: <http://forum.tatar.info/index.php?showtopic=2715>

Чорна Л.М.

УДК 94(477.7):631.115.8"1894/1904"

ПРОЦЕС ЗАСНУВАННЯ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ АРТІЛЕЙ ТА ЇХ ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті висвітлюються передумови створення сільськогосподарських артіль в Херсонській губернії наприкінці XIX століття. Прослідковується динаміка їх розвитку і поширення в регіоні. Аналізується діяльність землеробських артіль та їх вплив на життя сільського населення.

Ключові слова: хліборобська артіль, сільськогосподарська кооперація, господарство, артільний рух, артільний договір, супряга.

Розвиток артільного руху на Україні, зокрема в Херсонській губернії, де він і зародився, є цікавою і недослідженою сторінкою історії нашої держави. Цей аспект різнобічної діяльності кооперативних організацій другої половини XIX – початку XX ст. представлений лише фрагментарно.

В стані економічної кризи ця проблема є досить актуальною. В сучасних умовах непростих соціальних відносин в Україні важливим є питання про практичну значущість досвіду минулих поколінь. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають проблеми покращення добробуту широких верств населення.

Окремих досліджень з даної проблеми не проводилось. Ідеї М.В. Левитського та аналіз діяльності запропонованих ним землеробських артілей певною мірою відображено в загальних роботах з історії кооперативного руху: М. Алімана, Ф. Щербини, В. Марочка, А. Пантелеймоненка [1; 8; 13; 18].

Метою даної статті є на основі аналізу джерел та літератури висвітлити історію створення та охарактеризувати діяльність Херсонських сільсько-господарських артілей, визначити їх роль у житті населення в другій половині XIX – на початку XX ст.

Життя українського селянства споконвіків було важким. Зрештою, то було й не життя, а суцільна боротьба за існування, яка вилилась у звичай сільськогосподарської оренди, толоки, супряги та ін. Саме в Україні виникають і набирають поширення виробничі кооперативи. Це товариства, що займалися організацією виробництва, збутом та переробленням продукції. Кооперація – це є вільне об'єднання людей для самозахисту своїх економічних і культурних інтересів. Тоді, коли вона починає спиратись на народні маси, кооперація стає самою демократичною організацією, бо у неї немає а ні крихти примусу [9, с. 16]. Найтиповішою формою сільськогосподарської кооперації другої половини XIX ст. була артільна. Артіль – це вища форма праці, що спирається на суспільну справедливість і благо, це явище, яке глибоко криється в самій природі людини [18, с. 8]. Засновником першої на Україні хліборобської артілі був Микола Васильович Левитський. Він народився 25 березня 1859 року в с. Хмільник Канівського повіту Київської губернії. Його батько був священиком, який після реформи 1861 року переїхав до с. Федвар Олександрійського повіту на Херсонщині. У 1875 році М. Левитський закінчив Златопільську прогімназію Чигиринського повіту. Пізніше навчався три роки у гімназії м. Біла на Холмщині. Після навчання в гімназії вступив до Московського університету на медичний факультет, але у 1880 році був відрахований за участь у народницьких студентських гуртках і демонстраціях. В адміністративно-

му порядку його виселили з Москви, а головне – заборонили вступати до будь-якого університету. Однак, у 1885 році він завершив юридичну освіту у Харківському університеті. Спочатку працював в статистично-подвірному відділі, а з 1885 року – на посаді секретаря Олександрійської земської управи [14, с. 85]. Артільний рух розпочинається на Херсонщині. Зосереджується у двох повітах – Олександрійському, де й зародився і Єлисаветградському. У 1885 році М. Левицький запропонував жителям села Федвар Олександрійського повіту об'єднатися для спільної роботи і скласти землеробські артілі. Ця пропозиція не одразу знайшла підтримку. На початку 90-х рр. у південних губерніях України, внаслідок посухи, стався голод [12, с. 40]. Населення Херсонської губернії поряд з іншими на Півдні Росії опинилось у скрутному становищі. За результатами збору врожаю 1891 року в Херсонській губернії загалом "населення буде забезпечене і посівом, і продовольством. Не вистачить посівного насіння найбільш бідним господарствам. В цьому році по весні велика кількість селян просила ссуди на насіння. Зокрема, з 654 господарств Братолюбівської волості Олександрійського повіту, 150 потребують допомоги. ... Вперше побачив, – пише голова губернської управи Ф. Нікітін, – що люди збирають колоски руками, і зрібають граблями залишки хліба після збору і звозу врожаю." [10, с. 12]. Самі по собі посухи та неврожаї не мали безповоротних наслідків, якби не тягли за собою недоїмок по сплаті державних податків. А найгіршим для селянських господарств був спосіб їх стягнення. Землі господарств, що заборгували, віддавались в оренду волосним правлінням за безцінь більш заможним селянам. Часто, за борги, продавали і робочу худобу недоїмників [6, с. 44]. В такій ситуації, навіть під час урожайних років, селяни вже не могли поправити своє становище. Саме тоді, шукаючи порятунку, вони і звернулися до Миколи Васильовича. 18 вересня 1894 року артіль в цьому селі була створена на гроші, які вніс для організації господарства М. Левицький, одержавши позику 200 крб. від приватних осіб [7, с. 3]. Він переконував, що "поодинокі неможливо вибитися зі злиднів, не можна зміцнити господарство та вести його раціонально в умовах селянського малоземелля, отримати кредити, протистояти неврожайам..." [3, с. 328]. Тому "шляхом організації землеробських артілей маємо підтримати обезсилену частину селянського населення, бо занепад народного господарства і землеробства зокрема, згубні не лише для самого народу, але й для всієї держави. Для підвищення благоустрою і господарства збіднілої частини селянського населення, – пропоную землеробську артіль, – як засіб для бідняків спільними зусиллями покращити своє становище." [15, с. 93].

Артільям, з самого початку їхнього становлення, бракувало коштів. Тому пожертви приватних осіб мали вагоме значення. М. Левицькому, в його нелегкій справі організації артілей, допомогли М.Я. Лук'яненко, О.О. Навроцький, М.Д. Чижевська, М.І. Григорович [8, с. 35]. З діячів української культури ідею артільного господарювання підтримували І. Карпенко-Карий, М. Садовський, М. Кропивницький [14, с. 88]. Моральна і матеріальна підтримка цих людей сприяла становленню артілей.

Артілі існували не по статутах, а по писаних умовах (договорах). Основною метою артілі було ведення спільного господарства: члени об'єднують землю, спільно орють, сіють і жнуть. У передмові "Артільного договору для землеробських артілей", який склав М. Левитський, зокрема, зазначається: "Ми ясно бачимо, яка користь від спілки, як подивимось на велику родину, – коли є своя домовна спілка. Поки спілка тримається купи, є велике господарство, бо робочої сили багато, і все господарство спільне, всі роблять вкупі на спільне, і всюди робота йде, і ні в чому нема зупинки... Але ж як тепер нема великих родин (вони розпадаються), ... то треба гуртуватися у такі гуртки, як великі родини – для спільної господарки, хоч із чужих людей, щоб взяти силу і скласти велике господарство... Зважаючи на все це, щоб: а) Мати змогу міцно триматися землі, не кидати її і хліборобства, яким ми займались від дідів... б) Щоб зробити наше господарство міцним і надійним, щоб воно могло... дати нам таким чином сталі і потрібні засоби до життя, ... щоб робота не була надміру важкою, як се буває у самотнім господарстві... спілкою можна багато зробити, що одному зовсім не під силу, навіть і багатому селянинові... г) Щоб мати змогу... набувати нові удосконалені хліборобські прилади і машини, племінну худобу, хороше насіння, а також поліпшити обробіток землі... і т. ін. д) Щоб мати змогу спілкою за спільною порукою позичати гроші, потрібні на... поліпшення нашого господарства у приватних, урядових, кредитових закладах... е) Щоб забезпечити певний і ретельний виплат належних з нас... повинностей і податків" [2, с. 2].

"Вся земля обробляється гуртом і сіється в гурті, неначе одна нива одного хазяїна, – писав про перші артілі М.В. Левитський, – а хазяїном усієї землі є вся артіль" [3, с. 329]. Хліб звозився до купи в артільний двір, якщо було куди, і там молотився гуртом. Після молотьби зерно ділилось так: найперше одділяли на насіння – на посів скільки треба, 2) на борги артілі, на повинності (державні, земські і суспільні) та податки за землю, 3) на харчі, 4) останній хліб товариші розподіляли між собою, по числу робочих душ без різниці статі (половинний робітник – хлопець 14-17 років, дівчина – 13-16 років одержували половину від робітника; третинний ро-

бітник – хлопець 10-14 років, дівчина – 10-13 років одержували третю частину від робітника; четвертинний робітник – 8-10 років (без урахування статі) одержував четверту частину від робітника)." [2, с. 25]. В кого більше землі – йому доплачували інші члени. В кого менше – сам доплачував. Усуспільнення землі відбувалось наступним чином: один селянин виділяв – 6 дес., інший – 7, а третій – 8 дес. Домовились делегувати по 7 дес., відтак різницю селяни компенсували грішми за ринковою ціною [2, с. 20]. Увесь інвентар всіх членів знаходився в одному дворі. Праця спільна. На заробітки можна йти лише за згодою цілої артіль. Артіль може посилати своїх членів у отхожі промисли. Але зароблені гроші передавались в касу артілі, бо за нього в артілі працювали інші [2, с. 24]. Хліб, який залишався, артіль продавала. Для організації артілі потрібно було не менше п'яти чоловік. Організаційно-господарським життям артілей, крім загальних зборів (сходу), керував артільний староста, який обирався з поміж кмітливих і хазяйновитих на один рік [2, с. 31]. Він старший між рівними [2, с. 32].

В цілому у с. Федвар на літо 1895 року діяло три артілі. Кожна артіль мала по 4 коні, 2 вози, 4 борони і 1 плуг [7, с. 5]. Вперше федварські артілі ввели посів соняшника, пізніше – льону та рапсу. Згодом у селі було створено ще біля 10 артілей.

Пізніше в с. Сентове утворилось одинадцять артілей, але працювало в 1895 році лише дві, дев'ять, через брак коштів для організації господарства, подали клопотання для одержання ссуди.

18 жовтня 1895 року дві артілі із с. Сентове взяли перший артільний млин в Херсонській губернії. В селі був лише вітряний млин, що завдавало деяких проблем у безвітряну погоду. Потрібно було їхати до сусідніх сіл 10-15 верст щоб змолотити та ще й платити великі гроші (10-15 коп. за пуд) і вистоювати декілька днів черги [7, с. 6]. Артіль – як окремо, так і цілими групами, орендували луки (12 сентовських артілей у 1895 році орендували 245 дес. казенних земель), брали підряди по перевезенню вантажів, по обробці полів та ін.. Дві артілі с. Сентове купили молотильну машину з кінським приводом [6, с. 45].

Слід відмітити, що важливе значення мало позитивне ставлення до артільної справи великих підприємців. Наприклад, власник заводу землеробських машин Ельворті дав артільникам плуг (Сакка) в розстрочку, млин, ціна якого 382 крб., за умови виплати 30 крб. задатку, а залишок розстрочив на рік [7, с. 7].

Далі в селі Аджамка організувались і діяли шість артілей, всі вони отримали гроші різного розміру від Державного банку.

Поступово артільний рух перейшов з Олександрійського повіту до Єлисаветградського, де розпочався в селах Каніпса і Панчево. До села Сентово (Олександрійського повіту) приїхали чотири чоловіки із села Каніпса (Єлисаветградського повіту) для того, щоб розібратись на місці, що то за артілі і навіть хотіли купити екземпляр артільного договору.

У 1896 році в селі Каніпса об'єдналось десять артілей, які для організації господарства і початку роботи очікували ссуду. Пізніше із села Каніпса ідея створення артілей перейшла в село Панчево. Там було створено близько двадцяти артілей, але їх доля багато в чому залежала від ставлення земської управи. Так, непростий шлях до створення артілей довелося пройти артільникам села Високі Байраки (Аджемської волості) та сіл Рязаново і Петрівки (Покровської волості, Олександрійського повіту). Ні волосний староста, ні земський начальник не хотіли засвідчувати їх артільний договір. Їм довелося їхати до нотаріуса [7, с. 9]. Це свідчить про те, наскільки свідомо населення ставилось до землеробських артілей. Відображається це навіть в тому, що люди відмітили артільний рух приказками: "Де робить артіль, там сам Бог помагає", "Артіль так робить, як маків цвіт цвіте" [7, с. 10].

Велика увага приділялась в артілях моральній стороні співпраці, про що свідчить наступний пункт артільного договору: "Щоб наше артільне господарство йшло добре, ми всі повинні жити в добрій згоді та любові, бо де любов, там і Бог, там і щастя, а де немає любові, там горе; ми не повинні ані лаятися, ані сваритися, ані п'янствувати" [2, с. 33].

За своїм складом створювані артілі були не однорідні. Були дуже вдалі, причому часто люди були чужі, не кровні родичі. Це артілі Петрова, Спринчана, Маньковського в с. Каніпса; Яценка, Цапенка – в Сентові; Вассалатія – Панчево. "Були чужі, а тепер свої, як рідня", "Живемо ми мирно, за весь час, поки в артілі, один одному навіть не сказали на-киво, як не побачимось день, другий, аж сумно стає за товаришами-артільниками" [6, с. 49]. Були й артілі, які складались з близьких (кровних) родичів. Так, в с. Сентове була артіль О. Остапенка, що включала батька, синів і зятів, які жили дружно і добре вели господарство, хоча раніше мали п'ять окремих господарств. Траплялися в артілях і незгоди, деякі господарі виходили зі складу артілі добровільно, деяких виключали. Але слід зазначити, що і добровільний вихід, і примусове вилучення окремих осіб з артілей загалом негативних наслідків не мав, бо склад артілей поповнювався іншими членами.

Інтерес до артільної справи зростав дуже швидко. Цікавились і надсилали запити про артілі приватні особи, наукові товариства, де проводи-

лись лекції, деякі земства (наприклад – Тамбовське) готувало доповіді про артіль земським зборам, щоб зайнятися практично організацією артілей за зразком і на основі артільного договору М. Левитського. Багато писали про артіль в періодичних виданнях, зокрема "Торг. Пром. Газета", "Сільський вісник" та ін. [17, с. 64]. На фоні такого зацікавлення громадськості, незрозумілим було ставлення до артілей місцевої влади, зокрема Олександрійського земства, зважаючи на те, що артільний рух там зародився – сформувались і діяли перші на півдні Росії артіль.

Багато говорилось про важкий стан землеробських артілей через брак коштів та відсутність кредитування. В Олександрійському повіті організувалось приблизно 60 землеробських артілей, але працювало на осінь 1895 року лише 12: 7 в Аджамці отримали ссуду від Державного банку, а 5 (3 в с. Федвар і 2 в с. Сентове) були організовані на кошти приватних осіб. Інші 50 не могли стати до організації господарства через відсутність грошей. Артільники зверталися за допомогою до земства. Але земські чиновники порадили товаришам звернутися до Державного банку для одержання позики. Хоча земство могло б виступити посередником між Державним банком і населенням і, не витративши власних грошей, допомогти останньому. З цього приводу було створено спеціальну кошторисно-ревізійну комісію, яка внаслідок проведеної перевірки дійшла висновку: "Члени комісії, добре ознайомившись з економічним станом повіту, прийшли до висновку, що об'єднання в деяких частинах повіту окремих домогосподарств у так звані землеробські артіль обумовлювалось виключно бажанням отримати ссуду з банку. Так як, за правилами, що існують, банк може видавати ссуди товариствам безпосередньо, то посередництво земства в даному випадку є недоцільним" [11, с. 2]. Місцеві урядовці всіляко чинили опір артілям; починаючи з простої бездіяльності, закінчуючи гальмуванням видачі кредитів та нецільовим використанням коштів.

Крім загальних важких економічних умов життя народу і його господарства, що викликали необхідність організації землеробських артілей, особливо сприятливі умови для розвитку артільної справи на Півдні Росії створювала існуюча тут особлива форма співробітництва в галузі землеробської праці, відома як супряги. Вона є об'єднанням робочої худоби 2-3-4х хазяїв для спільного обробітку землі – оранки, а іноді й возовиці – звозу хліба. На більшій частині території України обробіток ґрунту провадився важким плугом, для роботи з яким потрібно було щонайменше дві пари коней чи волів. Багато селян не мали худоби й зовсім, не те що дві пари. Саме це і примушувало селян спрягатися, тобто об'єднувати тяглову силу кількох господарств для почергового обробітку поля. У супрязі

об'єднували не лише робочу худобу, а й необхідну при цьому робочу силу (погонич, плугатар). Примінення артільного начала до землеробства стало прямим і неминучим наслідком самого становища землероба [18, с. 255]. Слід зазначити, що в Олександрійському та Єлисаветградському повітах налічувалось від 35 до 43% господарств, що не мали робочої худоби. В Олександрійському повіті лише 20% селянських господарств мали худобу, а під час голоду ці показники ставали ще меншими [4, с. 86]. Супряга, безперечно, є зародковою формою артільного господарства. В Херсонській губернії цей вид співробітництва, як і на півдні загалом, дуже розповсюджений, супрягою обробляли свої поля 48-52% селянських господарств (колишні вільні поселення – 51%, державні селяни – 52%, колишні поміщицькі селяни – 48%) [15, с. 95]. Тому землеробська артіль в цьому краї є продовженням, доповненням і удосконаленням супряги.

М.В. Левитський, як натхненник і організатор землеробських артілей, відзначав їх важливе значення та переваги. На його думку, артіль створювала стійке господарство, яке мало можливість вводити різні агрокультурні покращення і удосконалення, що було недоступним слабкому селянському господарству; збільшувала виробничі сили населення та його платоспроможність; сприяла розвитку торгівлі і промисловості; артіль виступала гарантією дрібного промислового кредиту; організація артілей з артільними старостами на чолі сприяла сільській владі та адміністрації під час збору податків чи виконання різних повинностей, особливо натуральних (селяни платили шість видів податків: державний поземельний податок, викупні платежі, земельні збори, обов'язкове страхування, податок на душу податі і мирські збори). Ці добровільні об'єднання ґрунтувались на круговій поруці і відстоювали інтереси своїх членів. Вони створювали громадські позичкові каси і шпихліри (комори), де зберігали недоторканий запас зерна на випадок неврожаю.

Микола Васильович розгорнув і очолив широкомасштабний рух по організації хліборобських артілей, який тривав біля десяти років. Після створення першої артілі у вересні 1894 року їх кількість невпинно росла: у 1895 році було вже 12 артілей; у 1896 році – 85; у 1898 році – 125 сільськогосподарських артілей в Херсонській губернії, що об'єднували понад 3000 селян [14, с. 90].

Таким чином, трудова колективна взаємодопомога мала важливе значення для жителів українського села. Вона була необхідною умовою існування селянських господарств, які завжди потребували допомоги. Хліборобські артілі були оригінальною течією в кооперативному русі України,

але помітного впливу на стан сільського господарства не зробили, адже проіснували вкрай недовго. Сам Левитський вважав, що його хліборобські артільі були недовговічними (1-3 роки) через брак кооперативної свідомості, тяжкі зовнішні умови, адміністративні утиски [14, с. 92]. Артільна організація надавала можливість одержати позики, забезпеченням яких служили артільні засіви на заореному землі. Така зовнішня допомога надавала можливість селянському господарству дещо поліпшити своє становище, придбати деякий реманент, худобу, після чого артіль, як правило, розпадалася. Життєздатність артільі залежала від багатьох умов. Навіть після виходу господарств із артільей, які покращили своє матеріальне становище, ми можемо говорити про підйом економічного благоустрою деякої частини сільського населення. Це добре видно з порівняльної таблиці стану господарств до (1894 р.) і після (1896-1898 рр.) створення земле-робських артільей.

№		До	Після
1	Коней і робочої худоби (штук)	380	909
2	Мертвого інвентаря (плугів, возів)	429	2904
3	Ціна живого і мертвого інвентаря (карб)	15914	60174
4	Орендувалося землі (дес.)	152	1093
5	Посіву (дес.)	1664	3025
6	Через бідність і брак худоби здавали в оренду другим свої землі (дес.)	734	9
7	Недоїмок державних і земських (карб.)	4498	1000
8	Ціна всього господарства (карб.)	62506	152874

На початку XX ст. з херсонських артільей залишилися одиниці. Члени артільей, які поліпшили за рахунок спільної праці свій майновий стан, знову поверталися до подвірного землекористування. Приватновласницькі тенденції брали гору над артільними, оскільки були зрозуміліші для селян.

Отже, ми можемо констатувати, що артільний рух в Херсонській губернії розвивався завдяки ініціативі, безкорисливості та наполегливості

авторитетних і знаних людей, серед яких чільне місце посідав Микола Васильович Левитський. З 90-х років XIX ст. його ім'я стало добре відомим у широких колах громадськості. Завдяки самовідданій праці в галузі сільськогосподарської кооперації його назвали "артільним батьком".

Незважаючи на далеко неоднозначне ставлення влади до хліборобських артілей (бездіяльність місцевих урядовців, гальмування видачі кредитів, нецільове використання коштів, що жертвували на артільне господарювання), артільний рух все ж розвивався і ширився.

Землеробські артілі відігравали важливу роль у житті сільського населення України. Вони сприяли покращенню матеріального становища селян. Об'єднавшись і взявши на себе кругову поруку, у сільських працівників з'явилася можливість отримати кредит на розвиток господарства. Артілі допомогли селянам пережити скрутні часи і пристосуватись до нових умов життя.

Сільськогосподарські артілі опікувалися не лише матеріальним становищем своїх членів, велика увага приділялась моральній стороні співпраці. Всі артільні договори містили пункти про заборону лайки, пияцтва, сварок і вимагали від артільників дотримання добропорядності.

Chorna L.M.

DEVELOPMENT PROCESS OF LAND ASSOCIATIONS AS THEIR BUSINESS ACTIVITIES IN KHERSON PROVINCE AT THE END OF 19 CENTURIES AND AT THE BEGINNING OF 20 CENTURIES.

In this Article main conditions of establishment of agricultural cartels are described in Kherson Province at the end of 19 centuries. Dynamic of their development and diversification is traced in this Region. Agricultural cartels' activities are analyzed as well as their impact on the life of rural population.

Key words: an agricultural cartel, agricultural cooperation, farming, craft movement, a cartel agreement, merger.

Черная Л.М.

ПРОЦЕСС ОСНОВАНИЯ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ АРТЕЛЕЙ И ИХ ХОЗЯЙСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье высвечиваются условия образования сельскохозяйственных артелей в Херсонской губернии в конце XIX века. Прослеживается динамика их развития и распространения в регионе. Анализируется деятельность земледельческих артелей и их влияние на жизнь сельского населения.

Ключевые слова: земледельческая артель, сельскохозяйственная кооперация, хозяйство, артельное движение, артельный договор, супруга.

Джерела та література

1. Аліман М.В. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. 2-ге вид. / М.В. Аліман, Ю.М. Гавриленко. – Донецьк: Проект, 2000. – 295 с.
2. Артельный договор. // Земледельческие артели Херсонской губернии: Оттиск. Трудов Императорского Вольного Экономического общества за 1896 г. – С.- Петербург. № 2. – 43 с.
3. Бородаєвський С.В. Історія кооперації. – Прага, 1925. – 674 с.
4. Доклад Комиссии о земледельческих артелях, избранной III Отделением И.В.Э.О.// Оттиск. Трудов Императорского Вольного Экономического общества за 1896 г. – С.- Петербург. № 2 – С.86.
5. Зюрюкин В.Е. Земледельческие артели и товарищества в России. / В. Зюрюкин. – Петроград: Книгоиздательство кооперативной литературы "Мысль", 1917. – 273 с.
6. Левитский В.Ф. Земледельческие артели Херсонской губернии / В.Ф. Левитский // Русская мысль. – 1896. – №9. – С. 42 – 57.
7. Левитский Н. Земледельческие артели Херсонской губернии.// Земледельческие артели Херсонской губернии: Оттиск. Трудов Императорского Вольного Экономического общества за 1896 г. – С.- Петербург. № 2 – С. 1-16.
8. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929pp.). – К.: 1995. – 224 с.
9. Мацієвич К. Кооперація і національне відродження /К. Мацієвич // Українська кооперація. – 1918. – №1. – С. 16 – 21.
10. Никитин Ф. Отчет о поездке по Херсонской губернии с целью выяснения степени неурожая хлебов и трав в 1891 г. – Херсон, 1891 г. – 20 с.
11. Одесские новости. – №3435. – 16.10.1895.
12. Отчет Херсонской губернии за 1891/92 гг. // Сборник Херсонского земства 1892. – Херсон, 1892. – №12. – С. 34-44.
13. Пантелеймоненко А.О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти: Монографія. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 348 с.
14. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації // Українська кооперація. – 1918. – №4. – С. 54 – 92.
15. Прения по докладу Н.В. Левитского в заседании III-го Отделения Императорского Вольного Экономического общества, 13-го января 1896 г.// Земледельческие артели Херсонской губернии: Оттиск. Трудов Императорского Вольного Экономического общества за 1896 г. – С.- Петербург. № 2 – С. 93.
16. Сборник Херсонского земства 1892. – Херсон, 1892. – №8. – С. 163.
17. Хроника // Хуторянин. – №7. – 25.07.1896.
18. Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. / Ф. Щербина. – Одесса: Типография г. Ульриха, 1881. – 382 с.

НОВІ ДЕРЖАВИ ЯК БАЗИ РОСІЙСЬКОЇ МОНАРХІЧНОЇ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ У 1918 РОЦІ

Створені в результаті розпаду Російської Імперії нові держави, а саме, Королівство Фінляндія, Українська Держава і Всевелике Військо Донське, у керівництва яких стали монархісти, колишні генерали російської армії (барон Карл-Густав-Еміль фон Маннергейм, Павло Скоропадський, Петро Краснов) стали базою російської монархічної контрреволюції. Але революція і поразка Німеччини в Першій світовій війні змінили зовнішні політичні умови навколо новостворених держав, що призвело російську монархічну контрреволюцію до втрати своєї бази й, фактично, до краху.

Ключові слова: російська монархічна контрреволюція, реставраційні режими на території колишньої Російської Імперії, Королівство Фінляндія, Українська Держава, Всевелике Військо Донське, контрреволюція, реставрація.

В білоемігрантських воєнно-історичних дослідженнях Громадянської війни і контрреволюції, зокрема в працях генералів М.М. Головіна [8], О.В. Геруа [7, с. 192], полковників О.О. Зайцова [14, с. 181] і Е.Г. фон Валя [2; 3] було визначено, що Фінляндія, Дон і Україна були головними базами і найбільш зручними плацдармами контрреволюції. Саме по відношенню до вказаних держав, політичне керівництво яких прагнуло до всеросійської реставрації, сучасні російські дослідники В.Д. Зиміна і Ю.Д. Гражданов запровадили поняття "монархічна контрреволюція" [10; 15].

Особливостями монархічної контрреволюції були: визнання умов Брест-Литовського миру, відмова від ідеї Установчих Зборів, прийняття військової та дипломатичної допомоги від Німеччини, яка на той час грала суттєву роль в російських справах.

На цьому тлі прихильність Добровольчої армії до так званого "союзницького обов'язку" та гасла "Єдиної і неподільної Росії" виглядали далекими від політичних реалій та перешкоджали створенню єдиного антибільшовицького фронту, що потім стало однією з причин поразки російської контрреволюції в цілому. З точки зору полковника Е. фон Валя, політичні реалії Громадянської війни вимагали зробити вибір не між більшовиками і "Єдиною Росією", а між більшовиками і "Єдиною" з одного боку, і звільненням від більшовиків з одночасним розпадом державної єдності

Росії – з іншого боку [3, с. 9-12, 28, 56, 65]. Гасло "Єдина і неподільна" не викликало співчуття у значної кількості офіцерів в Україні і на Дону [23, с. 72, 76]. Наприклад, навіть отаман П. Краснов вимушений був видати 25 липня (7 серпня) 1918 року наказ № 575, згідно якому "Донська армія має завданням виключно вигнання з меж області прийшлих червоногвардійських банд" [4, с. 335-336].

Контрреволюція, яка формувалась в нових державах, так званих рандштатах (Королівстві Фінляндії, Українській Державі, Всевеликому Війську Донському), спочатку передбачала боротьбу з більшовизмом на своїй території і лише потім ставила стратегічну мету – реставрацію монархії в Росії. Саме тому "реставрація Росії" повинна була відбуватися при подальшому збереженні державності рандштатів. Наприклад, на відміну від керівника Добровольчої армії генерала А.І. Денікіна регент Королівства Фінляндії барон генерал-лейтенант К.-Г.-Е. фон Маннергейм, гетьман Української Держави, генерал-лейтенант П.П. Скоропадський і отаман Всевеликого Війська Донського, генерал-майор П.М. Краснов усвідомлювали, що повернення до "єдиної і неподільної Росії" неможливо, і необхідно через складання місцевих інтересів йти до створення єдиного антибільшовицького фронту.

На думку барона К.-Г. Маннергейма, Фінляндія мала взяти участь у "відтворення Росії", і така "послуга" мала "стати основою для майбутніх дружніх відносин" [21, с. 177-178; 22, с. 108-109, 120]. Незалежність від Росії була підкріплена проголошенням Фінляндії королівством та обранням королем Фрідріха-Карла Гессен-Кассельського. Гетьман Павло Скоропадський вважав, що Україна повинна стати основою реставрації монархічної Росії, при цьому можливі були два варіанти: або Україна збереже незалежність, або займе гідне місце серед інших рівноправних частин федерації на правах широкої автономії [31, с. 259; 33, с. 11, 13, 15, 17, 27-28, 105-106]. Приблизну позицію займав і отаман П.М. Краснов. Для Всевеликого Війська Донського припустимі були варіанти розвитку державності після реставрації в Росії аналогічні Україні: повна незалежність, або широка автономія під гаслом: "Хай живе Цар в Кремінній Москві, а ми, козаки, на Тихому Дону!" [17, с. 193].

Треба зазначити, що у сучасників образи військових лідерів нових держав асоціювалися з Білим рухом у всеросійському масштабі. І це не випадково: вони до революції не виявляли національних настроїв, а тільки завзяття по службі і повну лояльність імператору, залишались переконаними монархістами і після падіння монархії [22, с. 91-93, 108-109, 123-124]. Крім того, К.-Г. Маннергейм, П.П. Скоропадський та П.М. Крас-

нов були близькими товаришами з часів армійської служби до революції, та виявили себе хоробрими і талановитими полководцями на фронтах Першої світової війни [22, с. 123-124].

Головною метою К.-Г. Маннергейма було взяття Петрограду і відновлення монархії [22, с. 108-109, 117-120, 123]. У європейській пресі 1918 року формувався образ барона Маннергейма як "лідера російських білих" і "глави російського білого уряду" [21, с. 141; 22, с. 123]. Саме тому, основу фінського офіцерського корпусу становили російські офіцери (за даними С.В. Волкова, їхня чисельність складала 2-2,5 тис. [5, с. 301], в той час як кількість шведських офіцерів-добровольців у фінському війську налічувала всього 84 [21, с. 98]. Фінська діюча армія становила приблизно 40-50 тис. вояків, яким протистояли сили червоних приблизно аналогічною чисельністю [13, с. 22, 28].

Проте, незважаючи на те, що війська барона Маннергейма були в 25 верстах від Петрограду, В.І. Ленін серед всіх контрреволюційних лідерів вважав саме П.П. Скоропадського головною загрозою існуванню радянській владі в Росії: те, що сталося в Україні "легко станеться і в Росії" [18, с. 337], контрреволюція "ощасливить нас якимось Скоропадським" [18, с. 427], "з голодом не жартують, і народні маси, якщо у голоді їм не допомогти, з голоду здатні метнутися навіть до Скоропадського" [18, с. 508].

Сама Українська Держава більшовиками представлялася як база все-російської реставрації, монархічний "Кобленц". Член більшовицької мирної делегації Д. Мануїльський під час перебування в Києві відзначив: "Для чорносотенної реакції самостійна Україна була... Вандеєю, куди, як у Кобленц, стікалася уся російська знать..., де відбувалася мобілізація сил для наступу на Москву..." [20, с. 101-102].

З приходом до влади П.П. Скоропадського великоросійські монархісти покладали на нього великі надії в справі реставрації в Росії [24, арк. 83, 90; 25, арк. 32; 26, арк. 61]. Вже в травні 1918 року, відразу після гетьманського перевороту в Київ почали прибувати члени імператорської родини. Імператриця-мати Марія Федорівна була урочисто зустрінута гетьманом Павлом Скоропадським та розміщена в колишньому імператорському палаці. Всім установам було наказано іменувати її титулом "Ваша Величність" [24, арк. 80]. В серпні 1918 року в Києві відбувся всеросійський монархічний з'їзд, який постановив створити осередки монархічних організацій по всіх містах України [26, арк. 122]. 1 липня 1918 року посол Австро-Угорщини граф Форгач телеграфував до Відня, що до Києва стікаються видатні представники російської аристократії і монархічних кіл, які прагнуть за допомогою Німеччини відновити монархію в Росії [24, арк. 94].

Але, якщо в Фінляндії і на Дону контрреволюція перемогла самостійно, то в Україну вона була "принесена на німецьких багнетах" (для порівняння: Німеччина відправила на допомогу фінським білим силам вельми незначний контингент: 9-10 тис. вояків [2, с. 55; 21, с. 121-122], натомість в Україну були спрямовані значні німецькі і австро-угорські сили: близько 300 тис. вояків [14, с. 95, 129; 35, с. 70]).

Проте, Українська Держава, на відміну від Фінляндії, отримала величезний військовий кадровий потенціал колишньої російської служби: понад 100 генералів та 300 офіцерів Генерального Штабу, що становило 1/3 від всеросійської кількості, а також понад 100 тис. офіцерів [6, с. 117-118; 9, арк. 11]. Незважаючи на це, гетьманська влада так й не змогла створити ефективні збройні сили, саме через брак патріотизму серед офіцерського корпусу [27, арк. 64зв., 68зв.]. На відміну від Фінляндії і Дону, військове середовище в Україні було політично розколоне між "незалежниками" і "федералістами" [23, с. 72, 76]. В цілому гетьманська армія, незважаючи на те, що гетьманський офіцерський корпус формувався за рахунок офіцерів довоєнного часу і представників шляхти, виявляла собою ненадійний елемент, схильний до бунту і непослуху, а особливо до політиканства" [9, арк. 9; 34, с. 218-220; 35, с. 85].

У листопаді 1918 року новий уряд Української Держави на чолі з монархістом С. Гербелем відверто оголосив курс на відновлення монархії в Росії – так в додаток до різноманітних добровольчих формувань він відкрив кредит на формування "Північної армії" [24, арк. 173]. Але за всі офіцерські добровольчі дружини в Україні відбувалася запекла ідеологічна боротьба між монархістами та агентами Добровольчої армії А.І. Денікіна. Внаслідок цього офіцерські дружини в більшості своїй не визнавали ані влади Гетьмана, ані взагалі Української Держави [5, с. 70-73; 12, с. 60-61; 34, с. 327-330; 36, с. 195].

Офіцерські добровольчі дружини у великих містах не перевищували 4 тис., а в Києві – 6-8 тис., оскільки їхня значна частина була деморалізована і політично дезорієнтована [5, с. 71-72; 36, с. 188]. Спостерігався також "постійний відтік сил на Дон і Кубань" [9, арк. 16]. В Україні по різних містах діяли 25 вербувальних бюро, що дозволило Дону отримати приблизно 16 тис. добровольців, більшість з яких сповідували монархічні переконання [1, с. 46; 4, с. 357]. Частина з них стали кадрами для так званої Особливої Південної армії і відновлених Чугуївського уланського та Ізюмського гусарського полків [4, с. 358-360, 363]. Треба зазначити, що до новостворених монархічних формувань (так званих Астраханської, Південної і Північної "армій") настрої серед керівництва і офіцер-

ства Добровольчої армії А.І. Денікіна були вкрай ворожі, як до зрадників і німецьких прихильників [28, арк. 4-4зв., 8-9, 17-18зв.]. Згідно з даними, добутиими органами розвідки Добровольчої армії А.І. Денікіна, монархічні "армії" ("Південна" і "Астраханська") формувалися київським монархічним блоком за німецькі кошти [28, арк. 5; 30, арк. 20-20зв.]. Князь П. Бермондт-Авалов в своїх спогадах намагався пояснити цей факт тим, що інтереси Німеччини і інтереси російських монархістів співпадали, але, нажаль, Добровольча армія Денікіна не хотіла уявити, що російські інтереси і інтереси Союзників нетотожні [1, с. 47, 49].

Саме для наступу на Москву, отаман П.М. Краснов змушений був залучати на Дон так звані російські добровольчі формування з України. Так, наприклад, у Києві союзом "Наша Батьківщина" на чолі з герцогом Г. Лейхтенбергським і М. Акацатовим формувалася так звана "Південна армія", що мала яскраво виражену монархічну і пронімецьку орієнтацію. "1-а дивізія" цієї армії була відправлена в Богучарський і Новохопюрський повіти Воронезької губернії, які П.М. Краснов прагнув приєднати до Війська Донського. У серпні 1918 р. почалося формування 2-ї дивізії вже в Міллерово. Усього в Україні в "Південну армію" було набрано 16 тис. добровольців, з яких 30% становили офіцери [1, с. 46-47; 5, с. 126; 29, арк. 23]. Однак реальний бойовий елемент "Південної армії" становив за різними даними протягом жовтня 1918 р. від 3,5 тис. до 9 тис. солдатів і офіцерів, проте в штабах і тилових установах значилося до 20 тис. У підсумку так звана "Південна армія" отримала найменування Воронезького корпусу Північно-Західного фронту у складі Донської армії П.М. Краснова [8, с. 85].

Ще однією добровольчою формацією з яскравим монархічним обличчям, створеною в Києві, була так звана "Астраханська армія", сформована німецьким командуванням під керівництвом отамана Астраханського війська полковника князя Д. Тундутова для звільнення Астрахані. Однак вона за своїм кількісним складом не перевищувала бригади: 3 тис. багнетів і 1 тис. шабель. До Астрахані, звичайно, вона не дійшла, а отримала найменування Астраханського корпусу Донської армії для оборони Манічських степів [19, с. 174, 181].

Всі перераховані вище добровольчі формування після припинення фінансування Німецьким командуванням, фінансувалися з державної скарбниці Української Держави [4, с. 128; 8, с. 89].

30 вересня 1918 року Донський отаман видав наказ про формування Особливої Південної армії з трьох корпусів: Воронезького, Астраханського і Саратовського на чолі з генералом від артилерії Н.І. Івановим. Загальна

чисельність її на 1 (14) листопада 1918 становила понад 20 тис. чол., з яких на фронті знаходилося тільки 3 тис. бійців [4, с. 128-129; 15, с. 70-73].

20-21 жовтня 1918 року за старим стилем відбулася історична зустріч гетьмана і отамана на станції Скороходово між Полтавою і Харковом, на якій було прийнято рішення об'єднати всі сили для відновлення монархії і розпочати похід проти більшовиків [17, с. 237-240; 32, с. 306]. Під час переговорів у Скороходово було також прийнято рішення про те, що гетьман продовжить фінансування частин Південної армії і рекрутування добровольців до її складу [16, с. 83]. Разом з тим, слід визнати, що чисельність Південної армії (швидше бригади) була наскільки незначна, що могла грати лише досить допоміжну роль в складі діючої Донської армії.

Одночасно з формуванням монархічних добровольчих частин в німецьких військових колах також існували плани відновлення монархії в Росії шляхом нанесення "коротких ударів" у напрямку на Петроград та Москву, щоб посадити на трон великого князя Павла Олександровича, за умовою підписання ним союзу з Німеччиною [8, с. 11-12; 11, с. VIII, 196, 198, 202-203; 14, с. 134-136]. Але цим планам не судилося збутися через зміну політичної обстановки, особливо після важких поразок німецької армії на Західному фронті.

11 листопада 1918 року, як зазначив О.О. Зайцов, виявилось траурним днем російської контрреволюції [14, с. 334]. Революція в Німеччині та її поразка в війні, евакуація німецьких військ з України і частини Дону, антигетьманське повстання на Україні мали значні наслідки для всієї монархічної контрреволюції колишньої Російській імперії.

Антанта рішуче заперечувала відновлення монархічного ладу на постімперському просторі Росії та проводила політику невизнання урядів нових держав, які співпрацювали з Німеччиною. Спроби гетьмана П.П. Скоропадського і отамана П.М. Краснова змінити політичний курс, заручитися підтримкою з боку Антанти виявилися марними: їхні держави не були визнані країнами Антанти. Відставка гетьмана П.П. Скоропадського і отамана П.М. Краснова одночасно означала як ліквідацію керованих ними держав, так й перемогу республіканської течії в російській контрреволюції в обличчі Добровольчої армії. Міжнародне визнання Фінляндії країнами Антанти відбулося під умовою зречення від престолу короля Фрідріха-Карла [21, с. 140, 142-143, 150-151, 154]. В подальшому це поступово призвело до зміни форми правління в Фінляндії на республіканську [22, с. 125, 127].

Таким чином, результати Першої світової війни безпосередньо відбилися на розвитку російської контрреволюції. Поразка Німеччини в Першій

світовій війні автоматично означала поразку російської монархічної контрреволюції.

Отже, в Фінляндії, в Україні і на Дону монархічна контрреволюція в особі державних лідерів, колишніх генералів російської служби не суперечила принципу збереження національної державності, на відміну від Добровольчої армії з її гаслом "Єдина і неподільна Росія!". Відмінності між арміями нових держав полягали в тому, що офіцерство в Україні, на відміну від Фінляндії і Дону, в більшості своїй не розділяло переконань глави держави і навіть вороже було налаштоване стосовно самій держави.

Bondarenko D.Y.

NEW STATES AS BASES OF RUSSIAN MONARCHIST COUNTER-REVOLUTION IN 1918

New independent states, created as a result of the downfall of the Russian Empire (Kingdom of Finland, Ukrainian State (Hetmanate) and Grand Don Cossack Host) and led by monarchists, former Russian generals (baron Karl-Gustav von Mannerheim, Pavel Skoropadsky, Peter Krasnov), became the bases of the Russian monarchist counter-revolution. However, foreign policy situation around new states was changed after revolution and defeat of Germany in World War I. So, Russian monarchist counter-revolution lost its bases, and, in fact, came to the collapse.

Key words: Russian monarchist counter-revolution, restoration regimes in the former Russian Empire, Kingdom of Finland, Ukrainian State, Grand Don Cossack Host, Civil War in Russia, Russian counter-revolution, restoration.

Бондаренко Д.Я.

НОВЫЕ ГОСУДАРСТВА КАК БАЗЫ РОССИЙСКОЙ МОНАРХИЧЕСКОЙ КОНТРРЕВОЛЮЦИИ В 1918 ГОДУ

Создавшиеся в результате распада Российской Империи новые государства, а именно: Королевство Финляндия, Украинская Держава и Всевеликое Войско Донское, у руководства которыми стали монархисты, бывшие генералы российской армии (барон Карл-Густав-Эмиль фон Маннергейм, Павел Петрович Скоропадский, Петр Николаевич Краснов) стали базами российской монархической контрреволюции. Однако революция и поражение Германии в Первой мировой войне кардинальным образом изменили внешнеполитическую обстановку вокруг рассматриваемых новых государств, что привело российскую монархическую контрреволюцию к потере своей базы, и, фактически, к краху.

Ключевые слова: российская монархическая контрреволюция, реставрационные режимы в бывшей Российской Империи, Королевство Финляндия, Украинская Держава, Всевеликое Войско Донское, контрреволюция, реставрация.

Джерела і література

1. Авалов П. В борьбе с большевизмом. – Гамбург, 1925. – 540 с.
2. Валь Э.Г. фон. Война белых и красных в Финляндии в 1918 г. – Таллинн, 1936. – 94 с.
3. Валь Э.Г. фон. Значение и роль Украины в вопросе освобождения России от большевиков на основании опыта 1918-1920 гг. – Таллинн, 1937. – 72 с.
4. Венков А.В. Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. – М.: Вече, 2008. – 479 с.
5. Волков С.В. Трагедия русского офицерства. – М.: Центрполиграф, 2001. – 508 с.
6. Ганин А. "Незалежные" генштабисты. Статистика и мотивация // Родина. – 2009. – № 8. – С. 116-120.
7. Геруа А. Стихия Гражданской войны // Военная мысль в изгнании. Творчество русской военной эмиграции. – М.: Военный университет; Русский путь, 1999. – С.173-197.
8. Головин Н.Н. Российская контрреволюция в 1917-1918 гг. – Ч. III. – Кн. 6. – Таллинн, 1937. – 117 с.
9. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. Р-5881. Русский Заграничный Архив в Праге. – Оп. 2. – Д. 146. Посторонкин В.Н. "Украинизация" и система создания гетманом вооруженных сил на Юге России в 1917-1918 гг. (Эпоха "гетманщины" и "петлюровщины"). Исторический очерк. – Л. – 8-16.
10. Гражданов Ю.Д., Зимина В.Д. Союз орлов: Белое дело России и германская интервенция в 1917-1918 гг. – Волгоград: Издательство ВАГС, 1997. – 280 с.
11. Гофман М. фон. Война упущенных возможностей / пред. В. Гурко-Кряжина, пер. с нем. Б. Кулакова. – М.; Л., 1925. – 214 с.
12. Гуль Р. Киевская эпопея (ноябрь-декабрь 1918 г.) // Архив Русской революции – Т. 2. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – С. 59-86.
13. Деникин А.И. Очерки Русской Смуты. – Т. 4: Вооруженные Силы Юга России. – М.: Айрис Пресс, 2006. – 832 с.
14. Зайцов А.А. 1918: очерки истории Русской Гражданской войны. – М.: Кучково поле, 2006. – 367 с.
15. Зимина В.Д. Крах германофильской монархической контрреволюции на Юге России в годы Гражданской войны и интервенции. – Калинин, 1989. – 87 с.
16. Каклюгин К.П. Донской атаман П.Н. Краснов и его время // Донская летопись. – Вып. 3. – 1924. – С. 68-162.
17. Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское // Архив Русской революции. – В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 5. – С. 190-321.
18. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 36. – М.: Политиздат, 1981. – С. 327-345, 470-471, 491-513.
19. Лейхтенбергский Г.Н. Как началась "Южная армия" // Архив Русской революции. Издаваемый Гессеном. – В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 8. – С. 166-182.

20. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.). – М.: Госполитиздат, 1954. – 656 с.
21. Маннергейм К.-Г. Мемуары. – М.: Вагриус, 1999. – 510 с.
22. Мери В. Маннергейм – маршал Финляндии / Пер. со шведского А. Афиногеновой. – М.: Новое литературное обозрение, 1997. – 208 с.
23. Могиланский Н. Трагедия Украины (из пережитого в Киеве в 1918 году) // 1918 год на Украине / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии С. В. Волкова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2001. – С. 27-76.
24. Российский государственный архив социально-политической истории (далі РГАСПИ). – Ф. 71. Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Отдел истории КПСС (далі Ф. 71). – Оп. 35. Сектор истории Гражданской войны. Подготовительные материалы по изданию Истории гражданской войны в СССР (далі Оп. 35). – Д. 468. Реставрация буржуазно-помещичьего строя на Украине силами германских интервентов (апрель-ноябрь 1918). Раздел 3. – Л. – 1-173.
25. РГАСПИ. – Ф. 71. – Оп. 35. – Д. 474. Аннотация материалов из немецкой газеты "Кельнше Цайтунг" по вопросу о немецкой оккупации Украины. – Л. 3-32.
26. РГАСПИ. – Ф. 71. – Оп. 35. – Д. 475. Переводы материалов из немецких газет по вопросу оккупационного режима. – Л. – 61-179.
27. РГВА. – Ф. 40238. Особое отделение Военно-политического отдела при Верховном руководителе Добровольческой армии (далі – Ф. 40238). – Оп. 2. – Д. 3. Агентурные сводки Особого Отделения Военно-политического Отдела Добровольческой армии, рапорты и донесения агентов Военно-политического отдела. – Л. – 60-66.
28. РГВА. – Ф. 40238. – Оп. 2. – Д. 5. Агентурные сведения белогвардейцев о положении на Украине, политической обстановке в Ростове-на-Дону. – Л. – 1-18 об.
29. РГВА. – Ф. 40238. – Оп. 2. – Д. 6. Агентурные оперативные и разведывательные сводки, рапорты о положении на Дону и на Украине. – Л. – 1-88.
30. РГВА. – Ф. 40238. – Оп. 2. – Д. 34. Донесения агентов разведывательного бюро "Азбука" при Штабе Главнокомандующего ВСЮР о военно-политическом положении на Украине и военных силах Германии. – Л. – 1-27 об.
31. Россия и Украина. Из дневников Н. М. Могиланского и писем к нему П.П. Скоропадского 1919-1926 / Публикация А. Сергеева // Минувшее. – Вып. 14. – М.; СПб., 1993. – С. 253-274.
32. Скоропадський П.П. Спогади. – Київ; Філадельфія, 1995. – 493 с.
33. Скоропадський П.П. "Україна буде!". Из воспоминаний / Публикация А. Варлыго // Минувшее. – Вып. 17. – М.; СПб., 1994. – С. 7-115.
34. Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.) – Харків: Видавництво Університету внутрішніх справ, 2000. – 462 с.
35. Федюк В.П. Белые: антибольшевистское движение на Юге России. 1917-1918 гг. – М.: АИРО-XX, 1996. – 156 с.

36. Яневський Д. Проект "Україна" або Спроба Павла Скоропадського. – Харків: Фоліо, 2010. – 284 с.

Ботіка Т. С.

УДК 94(410):061.231-058.243:070(470+571)"1899/1914"

ДІЯЛЬНІСТЬ АНГЛІЙСЬКИХ ТРЕД-ЮНІОНІВ У ВИСВІТЛЕННІ РОСІЙСЬКИХ ЧАСОПИСІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті розглядаються повідомлення про тред-юніони в Англії, опубліковані на сторінках російських часописів. На підставі публікацій аналізується діяльність тред-юніонів у Великій Британії, розкриті їх характерні особливості.

Ключові слова: спілка, тред-юніони, суспільство, робітничий рух, страйк, працівники, страхування, публіцистика.

В кінці ХІХ-на початку ХХ ст. російське суспільство отримувало недостатньо інформації щодо англійських тред-юніонів. Незначний обсяг епізодичних відомостей про них присутній на сторінках російських часописів. Метою статті є висвітлення історичних особливостей тред-юніонів в Англії в оцінках часописів Російської імперії кінця ХІХ-початку ХХ ст. Для цього ставляться наступні дослідницькі завдання: проаналізувати динаміку висвітлення російськими часописами діяльності англійських тред-юніонів, а також виявити ставлення російської громадської думки щодо соціально-економічних проблем Великої Британії.

Разом з цим російська громадськість була ознайомлена з сутністю та діяльністю англійського профспілкового руху, що уособлювали тред-юніони. Велику роль в цьому відіграв російський переклад праці подружжя С. і Б. Уебб "Історія робітничого руху в Англії", що з'явилась у 1899 р. Сама книга вийшла в Англії у 1894 р. під назвою "The history of trade unionism". Зовсім невеликий відрізок часу між виданням та його перекладом вказує на значну актуальність даної теми для російських читачів. С. і Б. Уебб – англійські дослідники, спеціалісти з вивчення робітничого руху Англії кінця ХІХ-початку ХХ ст. Вони – представники англійської буржуазної інтелігенції. Історики мали доступ до архівів тред-юніонів, особисто приймали участь у конгресах і конференціях окремих спілок, організовували в себе вдома зустрічі з відомими діячами робітничого руху. Отже, вони були глибоко ознайомлені з багатьма сторонами історії тред-юніонізму. Дослідники зібрали значний фактичний матеріал і вперше представили систематизовану історію тред-юніонів. Саме С. і Б. Уебб зробили знач-

ний внесок у всю історіографію англійського робітничого руху [9, с. 7]. Періодизація англійського профспілкового руху, що здійснили дослідники, надовго збереглася в літературі подальших років у працях сучасників. На думку С. і Б. Уеббів, історія суспільного руху в Англії представляла собою частину загального політичного розвитку країни. Діяльність тред-юніонів розглядалася ними крізь призму політичних змін. Під поняттям "робітнича спілка" історики розуміли асоціацію найнятих працівників, яка створювалася з метою збереження або покращення відповідних умов праці [19, с. 2; 7].

У спільній праці дослідників "Історія робітничого руху в Англії" простежується складна еволюція тред-юніонів. Авторами виявлені конкретні хронологічні відрізки діяльності тред-юніонів. У зв'язку з цим історики характеризували кожний історичний період, наділяючи тред-юніони тими чи іншими особливостями. С. і Б. Уебби чітко виділяли, що до 1824 р., коли відбулася фактична легалізація тред-юніонів, історія профспілкового руху носила виключно репресивний характер. 1829-1842 рр. дослідники вважали революційним періодом. Вони зазначали, що впродовж цього часу тред-юніоністам не вдалося здійснити свої широкі наміри. 1843-1860 рр. автори назвали "новим типом" організації, який сприяв досягненню багатьох вимог робітників. Кінець XIX ст. С. і Б. Уебби визначали як час розквіту робітничих спілок, коли кількість членів тред-юніонів досягнула неймовірних до тих пір показників. Залучивши статистичні матеріали, вони відзначали, що наприкінці 1892 р. членами робітничих спілок Об'єднаного Королівства було 1.500.000 робітників. Це складало 4 % всього населення країни [19, с. 79; 124; 312].

Про зацікавленість у російському суспільстві до проблем робітничих об'єднань свідчить поява в Росії у 1903 р. перекладу праці німецького економіста Л. Brentano "Професійні організації робітників". В ній автор, описуючи розвиток професійного руху у країнах Європи, вагоме місце відвів Англії. Зокрема, ним подана історія виникнення англійських робітничих спілок. Центральне місце у книзі присвячено висвітленню законодавчих актів, які в кожний історичний період накладали свої характерні відбитки на розвиток соціальних зв'язків. Л. Brentano за багатьма позиціями продовжує С. і Б. Уеббів. Але, на відміну від англійських дослідників, Л. Brentano, здебільшого акцентував увагу на економічні перетворення англійського суспільства, що, на його думку, особливо впливали на діяльність тред-юніонів [1, с. 40]. Отже, він орієнтував читачів на економічні чинники. Для російського суспільства ця книга не могла не залишитися непомітною. Цими двома працями фактично вичерпувались відомості росіян щодо тред-юніонів в кінці XIX – на початку XX ст.

Інформація про англійські тред-юніони в Росії почала з'являтися під впливом революційних подій 1905-1907 рр., коли в умовах послаблення цензури в суспільну свідомість проникла необхідність створення товариств по захисту людей праці. Нові організації пролетаріату зайняли велику історичну смугу в російському робітничому русі. Найчастіше відомості про англійські тред-юніони подавалися на сторінках російських видань впродовж 1906-1907 рр. Такі публікації носили характер опосередкованих видань і не вміщували конкретних рекомендацій для російського суспільства. В подальші роки повідомлення про тред-юніони носили лише випадковий характер. Починаючи з 1912 р., кореспонденції про тред-юніони майже не зустрічаються.

Російські часописи кінця XIX-початку XX ст. були представлені "Русским вестником", "Вестником Европы", "Русским богатством", "Русской мыслью", "Московским еженедельником", "Миром Божьим" ("Современным миром") та іншими виданнями. Вони користувалися популярністю в широких колах суспільства та впливали на формування його зовнішньополітичних поглядів. Впродовж XIX-XX ст. російські часописи практично домінували у загальній системі публіцистики Росії. Для Російської імперії з її величезною територією та поганими шляхами спілкування цей тип періодичних видань був важливим постачальником інформації. Вони поєднували літературний збірник, політичну газету та сучасну енциклопедію [14, с. 92-93].

На сторінках російських часописів кінця XIX-початку XX ст. інформації щодо англійських тред-юніонів подано мало. Кореспонденції про них знайдені буквально в декількох статтях. Здебільшого такі статті не торкалися конкретних особливостей розвитку тред-юніонів, а несли в собі окремі відомості. Серед усіх течій російської суспільної думки консервативними виданнями про тред-юніони не сказано зовсім. Діяльність англійських робітничих спілок висвітлена представниками радикальних і ліберальних журналів.

Журналіст "Современного мира" К. Надев в своїй статті, опублікованій у 1907 р., назвав тред-юніони найстарішими в світі професійними робітничими спілками [16, с. 76]. Діяльність тред-юніонів автор розглядав крізь призму питань безробіття в країні. Відповідно до цього, він виділив дві характерні риси, притаманних англійським тред-юніонам. По-перше, вони ставили своїм головним завданням допомагати робітникам у випадку безробіття. Тред-юніони також надавали пільги працівникам, що постраждали внаслідок нещасних випадків та в період тимчасової непрацездатності. На думку автора статті, ідея про страхування безробітних у професійних спілках отримала найбільше розповсюдження в Англії. Кореспондент та-

кож зазначив, що подібну тактику пізніше підхопила Німеччина. По-друге, тред-юніони виступали в якості організацій, що відстоювали права своїх членів під час переговорів з підприємцями. Цим журналіст пояснював їх ефективність та неабиякий рівень сконцентрованості [16, с. 73].

Таким чином, К. Надєв розглядав англійські тред-юніони як єдиний засіб для боротьби з бідністю та безробіттям, що на початку XX ст. стало одним з найбільш помітних явищ у соціальному житті Росії. Таку систему російський журналіст вважав одним з найважливіших завдань тогочасного суспільно-політичного устрою Великої Британії.

Ще одна не менш інформативна публікація про тред-юніони з'явилася на сторінках "Мира Божьего" у 1906 р. В ній анонімний спостерігач іноземного огляду намагався вирахувати численність тред-юніонів в Англії. Для цього він використав статистичні дані, наведені з доповіді члена британського парламенту Ф. Бурдетта про тред-юніонізм. Для аналізу оглядачем часопису був розглянутий відрізок часу з 1895 по 1904 рр. включно. В результаті автор засвідчив, що загальна кількість робітничих спілок в кінці 1904 р. досягла 1.148, яка налічувала 1.866.705 членів. Автор встановив, що впродовж 1902-1904 рр., під час кризи безробіття, в Англії простежувалася тенденція до скорочення організацій тред-юніонів та відповідно кількості їх членів. Але в цілому робітничі спілки з кожним роком збільшувались, про що свідчать відомості, наведені в огляді, автор якого зазначив, що у 1904 р. загальна кількість тред-юніоністів була значно більшою, ніж у 1899 р. [7, с. 45]. Спостерігач також торкнувся фінансової сторони об'єднань тред-юніонів. На його думку, найбільші їх витрати полягали в організації та підтримці страйків на користь безробітних.

Діяльність тред-юніонів висвітлена у деяких інших статтях, опублікованих на сторінках російських журналів. Це в основному кореспонденції, присвячені історії робітничого руху Великої Британії. У 1908 р. "Русская мысль" надрукувала редакційну статтю Г. Швіттау, в якій писалось про постійні конфлікти, що виникали між працедавцями та робітниками. Визначалась також загрозлива роль подібних суперечок у загальній структурі соціальних відносин [20, с. 29]. Страйковий рух у Великій Британії в російських часописах отримав важливого значення. Російська громадськість після революційних подій 1905-1907 рр. мала чітке уявлення про те, що страйками та іншими формами тиску на капітал робітники вимушували власників до відповідних поступок.

Про організацію конфліктів та страйків писав ліберальний російський журнал "Вестник Европы". На сторінках цього видання журналісти неодноразово вказували на вкрай важке становище трудівників, а також

страйки, що час від часу проходили на вулицях Лондона, Ланкашира та інших міст і містечок Великої Британії. У 1912 р. в іноземному огляді повідомлялося про страйковий рух в Англії. В статті мова йшла про розв'язання конкретного конфлікту між власниками та робітниками вугільної промисловості, під час якого останні потребували більш значної платні за свою працю [6, с. 383-384].

В статті М. Бруна у "Московском еженедельнике" за 1906 р. подані відомості про розвиток профспілкового руху не лише в країнах Європи, але й в Росії [2, с. 34]. Часопис зосередив увагу на робітничих суперечках в Англії. "Московский еженедельник" також звертався до англійського досвіду в організації страйків, підкреслював їх неабияке розповсюдження [15, с. 61]. Незважаючи на те, що М. Бруном здійснена спроба звернутися до англійського зразка, в статті не подані конкретні вказівки щодо доведення страйків до російської свідомості.

Отже, російські читачі на основі даних повідомлень могли скласти чітке уявлення про англійські тред-юніони. Фактично, ця фрагментарна інформація закривала ту прогалину про тред-юніони, що існувала до цього часу в Росії. Журналістів приваблював своєрідний, несхожий на російський, спосіб організації робітничого класу в Англії. Кореспонденти журналів, описуючи тред-юніони, в основному зосереджували увагу на складному соціально-економічному становищі, в якому опинилася Велика Британія на межі століть. З'ясовуючи місце тред-юніонів у соціальній структурі Великої Британії, автори мимоволі зосереджували увагу на економічних змінах, які зазнала країна в кінці XIX-на початку XX ст. В результаті цього журналісти визначали діяльність тред-юніонів в стані занепаду економічного розвитку Англії. Соціальна сфера та відповідно питання щодо тред-юніонів залишалася на другому плані. Про це свідчить незначна кількість повідомлень, присутніх у часописах. Майже всі видання, незважаючи на різноманітність поглядів, писали про те, що в зазначений період новоявлені претенденти на світове домінування – Німеччина та Сполучені Штати – виступили конкурентами британського індустріального, комерційного, імперського та морського лідерства у світі. Саме кінець XIX-початок XX ст. – час серйозних перетворень в історії Англії. Як повідомлялося в іноземному огляді "Русского вестника" за 1901 р., Велика Британія повільними кроками йшла до свого банкрутства [17, с. 243]. Характеризуючи тогочасний світовий розвиток, кореспондент "Русской мысли" М. Лежнев писав, як Англія на початку XX ст. поступилася своїм привілейованим становищем, обмінялася місцями з іншими країнами на всесвітньому ринку. В Англії почав простежуватися глибокий соціальний процес: країна стала ареною важливих протиріч між працею та капіталом [12, с. 58].

Простежуючи зв'язок між матеріалами російських часописів та оцінками радянських дослідників, можна встановити, що останні достатньо повно розкривали діяльність профспілкового руху у Великій Британії. Але більшість авторів інтерпретували соціальні зрушення всередині англійського суспільства з позицій ленінізму та практики комуністичної партії РС. Висвітлюючи широке коло соціальних питань, вони, на відміну від матеріалів преси, здебільшого робили акцент на імперіалістичних змінах, залишаючи тред-юніонам місце своєрідного стримувального чинника у боротьбі політичних сил.

Характерно, що більшість істориків порушували приблизно ті самі питання, що й російські журналісти кінця XIX-початку XX ст. Але радянські дослідники не використовували матеріали, представлені на сторінках російських журналів. Так, майже всі автори підйом робітничого та профспілкового руху в Англії пов'язували з російською революцією 1905-1907 рр. Радянськими авторами зазначалося, що ця революція вплинула на робітничий рух інших європейських країн. Але, на відміну від Німеччини та Австро-Угорщини, профспілковий рух в Англії в цей час носив економічний характер [8, с. 106-107]. М. Матковський відзначав, що під впливом російської революції в Англії посилилися тенденція до збільшення економічних страйків. Впродовж 1906 – 1910 рр. були проведені страйки вуглекопів, працівників суднобудівної та бавовняної галузей, залізничників. Завоювання робітників, здійснені в результаті страйків, історик вважав значними перемогами англійського профспілкового руху, а також і відповідно робітничого класу [13, с. 27].

Більшість авторів, характеризуючи цей етап розвитку тред-юніонів, ввели поняття "нового тред-юніонізму". До цієї точки зору схилялися у 50-70 рр. М. Галкін [4, с. 14], М. Єрофеев [5, с. 123], Л. Туполева [18, с. 230] та інші дослідники. Вони відзначали, що в умовах підйому робітничого руху в кінці 80- на початку 90-х рр. XIX ст. в Англії виникли нові тред-юніони (New Trade Unions). Раніше існуючі профспілки базувалися на вузькопрофесійному цеховому принципі, тобто об'єднували робітників лише однієї професії. Нові профспілки стали будуватися за виробничою або галузевою ознакою. До їх складу почали входити робітники різних професій та виробництв, що належали до однієї галузі. Нові тред-юніони вели енергійну боротьбу за покращення умов праці для робітників, вимагали встановлення восьмигодинного робітничого дня, гарантованого мінімуму заробітної платні, а також відміни понаднормової праці. Вирішальна роль у цьому процесі належала некваліфікованим робітникам, які до цього часу не були охоплені профспілковим рухом. Нові тред-юніони

сприяли залученню до масових дій широкі кола робітників. Вони також розвили тенденції до укрупнення тред-юніонів, перетворення їх в організації національного масштабу. Поступово нові принципи членства стали загальноприйнятими, і вже на початку XX ст. різниця між новими тред-юніонами та старими багато в чому стерлася й вважалася формальною.

Радянська історіографія багато уваги приділяла впливу соціалістичних ідей, які принциповим чином відбилися на англійському робітничому та профспілковому русі. В. Куніна неодноразово вказувала на вплив соціалістичної ідеології в Англії [11, с. 12]. Окрема частина монографії В. Віноградова присвячена розвитку соціалізму в Англії. Профспілки дослідником розглядалися у контексті відношення до них соціалістичних сил [3, с. 10].

Л. Кертман, вивчаючи проблему єдності англійського робітничого руху, висвітлює позиції щодо боротьби течій в ньому. Для кінця XIX-початку XX ст. характерними вважалися революційний і реформістський напрямки профспілкового руху. Дослідником визначені об'єктивні причини цієї розбіжності. Особливо детально Л. Кертман повідомляв про страйковий рух, який, на думку автора, вніс певне пожвавлення у лави тред-юніонів [10, с. 268-269].

Таким чином, порівняння матеріалів російських часописів з роботами радянських істориків свідчить про близькість думок обох сторін. І російська преса, і сучасні дослідження в цій сфері торкаються значного комплексу економічних і політичних питань, які відстоювали тред-юніони. Проте, на відміну від англійських публікацій, російськими журналістами висвітлені не всі аспекти діяльності тред-юніонів. На сторінках преси майже не розглянута історія тред-юніонів. Поверхнево показана взаємодія та зв'язок тред-юніонів з іншими організаціями Великої Британії кінця XIX-початку XX ст. Крім того, публікації носять несистемний характер, що вочевидь вказує на недоліки відомостей та джерел, а також ідейні принципи, яких дотримувались видання. Тому для більш повного уявлення були залучені матеріали історіографічних видань.

Беручи до уваги те, що відомості щодо тред-юніонів вичерпуються декількома статтями, аналіз матеріалів характеризує високий рівень уваги російських часописів до основних проблем соціально-економічного розвитку Великої Британії. У багатьох кореспонденціях журналістами порушувалися серйозні проблеми внутрішньополітичного життя країни. Публікації вміщують як критичні, так і позитивні оцінки подій, пов'язаних зі змінами у соціальній сфері. Отже, звернення російських часописів кінця XIX-початку XX ст. до соціально-економічної історії Великої Британії представляє глибоке наукове та практичне значення.

Botica T. S.

**THE ACTIVITIES OF THE BRITISH TRADE UNIONS
IN REFLECTING OF RUSSIAN MAGAZINES AT THE END
OF THE 19TH AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

Reports of the trade unions in England are investigated in the article published on the pages of Russian magazines. On the basis of the publications the activities of trade unions in Great Britain are analyzed and revealed their special characteristics.

Key words: union, trade unions, society, working movement, strike, workers, insurance, publicism.

Ботика Т. С.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АНГЛИЙСКИХ ТРЕД-ЮНИОНОВ
В ОСВЕЩЕНИИ РОССИЙСКИХ ЖУРНАЛОВ
КОНЦА XIX-НАЧАЛА XX ВВ.**

В статье рассматриваются сообщения о тред-юнионах в Англии, опубликованные на страницах российских журналов. На основании публикаций анализируется деятельность тред-юнионов в Великобритании, раскрыты их характерные особенности.

Ключевые слова: союз, тред-юнионы, общество, рабочее движение, забастовка, сотрудники, страхование, публицистика.

Джерела та література

1. Брентано Л. Профессиональные организации рабочих. – СПб, 1903. – 57 с.
2. Брун М. Стачки рабочих и палаты труда // Московский еженедельник. – № 15. – 1906. – С. 33-39
3. Виноградов В.Н. У истоков лейбористской партии (1899-1900). – М., 1965. – 446 с.
4. Галкин Н.С. Англия в 1870-1914 гг. – М., 1952. – 28 с.
5. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии 1815-1917 гг. – М., 1959. – 263 с.
6. Иностранное обозрение. Грандиозная забастовка в Англии // Вестник Европы. – № 3. – 1912. – С. 383-385
7. Иностранное обозрение. Статистика тред-юнионов // Мир Божий. – № 4. – 1906. – С. 45-46
8. История профсоюзного движения за рубежом. Конец XVIII в. – 1945 г. – М., 1990. – 320 с.
9. Кертман Л.Е. Борьба течений в английском рабочем и социалистическом движении в конце XIX – начале XX вв. – М., 1962. – 110 с.
10. Кертман Л.Е. География, история и культура Англии. – М., 1979. – С. 268-386 с.

11. Кунина В. *Рабочее движение в Англии в период начавшегося упадка капитализма и утверждения империализма (1871-1914 гг.)*. – М., 1956. – 42 с.
12. Лежнев М. *Промышленный кризис как фактор социальной революции* // *Русская мысль*. – № 8. – 1908. – С. 40-61
13. Матковский Н.В. *Краткий очерк профсоюзного движения в Англии*. – М., 1954. – 139 с.
14. Махонина С.Я. *Русская дореволюционная печать (1905-1914)*. – М., 1991. – 208 с.
15. М.Ш. *Рабочее движение* // *Московский еженедельник*. – № 21. – 1906. – С. 60-61
16. Надев К. *Безработица и профессиональные рабочие союзы на Западе* // *Современный мир*. – № 1. – 1907. – С. 73-89
17. *Новости иностранной литературы. Экономический упадок Англии* // *Русский вестник*. – № 7. – 1901. – С. 242-244
18. Туполева Л.Ф. *Социалистическое движение в Англии в 80-е гг. XIX века*. – М., 1973. – 263 с.
19. Уэбб С. и Б. *История рабочего движения в Англии*. – СПб, 1899. – 363 с.
20. Швиттау Г. *Организации работодателей в их отношениях с организованными рабочими* // *Русская мысль*. – № 11. – 1908. – С. 29-49

Демченко О.П.

УДК 94(410):327.5(477.74)"1918"

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ СПЕЦІАЛІСТІВ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В ОДЕСІ У ЛИСТОПАДІ-ГРУДНІ 1918 Р.

Аналізується діяльність військових спеціалістів Великобританії в Одесі у листопаді-грудні 1918 р. На основі ряду матеріалів з'ясовується позиція Великобританії по відношенню до антибільшовицького руху на півдні колишньої Російської імперії і зокрема в Одесі після закінчення Першої світової війни.

Ключові слова: військові спеціалісти, військово-морське відомство, зони дії, антибільшовицький рух, військово-морський флот Великобританії на Чорному морі.

Одним із малодосліджених питань історії громадянської війни, що розгорнулася на просторах колишньої Російської імперії у 1918-1921 рр. є роль військових спеціалістів Великобританії в Одесі наприкінці 1918 р. В радянській історіографії у зв'язку з тим, що панівне положення у Північному Причорномор'ї серед військових підрозділів країн Антанти займала Франція, основна увага приділялася вивченню значення втручання останньої у справи даного регіону. Роль Великобританії ж в Одесі у зазна-

чений період обмежувалась згадкою прибуття сюди англійського міноносця "Бівер" та крейсера "Скірмішер" наприкінці листопада 1918 р. [1, с.65-66; 9, с.74; 42, с.112-113; 44, с.7; 46, с.37] та ще двох англійських міноносців у грудні того ж року [40, с.46; 42, с.115]. У західній англійській історіографії дане питання так само, як і в радянській, не стало об'єктом ґрунтовного вивчення. Побіжним чином роль військових представників Великобританії в Одесі протягом осені-весни 1918-1919 рр. згадується у працях американських істориків Дж. Бредлі [48] і Дж.А. Брінклея [49], англійських Дж. Ейнсворта [47] і М. Кеттл [52], і польського К. Лазарські [53].

Політиці провідних країн Антанти по відношенню до громадянської війни 1918-1921 рр., що розгорнулась на просторах колишньої Російської імперії, присвячена низка праць українських істориків – Н.Д. Городньої, Ю.Л. Довгана, О.С. Кучика та інших [3; 8; 10]. Головна увага у даних роботах приділяється вивченню загальної позиції Великобританії, Франції та США по відношенню до України у цілому. Висвітленню перебігу подій громадянської війни безпосередньо в Одесі присвячена робота історика-краєзнавця І.М. Шкляєва [45].

Стосовно джерельної бази, у якій засвідчується роль військових спеціалістів Великобританії протягом листопада-грудня 1918 р. в Одесі, то вона складається з архівних матеріалів, опублікованих документів і матеріалів, парламентських дебатів, мемуарної літератури та преси. У зв'язку з тим, що французьке військове командування вивезло більшість документів [6, арк. 1], що свідчили про діяльність країн Антанти у даному регіоні, у Державному архіві Одеської області вдалось знайти виписки із газети "Одесский листок" [5] та неопубліковані спогади радянського підпільника Школи [7], в яких згадується прибуття англійських військових суден. Певна інформація з приводу зазначеного питання міститься у збірниках, опублікованих документів і матеріалів – як радянських [2], так і західних, у тому числі Держдепартаменту США [54] та міністерства закордонних справ Великобританії [50; 51].

Важливе джерело у визначенні ролі військових представників Великобританії в Одесі складають мемуари російських і зарубіжних державних та політичних діячів, таких як В.І. Гурко [4], М.С. Маргулієс [12], князь Є.М. Трубецький [41], Д. Ллойд Джордж [11], У. Черчилль [43]. Їх об'єднує ґрунтовність викладу фактичного матеріалу, наявність узагальнюючих оцінок авторів і, водночас, упередженість.

Суттєвим доповненням до вищезгаданих джерел є тогочасна одеська небільшовицька преса, а саме газети "Одесские новости" та "Одесский

листок", в яких міститься чималий матеріал про діяльність дипломатичних та військових представників країн Антанти в Одесі. Завдяки своїй політичній спрямованості згадані вище періодичні видання довгий час зберігались у колишніх радянських спецфондах. Недоліком даних газет, є те, що їх автори та редакція не приховували великих надій на порятунок Росії, та Одеси зокрема, від більшовизму Францією і Великобританією. Виходячи з цього положення, вони були схильні до перебільшення значення країн Антанти у даному регіоні. Аналіз тогочасної небільшовицької місцевої преси дає можливість глибше простежити роль військових спеціалістів Великобританії в Одесі у листопаді-грудні 1918 р.

Під кінець 1918 р. Великобританія не представляла для себе можливим відправку значних військових сил в Одесу і обмежувалась лише матеріальною підтримкою Добровольчої армії [48, р.132-136; 49, р.75-76]. Це було пов'язано рядом суттєвих причин. Відповідно до меморандуму 10(23) грудня 1917 р. між Англією і Францією було укладено секретну угоду, підписану Ж. Клемансо і Р. Сесілем про розподіл Росії на англійську і французьку "зони дії". До англійської зони увійшли Дон, Кубань, Кавказ, Середня Азія і північна частина європейської території Росії; у французьку – Україна, Крим, Одеса та Бессарабія [51, р.369-370]. Головна увага Великобританії на той час була спрямована на Кавказ та Закавказзя [49, р.90].

Вагомий вплив на позицію англійського уряду стосовно відправлення військ у Росію і в Одесу зокрема чинив робітничий рух у середині країни. "Організовані робітники з певною симпатією реагували на прихід до влади пролетаріату у Росії і пристрасно бажали змін всюди, особливо зміни панівного класу. Ці настрої, що посилювались щирою відразою до всілякої нової війни, були настільки сильні, що, якби ми призупинили демобілізацію і почали перекидати війська з Франції в Одесу або Архангельськ, спалахнув би заколот", – згадував прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж [11, с.277]. Також британський прем'єр був переконаний, що "наші іноземці на російську землю викличе хвилю обурення і приведе до піднесення патріотичних почуттів. Патріотизм, таким чином, – стверджував Д. Ллойд Джордж, – прийшов би на допомогу більшовизмові" [11, с.278]. Схожої точки зору дотримувався військовий міністр Великобританії У. Черчилль. "Французів чекала трагічна доля у районах, призначених для військових дій", – пригадував він [43, с.105]. Все це, однак, не завадило британським урядовцям відправляти військових спеціалістів на допомогу антибільшовицькому рухові в Одесі протягом осені-весни 1918-1919 рр.

Наприкінці 1918 р. Одеса була переповнена чутками, що з дня на день в одеський порт прибуде військово-морський флот Великобританії. Так, в газеті "Одесский листок" за 7 листопада 1918 р. були надруковані спогади однієї з впливових осіб міста, що побажала зостатись невідомою, в яких згадувалось наступне: "Пізно в ночі я зателефонував тоді консулу Великобританії Дж.П. Багге і запитав його, що він знає про англійський флот, який наближається до злочасних берегів Одеси. Консул дослівно відповів так: Це сон буржуя у зимову ніч. Зараз немає міністра Дж.П. Багге у якого можна було б запитати, чи далеко чи вже близько, гордий британський флот, але усе ж віриться, що нинішні очікування – це не сон буржуя в осінню ніч" [24, с.2].

В "Одесских новостях" за 10 листопада 1918 р. спростовувалось повідомлення, надруковане у київській газеті "Нова Рада", про те, що 7 листопада 1918 р. до Одеси підійшов англійський крейсер, який подав місту сигнал 6-ма гарматними пострілами, і що із нього на берег зійшла місія країн Антанти, яка в екіпажі поїхала у місто. "Таким чином, "легкий крейсер", – писалось у даному номері "Одесских новостей", – який з години на годину очікувала одна з одеських газет, перетворився вже у фантазії якогось інженера-очевидця у не підлягаючий сумніву факту. І хто з киян тепер повірить, що англійці ще не прибули на українську землю?" [13, с.3].

З приводу настроїв в Одесі відносно прибуття військових підрозділів Антанти в Одеський порт, білогвардієць князь Є.М. Трубецький у своїх спогадах писав, що всі заможні кола, які зібралась на той час в Одесі, мріяли "про пришествя варягів у будь-якому вигляді; все рівно, в якій військовій формі, аби варяги навели порядок... Ох, якби хоч англійці пришили, – говорили одні. – Адже краще панування чужоземців, ніж власний більшовизм" [41, с.169].

Рішення про введення військових підрозділів Антанти на південні території колишньої Російської імперії, і зокрема в Одесу, було прийнято у листопаді 1918 р. на прохання представників різних легітимних (небільшовицьких) російських органів влади на спеціальній нараді у румунському місті Ясси [54, р.700]. Офіційний привід прибуття союзної ескадри у Північне Причорномор'я був виражений у відозві до місцевого населення, підписаній представниками Великобританії – сером Невілом, Франції – Неленом, США – Гірсом, Румунії – Грінеску, Японії – Гаяні та Добровольчої армії – Жилінським [14, с.2]. "Цим доводиться до відома жителів Півдня, – писалось у відозві, – що ми прибули на територію Росії для встановлення порядку і для визволення її від узурпаторів – більшовиків, а тому дані, які розповсюджуються провокаторами-більшовиками, про те, що союзні

війська, прийшовши на південь Росії, нібито вибиватимуть звідти німців, брехливі" [14, с.2].

Не дивлячись на рішення Ясської конференції, союзники не поспішали відправляти свої війська на південь колишньої Російської імперії. Так, 19 листопада 1918 р., товариш морського міністра Української Держави гетьмана Павла Скоропадського адмірал М.Л. Максимов звернувся по телеграфу до англійського флоту з побажанням як змога скорішого прибуття його в Одесу [25, с.3]. Відповідь на запит, однак не надійшла [25, с.3]. Затримка союзників пояснювалась траленням мін у Босфорі і Дарданеллах [1, с.67; 25, с.3].

26 листопада 1918 р., приблизно о 2-й годині дня в одеський порт прибуло перше військове судно Антанти – англійський міноносець "Бівер" з генералом К.Р. Баллардом на борту [1, с.65; 2, с.131; 9, с.74; 15, с.2; 27, с.2; 44, с.7; 46, с.37]. Міноносець пришвартувався у Платонівського молу. Зустрічати гостей прибули морський міністр Української Держави А.Г. Покровський, представник Ради Міністрів Української Держави генерал Г.О. Раух, начальник порту В.А. Піні, градоначальник М.М. Богданович, інспектор Державної Варти С.О. Горностаєв, французький консул Е. Енно і представники Добровольчої армії – адмірал Д.В. Ненюков і полковник І.О. Ільїн, чини військово-морського відомства та інші [15, с.2; 27, с.2]. Біля міноносця була виставлена почесна варта із офіцерських чинів Добровольчої армії.

Після обміну привітаннями генерал К.Р. Баллард попрощався з представниками уряду гетьмана П. Скоропадського і запросив до себе у кают-компанію французького консула Е. Енно і представників Добровольчої армії – адмірала Д.В. Ненюкова і полковника І.О. Ільїна для наради з ряду питань. Він повідомив, що приймав участь у Ясській конференції, і його прибуття в Одесу було одним із результатів даної конференції. Спочатку генерал К.Р. Баллард відправився до Галацу, а звідти на англійському міноносці прибув в Одесу [54, р.702-706]. Також він повідомив, що в одеський порт з дня на день прибуде англо-французька ескадра з транспортною флотилією і десантом до 100 тисяч військ, які будуть відправлені у різні частини України [15, с.2].

По закінченні наради з французьким консулом і представниками Добровольчої армії на міноносець "Бівер" прибула делегація від демократичного самоврядування в особі виконуючого справи міського голови О.А. Ярошевича, члена управи Шрейдера і гласного М.В. Брайкевича. Після обміну привітаннями генерал К.Р. Баллард заявив, що радий бачити перед собою представників міського самоврядування, послугами яко-

го у разі необхідності охоче скористається. Також, підкреслюючи свою особисту увагу до представників міста, він супроводив їх на берег до автомобіля [15, с.2].

Генерал К.Р. Баллард уважно цікавився подіями у Росії, непогано володів російською мовою і відігравав помітну роль на Ясській конференції [4, с.51; 12, с.35]. Остання посаду, яку він займав, була посада військового аташе у Румунії. До цього часу з початку війни генерал К.Р. Баллард приймав участь у боях на західному фронті, а згодом – в експедиційній армії у Салоніках. Під час війни отримав важке поранення, що позбавило його можливості приймати подальшу участь в активних операціях.

К.Р. Баллард був рішучим прихильником антибільшовицького руху і активно виступав за його військову підтримку Великобританією. "Я вважаю, що англійські війська, безумовно, зможуть прийняти участь (у боротьбі з більшовиками – *О.Д.*). Наявність значних наших сил в експедиційних арміях Салонікського і Месопотамського фронтів, в умовах вільного проходження через Дарданелли дозволить нам провести десантні операції", – заявляв він під час інтерв'ю кореспонденту газети "Одесские новости" Ю. Біскупському [16, с.3]. Генерал К.Р. Баллард розраховував на швидку перемогу над більшовизмом, особливе місце у цьому він відводив півдню Росії. "У зв'язку зі спеціальними кліматичними умовами, можливо, що південь стане центром тих операцій, які, розширюючись, повинні розвинути у центральній Росії. Взагалі я схильний думати, що дисциплінованими, добре озброєними військовими силами шляхом коротких і сильних ударів вдасться покінчити з більшовиками у короткий термін", – стверджував К.Р. Баллард [16, с.3]. З приводу повільності у просуванні військ Антанти для операцій у Росії він заявляв, що суспільна думка Англії не знала з повнотою та ясністю, чого саме хоче російський народ і суспільство. "Тепер залишається подолати лише технічні ускладнення, тому що, за моїм переконанням, наше керівництво прийме рішення, щоб надати усіляку допомогу для відновлення Росії", – запевняв К.Р. Баллард [16, с.3].

Під час свого перебування в Одесі генерал К.Р. Баллард спрямував свою увагу головним чином на з'ясування ситуації, що склалась у місті після повалення монархії у Росії. Особливо його інтересували переговори між представниками місцевої адміністрації і робітничими організаціями. 27 листопада 1918 р. він і командир англійського міноносця "Бівер" здійснили візити офіційним представникам влади і французькому консулу Е. Енно, з яким провели бесіду по ряду місцевих питань [16, с.3]. 28 листопада 1918 р. генерал К.Р. Баллард відвідав морського міністра, адмірала А.Г. Покровського і представника Ради міністрів Української Держави

Г.О. Рауха, разом з яким провів переговори по прямому дроту з Києвом, а також з Яссами і Севастополем [28, с.3].

30 листопада 1918 р. він прийняв участь у нараді у військово-промислового комітеті судновласників з англійськими й французькими офіцерами з приводу питання розквартирування прибуваючих військ союзників, а також необхідного для них продовольства [2, с.131; 29, с.3;]. З приводу даного питання К.Р. Баллардом та іншими представниками англійського командування була підкреслена бажаність негайного відновлення торгівельних зв'язків між чорноморськими та англійськими портами. Дана позиція підкріплювалась тим, що в Англії на той момент знаходився ряд товарів, на які в Україні виникла гостра необхідність [17, с.2]. К.Р. Баллард пробув в Одесі до 6 грудня 1918 р., звідси він відправився у Галац на нараду дипломатичних представників [31, с.6].

Починаючи з кінця листопада 1918 р. [7, арк.1], до евакуації військ Антанти з Одеси 4 квітня 1919 р. в одеський порт регулярно заходили військово-морські та транспортні судна Великобританії. Так, 27 листопада 1918 р., в Одесу один за одним увійшли два англійських міноносця – "№ 89" [16, с.3] та "Нереїда" [27, с.2; 42, с.113]. 29 листопада 1918 р. вранці на горизонті з'явився британський трьохтрубний, однопалубний крейсер 2-го рангу з мінними апаратами під назвою "Скірмішер" [1, с.66; 2, с.132; 9, с.74; 17, с.2; 29, с.3; 42, с.113]. О 12 годині дня він пристав до Платонівського молу. Першим на палубі "Скірмішера" з'явився англійський генерал К.Р. Баллард, який провів нараду з командиром крейсера, пов'язану з прибуттям військових суден в Одесу. Потім піднялись представники порту та адміністрації, які щиро привітали капітана та екіпаж судна [17, с.2; 29, с.3]. Крейсер "Скірмішер" належав до типу легких крейсерів, так званих "Скаутів". Його тоннаж був близько 4 тис. тонн, а команда складалась із 350 чоловік. Крейсер прибув в Одесу зі Стамбулу [29, с.3]. 4 грудня 1918 р. британський флот в Одесі нараховував один мінний крейсер "Скірмішер" і шість міноносців: "№ 08", "№ 29" [18, с.6], "№ 51", "№ 89" [30, с.2], "Бівер" [31, с.6; 42, с.115] і "Сенатор" [18, с.6].

Більшість антибільшовицьких політиків покладала великі надії на прихід західних союзників на Південь Росії, і зокрема в Одесу, називаючи це актом історичного значення. Самі ж союзники не надавали цьому такого великого значення [53, р.118]. У зв'язку з важливістю прибуття англійських суден в Одесу, місцеве самоврядування приймали усі міри по їх забезпеченню і у першу чергу – нафтою та мазутом. Так, наприклад, міноносець "Бівер", на якому прибув в Одесу генерал К.Р. Баллард, був переведений з Платонівського молу у нафтову гавань для завантаження

нафти [17, с.2; 29, с.3]. А, 28 листопада 1918 р., у зв'язку з вимогою представників англійських суден забезпечити їх мазутом, градоначальством були прийняті негайні міри по його видачі [28, с.3].

На честь англійських офіцерів неодноразово влаштовувались банкети [16, с.3; 30, с.2]. Місцева небільшовицька преса була переповнена привітаннями на честь прибуття в Одесу військових та дипломатичних представників Великобританії. "На допомогу російському народові прийшов народ англійський. Нашому місту судилося побачити біля своїх берегів побідоносний англійський флот. І на цій зустрічі Великій Британії свій радісний привіт шле майбутня велика Росія", – писалось у передовиці газети "Одесский листок" за 22 грудня 1918 р. [37, с.1].

Окрім заможних кіл та місцевого самоврядування, прибуття в Одесу англійських міноносців було радісно зустрінуто адміністрацією Новоросійського університету. "Рада одеського університету, яка ніколи не втрачала надію на кінцеву перемогу союзників Росії, шле у нашій особі свої щирі привітання англійському народу. Російська культура у своєму історичному рості багато почерпнула із англійської літератури і науки, і тепер Англія разом з союзниками йде зі зброєю у руках на порятунок Росії від приниження і розпаду. Ця остання заслуга ніколи не буде забута. Нехай вічно кріпне союз Англії і Росії для їх взаємного блага", – писалось у привітанні Ради Новоросійського університету прем'єр-міністру Великобританії [38, с.3].

5 грудня 1918 р. о 9-й годині ранку до одеських берегів підійшов англійський дредноут "Супербе", на якому прибув командуючий усіма союзними морськими силами на Чорному морі англійський адмірал С. Кальторп. На судно з'явилися представники морського керівництва, що привітали адмірала та його екіпаж з прибуттям в Одесу [32, с.4]. Дредноут "Супербе" мав водозаміщення 18900 тон. Був побудований у 1907 р., плавав під адміральським прапором. Команда "Супербе" складалась приблизно із 900 чоловік. Дредноут мав крупну артилерію, одних лише далекобійних 12-дюймових гармат на ньому було – 8 [18, с.2]. У цей же день разом з "Супербе" в Одеський порт прибув англійський крейсер "Першнер" [19, с.1].

Прибуття адмірала С. Кальторпа в Одесу було пов'язано з бажанням країн Антанти отримати більш точну інформацію про ситуацію на півдні колишньої Російської імперії у зв'язку із суперечливістю тих оцінок, які були дані їм представниками різних політичних течій. Для цього він відвідав представників місцевої вищої адміністрації та представника Ради міністрів Української Держави генерала Г.О. Рауха. З останнім адмірал

С. Кальторп провів півторагодинну розмову, під час якої було детально розглянуто питання про петлюрівський рух, який був представлений йому як більшовицький [35, с.3].

6 грудня 1918 р. вранці С. Кальторп прийняв делегацію від місцевих торгівельно-промислових організацій: таких як комітет з'їздів судновласників, товариство промисловців півдня Росії, союз власників торгівельних підприємств, англійська торгівельна палата, італійська торгівельна палата, купецька управа, млинарське бюро та інші [19, с.1]. Після обміну привітаннями він заявив російській делегації, що союзники прийшли на допомогу Росії у справі встановлення порядку і спокою. Для цього вони у першу чергу мали зайняти усі порти Чорного моря і підтримувати там повний порядок, і не допускати жодного порушення спокою. "Лишень позавчора я отримав повідомлення з Миколаєва, – заявляв адмірал С. Кальторп, – що там не зовсім спокійно, і я негайно відрядив туди два англійських і один французький міноносці, які вже учора прибули туди і нині там царить порядок" [33, с.2]. Після візиту делегації дредноут "Супербе" залишив Одесу [19, с.2; 33, с.2] і у супроводі міноносця "№ 69" відправився у Крим.

Впливові особи Одеси і міське самоврядування надавали прибуттю головнокомандувача флотом Антанти на Чорному морі великого значення. "У командуючого морськими силами і портами Чорного моря адмірала С. Кальторпа є повна можливість збереження порядку і охорони міста... Поїздка в Одесу адмірала С. Кальторпа у якості головнокомандувача флотом на Чорному морі може мати рішуче значення у виникаючих на місцях питаннях моменту", – писала газета "Одесский листок" за 11 грудня 1918 р. [35, с.2] Однак дані сподівання виявились марними. Так, на звернення делегації міського самоврядування Одеси у Севастополі 13 грудня 1918 р. до адмірала С. Кальторпа з проханням надати підтримку місту у разі його зайняття петлюрівцями, він заявив, що там знаходиться достатня кількість сил для запобігання усіляким випадкам [21, с.3; 36, с.1].

Командування англійських міноносців, які перебували в Одесі, брало безпосередню участь в обговоренні питання наведення порядку у місті і охорони порту. 9 грудня 1918 р. на англійському крейсері "Скірмішер" відбулась екстрена нарада представників союзного командування з представниками німецького командування Кохом і Діксом. На ній розглядалось питання про охорону порту і передачу усіх функцій по його управлінню союзному командуванню. У завершенні було запропоновано німецькому командуванню не знімати караульні пости і охороняти порт ще день-два [20, с.3; 34, с.1]. 24 грудня 1918 р. англійський комендант порту звер-

нувся до командира порту генерала Сковрцова з проханням скласти список усіх суден, що знаходяться в Одеському порту, з вказівкою їх національності [5, арк. 3].

Представники англійського військово-морського відомства здійснювали перевірку стану російських суден, що знаходились в Одеському порту. Так, наприклад, 28 грудня 1918 р. вони оглянули цистерни наливного пароплава "Луч", заготовленні для прийому керосину, і запитали капітана, чи зможе дане судно, як тільки отримає розпорядження, відправитись за керосином в Батумі для союзного командування [22, с.2]. При допомозі англійського командування було відремонтовано телеграфний кабель Одеса-Стамбул і налагоджено зв'язок зі штаб-квартирою союзників у Стамбулі [30, с.2]. Більшість станцій безпроводного телеграфу на усьому побережжі Чорного моря, і зокрема Одеська радіостанція, що знаходились у руках німців, перейшли під контроль англійців та французів, що відновило їх роботу [2, с.134; 31, с.3]. Було налагоджено урядовий та комерційний поштовий зв'язок Одеси з Великобританією. Пошта відправлялася через російсько-англійську торгівельну палату регулярно два рази на день, по середам і суботам [23, с.3]. Почтову службу несли англійські міноносці, які доставляли кореспонденцію до Марселя, а звідти вона перенаправлялась у Лондон [39, с.2]. Також, протягом листопада-грудня 1918 р. в Одесі перебував англійський капелан, роль якого тут зводилась переважно до інформування британських урядовців про ситуацію у місті [50, р.55-56]. З прибуттям ввійськової ескадри Франції в Одесу наприкінці грудня 1918 р. уряд Великобританії призупиняє відправку сюди своїх військових спеціалістів.

Отже, протягом листопада-грудня 1918 р., незважаючи на те, що Північне Причорномор'я та Одеса зокрема, входили у сферу впливу Франції, Великобританія надавала допомогу антибільшовицькому руху, що виражалось у відправці своїх військових спеціалістів у даний регіон. Дана допомога призвела до того, що починаючи з квітня 1919 р., військово-командування Великобританії, заручившись симпатіями антибільшовицьких діячів, перебрало на себе всю ініціативу у допомозі Добровольчій армії на півдні колишньої Російської імперії.

Demchenko O.P.

THE ACTIVITY OF MILITARY SPECIALISTS OF THE GREAT BRITAIN IN ODESSA IN NOVEMBER-DECEMBER IN 1918

Analyzes the activity of military specialists of The Great Britain in Odessa in November-December in 1918. On the basis of materials find out position of Great

Britain vis-a-vis antibolshevist's movement on the south of the former Russian empire, and in particular in Odessa, after completion First world war.

Key words: military specialists, naval department, zones of action, antibolshevist's movement, The Black Sea fleet of Great Britain.

Демченко А.П.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВОЕННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ОДЕССЕ В НОЯБРЕ-ДЕКАБРЕ 1918 Г.

Анализируется деятельность военных специалистов Великобритании в Одессе в ноябре-декабре в 1918 г. На основе ряда материалов выясняется позиция Великобритании по отношению к антибольшевистскому движению на юге бывшей Русской империи, и в частности в Одессе, после окончания Первой мировой войны.

Ключевые слова: военные специалисты, военно-морское ведомство, зоны действия, антибольшевистское движение, военно-морской флот Великобритании на Черном море.

Джерела та література

1. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Черная книга: Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918-1919 гг. – Екатеринбург: Государственное издательство Украины, 1925. – С.52-210.
2. В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов. Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918 – ноябрь 1920 гг.). – Одесса: Одесское книжное издательство, 1962. – 503 с.
3. Городня Н.Д. Політика країн Антанти та США щодо державності України в 1917-1919 роках: Дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1995. – 222 с.
4. Гурко В.И. Изъ Петрограда черезъ Москву, Парижъ и Лондонъ въ Одесу 1917-1918 гг. – Берлинъ: Slowo-Verlag, 1924, Т. 15. – 348 с.
5. ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.541.
6. ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.547.
7. ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1216.
8. Довган Ю.Л. Політика Франції, Великої Британії та США щодо національної державності України в 1917-1920 рр. у вітчизняній та українській зарубіжній історіографії: Дис...канд. іст. наук: 07.00.06 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 254 с.
9. Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918-1920). – Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. – 255 с.
10. Кучик О.С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917-1920 рр.) : Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – 224 с.

11. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957, Т.1. – 655 с.

12. Маргулиес М.С. Год интервенции. – Берлин: Издательство З.И. Гржебина, 1923, Кн. 1. Сентябрь 1918 г. – апрель 1919 г. – 364 с.

13. Одесские новости. – 1918. – 10 ноября.

14. Одесские новости. – 1918. – 15 ноября.

15. Одесские новости. – 1918. – 27 ноября.

16. Одесские новости. – 1918. – 28 ноября.

17. Одесские новости. – 1918. – 30 ноября.

18. Одесские новости. – 1918. – 6 декабря.

19. Одесские новости. – 1918. – 7 декабря.

20. Одесские новости. – 1918. – 10 декабря.

21. Одесские новости. – 1918. – 14 декабря.

22. Одесские новости. – 1918. – 28 декабря.

23. Одесские новости. – 1919. – 12 января.

24. Одесский листок. – 1918. – 7 (25 октября) ноября.

25. Одесский листок. – 1918. – 20 (7) ноября.

26. Одесский листок. – 1918. – 22 (9) ноября.

27. Одесский листок. – 1918. – 28 (15) ноября.

28. Одесский листок. – 1918. – 29 (16) ноября.

29. Одесский листок. – 1918. – 30 (17) ноября.

30. Одесский листок. – 1918. – 3 (21 ноября) декабря.

31. Одесский листок. – 1918. – 4 (22 ноября) декабря.

32. Одесский листок. – 1918. – 6 (24 ноября) декабря.

33. Одесский листок. – 1918. – 7 (25 ноября) декабря.

34. Одесский листок. – 1918. – 10 (27 ноября) декабря.

35. Одесский листок. – 1918. – 11 (28 ноября) декабря.

36. Одесский листок. – 1918. – 14 (1) декабря.

37. Одесский листок. – 1918. – 22 (9) декабря.

38. Одесский листок. – 1918. – 26 (13) декабря.

39. Одесский листок. – 1918. – 29 (16) декабря.

40. Рябинин А. Яссы и союзная оккупация на Украине // Черная книга: Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918-1919 гг. – Екатеринбург: Государственное издательство Украины, 1925. – С.32-50.

41. Трубецкой Е.Н. Из путевых заметок беженца // Архив Русской Революции. – Берлин: Слово, 1926, Т. XVIII. – С. 137-205.

42. Цвілюк С.А. Одеса революційна. Хроніка подій в період громадянської війни та іноземної воєної інтервенції (1918 – лютий 1920 рр.). – Одеса: Маяк, 1972. – 252 с.

43. Черчилль У. Мировой кризис. – М.; Л.: Госвоениздат, 1932. – 328 с.

44. Шамко Е.Н. Героическая борьба трудящихся Украины и Крыма против иностранных военных интервентов (ноябрь 1918 – апрель 1919 гг.) –

Симферополь: Крымское областное отделение общества по распространению политических и научных знаний УССР, 1957. – 28 с.

45. Шкляев И.Н. Одесса в смутное время. – Одесса: Студия "Негоциант", 2004. – 158 с.

46. Якушкин Е., Полунин С. Английская интервенция в 1918-1920 гг. – М. – Л.: Государственное издательство, 1928. – 105 с.

47. Ainsworth J. Sidney Reilly's reports from South Russia, December 1918-March 1919 // *Europe-Asia Studies*. – 1998, №50(8). – P. 1447-1470.

48. Bradley J. *Allied Intervention in Russia*. – N.-Y.: Basic Books, 1968. – 272 p.

49. Brinkley G.A. *The Volunteer Army and the Allies Intervention in South Russia, 1917-1921*. – Indiana: University of Notre Dame Press, 1966. – 468 p.

50. *Collection of reports on bolshevism in Russia*. – London: Published by His Majesty's Stationery Office, 1919. – 109 p.

51. *Documents on the British Foreign Policy, 1919-1939*. – L.: HMSO, 1949, First series, Vol. III. – 909 p.

52. Kettle M. *Churchill and the Archangel Fiasco: November 1918 – July 1919*. – L., N.-Y.: Routledge, 1992. – 582 p.

53. Lazarski C. *The lost opportunity: attempts at unification of the anti-Bolsheviks, 1917-1919*. Moscow, Kiev, Jassy, Odessa. – Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth, UK: University Press of America, 2008. – 181 p.

54. *Papers relating to the foreign relation of the United States, 1918. Russia*. – Washington: United States Government Printing Office, 1932. – 887 p.

Дергачова А. С.

УДК 94(82):327.5:341.123.02"1945"

АРГЕНТИНСЬКЕ ПИТАННЯ НА ПЕРШІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

У даній статті розглядається проблема боротьби СРСР та США за включення Аргентини в число країн-засновників ООН. Проаналізовані цілі і результати діяльності дипломатії обох сторін в цьому напрямку. Особлива увага приділена зовнішній політиці Аргентини в 1939-1945 рр., її співпраці з країнами "Осі". Наведені погляди аргентинських дослідників на дану проблему.

Ключові слова: Аргентина, конференція ООН в Сан-Франциско, СРСР, США, боротьба.

25 квітня-26 червня 1945 р. в Сан-Франциско відбулася конференція Об'єднаних Націй, що завершилася створенням ООН – універсальної міжнародної організації, без якої неможливо представити сучасний світ. Засновники ООН – СРСР, США, Англія та Китай – направили запрошення

на конференцію 40 державах світу, з яких майже половина представляли Латинську Америку.

Таке представництво виглядало дуже переконливим. Ця обставина вже тоді давала підстави вважати, що латиноамериканці в силу своєї історичної спільності культури, мови і тому подібне складуть в організації, що створювалася, певне ядро, свого роду блок, який виступатиме (принаймні, у той час) з єдиних позицій континентальної солідарності. Подальший хід подій показав, що в цілому ці припущення виправдалися. Тим паче, що впродовж тривалого часу позиції багатьох латиноамериканських держав (що відбивалося і в ООН) не раз визначалися тиском їх північного сусіда і економічною залежністю від нього.

Ще раніше США доклали немало зусиль для заснування слухняного латиноамериканського блоку. Так, на початку 1944 р. заступник держсекретаря США К.Халл заявляв про те, що узгодженість дій американських держав буде потрібна для створення міжнародної організації [21, р. 1145].

21 лютого-8 березня 1945 р. Сполучені Штати провели конференцію американських держав в Мехіко, на якій була прийнята так звана Чапультепекська декларація [13], що стала основою створення блоку американських країн в ООН і "машини голосування". Цей блок повинен був стати, по задумках американських політичних кіл, опорою для проведення політики США [2, с. 106]. Не випадково тому і в преамбулі Чапультепекського акту від імені представлених на конференції урядів проголошувався принцип взаємодопомоги і солідарності усіх країн американського континенту [13]. Як відмічав видатний радянський вчений С.А.Гоніонський, одне з найважливіших завдань американської дипломатії в Чапультепекі полягало в тому, щоб "забезпечити одностайну підтримку США" в Сан-Франциско [2, с. 107].

Підводячи підсумки конференції в Мехіко, газета "Вашингтон пост" відмічала, що хоча "юридично усі американські республіки рівні ... проте безперечний факт полягає в тому, що керівництво довірене Сполученим Штатам" [19]. Цей і цілий ряд інших фактів дозволяли передбачати в тій чи іншій мірі загальні позиції країн Латинської Америки на майбутній конференції в Сан-Франциско.

Вже з самого початку роботи конференції радянська делегація йшла назустріч латиноамериканцям по цілому ряду пунктів. Так, нарком закордонних справ В.М.Молотов схвалив пропозицію США про введення у Виконавчий комітет конференції представників Бразилії і Мексики. Він же виступив з ініціативою доповнити список чилійською делегацією [4, с. 95]. За пропозицією радянської делегації було прийнято рішення

ствердити в якості другої (після англійського) офіційної мови на конференції іспанську.

Проблема Аргентини стала першим дипломатичним конфліктом "холодної війни". Після початку військових дій в Європі Аргентина офіційно заявила про свій нейтралітет [18]. Але в силу об'єктивних умов торгових і економічних стосунків нейтралітет Аргентини був забарвлений симпатією до країн фашистських держав. Німеччина, Італія і Японія для Аргентини в чисто економічному, а частково і політичному плані були дуже перспективними.

Цю позицію "загравання" можна пояснити тим, що ще до війни фашистські держави мали міцні політичні і економічні зв'язки з Аргентиною, яка була великим виробником і експортером на світовий ринок сільсько-господарської і тваринницької продукції [9, с. 86]. Аргентина, що заявила про свій нейтралітет у вересні 1939 р., впродовж усієї війни вела через франкістську Іспанію активну торгівлю з Німеччиною і Італією [8, с. 4].

Поза сумнівом, що правлячі круги Аргентини, які довгий час вважали, що в Другій світовій війні переможе Німеччина, не хотіли псувати "майбутні стосунки" з переможцем. І тому Аргентина відмовилася прийняти допомогу США по ленд-лізу, бо в обмін на постачання озброєння американці вимагали підписати угоду про взаємну допомогу у війні [16]. Аргентинський уряд утримувався від такого кроку, оскільки, як заявив в спеціальному меморандумі начальник штабу військово-морського флоту віце-адмірал Х. Фаблете, тим самим Аргентина "на ділі порушить нейтралітет" [14, р. 96-97]. Такі дії засуджувалися не лише в самій Латинській Америці, але і далеко за її межами, зокрема в США і Великобританії. Актуальність аргентинської політики у роки війни підтверджується публікаціями на сторінках радянської преси заяв американського і англійського урядів з питання Аргентини [6, с. 3].

Проте в умовах корінного перелому в ході Другої світової війни на користь країн антигітлерівської коаліції аргентинські військові не могли проводити колишній курс зовнішньої політики. Уряд Фарреля-Перона 27 березня 1945 р. оголосив війну країнам осі, конфіскувавши німецькі банківські активи і деякі німецькі компанії. Головним учасником такої зміни політики Буенос-Айреса були США, зацікавлені у входженні Аргентини в майбутній (по їх задумках) проамериканський блок в ООН і в послабленні позицій Англії в цій країні.

Уперше про те, щоб запросити Аргентину увійти до складу ООН, йшлося 30 квітня на засіданні Виконкому конференції. Радянська делегація виступила проти. Адже ще на Ялтинській конференції було вирішено, що в

Сан-Франциско мають бути запрошені ті з неприєднаних націй, які оголосять війну фашистським державам до 1 березня 1945 р. [3, с. 25; 1, с. 245]. Аргентина оголосила війну країнам осі вже після цього терміну, 27 березня. Але в Сан-Франциско в цілях зміцнення американського блоку делегація США, порушуючи раніше досягнуті домовленості, висловлювалася за допуск Аргентини в ООН. У зв'язку з цим конфліктом на конференції ООН виникла криза, яка протікала досить гостро [5, с. 76]. Латиноамериканські країни, що мали в розпорядженні 19 голосів, наполягали на задоволенні вимог Аргентини, хоча за регламентом ця країна виключалася з числа учасників конференції. "При розгляді питання про Аргентину ми повинні зважати на те, що маємо справу з країною, що оголосила війну державам "осі". Уряди латиноамериканських країн засуджували поведінку Аргентини у минулому. Але зараз це інше питання", – заявив на п'ятому пленарному засіданні конференції Об'єднаних Націй міністр закордонних справ Колумбії А.Л.Комарго [7, с. 166-167]. У цьому питанні А.Л.Комарго підтримали представники усіх латиноамериканських країн.

Проте радянська делегація негативно віднеслася до такої постановки проблеми. В.М.Молотов підкреслював: "Усім відомо, що за ці роки війни далеко не завжди як зовнішня, так і внутрішня політика аргентинського уряду схвалювалася іншими Об'єднаними Націями. Тому цілком природно, що радянська делегація, бажаючи ознайомитися з цим питанням сама, виступає з пропозицією відкласти розгляд цього питання на декілька днів" [7, с. 164]. Втім зовсім не слідувало, що В.М.Молотов був непримиреним супротивником прийняття Аргентини в ООН. Вказавши на те, що деякі представники латиноамериканських країн говорять про позитивні зміни в Аргентині, він заявив, що у такому разі потрібно, "щоб радянській делегації була дана можливість впродовж деякого часу ознайомитися з фактами і переконатися в тому, що в Аргентині положення дійсно змінилося на краще, що подібні заяви дійсно відповідають фактам. Але для цього вимагається деякий час, принаймні декілька днів". І знову підкреслив, що "досі усі запрошення на цю конференцію сприймалися одностайно чотирма урядами... Ми вважаємо це дуже хорошим правилом і ми проти того, щоб ламати цю єдність". Таким чином підсумував свій виступ глава радянської делегації, "питання про запрошення на цю конференцію Аргентини слід відкласти... на декілька днів для вивчення" [7, с. 165-166]. Радянська пропозиція носила певною мірою компромісний характер і зовсім не означала, що Радянський Союз був категорично і назавжди проти прийняття Аргентини в ООН.

Навколо аргентинського питання розгорнулася дискусія. Позицію СРСР підтримав глава бельгійської делегації А.Спаак. Колумбія, Мексика, Перу

одноставно висловилися за прийняття Аргентини в ООН. У виступах їх делегатів явно проглядала латиноамериканська солідарність. Показовою стала мова держсекретаря США Е.Р.Стеттиниуса. Він заявив, що оскільки Аргентина скоординувала свою політику з політикою інших країн Латинської Америки, підписала Чапультепекську декларацію і оголосила війну Японії і Німеччині, то "американські республіки... щиро бажають, щоб Аргентина приєдналася до них на конференції в Сан-Франциско". Далі він підкреслив, що уряд США "повністю погоджується з цим бажанням братських американських республік" [4, с. 188].

Державний секретар США Е.Р. Стеттиниус і 30 інших делегатів оцінили позицію латиноамериканських представників і проголосували за запрошення Аргентини на конференцію. В.М.Молотов разом з делегатами Чехословаччини і Югославії проголосували проти цієї пропозиції [4, с. 171]. Тож, напруженість у взаєминах між країнами Сходу і Заходу існувала ще в роки Другої світової війни. Особливо яскраво це виявилось на конференції в Сан-Франциско, де мало місце прагнення протиставити СРСР і дружні йому країни – Югославію і Чехословаччину – західним державам – США, Великобританії, Франції і іншим, що йдуть у фарватері їх політики.

Таким чином, 30 квітня делегація Республіки Аргентина була допущена в члени-засновники ООН і підписала Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду [10].

Такими були обставини прийняття Аргентини в ООН. Аргентинська сучасна офіційна точка зору, проте, умовчує про цей інцидент [12; 17], підкреслюючи лише той факт, що Аргентина, будучи однією з країн-засновниць ООН, підписала Статут Організації Об'єднаних Націй. Цієї ж лінії дотримується і аргентинська періодика тих років [11].

Історія цього питання не раз висвітлювалася в роботах аргентинських авторів. Так, Альдо Сесар Вакс стверджує, що в 1945 р. в Сан-Франциско радянська сторона "використала" спірну ситуацію з Аргентиною, щоб добитися поступок від своїх союзників – прийняття в ООН України і Білорусії і "прорадянського" уряду Польщі [20, р. 24-25]. Але, очевидно, аргентинський дослідник забув (чи не знав), що це питання було вирішене позитивно ще на Ялтинській конференції трьох великих держав (4-11 лютого 1945 р.). США і Великобританія висловилися за включення України і Білорусії в число членів – засновників ООН, враховуючи вклад народів цих республік у розгром Німеччини. Проте, А.С. Вакс не намагався обілити поведінку уряду Аргентини воєнних років і освітив у своїй книзі позицію СРСР в ООН у аргентинській "справі", представивши точки зору ра-

дянських істориків на цю проблему без щонайменших спотворень. Інший аргентинський історик І.Хильберт у своїй фундаментальній монографії "Золото Москви" пише, що посол Аргентини у Вашингтоні І.Гарсія ще до відкриття конференції в Сан-Франциско отримав інструкції з Буенос-Айреса про проведення переговорів з посольством СРСР в США про встановлення дипломатичних стосунків з СРСР в обмін на згоду радянської сторони проголосувати за прийом Аргентини в ООН, а 30 квітня, напередодні голосування, аргентинська делегація нібито з тими ж пропозиціями звернулася до В.М.Молотова [15, р. 116]. Але ніякими документами ці відомості Хильберт не підтверджує. Також пояснюючи, чому аргентинські демарші не досягли мети ні у Вашингтоні, ні в Сан-Франциско, він стверджує, що навіть якщо аргентинська делегація і "виходила" в ООН на В.М.Молотова, то лінію поведінки наркома можна пояснити як безпосередньо його заявою в ООН ("вивчити питання"), так і відсутністю у нього відповідних інструкцій з Москви [15, р. 117].

Аргентинське питання на конференції доводить наростання напруженості у взаємовідносинах Схід – Захід. Важко точно визначити початок "холодної війни". Досі воно є дискусійним в історіографії. Проте, відлік зазвичай ведеться від промови У.Черчілля у Фултоні 5 березня 1946 р. Навряд чи, це відповідає об'єктивній дійсності. Те, що "холодна війна" почалася до фултонської промови У.Черчілля, не викликає сумніву. Особливо яскраво це виразилося на конференції Об'єднаних Націй в Сан-Франциско, де виявилось бажання США зайняти лідируюче положення в ООН. США, виступаючи за допуск Аргентини в ООН, мали перед собою дві цілі. По-перше, виходячи зі своїх геополітичних інтересів, прагнули зміцнити блок американських держав в Об'єднаних Націях. По-друге, намагалися задовольнити потребу Аргентини, яка прагнула вступити в ООН. СРСР, розуміючи розрахунки американців, наполягав на дотриманні домовленостей Ялтинської зустрічі і вимагав відкласти обговорення питання Аргентини і дати можливість радянській делегації переконатися в тому, що політика аргентинського уряду дійсно змінилась. Така позиція радянської дипломатії базувалася як на втіленні у життя принципів ленінської зовнішньої політики – принципів і послідовність, так і на ідеологічних постулатах, головними з яких були факти економічного і дуже тісного співробітництва Аргентини з державами осі навіть на початку 1945 р. й оцінка уряду Фарреля-Перона як фашистського в СРСР. Питання вдалося вирішити завдяки голосуванню, в ході якого більшість делегатів проголосувала за допуск Аргентини в ООН.

Dergacheva A.S.

THE PROBLEM OF ARGENTINA AT THE FIRST UNITED NATIONS CONFERENCE

The article treats about the fighting of USSR and USA for affiliation of Argentina in The United Nations countries-founders. The goals and results of activity of diplomacy of both countries in these directions are analyzed. The special attention is given to foreign policy of Argentina in 1939-1945, to its cooperation with the "Axis" countries. The analysis of views of the researchers of Argentina on this problem is provided.

Key words: Argentina, United Nations conference in San Francisco, USSR, USA, fighting.

Дергачева А.С.

АРГЕНТИНСКИЙ ВОПРОС НА ПЕРВОЙ КОНФЕРЕНЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ

В данной статье рассматривается проблема борьбы СССР и США за включение Аргентины в число стран-основателей ООН. Проанализированы цели и результаты деятельности дипломатии обеих сторон в этом направлении. Особое внимание уделено внешней политике Аргентины в 1939-1945 гг., ее сотрудничеству со странами "Оси". Приведен анализ взглядов аргентинских исследователей на данную проблему.

Ключевые слова: Аргентина, конференция ООН в Сан-Франциско, СССР, США, борьба.

Джерела та література

1. Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. – М.: Международные отношения, 1987.
2. Гонионский С.А. Латинская Америка и США. 1939 – 1959. Очерки истории дипломатических отношений. – М., 1960.
3. Дурденевский В.Н., Крылов Б.Н. Организация Объединенных Наций: Сб. документов, относящихся к созданию и деятельности. – М., 1956.
4. Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско 25 апреля-26 июня 1945 г. – М., 1980.
5. На конференции в Сан-Франциско 1945 года. К созданию Организации Объединенных Наций // Дипломаты вспоминают. Мир глазами ветеранов дипломатической службы. – М.: Научная книга, 1997.
6. Правда. – 1943. – 2 января.
7. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сб. документов. – Т.5. Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско, 25 апреля – 26 июня 1945 г. – М., 1984.
8. Солодовников С.Н. Иностранный капитал в экономике Аргентины. – М., 1980.

9. Стародубцев В.Ф. Змея, раскуривающая трубку // Латинская Америка. – 2000. – №5. – С. 82 – 87.

10. Устав Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда // <http://www.un.org/ru/documents/charter/index.shtml><http://www.un.org/ru/documents/charter/index.shtml>. (04. 10. 2011).

11. Argentina Archives and Libraries. // https://wiki.familysearch.org/en/Argentina_Archives_and_Libraries#Archives_in_Argentina. (04. 10. 2011).

12. ARGENTINA EN NACIONES UNIDAS // http://www.un.int/argentina/argentina_enla_onu.htmlhttp://www.un.int/argentina/argentina_enla_onu.html. (04.10.2011).

13. Britannica Annals of American History: The Act of Chapultepec 1945 // www.answers.com/.../the-act-of-chapultepec. (04. 10. 2011).

14. Conil P.A., Ferrari G. Política exterior Argentina. 1930 – 1962. – Buenos Aires, 1962.

15. Gilbert I. El oro de Moscu. – Buenos Aires, 1994.

16. La Nacion. – Buenos Aires, 1941. – 25.XI. // http://www.elpais.com/articulo/sociedad/ARGENTINA/LA_NACION/_DIARIO/periodico/conservador/argentino/Nacion/ha/cumplido/115/anos/elpepisoc/19850106elpepisoc_8/Tes. (04.10.2011).

17. Ministerio de Relaciones Exteriores. // <http://www.mrecic.gov.ar/>. (04.10. 2011).

18. Report of the United States Delegate to the Meeting of the Foreign Ministers of the American Republics, 1939. – Panama, Washington, 1940. // www.mtholyoke.edu/acad/.../interwar.htm. (04.10.2011).

19. The Washington Post. – 1945. – 25.III. // <http://www.washingtonpost.com/> (04.10.2011).

20. Vacs A.C. Los socios discretos. El nuevo caracter en las relaciones entre la Argentina y la Union Sovietica. – Buenos Aires, 1984.

21. Xull C. The Memoirs. – Vol. II. – New York, 1948.

Казаков Т.М.

УДК 94(37):281.3:929Тертулиан"01"

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ СОЦІАЛЬНОЇ ДОКТРИНИ ТЕРТУЛІАНА

У статті йдеться про особливості поглядів церковного письменника початку III ст. Тертуліана на жінку та її місце у сучасній для нього церковній спільноті. Автором розглянута поступова зміна ставлення Тертуліана до жінки у різні періоди його творчості. Особлива увага приділяється впливу соціальної доктрини Тертуліана на розвиток християнської думки перших століть нашої ери.

Ключові слова: Тертуліан, християнство, жінка, рання церква, монтанізм.

Пам'ятники християнської літератури II та III ст. мають значення як для вивчення історії пізньої античності, так і для розуміння багатьох соціаль-

них явищ наступної епохи. Ці століття увійшли в історію як час формування єпископальної церкви та передали середньовіковій Європі не лише початок догматики та теології віровчення, але й освячені традицією правила життя в християнській спільноті.

Необхідність відшукати витоки багатьох культурних феноменів, що в значній мірі вплинули на соціальну практику середньовіччя, змушує історика звернутися до творчості авторів, що жили в той період. До цього часу відноситься і літературна діяльність Тертуліана.

Незважаючи на вагомий внесок цього письменника в формування християнського відношення до жінки та її місце в церкві, дана сторона його творчості в вітчизняній історіографії спеціально не розглядалась. В нечисельних зарубіжних роботах, що торкалися гендерного аспекту соціальної доктрини Тертуліана [23; 24; 25; 31], внесок мислителя в формування церковної традиції ставлення до жінки представлений не достатньо повно. Це додає актуальність даному дослідженню, ціль якого – вивчення поглядів Тертуліана на жінку-християнку, її місце в общині віруючих, а також аналіз впливу його творчості на подальший розвиток християнської думки в даному ракурсі. Також ми спробуємо відслідкувати розбіжності в уявленнях церковного письменника про жінку в ортодоксальний та монтаністський періоди його творчості.

Квінт Септимій Флоренс Тертуліан увійшов в історію християнської літератури як перший теолог Заходу та творець церковної латині. Проте його можна назвати також і одним із перших християнських авторів, що помітили в християнській спільноті жінок. Безпосередньо їм він адресує декілька повчальних творів, написаних в першому десятилітті III століття [19; 22; 30]. Основний творчий імпульс автора направлений на те, щоб зробити християнок морально такими ж ідеальними, як Господь їх, щоб, перебуваючи тут, на землі, вони могли б рахуватися вже в сім'ї ангелів [22].

Перед розглядом власне поглядів Тертуліана необхідно уявити еволюцію ставлення до жінки, що склалося в ранній церкві. Євангелія дають нам безсумнівні свідчення позитивного ставлення до "слабкої" статі з боку засновника віровчення. Ісус відмічав особливу силу віри жінок [4, 15:28; 26:13; 5, 14:9], залюбки приймав їх служіння [4, 27:55-56; 5, 15:40-41]. Саме жінки стали першими вісницями Воскресіння [4, 28:8-10; 5, 16:7-11; 6, 24:9-11, 22-24; 7, 20:1-2, 17-18]. Проте він не залишив яких-небудь вказівок стосовно їх статусу в структурі церкви, а також не включив жінок в число апостолів і, відповідно, на думку тлумачів Писання, їх наступників в лиці священнослужителів. Тому в подальшому Церква керувалась іудейсько-патріархальними нормами, вираженими в посланнях апостола

Павла: "Дружини, коріться чоловікам своїм, як Господу" [17, 5:22]; "Дружини ваші в церквах нехай мовчать, бо не дозволено їм говорити, а перебувати в покорі. Якщо ж хочуть чогось навчитися, нехай запитують вдома у чоловіків своїх, бо негоже жінці говорити в церкві" [15, 14:34, 35]; "Істинна вдова та одинока надіється на Бога та перебуває в моліннях та молитвах вдень та вночі" [16, 5:5]. "Бути благочестивими, чистими, турботливими про дім, добрими, покірними своїм чоловікам" [18, 2:5].

Проте ці положення залишали на розгляд місцевих звичаїв багато нюансів, що стосувалися зовнішнього вигляду, поведінки та побуту християнок. саме ці проблеми і взявся висвітлити Тертуліан, для якого не було дрібниць в такій важливій справі, як порятунок душі віруючих, і ніяка детал, навіть в одязі – не була морально байдужою. Все мало позицію – за чи проти Бога.

Що ж збуджувало літературний пил письменника? Якою він бачив сучасну жінку-християнку і якою він хотів її бачити?

Жінка в очах Тертуліана – це, перш за все, вічна винуватиця. Міф про гріхопадіння, перейнятий християнською традицією з іудаїзму, змальовує жінку як пособницю Сатани, яка була першою, хто ослухався Бога, і в наслідок саме її гріха людство було покаране Богом та вигнане з Раю.

"Ти була дверима для диявола, ти перша повстала проти творця твого, ти спокусила того, на кого диявол не смів напасти, ти споганила в людині кращі риси божества, нарешті виправлення вини твоєї коштувало життю самому Сину Господньому!" – так починає свій трактат "Про жіночі прикраси" суворий викривач "слабої" статті, в подальшому резюмуючи свій обвинувальний висновок: "Покарання першої жінки не перестає лежати на всій її статті" [19, с. 162].

По-перше, жінка для Тертуліана – постійна суспільна загроза. Загроза спасінню та перешкода на шляху до отримання вічного життя. Головна загроза жінки, згідно Тертуліану, криється в її спокусливій красі, проти якої не змогли встояти навіть ангели [12, 6:2-4, 13, 2:2-9]. Маючи в приході карфагенської церкви спілкування з надихаючими його літературні пориви християнками, він обурливо запитував читача: "Скільки поміж ними таких, які, придурюючись, що бажають подобатись лише чоловікам своїм, вдаються до особливих старань прикрашати та одягати тіло своє для звернення привернення поглядів чужих чоловіків? Розкіш одягу їх виявляє в них схильність до розпусти, а бажання подобатись зовні є сама сутність плотської похоті, яка з свого боку є причиною прелюбодіяння" [19, с. 173].

Приписуючи християнкам ригористичні правила, що стосуються зовнішнього вигляду, Тертуліан керувався словами Ісуса про те, що вже

гріховна думка, що з'являється у чоловіків при погляді на жінку, є прелюбодіянням, тобто одним із смертних гріхів. Таким чином його головним бажанням було позбавити жінку всього, що могло б пробудити в свідомості чоловіка, що випадково на неї поглянув, хоча б найменше бажання сексуального характеру.

Звертаючись до жінок, Тертуліан наполягає: "Християнська чистота має не лише відібрати у вас бажання бути коханими, але й змусити вас ненавидіти та цуратися всього того, що може розпалювати небезпечну любов в інших. Знайте ж, що ви дійсно губите брата свого, коли, подаючи очам його свою красу, породжуєте в ньому похитливі бажання. Якщо ви мало турбуєтесь про власне спасіння, то, в крайньому випадку, не руйнуйте спасіння інших" [19, с. 174].

В своєму нестримному бажання змусити жінку припинити бути жінкою, Тертуліан піддає критиці все, що може зробити її більш привабливою в очах чоловіків: косметику, прикраси, вишуканий одяг, зачіски та інші хитрощі, яких навчив жінку диявол [12, 2:14].

Продовжуючи повчати християнок, Тертуліан пише: "Потрібно починати з того, щоб подобатись Богу. Найбільше ображає Його безмірна схильність багатьох жінок використовувати різноманітні зілля, щоб зробити шкіру білою та шовковистою, щоб фарбувати обличчя та щоки своїм'янами, щоб чорнити брови сажею" [19, с. 179].

Далі від косметики він переходить до зачіски: "Хіба не можете ви залишити в спокої своє волосся?" – обурливо запитує Тертуліан жінок. – "Ви їх то завиваєте, то випрямляєте; сьогодні їх залітаєте, а завтра залишаєте хвилюватися... Що заповідав Ісус Христос? "Не можеш ні одну волосинку зробити білою або чорною" [4, 5:36]. А дружини сміють перечити Богу! Вони безперестанно займаються змашуванням свого волосся, щоб надати їм білявого кольору. Та прийде час, і вони нічого не пошкодують, щоб біле волосся знову перетворилось на чорне, коли старість сповістить їм, що вони занадто довго насолоджувались життям. Яка старанність хотіти переступати безперервно заповідь Божу!" [19, с. 180-181].

Нагадуючи про колективну відповідальність жінок за первородний гріх, Тертуліан наполягає на необхідності бути не лише стриманими в своєму одязі, але й зберігати скорбний вигляд: "Якщо б у вас було більше віри, то, я впевнений, любі сестри мої, що жодна з вас, пізнавши Бога та подумавши про гнів його, не захотіла б здаватись веселою, а тим паче красивою в своєму одязі, а навпроти, старалась би носити самий грубий та простий одяг. В такому одязі кожний пізнавав би в вас Єву, яка засмучена та кається, і ви б могли скромністю своєю згладити з одного боку сором

першого злочину, що наслала на вас праматір, а з іншого – докір, що робиться вашій статті, в тому, що він був причиною гибелі всього роду людського" [19, с. 162].

В кінці кінців, зглянувшись над жіночим бажанням виділитись, він поступається слабій статі: "Можна допустити, щоб християнка пишалась своєю платтю, – але плоттю, виснаженою покаанням і наче отверділу від святих подвигів, аби виснажена таким чином плоть доставляла радість розуму, а не принижувала його, приваблюючи погляди та зітхання якого-небудь безумного молодого чоловіка" [19, с. 177-178].

Ще однією причиною уникати одягу, косметики та вишуканих зачісок, окрім необхідності покаання за гріхи праматері та небезпеки введення в спокусу побратимів по вірі, була для Тертуліана необхідність для служок Христа відрізнитись зовні від маси жінок-язичниць. Звертаючись до християнок, які вважали, що досить бути внутрішньо непорочною, а зовнішній вигляд нічого не означає, Тертуліан побивається: "Особі ці нічого не пропускають в підтриманні своєї краси, отже ніякої майже різниці немає між ними та язичницькими жінками" – м'яко повчає їх: "Вам, любі сестри, належить відрізнитися від язичниць в одязі на стільки ж, як ви від них відрізняєтесь в усьому іншому" [19, с. 173].

Хоча порада Тертуліана для бажаючих увійти в царство небесне чоловікам однозначна: "Найкраще для чоловіка повністю відсторонитися від жіночої статі!" [21, с. 115]. Жінка в його творах виступає не лише винуваницею первородного гріха, спокусницею занепалих ангелів та перешкодою на шляху до спасіння. Його творчість, особливо в період захоплення монтанізмом, дає немало прикладів іншого характеру.

Як приклад подвійної ознаки найвищої святості Тертуліан приводить Матір Божу, згадки про яку в творах церковних авторів того періоду ще досить рідкісні: "Марія показала нам обидва види християнського благочестя: і цнотливість, і одношлюбність представлені в Ній. Вона народила Христа як діва, а по його народженні перебувала в шлюбі з одним чоловіком" [29].

Окрім того, Тертуліан відмічає немало важливу роль жінки в образі матері Ісуса в новозавітній містерії Спокутування. Стать Єви стала причиною падіння людства, але стать Марії його відновив: "В діву мало було увійти Слова Боже, щоб те, що було втрачене через жінку, через ту ж жінку було повернено та врятовано. Єва повірила змію, а Марія повірила Гавриїлу" [20, с. 344].

Наряду з прославлянням та апологією прекрасної статі в особі Діви Марії, Тертуліан в своїх трактатах немало уваги приділяє і бажаному ста-

тусу жінки в християнській спільноті. Таким статусом, в солідарності з апостольською традицією, він вважає служіння вдів та посвячених, відданих Христу цнотливих дів. Він наводить як приклад іншим християнкам дів, "які визначають невинність та святість вище за шлюб. Вони зробили вибір всій, стали дружинами та супутницями Бога свого. Вони обрали благу частину і, відмовившись від заміжжя на землі, вважаються уже в сім"ї ангелів" [22, с. 206].

Проте Тертуліан вважає святість служіння вдови якщо не вище святості непорочної діви, то, в будь якому випадку, важче: "Стан вдови є найважче, тому що легко не бажати того, що невідоме; а, як висновок, легко і обійтись без цього. Утримання вдови має більше заслуги, бо вона знає, чого позбавляється. Цнотлива щасливіша, але вдова чи не більш гідна" [22, с. 211-212].

Досліджуючи гендерний аспект творчості Тертуліана, слід зупинитися на ще одній категорії жінок, що користувалися особливою увагою в початковій церкві, – пророчицях [2, 21:9]. До часу літературної діяльності Тертуліана пророчиці втратили свій статус в єпископальній церкві, проте зберегли його в окремих сектах, до числа яких належав рух "нового одкровення", заснованого Монтаном в 50-70 роки II ст..

Саме до часу захоплення Тертуліана монтанізмом відноситься зміна кута зору з критичного на апологетичний, що має за ціль показати як рівність жінки чоловікові в очах Бога, так і її право на сприйняття і передачу божественного одкровення.

Нагадуючи, що Святе письмо наділяє даром провидіння і пророцтва не лише чоловіків, але й жінок [14, 2:28-29], він наводить слова апостола Павла про те, що хоча жінкам заборонено говорити в церкві, проте допустимо передрікати при дотриманні певних умов [15, 11:5]. Так, в трактаті "Про душу" він дає приклад дотримання апостольського припису, коли видіння прийшли до християнки під час недільної служби: "Вона говорила з ангелами, іноді навіть з Богом" [28], – проте вона поділилась ними лише після служби, коли прості віруючі розійшлися, і жінку запитав клір.

Відстоюючи рівність чоловіка і жінки на право користуватися божественною харизмою, Тертуліан пише, що душа людини не має визначеної наперед статті, тому душа жінки не нижче душі чоловіка, відмічаючи, що "плоть Адама оживили душею, так що душа Адама була використана так само як і його тіло при створенні жінки" [28]. З цього висновку про однаковість душ незалежно від статті слідує висновок про те, що вся нерівність між чоловіком і жінкою в земному світі походить від її більш гріховної плоті, чим обумовлена необхідність підлеглого стану жінки в

цьому світі, і саме від цієї плоти і її бажань жінка, на думку Тертуліана, має зректись шляхом її аскетичного нехтування.

Таким чином, творчість Тертуліана дає нам право зробити висновок, що, незважаючи на своє неймовірно критичне ставлення до прекрасної статті, в трактатах ортодоксального періоду, в своїх творах, позначених впливом монтанізму, він визнає, що жінка не менш боже творіння, чим чоловік. Вона наділена такою ж душею, також відкуплена хрестовими муками Ісуса та має таке ж право на Спасіння та вічне життя, як і чоловік. Шлях до Спасіння для обох представників людства в його трактовці однаковий і заключається в зреченні від світу на передодні його близького кінця.

Звертаючись до "любих сестер" та "благословенних помічниць в служінні", Тертуліан дає детальний опис того, як має жити істинна служителька Христа: "Відмовтесь від задовольень та вбрань, і ви не пошкодуєте про них ніколи! Всі блага світу цього не що інше, як кайдани, що затримують політ вашої надії. Відмовмося від усіх цих земних прикрас, якщо бажаємо сяяти на небесах. Простота і благочестя нехай буде єдиним вашим убранством! Намалюйте на очах своїх смиренну скромність. Прив'яжіть слово Боже до вух, а ярмо Христове до ший своєї. Займайте руки своєю роботою, вуста та вуха молитвою, а очі слізьми" [19, с. 192].

Можна стверджувати, що Тертуліан перший із церковних письменників помітив в жінці жінку. Проте всі його літературні зусилля були направлені на те, щоб позбавити її всього земного та чуттєвого, присущого жіночій природі, перетворивши в безплотний дух, подібний до ангельського. Любов до Бога мала замінити жінці любов до чоловіка, а місце сім'ї та дітей мала зайняти Церква господня.

Святість – от чого вимагав Тертуліан від жінки, вважаючи, що кожна християнка має наближатися в святості до свого Господа та творця.

На щастя, бажання Тертуліана перетворити всіх християнок в монахинь, а весь християнський світ в монастир з найсуворішим уставом, не здійснилось. Тим не менше, воно вплинуло на формування ідеалу жінки-християнки, що півтора століття по тому знайшло вираження в жіночому чернецтві. Свій подальший розвиток його гендерні ідеї отримала в працях Кіпріана Карфагенського [11], Ієроніма Стридонського [8, 9, 10], Амвросія Медіоланського [1] та Аврелія Августина [26, 27], які своїм авторитетом освятили католицьку традицію ставлення до прекрасної статті.

Ця традиція, суттєво вплинувши на культурне та соціальне життя західноєвропейського середньовіччя, з одного боку, прославило жінку в обличчі Діви Марії, а з іншого боку утвердила погляд на дочок Єви як пос-

тійне джерело гріха, пособниць Сатани та первинних винуватиць в гріхопадінні людства.

Kazakov T.M.

GENDER DIMENSION OF THE SOCIAL DOCTRINE OF TERTULLIAN

Article deals with the ideas of Christian Latin writer Tertullian (3th Century A.D.) concerning woman and her place in the Church. Author focuses on the process of gradual transition of Tertullian's view on a woman from accusatory and critical one to the idea of her equality to a man in the face of God. The role of Tertullian's works in the development of Christian thought is also described.

Key words: Tertullian, Early Church, Christianity, woman, Montanism.

Казаков Т.М.

ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ СОЦИАЛЬНОЙ ДОКТРИНЫ ТЕРТУЛЛИАНА

Статья посвящена взглядам церковного писателя начала III в. Тертуллиана на женщину и её место в ранней церкви. Рассмотрена постепенная перемена отношения автора к христианкам в разные периоды его творчества. Отмечено влияние гендерных идей Тертуллиана на формирование церковной традиции в латинском христианстве.

Ключевые слова: Тертуллиан, ранняя церковь, христианство, женщина, монтанизм.

Джерела та література

1. Амвросий Медиоланский. Творения по вопросу о девстве и браке – Казань, 1901. – 266 с.
2. Деяния святых Апостолов – Библия. Новый Завет – Минск, 1999.
3. Дюшен Л. История древней церкви. – Т.1 – М.: 1912. – 383 с.
4. Евангелие от Матфея – Библия. Новый Завет – Минск, 1999.
5. Евангелие от Марка – Библия. Новый Завет – Минск, 1999.
6. Евангелие от Луки – Библия. Новый Завет – Минск, 1999.
7. Евангелие от Иоанна – Библия. Новый Завет – Минск, 1999.
8. Иероним Стридонский. Жизнь блаженной Павлы // Творения святых отцов западных. – кн.4. – К., 1894. – С.320-336.
9. Иероним Стридонский Письмо к Фурии о хранении вдовства // Творения святых отцов западных. – кн.4. – К., 1894. – С.86-101
10. Иероним Стридонский. Письмо к Евстохию о хранении девства // Творения святых отцов западных. – кн.3. – К., 1893. – С.100-145.
11. Киприан Карфагенский. Об одежде девственниц - [http:// dl.biblion.realin.ru/text/2_Internet/pagez.ru/Isn/0226.html](http://dl.biblion.realin.ru/text/2_Internet/pagez.ru/Isn/0226.html)
12. Книга Еноха – Апокрифические сказания. – СПб.: Амфора, 2002.
13. Книга Бытия – Библия. Ветхий Завет – Минск, 1999.
14. Книга Пророка Иоиля – Библия. Ветхий Завет – Минск, 1999.

15. *Первое послание к Коринфянам* – Библия. Новый Завет – Минск, 1999.
16. *Первое послание к Тимофею* – Библия. Новый Завет – Минск, 1999.
17. *Послание к Ефессянам* – Библия. Новый Завет – Минск, 1999.
18. *Послание к Титу* – Библия. Новый Завет – Минск, 1999.
19. Тертуллиан. О женских украшениях / Пер. Карнеева Е. – СПб., 1849. – кн. 2 – С.162-192.
20. Тертуллиан. О плоти Христа / пер. Щеглова Н.Н. – СПб., 2004. – С.315-355.
21. Тертуллиан. О целомудрии / Пер. Карнеева Е. – СПб., 1849. – кн. 2 – С.102-121
22. Тертуллиан. Послание к жене / Пер. Карнеева Е. – СПб., 1849. – кн. 2. – С.202-224.
23. Church F. F. Sex and Salvation in Tertullian // *The Harvard Theological Review*, Vol. 68, No. 2 (Apr., 1975), pp. 83-101.
24. Carnelley E. Tertullian and Feminism. // *Theology* 92(745) (1989): 31-34.
25. Davies, Steven L. Women, Tertullian, and the Acts of Paul. // *Semeia* 38 (1986): 139-149.
26. St. Augustine Of holy virginity – <http://www9.georgetown.edu/faculty/jod/>
27. St. Augustine On the Good of Widowhood -<http://www9.georgetown.edu/faculty/>
28. Tertullian. A Treatise on the Soul / tr. by P. Holmes – www.tertullian.org
29. Tertullian. On monogamy // Claesson's translation. – www.tertullian.org
30. Tertullian. On the Veiling of Virgins / Tr. by R.S. Thelwall. – www.tertullian.org
31. Turcan M. Etre femme selon Tertullien // *Vita Latina* 119 (Sept. 1990).

Ковальський С.В.

УДК 94(564.3).03"1956/1959":325.83

ДЕПОРТАЦІЯ АРХІЄПІСКОПА МАКАРІОСА III В КОНТЕКСТІ АНТИКОЛОНІАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НА КІПРІ (1956-1959 РР.)

В статті розглядається конфлікт англійської колоніальної адміністрації з Макаріосом III – одним з лідерів та провідних ідеологів греків-кіпріотів в період антиколоніальної боротьби. На прикладі депортації Макаріоса III розкриваються проблеми політичних репресій, формування громадської думки на користь опального лідера та перетворення його в політичний символ нації. Особлива увага приділяється історичним умовам, в яких розгорнувся кіпрський рух за самовизначення.

***Ключові слова:** кіпрське питання, боротьба за самовизначення, енозіс, політичні репресії, громадська думка, політичний лідер.*

Обрання архієпископа Макаріоса III президентом Кіпру в 1960 р. визначило розвиток політичного життя острова. З його ім'ям пов'язують як переваги Республіки, так і проблеми етнічного, внутріполітичного та міжна-

родного характеру, які простежуються і на сучасному етапі. Аналіз історичних умов, в яких формувались етнічні політичні лідери, такі як архієпископ Макаріос III, в період антиколоніальної боротьби та становлення державності, надає можливість побачити цілісну картину сучасних труднощів Кіпру. Найважливішим етапом в житті Макаріоса III як лідера греків-кіпріотів та символу руху за самовизначення, були дії колоніальної адміністрації проти нього в середині 1950 рр., що розцінювались як репресивні. Тема політичних репресій актуальна та невичерпна в контексті новітньої історії Європи. Особливо показовим є перетворення репресованого в символ боротьби, котрий поступово стає політичним лідером. Саме цей феномен простежується на прикладі політичної кар'єри Макаріоса III.

Депортація архієпископа Кіпру вплинула на перетворення його в очах громадськості з лідера релігійного (етнарха) в лідера політичного. Це простежується в причинах репресивних заходів проти нього, механізмах їх втілення та загальнокіпрських та міжнародних наслідках зазначених подій. Крім того, важливу роль відіграла ідеологія греків-кіпріотів та соціально-політичні умови, в яких розгорнувся рух за самовизначення.

В українській історіографії окремі аспекти кіпрської проблеми висвітлювали різні дипломати та історики: Б.І. Гуменюк, Є. Конопацький, Б.М. Гончар, В.С. Бруз та інші. Вітчизняні вчені приділяли увагу, головним чином, сучасним проблемам Кіпру в аспекті миротворчості та міжобщинних переговорів; також дослідження поширювались на кіпрський конфлікт 1960-1970-х рр. Колоніальний період острова майже не вивчався. В російській історіографії були захищені дисертації з окремих проблем Кіпру істориками (О.Н. Бредихін), правознавцями (І.В. Вахітов), політологами (Н.М. Міхеєва) та етнологами (Ю.В. Тітова). Кіпрське питання розглядалось в контексті грецької історії Ар. Улуняном та в рамках турецької історії Б.М. Поцверхієм. Колоніальний період подавався здебільшого як передісторія проблем незалежного Кіпру. Мало уваги приділялось деталям, таким як відносини колоніальної адміністрації з лідерами етнічних громад Кіпру в 1950-ті рр. Це робить тему актуальною з наукової та практичної точки зору.

Під час британського панування на Кіпрі з 1878 р. по 1960 р. посилювалась національна свідомість обох етнічних громад острова. В 1931 р. відбулось повстання, сплановане грецькою громадою, мета якого полягала у знищенні колоніальної системи на острові. Але воно було придушено, а учасники покарані. Непопулярні заходи британської влади: обмеження прав православної церкви та заборона використання обома громадами Кіпру національних символів та кольорів Туреччини і Греції – збільшили

незадоволення місцевого населення. Політична ситуація загострилась після Другої світової війни, коли грецька громада очікувала надання Кіпру обіцяного до початку війни Лондоном права на самовизначення [2, с. 42].

З 15 по 22 січня 1950 р. на острові проводився референдум, організований грецькою православною церквою Кіпру на чолі з обраним в 1948 р. архієпископом Макаріосом III. Плебісцит проходив без дозволу британської колоніальної влади. Референдум підтримали усі греко-кіпрські політичні сили та об'єднання – як праві, так і ліві. Голосування показало, що 95,73 % грецького населення (тобто 225 108 чол.) виступало за так званий енозис – приєднання острова до Греції [3, с. 104]. Британська влада проігнорувала ці результати. Відмова визнати плебісцит означала в очах греків-кіпріотів порушення їх права на самовизначення.

Лідери общин стверджували: енозис – це єдине вірне вирішення кіпрського питання. Більшість населення підтримувало радикальну точку зору, висловлену гаслом: "Самовизначення – це енозис" [3, с. 126]. Така ідея була дуже популярною в грецькому суспільстві, її пропагували в пресі, використовували в програмах політичних партій тощо. Навіть прем'єр-міністр Греції Константинос Георгакопулос в 1958 р. у привітанні з днем незалежності країни заявив, що визнати справжню незалежність Греції можна тоді, коли до неї приєднається Кіпр. Такі слова повністю відображали офіційну позицію Афін відносно бачення майбутньої долі острова. Турецькі дослідники вказували на вплив на енозис так званої "Великої Ідеї", яка базувалась на відновленні кордонів "Античної Греції", і вбачали в цьому агресивний настрій проти турків як на Кіпрі, так і на Анатолійському півострові [19, р. 2-3]. Британія погоджувалась тільки на обмежену автономію острова. Енозис в очах британської колоніальної влади являв прояви агресивної політики Афін.

Враховуючи накопичене на острові невдоволення британською владою, остаточно визначившись зі своїми цілями та отримавши підтримку від Греції, грецька громада перейшла до радикальних заходів. З початку 50-х рр. XX ст. активізувалась Національна Організація Кіпрських Борців за Енозис (далі – ЕОКА). В ніч з 31 березня на 1 квітня 1955 р. пролунали вибухи в Нікосії, Фамагусті, Ларнаці та Лімасолі. Грецький генерал Джордж Гривас під кодовим ім'ям "Дігеніс", який відзначився під час Другої світової та Громадянської війни в Греції, проголосив, що ЕОКА під його безпосереднім командуванням починає боротьбу за визволення від британських колонізаторів [23, р. 63]. ЕОКА представляла собою нелегальне озброєне угруповання греків-кіпріотів, яке мало чітку бойову організацію, керувалась грецькими офіцерами та отримувала матеріальну підтримку з Греції. Її метою,

перш за все, були напади на колоніальні установи, чиновників та поліцію. Під удар радикалів потрапили й представники цивільного населення, які підозрювались у співробітництві з колоніальною владою.

Перший політичний діалог з вирішення проблеми відбувся в кінці серпня 1955 р. на конференції в Лондоні. Там були присутні представники Греції, Туреччини та етнічних громад. При чому, саме за етнархом Британія залишила право приймати політичні рішення від імені всієї громади. Переговори були перервані у зв'язку з конфліктом інтересів грецької сторони з англійцями.

Подальша активізація ЕОКА і погіршення внутріполітичного становища на Кіпрі восени 1955 р. виявились приводом для губернатора Дж. Хардінга впровадити надзвичайний стан. Закони від 26 листопада 1955 р. скасували усі представницькі інститути, регламентовані колоніальними конституційними проектами. Вся влада на острові концентрувалась в руках губернатора [21, р. 73]. Представник британської корони на острові отримав повний контроль над проведенням військових та поліцейських операцій, зосередив в своїх руках контроль над громадським життям на Кіпрі тощо. Взимку відбулась друга спроба політичного вирішення конфлікту.

Повторний діалог колоніальної адміністрації з лідерами громад відбувся на початку 1956 р. Переговори губернатора Кіпру з архієпископом Макаріосом III проводились з січня по лютий 1956 р. у формі офіційного листування. Голова колоніальної адміністрації не зміг порозумітись з етнархом по трьом основним питанням: загальна амністія заарештованих греків-кіпріотів, контроль кіпріотів над поліцією та повноваження майбутньої Законодавчої Асамблеї на острові [7]. "Британська формула" компромісу полягала у тому, що внутрішні та зовнішні справи острова залишались прерогативою колоніальної метрополії, амністія не передбачалась та, саме головне, – право на самовизначення полягало лише у створенні Законодавчої Асамблеї з обмеженими правами [18, р. 4-5]. Макаріос III запропонував свою ідею "невідкладного суверенітету" острова, за яким законодавча, виконавча та судова влада підпорядковувались кіпріотам. Тільки проблеми безпеки та надзвичайних справ мали залишитись в розпорядженні Губернатора [6, р. 6-7]. Такий проект в умовах антиколоніальної боротьби означав би енозис.

Від губернатора лунали компромісні пропозиції, які полягали у поверненні до конституційного проекту 1948 р. [4] Відповідно до цих пропозицій, губернатор пропонував створити Законодавчу Асамблею з представниками від обох громад. Також передбачалось залучання кіпріотів у

роботі міністерств на острові тощо. Амністія обіцялась для певних категорій засуджених відразу після припинення збройної боротьби. В усьому іншому пропозиції залишались без змін [17, р. 8-9]. Архієпископ у своїй відповіді від 24 лютого 1956 р. в черговий раз розкритикував "британську формулу" [5, р. 10-11]. 29 лютого 1956 р. спеціально для переговорів з Макаріосом III приїхав міністр зі справ колонії А. Леннокс-Бойд. В його фінальній заяві чітко простежується розчарування принциповою позицією архієпископа. 5 березня 1956 р., коли А. Леннокс-Бойд виступав перед англійським Парламентом, він заявив, що Макаріос III не готовий до конструктивного обговорення конституційного устрою Кіпру [15].

В контексті цих непорозумінь англійська влада звинуватила етнарха у прямій підтримці "екстремістів". 9 березня 1956 р. поліція заарештувала його і депортувала в Аден, звідки кіпрського етнарха заслали на Сейшельські острови. З приводу заслання етнарха уряд Великої Британії оприлюднив офіційну заяву, в якій пояснювалась британська точка зору на конфлікт, що виник, та можливі шляхи його вирішення [20]. Згідно британській позиції, Макаріос III розвинув активну діяльність по підтримці руху за енозис. Кіпрського етнарха звинуватили у встановленні зв'язків з грецькою громадою в США і з Афінами для фінансування ЕОКА. Йому ставилась за провину пряма агітація насильства по відношенню до англійських родин, що мешкали на Кіпрі. Таким чином, депортація Макаріоса III мала означати для імперії гарантію громадської безпеки та спокою [20, р. 102-103].

Заслання Макаріоса III на Сейшельські острови стала поворотним моментом в історії кіпрського питання. Акція проти етнарха створила у греків-кіпріотів чіткий образ ворога. Ним стала англійська колоніальна адміністрація та усі, хто її підтримував, в тому числі представники турецької громади. 14 березня 1956 р. бійці ЕОКА вбили сержанта британської поліції. Ще дві людини отримали поранення. Губернатор проголосив в столиці колонії комендантську годину. 18 березня 1200 кіпріотів – власників магазинів – висловили погрозу зачинити свої лавки на 6 днів в знак протесту проти депортації архієпископа Макаріоса III. За спроби втілити в життя свої наміри були оштрафовані власники магазинів по всіх містах острова [10;12].

В другій половині березня того ж року "борці за енозис" вчинили замах на губернатора Кіпру Дж. Хардінга. Від вибуху біля його резиденції загинуло п'ять британських солдат. 17 червня в грецькому секторі Нікосії відбулась ще одна демонстрація сил з боку ЕОКА. В результаті вибуху загинув американський віце-консул Вільям Ботелер, ще три американських

громадянина отримали поранення різного ступеня тяжкості. За цей випадок грецька церква Кіпру висловила вибачення американському уряду [11; 12].

Відправлення Макаріоса III у заслання знайшло відгук у британському суспільстві та торкнулось політичного життя Великої Британії. 12 березня 1956 р. британська газета "Daily Mirror", яка підтримувала опозиційну на той момент лейбористську партію, опублікувала з цього приводу статтю, яка стала своєрідним пророцтвом. В ній приводились приклади репресій проти лідерів національно-визвольної боротьби в різних колоніях, де ці "ізгої" ставали національними героями та лідерами новоутворених держав. В статті робився висновок, що з часом Макаріоса III чекає така ж доля [9]. Лівоцентриська газета "The Observer" висловила аналогічну точку зору, назвавши кіпрського етнарха "єдиним представником влади греків-кіпріотів, з ким можна було проводити переговори" [22]. Профспілкочна газета "Daily Herald" відверто назвала депортацію Макаріоса III "провалом британської колоніальної політики" [8]. Комуністична газета "Daily Worker" та ліберальна "The Manchester Guardian" також критикували колоніальну політику Великої Британії в контексті кіпрських подій. В Лондоні був створений Кіпрський комітет примирення, в склад якого увійшли греки-емігранти, представники профспілок та деякі політичні діячі [16]. Таким чином, суспільна думка в Великій Британії в цілому проявила єдність різних не консервативних політичних сил та суспільних рухів і висловлювала негативне відношення до репресії архієпископа Макаріоса III.

Заслання етнарха Кіпру мало суттєвий резонанс в політичному житті Великої Британії. Кіпрське питання виявилось головною темою засідань британського парламенту з 13 по 16 березня 1956 р. 14 березня в Палаті громад розгорнулась дискусія між представниками від лейбористської та консервативної партій щодо можливих небезпечних наслідків депортації духовного лідера греків-кіпріотів. Консерватори всебічно захищали власну політику на острові. З трибуни пролунали аргументи відносно причетності архієпископа до терору. Погіршення ситуації на Кіпрі в перший тиждень після відправлення етнарха з острова також ставилось йому за провину. Лейбористи попереджували своїх політичних опонентів про небезпечність репресивних заходів та звинувачували їх у розпалюванні конфлікту. Наступного дня обговорення цієї ж теми відбулось в Палаті лордів [13; 14].

Репресії проти кіпрського духовного лідера викликали резонанс у релігійному світі. Єпископ Фотій, який тимчасово замінив Макаріоса III, телеграфував в ООН, архієпископу Кентерберійському та у Вселенську Цер-

ковну Раду з приводу репресії законного церковного керівника Кіпру. Священний Синод Греції звернувся до московського Патріарха Алексія за підтримкою в боротьбі проти дискримінації кіпрських православних священиків. В день депортації Макаріоса III Афіни відповіли політичним демаршем. Уряд Греції відізав свого посла з Великої Британії та звернувся зі скаргою до Ради Безпеки ООН [1, с. 86].

З 1957 р. Макаріосу III надали право вільно переміщатись, але заборонили повертатись на Кіпр. Тому він приїхав в Грецію, де його зустріли як героя. В подальшому він декілька разів виступав в Генеральній Асамблеї ООН. Етнарх був запрошений в 1959 р. в Лондон для участі в конференції по вирішенню кіпрського питання. Саме в той період він як політичний лідер відійшов від ідеї енозісу і став прибічником ідей незалежного Кіпру і від імені грецької громади острова підписував конституційні проекти майбутньої суверенної Республіки.

В березні 1959 р., коли ЕОКА склала зброю і були підписані міжнародні домовленості щодо незалежності, Макаріос III повернувся на Кіпр. За приблизними підрахунками його зустрічало дві третини грецького населення Нікосії. На президентських виборів в грудні 1959 р. архієпископ отримав значну перемогу над своїми політичними опонентами, що вказувало на високий відсоток довіри кіпріотів та на його особливу роль в розбудові нової держави.

Таким чином, заслання Макаріоса III зробило його головною фігурою руху за самовизначення. Саме репресії проти етнарха вплинули на його популярність, створивши образ борця за політичні права та самовизначення грецької громади. Відхід етнарха від агресивної боротьби ЕОКА за енозіс зробили архієпископа лідером більш поміркованого руху з альтернативною метою, спрямованою на самоврядування та цілісність острова. Тому, коли ідеї ЕОКА перестали бути актуальними в 1958 р., популярність набула ідея незалежності Кіпру, і Макаріос III став її природним провідником. В 1960 р. він виступив як кандидат в президенти і переміг завдяки своїй популярності, з одного боку, і непричетності до збройного протистояння, з іншого. Ця позиція в кіпрському суспільстві була забезпечена йому завдяки депортації з Кіпру в період з 1956 р. по 1959 р. Отже, репресії колоніальної адміністрації проти архієпископа мали для нього позитивні результати в подальшому: зробили Макаріоса III загальногрецьким лідером на Кіпрі, згуртували навколо нього помірковані політичні кола і надали йому світової популярності.

Kovalskiy S. V.

**THE DEPORTATION OF THE ARCHBISHOP MAKARIOS III
IN THE CONTEXTS OF THE ANTI-COLONIAL STRUGGLE
IN CYPRUS (1956-1959)**

This article concerns the conflict between the British colonial administration and the greek-cypriots' leader and ideologist Makarios III during the anti-colonial struggle. Through the example of the Makarios' deportation, the problems of the political repressions and the public opinion's formation in favour of the disgraced leader are shown. A special attention was paid on the anti-colonial struggle's historical conditions.

Key words: Cyprus question, struggle for self-determination, enosis, political repressions, public opinion, political leader.

Ковальский С.В.

**ДЕПОРТАЦИЯ АРХИЕПИСКОПА МАКАРИОСА III
В КОНТЕКСТЕ АНТИКОЛОНИАЛЬНОЙ БОРЬБЫ
НА КИПРЕ (1956-1959 гг.)**

В статье рассматривается конфликт английской колониальной администрации с Макариосом III – лидером и идеологом общины греков-киприотов в период антиколониальной борьбы. На примере депортации Макариоса III раскрываются проблемы политических репрессий, формирования общественного мнения в пользу опального лидера и превращения его в национальный символ. Особое внимание уделяется историческим условиям, в которых развернулось кипрское движение за самоопределение.

Ключевые слова: кипрский вопрос, борьба за самоопределение, енозис, политические репрессии, общественное мнение, политический лидер.

Джерела та література

1. Александров Н. Новые веяния в Греции // *Международная жизнь*. – 1956. – № 5. – С. 88-104.
2. Бредихин О.Н. Эволюция межобщинных отношений на Кипре // *Вопросы истории*. – 2003. – № 10. – С. 38-48.
3. Гарабедян А. Национально-освободительная борьба и провозглашение на республика Кипр (1945-1960). – София, 1989. – 282 с.
4. Ковальський С.В. Британський проект реформи колоніального управління на Кіпрі 1948 р. // *Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин. Пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (1920-2003 рр.)*. Луганськ, 12-13 квітня 2011 р. – Луганськ, 2011. – С. 171-176.
5. Archbishop Makarios's Letter to Sir Harding of 25th February, 1956 // *Correspondence Exchanged Between the Governor and Archbishop Makarios*. – Cmd. 9708. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1956. – P. 10-11.

6. *Archbishop Makarios's Letter to Sir Harding of 2nd February, 1956 // Correspondence Exchanged Between the Governor and Archbishop Makarios.* – Cmd. 9708. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1956. – P. 6-7.
7. *Correspondence Exchanged Between the Governor and Archbishop Makarios.* – Cmd. 9708. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1956. – 12 p.
8. *Daily Herald.* – 1956, March 12.
9. *Daily Mirror.* – 1956, March 12.
10. *Daily Worker.* – 1956, March 15.
11. *Daily Worker.* – 1956, March 18.
12. *Daily Worker.* – 1956, March 19.
13. *Debate of March 14, 1956, in the House of Commons on the Arrest and Exiling of Archbishop Makarios of Cyprus // British Opinion on Cyprus.* – Washington: Royal Greek Embassy, 1956. – P. 88-107.
14. *Debate of March 15, 1956, in the House of Lords on the Arrest and Exiling of Archbishop Makarios of Cyprus // British Opinion on Cyprus.* – Washington: Royal Greek Embassy, 1956. – P. 102-107.
15. *Hansard (Commons), March 5, 1956.* – Vol. 549, coll. 1715-1719. – Режим доступу: <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1956/mar/05/cyprus-situation> [28 жовтня, 2011 р.]
16. *Munro J., Khuri Z. Cyprus between Venus and Mars.* – Delmar, New-York, 1984. – 160 p.
17. *Sir Harding's Letter of 14th February, 1956 // Correspondence Exchanged Between the Governor and Archbishop Makarios.* – Cmd. 9708. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1956. – P. 8-9.
18. *Sir John Harding's letter of 28th January, 1956 // Correspondence Exchanged Between the Governor and Archbishop Makarios.* – Cmd. 9708. – London: Her Majesty's Stationery Office, 1956. – P. 4-5.
19. *Sonyel S.R. The Turco-Greek Conflict.* – London, 1976. – 82 p.
20. *Statement on the Deportation of Archbishop Makarios Issued on 19-th March, 1956 // Colonial Report. Cyprus 1956.* – London: Her Majesty's Stationery Office, 1957. – P. 100-103.
21. *The Colonial Office List 1958.* – London: Her Majesty's Stationery Office, 1958. – 461 p.
22. *The Observer.* – 1956, March 11.
23. *Xydis S.G. Cyprus Reluctant Republic.* – Paris: Mouton, 1973. – 554 p.

ГУМОР ЯК ФЕНОМЕН ВІКТОРІАНСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ (НА ПРИКЛАДІ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕМАТИКИ)

У цій статті досліджений вікторіанський гумор як важлива складова англійського менталітету. Висвітлюються наступні аспекти: вікторіанське почуття гумору як феномен британської культури; сприйняття війни у вікторіанському гуморі; місце армії та військових сил у гумористичній думці.

Ключові слова: гумор, вікторіанська епоха, Велика Британія, англійське суспільство, суспільне життя, "Панч", жарт, солдати.

Вважається, що жителі Британських островів, за винятком, мабуть, ірландців, позбавлені почуття гумору. Особливо поширена ця точка зору по відношенню до шотландців. Стівен Поттер у "Почутті гумору" (1954 р.) стверджував, що XIX ст. було, по суті, першим століттям, в яке англійці по-справжньому придбали ту якість, яку він і зробив назвою своєї роботи [14; Р. 27]. Дана тема маловивчена; тим більше яскравими та цікавими є роботи, що аналізують явище класичного англійського гумору, наприклад, "Вікторіанський клоун" Дж. Бреттона, що вийшов в 2006 р., і Енн Фезерстоун з Королівського коледжу Холлоуей, Лондонський університет. Класичними дослідниками середини XX ст. є С. Поттер, Р. Оурел. Європейськими видавництвами ведеться робота по перевиданню рідких друкарських творів XIX ст., що повинне привести до зростання ентузіазму дослідників.

Напружене за силою думки, переламне XIX ст. дало Великій Британії низку блискучих письменників-гумористів, сатириків, талановитих драматургів. Серед провідних майстрів можна назвати знаменитий дует Уільяма Швенка Гілберта (1836-1911) і Артура Сеймура Саллівана (1842-1900), братів Крукшанков Айзека Роберта (1789-1856) і Джорджа (1792-1878), Джона Тенніела (1820-1914), Джона Ліча (1817-1864). Розважав глядачів цирковий клоун Томас (Том) Лоуренс, чия діяльність припала в основному на 1850-1870-і рр. і який видав збірку своїх жартів. Яскравою зіркою на небосхилі англійського гумору у вікторіанську епоху виник журнал "Панч", редакторами якого були Марк Лемон (1809-1870), Генрі Мейхью (1812-1887), Том Тейлор (1817-1880), Ширлі Брукс (1815-1874), сер Френсис Каулі Бернанд (1836-1917), сер Оуен Сімен (1861-1936). Через двадцять років після того, як стартував "Панч", тобто в 1861 р., почав виходити відомий гумористичний журнал "Фан" ("Fun"). З драматичного на гумо-

ристичний шлях перейшов тоді двохсотлітній театр "Друрі Лейн". Не менш жваво працювала думка серйозних авторів: писали Чарльз Діккенс, Уільям Теккерей, Томас Карлайль, Джордж Еліот – "демократ", "філософ", "поет" та "провісник" [10; Р. 3, 37, 75, 117], яких есеїст Уільям Семюел Ліллі (1840-1919) називав серед чотирьох найбільш великих, на його думку, англійських гумористів ХІХ ст. А поміж тих видатних фігур, які запа-м'яталися та увійшли до історії, скільки ж імен залишилися невідомими – незліченні жартівники-ілюстратори, що за якими-небудь причинами побажали зберегти своє авторство в таємниці, мініатюристи, комедіанти, публіцисти!

У всьому різноманітті вікторіанського гумору (можливо, саме тому, що він такий багатопликий) можна виділити декілька форм, в яких знаходилося індивідуальне почуття гумору, коли воно ставало суспільним і загальнодоступним. Як найважливіша соціальна і політична проблема, війна і діяльність військових міністрів і різних мілітаристів займали значне місце в думках жартівників-вікторіанців, що били переважно точковими ударами прямо в свою ціль. Слід зазначити яскраву рису, незмінно властиву суспільній жартівливості в будь-які часи: вічні цінності і все, що є уможлядного, зустрічали мінімум узагальнень і абстракцій; об'єктами жартів ставали завжди живі люди, що мали ім'я та чітко визначене місце в суспільстві; суб'єктами були популярні, актуальні події, реакція громадськості на яких ще не встигла охолонути. Давно забуте минуле витягувалося на світ лише для того, щоб зробити натяк на тодішнє сьогодення.

Популярною формою висловлення іронії стали карикатури; наприклад, відомими карикатурами про Кримську війну були патріотичні "Що Микола почув у раковині" (1854), "Британський лев почув у щура"; події конфлікту в Індії відобразилися у "Помсті британського лева бенгальському тигрові" [8; Р. 398]. Як правило, ретельно виписувалися найдрібніші деталі малюнка, також він інколи супроводжувався підписом, який допомагав зрозуміти його сенс або звертав увагу читача на основні акценти, зроблені карикатуристом. Важливе значення для того, які матеріали публікувалися, мала приналежність головного редактора до певної політичної партії; ліберали, на відміну від консерваторів, традиційно виступали проти війни. Таким чином відбувалося групування авторів одних й тих самих поглядів довкола відповідного їм друкарського видання. Наприклад, два головних гумористичних журналу – "Панч" і "Фан" (останній виходив кожної середи за ціною в один пенні) – мали відповідно консервативну і ліберальну політичну приналежність, яка, проте, особливо не підкреслювалася і не впадає в очі читачеві, який перегортає сторінки журналів.

Кримська війна часто згадувалася як символ невдачі, безсилля уряду, поверженості британської нації і її військової честі: "Все так само погано, як було за часів Кримської війни. Наша армія стає нам все дорожча, а здатність її менша, ніж в будь-якої іншої армії в світі" [7]. "Пояснення мирного договору", що ознаменував кінець Кримської війни, – вірш (без вказівки авторства), в якому у вигляді діалогу батька, що укладає спати свою допитливу дитину, яка задає йому питання, викладена незадоволеність середньостатистичного англієця умовами миру [9; Р. 119]. Проте, у формі віршів гумор в опублікованому вигляді зустрічався мало; це можна пояснити відсутністю місця на сторінці або небажанням редакторів відводити його під настільки розріджені рядки, як вірші. Наприклад, в тому ж "Панчі" матеріали були розташовані настільки тісно, що колонки ледве не накладаються на сусідні. Редактори цього гумористичного журналу були дуже вимогливими у виборі пропонованих віршів, і те, що друкувалося, дійсно звертало на себе увагу і заслуговувало на те, щоб це запам'ятати. У відповідь на новини, які з'явилися в пресі, про те, що уніформою для нової Ірландської гвардії збираються ввести килт, "Панч" відреагував нарочито обуреним, стилізованим під "ірландську англійську" мову, віршем із грою слів "kilt" і "killed" [5; Р. 24].

Випускалися збірки анекдотів [6], серед яких була присутня безліч гумористичних описів історичних подій або веселих випадків, спогади, щоденники, різні твори оглядового характеру. Ілюстрації, що здобули популярність, могли бути видані окремою книгою, як це сталося, наприклад, з сорока однією картинкою авторства Жоржа дю Мор'є, який спочатку друкував їх у "Панчі" [11]. Часто головними персонажами комедій, веселих пісень і всіляких жартів ставали представники середнього класу, інколи – американці [3; Р. 282, 284].

Політична сатира доповнювалася зображенням англійського характеру, мислення, звичок англієців, їх дивацтв та ексцентричності. У щоденниках, написаних нібито якоюсь вікторіанською леді в 1880-х рр., розповідалася наступна історія. Одного дня аристократ лорд Хартінгтон, Говард Расселл, військовий кореспондент "Таймс", редактор тієї ж газети Джон Тадеус Делейн і ще одна людина, чиє ім'я не називалося, їхали у Йоркшир, щоб відвідати знайомих. По дорозі розмова зайшла про Кримську війну; в рамках цього зав'язалася дискусія про точну дату однієї з битв. Г. Рассел сказав, що може легко встановити число, оскільки його щоденник при ньому. Оскільки вже сутеніло, слабкому на зір Г. Расселу довелося передати щоденник Дж. Делейну, який, почавши читати, почервонів і ткнув автора щоденника кулаком із словами: "Ах, ти ж несусвітний

мерзотнику!" Пасаж, що, як виявилось, настільки образив його, мав наступний вигляд: "Двадцять друге лютого. Я одержав сьогодні листа від Делейна, що повний новин про Лондон і лондонців, адже він такий жахливий брехун, що я навіть не знаю, вірити хоч одному його слову чи ні" [13; Р. 119-121].

Найбільш вдалимими жартами у вікторіанську епоху вважалися саме такий неумисні випадки. У. Гілберт "ніколи (у своїй кращій дні) не відпускав жартів, які, можливо, очікувалися від нього. Це було дуже важливо для вікторіанця" [4; Р. 47]. Це є доказом елітарності англійського гумору, оскільки у вищих колах аристократії гумором вищого сорту, висловленим публічно, вважалася якраз імпровізація. Це відносилось, ясна річ, лише до повсякденної мови, розмов у суспільстві, а не до опублікованих зразків аристократичного англійського гумору, що були плодами продуманого, завчасного аналізу сучасної вікторіанським політики.

Англіїці досить спокійно сприймали смерть і невимушено жартували про неї. Політик-консерватор і юніоніст Генрі Джеймс Боттомлі (1857-1934) в своїх спогадах, які він вирішив написати у вигляді збірки анекдотичних випадків, згадував веселу історію, яку йому одного дня розповіли. Під час англо-бурської війни якийсь солдат, про якого повідомлялося, що він був убитий в битві і чиє ім'я навіть потрапило до офіційних списків загиблих, повернувся назад; сержант, його начальник, зробив позначку: "помилково загинув". Солдата помістили до госпіталю, але, на жаль, через декілька тижнів він помер від отриманих ним ран. Цей факт доніс до сержанта полковник того ж полку, після чого була зроблена третя позначка: "загинув ще раз за наказом полковника" [1; Р. 71]. Незворушність у використанні прийомів і тому, що сьогодні здалося б делікатним, відрізняла вікторіанський гумор від подальших культурних трансформацій, що привнесли в нього заборони. Мабуть, єдиним табу було підняття статтевих питань, навіть непряма згадка. У цьому ще раз виявилася елітарність і аристократичність англійського гумору вікторіанської епохи, який міг бути нещадним (наприклад, до політичних опонентів), але ніяк не вульгарним. Англійські солдафони в збірках анекдотів ввічливо розмовляли з пані, вміли, хоч іноді, поводитися галантно, не користувалися міцними виразами в оточенні жінок і терпляче зносили дурацтва, які раз у раз говорили або допускали жінки, будь вони світськими леді чи лише Кітті або Мері-Енн із сусідньої вулиці.

Гумор вікторіанської епохи, який базувався на широкій хвилі суспільного висміювання Наполеона ("Непа") часів війни із Францією початку XIX ст., збільшений на основі політичної сатири, "виключно самодостатній,

однорідний, виповнений веселості, настільки упевнений в тому, що було хорошою формою, а що – ні" [12; Р. 286], втратив свою силу під впливом "безрадісного гніту" подій назрівання Першої світової війни, що наводили смуток в англійському суспільстві. Передвоєнна психологічна напруженість вбивала необхідну для жартівливості легкість сприйняття. Тонка витонченість англійського гумору і його глибока, навіть класова, елітарність розсіялися в соціальних проблемах початку ХХ ст.

Що стосується ХХІ ст., то, згідно "Дейлі Мейл", "жарти дев'ятнадцятого століття сьогодні нас вже не розсмішать" [15], хоча, мабуть, не варто стверджувати так категорично. Щоб зрозуміти жарт, треба бути ознайомленим із епохою та різними її обставинами, але багато з того, що піддавалося критиці у вікторіанський час, зберігається і тепер, – і це настільки ж смішно, наскільки й актуально. Адже, наприклад, жоден сучасний солдат у жодній державі не стане заперечувати, що "краща картина на військову тему – зображення твоєї плати" [5; Р. 24], а кращий спосіб "приготувати дезертира", "дуже просте та популярне блюдо" – це погано поводитися з армією: "візьміть солдата... наповніть його голову образами. Додайте маленьку зручну можливість, і ви отримаєте... вашого дезертира" [5; Р. 78]. Уряд, що урізує фінансування армії, – органу, що був створений спеціально, щоб захищати його, – завжди піддаватиметься осміянню, і це буде ще ввічлива і м'яка критика. Вікторіанські жартівники з "Панча" використали гру термінів: "Військовий уряд робить заходи по перетворенню зайвої кількості кавалеристів на піших солдат. Ми не знаходимо нічого безглузлого в цій ідеї, як заявляють деякі. У нас вже є Кінна піхота. Тепер у нас з'явиться і Безкінна Кавалерія" [5; Р. 22]. Цілком можна зрозуміти тонку іронію, направлену у бік військового міністерства, яке скорочувало удвічі розміри своєї грошової підтримки (з £ 160 000 до £ 80 000) своїм проектам заради того, щоб провести покращення власних внутрішніх справ [2]. Таким чином, можна сказати, що класичний англійський гумор є живим, доки залишаються всі соціальні проблеми і потворності, проти яких він був направлений.

Англійський класичний гумор був багатообразним, різноплановим, він відчув на собі боротьбу партій і суспільних рухів, які додали йому таке яскраве забарвлення, але збірний образ від безлічі авторів, якими б різними вони не були, засвоїти легко. Кризь нагромадження картин і політичних метафор зі сторінок, що давно пожовтіли, перед нами проступає загальна особистість вікторіанського гумориста як універсального критика своєї епохи. Його роблять вічно живим ті якості, які рушають уперед сам розвиток людства: енергія думки, що б'є через край, пріоритет практичного ро-

зуму, непідроблена пошана до мудрості та нетерпимість до дурості, впевненість в своїх переконаннях і в тому, що є добре, а що є погано, і, найголовніше, – чітке уявлення про те, що треба зробити, щоб винищити погане і дати запанувати добру. Місцем дії у жартах майже завжди виступала сама Англія, рідше – куточки Британської імперії або держави-суперники. Вікторіанців не дуже турбувало, як їх сприймають за кордоном, набагато більший інтерес викликала поведінка самих англійців, що опинилися на війні. Військова політика, спроби реформування армії і розподіл бюджету були практично невичерпними джерелами для висміювання в пресі, але в мемуарах частіше були присутні історії про певних людей. Рідка згадка імен політиків, названих в тексті відомими, або абстрактна, натякуюча передача їх, передбачали впізнанність персонажів, тобто спрямованість гумору була миттєвою та актуальною по відношенню до суспільно-політичних новин та подій.

Незважаючи на те, що в англійській суспільній думці військова тематика була однією з найпоширеніших, лінія актуалізації сюжету, що чітко просліджується, прив'язки його до певного періоду часу, коли як простір майже завжди обкреслювався кордонами озброєних конфліктів або воєн, свідчить про те, що британські жарти про війну, солдат, армію, міністрів і так далі можна вважати підвидом політичної сатири.

Skrypnichenko-Kovalskaya M.S.

HUMOUR AS A PHENOMENON OF THE VICTORIAN PUBLIC OPINION; BASED ON THE MILITARY THEMES

In the article the Victorian humour as a significant and fully fledged part of English mentality is studied. The following aspects of the problem are taken up: Victorian sense of humour as a phenomenon which is influenced by British culture; perception of war in the Victorian humour; the place of army and army forces in the humorous thought.

Key words: humour, Victorian, army, Great Britain, English society, social life, Punch, joke, soldiers

Скрипниченко-Ковальская М. С.

ЮМОР КАК ФЕНОМЕН ВИКТОРИАНСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ (НА ПРИМЕРЕ ВОЕННОЙ ТЕМАТИКИ)

В данной статье исследуется викторианский юмор как важная составляющая английского менталитета. Освещаются такие аспекты, как викторианское чувство юмора в качестве феномена британской культуры, восприятие войны в викторианском юморе, место армии и вооружённых сил в юмористической мысли.

Ключевые слова: юмор, викторианская эпоха, Великобритания, английское общество, общественная жизнь, "Панч", шутка, солдаты

Джерела та література

1. Bottomley J. *Humour in politics: Notes and anecdotes of 25 years' political life and experiences.* – 122 p.
2. *Charivaria // Punch, or The London Charivari.* – 1903. – April, 8.
3. Charney M. *Comedy: a geographic and historical guide.* – Vol. 1. – Westport: Greenwood Publishing Group, 2005. – 663 p.
4. Chesterton G. K. *The Victorian Age in Literature.* – Teddington: Echo Library, 2008. – 80 p.
5. Cleaver R. *Mr. Punch on the warpath: Humours of the army, the navy and the reserve forces.* – London: Bradbury, Agnew & Co., 1910. – 191 p.
6. *English jests and anecdotes: Short tales for travellers.* – London: J. M. Dent & Co., 1900. – 252 p.
7. *Essence of Parliament. Extracted from the diary of tory, M. P. // Punch, or The London Charivari.* – 1892. – March, 19.
8. Everitt G. *English caricaturists and graphic humourists of the nineteenth century: How they illustrated and interpreted their times.* – London: Swan Sonnenschein, Le Bas & Lowrey, 1886. – 427 p.
9. Howe W. *English wit and humor.* – Philadelphia: George W. Jacobs & Co., 1898. – 220 p.
10. Lilly W. *Four English humourists of the nineteenth century: Lectures delivered at the Royal Institution of Great Britain in January and February, 1895.* – London: John Murray, 1895. – 192 p.
11. Maurier G. du. *Pictures of English Society.* – New York: D. Appleton & Co., 1884. – 89 p.
12. Orel H. *The world of Victorian humour.* – New-York: Appleton-Century-Crofts, 1961. – 292 p.
13. Partington W. *Echoes of the 'eighties, leaves from the diary of a Victorian lady.* – London: Eveleigh Nash Company Limited, 1921. – 239 p.
14. Potter S. *The sense of humour.* – London: Penguin Books, 1964. – 276 p.
15. Wilson A. *Victorian humour wasn't a barrel of laughs // Електронний ре-сурс.* – Режим доступу: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-399680/Victorian-humour-wasnt-barrel-laugh.html>

ПОСОЛЬСЬКИЙ КОРПУС УКРАЇНИ ТА НІМЕЧЧИНИ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ДВОСТОРОННІХ ВІДНОСИН

У статті розглядається роль послів у розвитку дипломатичних відносин між Україною та Німеччиною. Увага приділена як послам України в Берліні та Бонні, так і послам ФРН в Києві, виділяються їх особистісні якості, необхідні для цієї роботи, та кадрові прорахунки української сторони.

Ключові слова: Україна, ФРН, дипломатичні служби, послы.

У січні наступного року відзначатимемо двадцять річницю встановлення дипломатичних відносин між Україною та Федеративною Республікою Німеччина. "Сьогодні між Україною та Німеччиною налагоджено досить потужне політичне та економічне співробітництво, яке наразі не використовує більшості свого потенціалу і потребує нового імпульсу" [8], – зазначалося у Щорічному (2011 року) посланні Президента України Верховній Раді України.

Важлива роль у розвитку міждержавних відносин належить послам, які в якості постійних посередників у двосторонніх відносинах мають можливість безпосередньо впливати на їх характер та динаміку. Дотепер Україну в Бонні та Берліні представляли шість послів: Іван Пісковий [11] (з березня 1992 року по червень 1994 року, на його каденцію припадають: офіційний візит Федерального канцлера Гельмута Коля до України 9-10 червня 1993 року, неофіційний візит Президента України Леоніда Кравчука до Німеччини 22-24 жовтня 1993 року, візит Прем'єр-міністра України Леоніда Кучми до Бонна та Мюнхена 4-6 травня 1993 року, обмін візитами керівників зовнішньополітичних відомств – Клаус Кінкель відвідав Київ 15-16 лютого 1993 року, Анатолій Зленко – Бонн 22-23 лютого 1994 року), Юрій Костенко [7] (з грудня 1994 року по вересень 1997 року, на його каденцію припадають: офіційний візит Президента України Леоніда Кучми до Німеччини 3-6 липня 1995 року, офіційний візит Федерального канцлера Гельмута Коля до України 2-4 вересня 1996 року, чотири зустрічі на вищому рівні на міжнародних форумах, обмін офіційними візитами глав парламентів – делегація Верховної Ради України на чолі з Олександром Морозом відвідала Німеччину 25-29 квітня 1995 року, делегація Бундестагу на чолі з Рітою Зюсмут – Україну 22-23 липня 1996 року, а також обмін офіційними візитами міністрів закордонних справ – Геннадій Удовенко відвідав Бонн 17-19 квітня 1997 року, Клаус Кінкель – Київ 29-30

липня 1997 року), Анатолій Пономаренко [12] (з жовтня 1997 року по січень 2004 року, на його каденцію припадають: чотири раунди українсько-німецьких консультацій на вищому рівні (28-29 травня 1998 року в Бонні, 8-9 липня 1999 року в Києві, 11-12 липня 2000 року в Лейпцигу та 6 грудня 2001 року в Києві), робочий візит Президента України Леоніда Кучми до Берліна 18-20 січня 2001 року, державний візит в Україну Федерального президента Романа Герцога 3-6 лютого 1998 року, офіційний і робочий візити в Німеччину Голови Верховної Ради України Івана Плюща відповідно 30 травня – 1 червня 2001 року та 29-30 травня 2000 року, офіційний візит в Україну Президента Німецького Бундестагу Вольфганга Тірзе 14-17 травня 2003 року, два робочих візити до Німеччини Прем'єр-міністра України Віктора Ющенка влітку 2000 року, робочий візит Прем'єр-міністра України Віктора Януковича 8-10 квітня 2003 року, сім візитів до Німеччини міністрів закордонних справ України та два візити до Києва Федерально-го міністра закордонних справ Німеччини Йошки Фішера (офіційний – 22-23 червня 2000 року, робочий – 7-8 квітня 2003 року), Сергій Фареник [15] (з лютого 2004 року по липень 2005 року, на його каденцію припадають: п'яті українсько-німецькі консультації на вищому рівні в Берліні 19-20 лютого 2004 року, робочий візит Президента України Віктора Ющенка до Берліна 8-9 березня 2005 року, робочий візит до Мюнхена Міністра закордонних справ України Костянтина Грищенка 6-8 лютого 2004 року та робочий візит до Києва Федерального міністра закордонних справ Йошки Фішера разом із польським колегою Адамом Ротфельдом 21 березня 2005 року), Ігор Долгов [3] (з грудня 2005 року по травень 2008 року, на його каденцію припадають: чотири робочих візити до Німеччини Президента України Віктора Ющенка: 3-4 жовтня 2006 року, 8-10 лютого, 21-22 липня та 3 жовтня 2007 року, робочий візит до Берліна Прем'єр-міністра України Віктора Януковича 28 лютого 2007 року, три робочих візити до Німеччини міністрів закордонних справ України і три робочих візити до Києва Федерального міністра закордонних справ Німеччини Франка-Вальтера Штайнмайера, два з яких проходили у рамках багатосторонньої дипломатії та Наталія Зарудна [4] (з вересня 2008 року по теперішній час, на її каденцію припадають: офіційний візит до Берліна Президента України Віктора Януковича 30 серпня 2010 року, офіційний візит Голови Верховної Ради України Володимира Литвина 16-17 червня 2010 року, два робочих візити Прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко 6-7 лютого та 8-10 грудня 2009 року, вісім робочих візитів до Німеччини міністрів закордонних справ України та два робочих візити до Києва керівників зовнішньополітичного відомства Німеччини).

Федеративну Республіку Німеччина так само представляли в Києві шість послів: граф Хеннеке фон Бассевітц (з лютого 1992 року по грудень 1993 року), Александр Арно (з січня 1993 року по лютий 1996 року), Ебергард Гайкен (з березня 1996 року по серпень 2000 року), Дітмар Штюдеманн (з серпня 2000 року по липень 2006 року), Райнхард Шеферс (з липня 2006 року по липень 2008 року) та Ганс-Юрген Гаймзют (з серпня 2008 року по теперішній час).

На підставі компаративного аналізу інтегрованої інформації щодо керівників дипломатичних представництв України та Німеччини можна зробити наступні висновки.

За базовою освітою половина українських послів – філологи, один – історик, один – філософ, фахову освіту отримав лише кожен третій – Іван Пісковий та Анатолій Пономаренко. Третина мали науковий ступінь кандидата наук, один – доктора філософських наук. У той же час із шести німецьких послів п'ятеро – вісімдесят відсотків – мають юридичну освіту, всі без виключення пройшли дворічну фахову підготовку в дипломатичній школі МЗС ФРН, половина має докторський ступінь.

Середній вік на момент призначення на посаду посла України в Німеччині – трохи менше 50 років, стаж роботи на дипломатичній службі – в середньому 16 років, при тому що, наприклад, Сергій Фареник до того взагалі не мав до неї відношення. Характерно, що тільки перші два українські послы – Іван Пісковий та Юрій Костенко – мали на момент призначення стаж дипломатичної служби у понад 20 років, у їх наступників проглядається стійка тенденція до його скорочення. Тим не менше троє раніше вже очолювали дипломатичну установу.

Натомість середній вік на момент призначення на посаду посла Німеччини в Україні складає 59 років, що значно перевищує український показник. Ще більше різниця у середньому стажі попередньої роботи на дипломатичній службі – понад 29 років у німецьких послів. Дві третини з них мали на момент призначення досвід керівництва дипломатичною установою. Спільним для останніх п'яти німецьких послів є те, що вони пройшли школу роботи в референтурі Радянського Союзу та в посольстві в Москві. Александр Арно, Еберхард Гайкен та Дітмар Штюдеманн, які належать до багатой на традиції групи експертів по Росії у німецькому МЗС ще з часів веймарської республіки, по два рази працювали в Москві, хоча властивий німецькій дипломатичній службі так званий "принцип генералістів", як правило, не передбачає практику подвійного застосування в одній і тій же країні. Крім того, вони так само, як і молодша генерація їх наступників, тісно пов'язані між собою професійними й особистими стосунками: спільною

роботою або ж у референтурі Радянського Союзу, або в посольстві в Москві, або по службовій вертикалі: центральний апарат – посольство. Так, наприклад, Александр Арно та Еберхард Гайкен у середині 1970-х років разом працювали в посольстві в Радянському Союзі, за десять років перший із них був постійним заступником посла, а другий у цей час очолював референтуру, яка спрямовувала роботу посольства. У 1989 році Еберхард Гайкен змінив Александра Арно на посаді постійного заступника посла в Радянському Союзі, а у 1996 році – на посаді посла в Україні. Так само Райнхард Шеферс у посольстві в СРСР у 1988-1991 роках працював під керівництвом Еберхарда Гайкена, а Ганс-Юрген Гаймзют там же у 1984-1987 роках – під керівництвом Александра Арно. Коли Дітмар Штюдемманн на початку 1990-х років очолював політичний відділ посольства в Російській Федерації, його куратором у центральному апараті міністерства, а потім у Відомстві Федерального канцлера був Райнхард Шеферс. За нашими спостереженнями, такі особисті зв'язки сприятливо впливають на наступництво у роботі як посольства, так і зовнішньополітичного відомства в цілому на відповідному напрямку.

Впадає в очі, що всі українські посли, за виключенням Анатолія Пономаренка, з різних причин пробули на посаді менше трьох років.

За майже двадцять років свого існування посольство ФРН у Києві жодного разу не залишалося без керівника на термін, який би перевищував необхідний для виконання формальностей по прибуттю нового посла. Натомість українське посольство тричі: у 1994, 2005 та 2008 роках – працювало від трьох до семи місяців під керівництвом тимчасових повірених. Певною мірою це свідчить про плановість кадрової політики щодо дипломатів вищої ланки.

Було б помилкою вважати, що посада посла ФРН у Києві є своєрідною синекурою перед відставкою у зв'язку з досягненням пенсійного віку, ураховуючи, що для трьох з них це була остання посада на дипломатичній службі. Навпаки, це свідчення високих вимог до професіоналізму та дипломатичного досвіду претендентів на посаду, яка, за існуючою категоризацією, входить до двадцяти п'яти найважливіших у системі закордонних установ зовнішньополітичного відомства Німеччини. За нашими багаторічними спостереженнями, це насправді "люди з гострим політичним зором, фундаментальними знаннями міжнародних проблем, які розуміються на питаннях економічного та культурного життя, вміють викликати повагу до свого слова, своїх вчинків та, зрештою, не позбавлені того почуття на кінчиках пальців – *Fingerspitzengefühl* (при спілкуванні, при добуванні й оцінці інформації), що відрізняє дипломата за покликан-

ням від "дипломата мимоволі"[6]. Адже сильною стороною кадрової політики німецького зовнішньополітичного відомства є її чітко регламентований у законодавчому плані механізм, що забезпечує плановість професійного росту кожного окремого дипломата і, як наслідок, високий рівень керованості процесами функціонування його апарату в цілому. За неписаним правилом, кар'єрне сходження дипломата має відбуватися послідовно, уникаючи різких стрибків. Тим самим створюються передумови для того, щоб, набувши досвіду роботи на різних ділянках як у центральному апараті, так і у закордонних представництвах (у середньому 3-5 відряджень), він міг би увінчати свій професійний шлях посадою посла Федеративної Республіки.

Володіння мовою країни перебування є одним з невід'ємних інструментів діяльності дипломатичного представника, який, особливо у Німеччині – одному з наших найважливіших торговельно-економічних і політичних партнерів, повинен добре знати не лише її історію, економіку і культуру, але й відчувати її жителів, розуміти, чим вони живуть. Крім того, посол має роз'яснювати політику своєї держави, домагатися її розуміння та підтримки, а для цього треба дуже добре знати мову, багато читати, дивитися німецьке телебачення і розбиратися в тому, що в Німеччині відбувається. Тільки тоді дипломат може стати по-справжньому цікавий для своїх партнерів, тільки тоді вони зможуть вважати його рівним собі. Але, на жаль, із шести українських послів четверо не володіли німецькою мовою. Це, однак, складає, очевидно, певну традицію української дипломатії. Як зазначав у своїх "Спогадах" гетьман Павло Скоропадський, "у Берлін [послом] поїхав барон Штейнгайль, чесніший та шляхетніший українець, який мав лише німецьке прізвище, проте навіть не говорив німецькою, що, певна річ, було для його діяльності великим пробілом" [10].

Невипадково тому, що жвавий і збалансований розвиток політичного діалогу між двома країнами припадає саме на перше десятиліття, після чого його активність зменшується, дедалі більше перетворюючись на дорогу з одностороннім рухом. Так, у 2001-2010 роках відбулися лише два візити федеральних канцлерів Німеччини в Україну і жодного візиту федерального президента, у той час як керівники української держави вісім разів відвідували Німеччину, а прем'єр-міністри – чотири рази. Для порівняння: за той же період федеральні канцлери тричі відвідували Бухарест, федеральні президенти – ще тричі, президенти Румунії чотири рази наносили візити до Федеративної Республіки, керівники уряду – одинадцять [1].

Якщо незнання мови країни перебування не сприяє взаєморозумінню і розвитку двосторонніх відносин, то скандали з послами з кримінальним

підґрунтям, порушення німецьких законів, дипломатичних привілеїв з боку дипломатичного та адміністративно-технічного персоналу українських представництв об'єктивно завдають їм шкоду.

Такі факти скрупульозно фіксуються й аналізуються німецькою стороною, яка робить невтішні висновки, у тому числі щодо заявлених нашою країною зовнішньополітичних пріоритетів. Як зазначали автори монографії "Дипломатичний церемоніал і протокол", "в очах народу країни перебування дипломати зазвичай уособлюють державу, яку вони представляють. Тому поведінка посла і членів його представництва як у суспільному, так і в особистому житті повинна бути бездоганною. Моральні якості дипломатичних представників повинні бути головним критерієм при їх відборі та призначенні. Держава, що призначає своїм представником людину, яка не заслуговує поваги, не поважає і себе" [2].

Тим не менше Іван Пісковий був призначений послом України у ФРН, незважаючи на відсутність українського громадянства. Звичайно, це був непростий період становлення української дипломатії, і має рацію історик Георгій Касьянов, коли пише: "...у перші роки незалежності України катастрофічно не вистачало кадрових дипломатів, тому дипломатичні представництва (у тому числі в якості послів) заповнили письменники, журналісти, викладачі, вчені і навіть колишні дисиденти. Відсутність досвіду, базової підготовки, часто незнання мов придали українській дипломатії певну специфіку, що явно не працювало на престиж нової держави" [5]. От і у цьому випадку у колективі посольства незабаром розпочався конфлікт на ґрунті допуску до безкоштовних поставок автомобільної техніки, обладнання та інвентарю колишньої армії НДР в Україну, яким посол приділяв особливу увагу. Головним опонентом керівника установи виступив радник Володимир Огризко, завдяки зусиллям якого конфлікт набув публічного характеру [9]. В результаті Іван Пісковий був звільнений з посади, після чого залишив дипломатичну службу й зайнявся підприємництвом у Німеччині.

У липні 2005 року в рамках розслідування кримінальної справи Генеральною прокуратурою України стосовно діючого посла України Сергія Фареника, як колишнього керівника корпорації "Укразіабуд", якому, зокрема, закидалася фальсифікація документів, було обрано запобіжне обмеження у вигляді заборони виїжджати за межі України до закінчення досудового розслідування [14]. І лише через два тижні після цього він був звільнений з посади [13]. Залишивши дипломатичну службу, Сергій Фареник переїхав на постійне проживання до Російської Федерації. Варто зазначити, що німецька сторона, володіючи, очевидно, відповідною інформацією, три місяці утримувалася від надання йому агреману.

Навіть із урахуванням різниці політичних та економічних потенціалів двох держав, історичного досвіду діяльності їх дипломатичних служб українська сторона при подальшій розбудові відносин з Німеччиною мала б більшою мірою враховувати як власні надбання, так і надбання наших партнерів, а також і прорахунки у кадровому забезпеченні на цьому важливому напрямку.

Stepanov V.A., Pakhomova N.I.

AMBASSADOR BUILDING OF UKRAINE AND GERMANY AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF BILATERAL RELATIONS

The article examines the role of ambassadors in the development of diplomatic relations between Ukraine and Germany. Attention is given to both the Ukrainian Ambassador to Berlin and Bonn, as well as ambassadors of Germany in Kiev highlighted their personal qualities necessary for this to work, and human errors of the Ukrainian side.

Key words: Ukraine, Germany, the diplomatic service, the ambassadors.

Степанов В.А., Пахомова Н.И.

ПОСОЛЬСКИЙ КОРПУС УКРАИНЫ И ГЕРМАНИИ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ДВУСТОРОННИХ ОТНОШЕНИЙ

В статье рассматривается роль послов в развитии дипломатических отношений между Украиной и Германией. Внимание уделено как послам Украины в Берлине и Бонне, так и послам ФРГ в Киеве, выделяются их личностные качества, необходимые для этой работы, и кадровые просчеты украинской стороны.

Ключевые слова: Украина, ФРГ, дипломатические службы, послы.

Джерела та література

1. AMBASADA ROMÂNIEI în Republica Federală Germania. – Режим доступу: <http://www.mae.ro/romanian-missions/3191>.
2. Вуд Дж. Дипломатический церемониал и протокол. Принципы, процедура и практика. / Джон Вуд, Жан Серс. – Издательство "Прогресс". – Москва. – 1974. – с. 35.
3. Долгов Ігор Олексійович // Вікіпедія-вільна енциклопедія – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Долгов_Ігор_Олексійович.
4. Зарудна Наталія Миколаївна // Вікіпедія-вільна енциклопедія – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Зарудна_Наталія_Миколаївна.
5. Касьянов Г. Украина 1991-2007: очерки новейшей истории / Георгий Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – с. 114.
6. Ковалев А.Н. Азбука дипломатии (изд. 3-е, перераб. и доп.) / А.Н. Ковалев. – М., – "Международные отношения". – 1977. – с. 207.

7. Костенко Юрій Васильович // Вікіпедія-вільна енциклопедія – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Костенко_Юрій_Васильович.
8. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – с. 133.
9. Не треба нас лякати батьківщиною // Молодь України. – №28. – 1994. – 1 квітня.
10. Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 [Гол. ред. Ярослав Пеленський]. – Київ, Філадельфія. – 1995. – с. 266.
11. Пісковий Іван Миколайович // Вікіпедія-вільна енциклопедія – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Пісковий_Іван_Миколайович.
12. Пономаренко Анатолій Георгійович // Вікіпедія-вільна енциклопедія – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Пonomаренко_Анатолій_Георгійович.
13. Президент України; Указ від 26.07.2005 №1128/2005. Про звільнення С. Фареніка з посади Надзвичайного і Повноважного Посла України у Федеративній Республіці Німеччина [Текст]. [Електронний ресурс] // Президент України: офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/3027.html>.
14. Проводиться досудове слідство у кримінальній справі про розтрату газу [Текст]. [Електронний ресурс] // Генеральна прокуратура України: офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://www.gpu.gov.ua/ua/news.html?_t=publications&_t=rec&id=75737&fp=841.
15. Фареник Сергій Анатолійович // Вікіпедія-вільна енциклопедія – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Фареник_Сергій_Анатолійович.

Усатенко І.А.

УДК 94(73):316.2:929Валлерстайн"19"

ЛІБЕРАЛІЗМ ТА СОЦІАЛІЗМ У СВІТОСИСТЕМНОМУ ПІДХОДІ І.ВАЛЛЕРСТАЙНА: КОНКУРЕНТИ ЧИ СОЮЗНИКИ?

У своїх роботах відомий американський мислитель І.Валлерстайн говорить про існування в межах капіталістичної світосистеми кількох провідних політичних ідеологій. Пануюча політична доктрина була названа вченим терміном "геокультура". За словами І.Валлерстайна, лібералізм, підпорядкувавши соціалізм своїм інтересам, залишався єдиною геокультурою протягом 1789-1989 рр.

Ключові слова: І.Валлерстайн, світосистемний аналіз, світосистема, світоімперія, світоекономіка, центр, напівпериферія, периферія, консерватизм, лібералізм, соціалізм.

Проблема взаємовідносин різних соціально-політичних систем не є новою у суспільних науках, проте в полеміці, присвяченій їхньому аналі-

зу ще довго не буде поставлена крапка. Серед широкого спектру поглядів на генезис та розвиток ідейно-політичних течій і схем розвитку суспільства особливе місце займає метод світосистемного аналізу видатного американського вченого І.Валлерстайна (р.н. 1930). Розкрити його оригінальні ідеї щодо зв'язку між політичними доктринами, а також висвітлити слабо відображені в українській історіографії сторони цієї проблематики (ліберальний консенсус, ідею двох світових революцій) є головними завданнями даної статті.

На думку відомого мислителя, розмаїття політичних сил більшості країн сучасного світу можна звести до шкали трьох опозиційних одна одній політичних ідеологій: консерватизму, лібералізму та соціалізму. Характерними рисами, які відрізняли ці доктрини, були і є відношення до необхідності проведення змін у суспільстві, а також інтереси, якими ці політичні стратегії керуються при перерозподілі соціальних благ.

Народження трьох провідних ідеологій американський дослідник пов'язує з подіями кінця XVIII ст. У 1789 р. світ сколихнуло колосальне політичне потрясіння, яке в історіографії отримало назву Великої Французької революції. У цей час, гадає І.Валлерстайн, суспільство нарешті усвідомило життєво важливу необхідність ліквідації "Старого порядку" [12]. Революція у Франції, незважаючи на відсутність довгострокових політичних наслідків, "змінити образ настроїв та дала початок "сучасності" як світогляду теперішнього світу" [2, с. 115-16]. Також Французька революція, на відміну від попередніх буржуазних революцій, змогла стати поворотною точкою у розбудові та інституціоналізації згаданих політико-ідеологічних концепцій (консерватизму, лібералізму та соціалізму). Причиною цього виявилось те, що народ, який вперше відчув себе в ролі суверена, усвідомив, що вимоги відносно політичних змін можуть бути нормою [8, с. 131].

Різноманітні підходи до того, як потрібно обходитися з такою нормальністю змін є принциповими у теорії про генезис ідеологій сучасного світу. Хронологічно першою концепцією, яка виникла як реакція на революцію, був консерватизм. Він був силою, яка закликала повернути все на свої попередні місця, силою, яка змушувала будь-що утримуватися від змін, мінімізувати їхній масштаб. Миттєвою відповіддю консерватизму був лібералізм, який розглядав "розрив зі "Старим режимом"" як вирішальний політичний крок та кінець епохи "незаконних" привілеїв. Лібералізм став в опозицію до консерватизму і проголосив курс на продовження політичних реформ [7]. Останніми, на думку І.Валлерстайна, з'явилися соціалісти, які "підозрювали досить конкретно, що ліберали задумували свій лібералізм обмеженим як з точки зору можливості застосування, так і стосовно осіб,

до котрих було задумано застосувати його ідеї". [8, с.129] Соціалізм відкидав стратегію реформістського поступу лібералів та його індивідуалістичні презумпції, але водночас він і не сприймав інтелектуальної закостенілості консерваторів.

Головне у кожній з ідеологій, вважає американський соціолог, було те, "проти кого вони виступають, бо лише наявність противника додає їм характеру об'єднуючого ідеологічного учення". [8, с.79]

Якщо ліберали гадали, що суспільна гармонія може виникнути зі звільнення індивідів від будь-яких традиційних обмежень, то соціалісти прагнули сконструювати її власними (іноді навіть насильницькими) зусиллями. Інша відмінність пролягла у політичній площині. Ліберали виступали за поступові зміни, впроваджені "свідомими" лідерами, тоді як соціалісти прагнули залучити до них якомога ширше коло населення. Тому не дивно, що критикуючи лібералів з позицій радикального і прискореного історичного розвитку, соціалісти стали в опозицію до другої ідеологічної доктрини. [8, с.91]

Якщо консерватизм та лібералізм, за словами І.Валлерстайна, оформилися невдовзі після Французької революції, то про виділення соціалізму в самостійну ідеологічну течію можна говорити лише з 1848 р. Цей рік для соціалістів усього світу позначився виходом "Маніфесту Комуністичної партії", написаного К.Марксом та Ф.Енгельсом. "Маніфест" висунув ряд основоположних постулатів соціалізму та став базовим для комуністичних партій усіх країн [11, с.405-441].

І.Валлерстайн підмічає аномалію у тому, що на початковому етапі розвитку трьох ідеологій (між 1789 та 1848 рр.), вони усі займали в антиномії держава – суспільство антидержавні позиції. Після 1848 р. прихильники усіх трьох ідеологій змінили свої тактики і спробували різними шляхами очолити та підсилити державні структури [2, с.137]. Існувала ще одна аномалія початкового періоду розвитку ідеологічних фракцій. Незважаючи на те, що боротьба велася між трьома ідеологіями, в політичній практиці кожна з них намагалася звести боротьбу до дуальної системи, що, за переконанням вченого, свідчило про тимчасові перетрубації різних політичних союзів [8, с.44].

Проте, 1848 р. у світосистемному аналізі І.Валлерстайна відграє колосальну роль у зв'язку ще з однією подією. Цього року, на думку дослідника, відбулася перша загальносвітова революція. Назвати її такою можна через те, що "вона сумістила першу появу свідомого робітничого руху (як політично діючого гравця) з "весною народів" та визначила політичний порядок денний на наступні півтора століття" [2, с.174]. За твердженням

американського соціолога, рік 1848 мав продемонструвати, яка з політичних сил переможе та за яким сценарієм буде жити капіталістична світо-система впродовж наступних століть. У глобальному масштабі вперше зішлись уже не дві, а три партії (партія порядку – консерватори та партія руху – ліберали та соціалісти). Їхня битва завершилась досить несподіваним результатом, який І.Валлерстайн озвучує у наступній максимі. Вона полягає у тому, що насправді, замість трьох різних конфліктуючих доктрин у період між 1848 та 1968 рр. існувала лише одна ліберальна ідеологія. Перша світова революція забезпечила триумф лібералізму, вважає І.Валлерстайн, а консерватизм з соціалізмом перетворила на його при-датки. [6]

Аби виділити пануючий лібералізм з-поміж інших політичних стратегій та замаскувати типово марксистські "базис" (у І.Валлерстайна це "капіталістична світоекономіка") та "надбудову", вчений вигадує власний термін "геокультура", що є культурним підґрунтям світосистеми. В економічній сфері ліберальна геокультура базувалася на спільній вірі в те, що політично вільна нація, вибравши правильний економічний курс розвитку, обов'язково досягне успіху і могутності. У площині політичній ліберальна програма в період 1848 – 1914 рр. полягала, на думку І.Валлерстайна, у наданні загального виборчого права (організованого таким чином, щоб результати його реалізації призводили лише до мінімальних змін державних інститутів) та передачі робітникам мізерної частини доданого продукту. Зрештою, мета лібералів була досягнута – робочий клас ядра світосистеми втратив свою революційність. [10]

Таку програму, мовить вчений, не можна було б виконати без допомоги "комбінації соціалістичної войовничості та витонченої консервативної хитрості". [8, с.223]

Та у гіпотези І.Валлерстайна щодо уроків 1848 р. для лібералізму є суттєвий недолік. Теорія вченого актуальна для держав серцевини капіталістичної світоекономіки, передусім Великобританії, Франції, США, де у 1848-1914 рр. були здійснені перетворення, що мали на меті залучити робітників до політичного життя (надання виборчого права) та певне покращення життєвого рівня. Про усі ж інші території, які номінально керувалися з ліберального центру, у творах І.Валлерстайна мова не йде.

Ідеології консерватизму та соціалізму після поразки в антисистемній боротьбі у 1848 р. постійно проголошували свою дистанційованість від інших, на ділі залишаючись лише двома втіленнями одного і того ж лібералізму. Так наприклад, соціалістичний рух у промислово розвинених країнах поступово ставав парламентською силою, яка боролася за проведен-

ня ліберальних реформ (німецька соціал-демократія, Товариство Фабіана, ревізіоністи зразка Е. Бернштейна, К. Каутського, Ж. Жореса) [8, с.221]. За твердженням І.Валлерстайна, до 1914 р. політична робота в промислово розвинутих країнах центру була розділена в основному між ліберальними соціалістами та ліберальними консерваторами. Сучасники цих подій, говорить дослідник, стали свідками парадоксальної ситуації, при якій суто ліберальні партії почали зникати, але усі інші значні партії почали набувати ліберальних рис.[9]

Ще одним важливим підсумком революції було те, що кожен з ідеологічних напрямків зробив для себе висновки, які видозмінили його тактику в майбутньому. Консерватори намагалися збільшити інтеграцію суспільства за національною ознакою. Ліберали, як уже згадувалося, йшли на ряд поступок пролетаріату. Соціалісти після невдач середини XIX ст. вирішили діяти обережніше та організованіше (тому невдовзі розпочалася доба партійної інституціоналізації, першою ластівкою якої стало заснування Першого Інтернаціоналу 1864 р.). Після 1848 р. соціалісти перейшли з антидержавницької позиції до двокрокової стратегії, зміст якої полягав у захопленні державної влади та подальшому переході до соціалізму [7].

У період з 1917 р. по 1989 р. ліберальна програма на всесвітньому рівні перепрофілювалася на приручення трудящих країн Півдня. Роки 1917-1918, на думку І.Валлерстайна, для капіталістичної світосистеми були знаковими, але не основоположними. Ані буржуазні та соціалістичні революції, ані розпад великих імперій, ані Перша світова війна не змогли зруйнувати той ліберальний консенсус, який заклала перша загальносвітова революція. Питання про приручення Півдня вирішувалося способами уже апробованим на робітничому класі держав ядра капіталістичної світоекономіки. [8, с.221]

Допомогти або завадити цьому могли дві нові субідеології: вільсонізм та ленінізм. Рік 1917 зіштовхнув обидві щойно народжені доктрини. Ідеологія, озвучена В.Вільсоном, закликала "зробити світ безпечним для демократій", що на практиці означало зробити його безпечним для проникнення американських товарів. Ленінізм був "проти" перетворення соціалістичної ідеології в ліберал-соціалізм та "за" опозицію робітників до активної участі у війні [2, с.156]. Детально їх порівнюючи, І.Валлерстайн намагається спростувати загальноприйняту думку про антагоністичність цих доктрин. На всесвітньому рівні він знаходить між ними значно більше спільного, аніж відмінного. Обидві політичні теорії успадкували егалітарні ідеї Доби Просвітництва, сприйняли віру в прогрес. Обидві перейшли до державницьких позицій та відрізнялися секуляризмом у власних бачен-

нях майбутнього. Окрім того, обидві ідеології виступали за самовизначення націй та були переконані в істинності саме їхніх універсалій [8, с.53].

Науковець стверджує, що за псевдобаталіями цих двох майже тотожних субідеологій (ленінізму та вільсонізму) криється ніщо інше, як давно знайомий ліберальний консенсус. І ні виникнення СРСР, ні "холодна війна" не можуть переконати його у зворотньому. За усім цим І.Валлерстайн знову бачить лише виверти буржуазії та поділ світу на зони впливу, а не реальну боротьбу за права пригноблених. Але розгляд політичного поступу людства ХХ ст. через призму ідейного перемир'я, підпорядкованого одній геокulturі, грішить серйозним недоліком. За справедливим зауваженням А.І.Фурсова, І.Валлерстайн проігнорував виникнення фашизму та націонал-соціалізму очевидно тому, що ці явища не змогли гармонійно вписатися в його схему "національного розвитку" єдиної ліберальної теорії. [10]

Не завжди внутрішні соціалістичні дебати, які точилися в ХІХ-ХХ ст. носили характер суперечок типу "реформи versus революція". Автор світо-системного аналізу схильний помічати в історичній ретроспективі схожі одна на одну відповіді на кинутий пануючою геокulturою виклик (Комуністична партія Китаю, Африканський національний конгрес ПАР та Соціал-демократична партія Австрії). На думку І.Валлерстайна, усі три рухи з однаковою впевненістю можна записати як до грандіозних перемог, так і до розряду гірких невдач. Ці політичні сили заслуговують схвальних відгуків, коли мова йде про мобілізацію широких верств населення та досягнення конкретних результатів, проте також вони достойні і критики, передусім за провальні спроби корінним чином змінити обличчя капіталістичної світоекономіки. [8, с.130]

Період з 1917 р. по 1945 р. у геополітичній сфері ознаменувався також остаточним падінням британської гегемонії у світі. За звільнене Британською імперією вакантне місце розпочалася жорстка боротьба, яка невдовзі привела увесь світ до небаченої раніше катастрофи. Друга світова війна, за переконанням І.Валлерстайна, була типовою боротьбою за гегемонію у світі. Нівелюючи позиції інших серйозних гравців на міжнародній арені, науковець говорить про те, що у цій війні інтереси США отримали верх над інтересами Німеччини [2, с.35.]. США отримали беззастережну капітуляцію Німеччини зусиллями своїх основних союзників – СРСР і Великобританії, які понесли набагато серйозніші втрати у війні [4].

Після встановлення політичної та економічної гегемонії США у світі та облаштування повоєнного світу за вільсоніанським зразком, капіталістична світосистема підійшла до 60-их рр. ХХ ст., накопичивши чималий заряд соціальної енергії та революційності. Політика лібералізму, яка поля-

гала в стратегії національного розвитку суверенних держав та в інтеграції всесвітніх трудящих класів, на період 60-их років XX ст. повністю досягла своїх меж. Це послужило причинами для другої загальносвітової революції 1968 р., яка мала на меті зруйнування ліберального консенсусу.

Головною особливістю подій року "світової революції", яка на ділі розпочалася ще в середині 1960-х і тривала потім близько десяти років, "... було загальносистемне обурення, яке мало дві мети. З одного боку, воно було спрямоване проти домінуючих сил капіталістичної світосистеми і, як таке, спиралося на антикапіталістичні ідеології колишніх антисистемних рухів, збагачених власними антикапіталістичними ідеями. З іншого боку, *differentia specifica* 1968 року, в порівнянні з попередніми виступами проти системи, став бунт проти звершень "старих лівих" – соціал-демократів на Заході, комуністів на Сході, національно-визвольних рухів на Півдні. Підставою для такого бунту виступало те, що всі вони були слабкі, корумповані, самовпевнені, а також знаходилися у змові з пануючими класами та ігнорували справді знедолені прошарки." [1]

Особливої гостроти, стверджує І.Валлерстайн, такому поворотному моменту в історії геокультури та світосистеми додав збіг кінця найпотужнішої кондратьєвської фази підйому та кінця доби піднесення наймогутнішої в історії держави-гегемона – США. [3]

Якщо революція 1848 р. перетворила три суперечливі ідеологічні стратегії капіталістичної світоekonomіки в одну – ліберальну, то всесвітні революції 1968 р. своїми успіхами та невдачами нарешті вдалося почати руйнування цього консенсусу. Вона висунула протест зліва проти ліберальної змови і передусім проти трансформації соціалізму (або ленінізму) в ліберал-соціалізм, ревізіонізм тощо [8, с. 137]. Революція 1968 р. розколола неоднорідний соціалістичний табір на старих лівих, які боролися за електоральне виживання на основі еkleктичних центристських програм, та на набір партій та рухів – наступників 1968 р. Останні постійно еволюціонують, виступають за етнічну, соціальну, статеву рівність; рівність між сексуальними орієнтаціями; захист природи тощо [2, с.211].

Період 1968-1989 рр. – ознаменувався безперервним розпадом залишків ліберального консенсусу. Ерозія зліва прийняла форму виступів проти ліберально-соціалістичних режимів в країнах центру та провалу стратегій національного девелопменталізму в периферії та напівпериферії. І.Валлерстайн писав з цього приводу: "У 1989 р ті, хто був розчарований ліберальним консенсусом, повернувся проти найбільш яскравих прихильників ліберал-соціалістичної ідеології" [8, с.48-49]. Кульмінацією падіння соціалізму, а разом з ним і усього ліберального консенсусу став розпад СРСР

та крах перебудови, запровадження "особливих капіталістичних зон" в КНР та падіння однопартійних комуністичних систем в країнах Східної Європи. [5, с.63]

Таким чином, засновник світосистемного підходу намагається переконати читачів у тому, що уже до 1989 р. було безповоротно розгублено усі рештки довіри до лібералізму як до геокультури капіталістичної світосистеми. Раз і назавжди було покладено край його здатності маніпулювати людськими поглядами та фантазіями людей про майбутнє. Разом з крахом лібералізму закінчилася доба "старих лівих". За переконанням І.Валлерстайна, це означає появу вакантного місця для нової геокультури, яка ще буде вироблятися протягом десятиліть. Неомарксист І.Валлерстайн твердив: "...тоді, коли система розпадається, щось обов'язково приходить їй на зміну" [8, с.229].

Після двохсотлітнього панування лібералізму у світі, людство, переконаний світосистематик, нарешті ступило на поріг колосальних змін, які раз і назавжди змінять життя людства. Період, який вчений називає "віком переходу" або "кінцем знайомого світу", розкриває перед соціалізмом великі перспективи, надаючи йому шанс долучитися до вироблення нової геокультури уже зовсім іншої світосистеми.

Usatenko I.A.

LYBERALIZM AND SOTSYZALIZM IN THE WORLD-SYSTEM OF I. WALLERSTEIN: KONKURENTS OR ALLIES?

The famous American scientist I. Wallerstein tells in his works about the existence of several leading ideologies within the Capitalist World-Economy. The dominant political doctrine has been named by him "geoculture". I.Wallerstein argues that the liberalism was the dominant political doctrine, which had subordinated the socialism during 1789-1989.

Key words: I.Wallerstein, the world-systems analysis, World-System, World-Empire, World-Economy, core, semiperiphery, periphery, conservatism, liberalism, socialism.

Усатенко И.А.

ЛИБЕРАЛИЗМ И СОЦИАЛИЗМ В МИРОСИСТЕМНОМ ПОДХОДЕ И. ВАЛЛЕРСТАЙНА: КОНКУРЕНТЫ ИЛИ СОЮЗНИКИ?

В своих работах известный американский мыслитель И.Валлерстайн говорит о существовании в рамках капиталистической миросистемы нескольких ведущих политических идеологий. Господствующая политическая доктрина была названа ученым термином "геокультура". По словам И. Валлерстайна, либерализм, подчинив социализм своим интересам, оставался единственной геокультурой на протяжении 1789-1989 гг.

Ключевые слова: И.Валлерстайн, миросистемный анализ, миросистема, мироимперия, мир-экономика, центр, полупериферия, периферия, консерватизм, либерализм, социализм.

Джерела та література

1. Арриги Д., Валлерстайн И., Хопкинс Т. 1989-й как продолжение 1968-го. // <http://magazines.russ.ru/nz/2008/4/arr2.html>
2. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.
3. Валлерстайн И. Динамика глобального кризиса: тридцать лет спустя. // <http://expert.ru/expert/2009/35/vallerstain/>
4. Валлерстайн И. Кривая американского могущества. // <http://www.newleftreview.org>
5. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века – М.: Логос, 2003. – 368 с.
6. Валлерстайн И. Либерализм и демократия Братья-враги? // <http://www.2010.gpf-yaroslavl.ru/viewpoint/Immanuel-Vallerstajn-Liberalizm-i-demokratiya-Brat-ya-vragi>
7. Валлерстайн И. Мирово-системный анализ. // <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm>
8. Валлерстайн И. После либерализма. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256с.
9. Грачев М.Н. Концепция мир-системного анализа И.Валлерстайна: объяснительные и прогностические возможности. // http://www.grachev62.narod.ru/Grachev/n62_06st.html
10. Завалько Г. Мировой капитализм глазами И.Валлерстайна. // <http://www.kontrev.ho.ua/bibl/zavalko1.html>
11. Маркс К., Энгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.4. – К.: Політвидав, 1964. – С.405-441.
12. Wallerstein I. The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s. – San Diego, 1989. – 86-93 pp.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Горнова І.С.

УДК 94(4): 323.269.3. 001.32 "0 375/1492"

ОСОБЛИВОСТІ ОПИСУ ПОВСТАНЬ ВАРДИ СКЛІРА ТА ВАРДИ ФОКИ У ВІЗАНТІЙСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ ХІ СТ.

Стаття присвячена дослідженню специфіки історичних методів двох візантійських авторів XI ст. – Михайла Пселла та Іоанна Скилиці, які належали до двох різних тенденцій у розвитку візантійської історіографії. Аналіз проводиться на тлі порівняння опису цими авторами повстань візантійських воєначальників Варди Скліра та Варди Фоки проти імператора Василя II Болгаробійці.

Ключові слова: Михайл Пселл, Іоанн Скилиця, метод історіописання.

Метою даної статті є виявити особливості методів історіописання Михайла Пселла та Іоанна Скилиці. Наша робота знаходиться в руслі досліджень питання про вплив авторських установок Пселла і Скилиці на їхні тексти. Ця проблематика розглядалася в працях О.П. Каждана [5], М.В. Бібікова [1], Д. А. Черноглазова [9], І. Фюрна [15], Б. Флюзена і Ж.-Кл. Шейне [11], А. Макропулоса [13], К. Холмс [12] та ін. Безпосередньо порівняння історичних концепцій цих візантійських авторів провів Я.М. Любарський [7]. Для виконання поставленої мети ми обрали метод порівняння опису Михайлом Пселлом та Іоанном Скилицею повстань Варди Скліра (976–979; 989) та Варди Фоки (987–989). Досі таке дослідження текстів зазначених авторів не проводилось ані в вітчизняній, ані в зарубіжній історіографії.

Для Михайла Пселла правління Василя II Болгаробійці, під час правління якого відбулися вказані потужні повстання провінційних візантійських магнатів, є не тільки відправною точкою його головної історичної праці – «Хронографії», а й періодом певного підйому візантійської держави. Всі правителі, які слідували за Василем II, на думку Пселла, лише «потворили тіло держави» і руйнували створене ним. Ця думка є однією з провідних у його творі. Іоанн Скилиця у своїй праці – «Огляд історії», хоча й утримувався від таких різких оцінок, також розумів важливість цієї епохи і приділив її опису значне місце. Двох істориків зближує також і те, що жоден з них не був свідком цього правління і описував його, спираючись на письмові джерела.

Крім того, з моменту опису повстань Варди Фоки і Варди Скліра проти імператорської влади матеріал «Огляду історії» та «Хронографії» починає перетинатися. Оскільки для виявлення своєрідності підходів Пселла і Скилиці істотним є те, які факти вони відібрали, то

фактологічній стороні зазначених заколотів необхідно, на наш погляд, приділити належне місце.

Слід зазначити, що джерел про заколот Варди Скліра і Варди Фоки декілька. Крім Іоанна Скилиці та Михаїла Пселла, з візантійських авторів, чия творчість хронологічно близька до повстань, цей сюжет розглядав також Лев Диякон [5.10. 6-7]. Зі східних джерел про повстання Скліра дуже важлива інформація в «Історії» Ях'ї Антиохійського [3, с. 2-30]. Оскільки в громадянські війни у Візантії залучалися також і кавказькі народи, певний інтерес представляють вірменські джерела, зокрема, Арістакес Ластівертци і Асохик [8, с. 56–65], [2, с. 127].

Перш за все, можна відзначити певний збіг послідовності викладу подій повстань Пселлом і Скилицею, що свідчить про використання обома істориками загального джерела (або джерел). Однак, якщо Пселл кардинально переробляє вихідний текст, то Скилиця мало від нього відступає. На початку опису правління Василя II обидва історики пропонують досить близькі за змістом пасажі про повернення влади Василю і Костянтину, про молодість імператорів і необхідність залучення мудрого радника. Але перехід до викладу розвитку заколотів виявляє істотні відмінності. Пселл вставляє в «Хронографію» розлогі характеристики особистісних якостей імператорів і паракимомена Василя, який керував державою під час їх малолітства, а згодом став їх головним радником. Скилицю ж більш цікавлять перипетії політичної боротьби. Прагнучи дотримуватися хронології подій, приводячи численні деталі, багатий просопографічний і топонімічний матеріал, він розгортає картину протистояння імператора і бунтівників.

Інші підходи ми виявляємо у Михаїла Пселла. Його не цікавлять подробиці і хронологічна послідовність подій, та й дискурс його твору помітно відрізняється від дискурсу Скилиці. Після прочитання його опису стає зрозумілим, що Пселла цікавлять не стільки самі події, скільки те, як вони сприяють прояву особистісних якостей. Пселл не включає в свій опис ряд важливих подій. У його «Хронографії» немає ані численних болгарських війн, ані боротьби з мусульманськими правителями Сирії та Єгипту, ані заколотів в Італії та в Криму, ані приєднання Васпуракана і Хорватії, ані кампаній в кавказькому регіоні. З подій всього п'ятидесятирічного правління імператора Василя II Болгаробійці заколоти Варди Фоки і Варди Скліра – єдиний конкретний сюжет, викладений Пселлом.

Перейдемо від загальних зауважень до зіставлення текстів Пселла і Скилиці. Починаючи розповідь про правління Василя II, Пселл вдається до прийому, який сходить до античної традиції, т.зв. сінкрісису –

порівнянню двох царствених братів Василя і Костянтина. Молодший з них, Костянтин, – «розпущений і легковажний», старший, Василь, – «діяльний» та «зосереджений». Подальші описи уточнюють і доповнюють початкову характеристику, не змінюючи її основного змісту. З точки зору автора «Хронографії», діяльний Василь більш підходив для імператорського сану, тоді як Костянтин був «безвольним марнотратником життя». Втім, на думку Пселла, Костянтин був не позбавлений благородства, що виявилось в його згоді поступитися самодержавною владою більш готовому до неї брату [14, 1.2].

Скилиця на початку свого опису повідомляє, що Василь і Костянтин прийшли до влади в молодому віці, будучи законними представниками Македонської династії. Жодних оцінок цим фактам автор «Огляду історії» не дає. Він безпристрасно, майже байдуже оповідає про події, які послідували за цим [10, σ. 314]. З розповіді Скилиці стає ясно, що в цей час у Візантійській імперії чітко позначилися загрози заколотів. Найнебезпечніша з них виходила, на думку Скилиці, від Варди Скліра. Магістр Варда, у чиїх руках перебували «в цей час всі ромейські армії», ще в правління Іоанна Цимісхія неодноразово намагався підняти заколот і навіть був заарештований, проте імператор його помилював [10, σ. 314].

Як відомо, Варда Склір належав до тієї знаті, яка була незадоволена політикою Василя II, що була спрямована на обмеження могутності великих землевласників. Політикою держави були також незадоволені широкі маси населення, задавлені податками і повинностями. Дорогі війни попередніх імператорів Никифора Фоки та Іоанна Цимісхія вимагали від населення надзвичайного напруження. Тому до заколоту було легко залучити народну масу. Проте, як буде показано нижче, Скилиця не цікавиться підґрунтям бунтівних настроїв у суспільстві. Правда, на початку опису повстання він намагається запропонувати якесь пояснення, згадавши про зловмисність Скліра, який «безупинно був готовий до заколоту»¹ [10, σ. 314].

Разом з тим, Скилиця визнає гідності Скліра і його заслуги перед державою. На постах, які він займав раніше, він дуже часто «виявляв серйозність і енергію», «його любила вся армія» [10, σ.315]. Більше того, описуючи призначення Скліра командувачем тагми Месопотамії паракімоменом Василем, Скилиця дає читачеві зрозуміти, що воно було несправедливим: «... для всіх його подвигів і всіх його перемог,

¹ «...καὶ διὰ παντός τὴν ἀποστασίαν ὠρίνοντα...».

ось винагороди, які він заслужив і ось який він отримав низький пост»² [10, σ. 314]. Мабуть, Склір вважав для себе принизливим також і те, що командувачем усіма східними таγμαми паракимомен Василь призначив не його, а євнуха стратопедарха Петра³.

Далі Скилиця досить детально зупиняється на повстанні Варди Скліра. Позначимо вузлові моменти цього опису. Покинувши Константинополь, Варда Склір відправився в фему Месопотамія, де незабаром підняв заколот і проголосив себе імператором. У тоні розповіді Скилиці відчувається засудження Скліра: адже він «підняв зброю проти своїх імператорів і співвітчизників»⁴ [10, σ.315]. Однак далі цього формального осуду історик не йде. Скилиця не вникає скільки-небудь глибоко в причини повстання. Правда, він обмовляється, що його підтримала армія і що першими проголосили імператором Скліра вірмени.

Тут слід зробити невеличкий відступ від основної лінії оповіді і спробувати пояснити причини підтримки Скліра в Закавказькому регіоні. З «Загальної історії» Степаноса Таронського (Асохика) відомо, що візантійці заволоділи областю Тарон в 966 р. [2, с.127]. Можна допустити тому, що, коли Склір повстав проти імператора, він знайшов підтримку у князя таронського, Ашота III (953–977). Видається справедливим висловлене В.Р. Розеном припущення про те, що серед інших Скліра підтримали і сини князя таронського, Григор і Багарат [3, комент. 12]. Як буде показано нижче, вони візьмуть участь також і в повстанні Варди Фоки.

Звернемося знов до «Огляду історії» Скилиці. Він повідомляє, що, почувши про повстання, до Скліра збіглися «всі ті, хто знаходять задоволення у повстаннях»⁵ [10, σ.316]. Це дозволяє припустити, що повстання мало досить широку соціальну підтримку. З інших джерел відомо, що до Скліра приєдналися, насамперед, представники військової знаті з вірмен, мусульманські правителі прикордонних районів, малоазійська знать, нарешті міська біднота, яка страждала від податкового гніту центральної влади [4, с.179].

² «...εἰ ἀντὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ γενομένων ἀνδραγαθημάτων τε καὶ τροπαίων τοιαύτας ἀντιλαμβάνει ...».

³ Магістр Петро, згідно Ях'ї [3, 2, 90–91), брав участь у взятті Антіохії візантійськими військами при Никифорі. Петро був стольником імператора, потім Василь II призначив його стратопедархом.

⁴ «...κατὰ τῶν βασιλέων καὶ τῶν ομοφύλων αἶρει τα ὅπλα».

⁵ «...συνέρρεον πρὸς αὐτὸν ὅποσοι νεωτέροις χαίρουσι πράγμασιν».

Пселл, так само, як і Скилиця, не намагається зрозуміти причини повстання. Він обмежується інформацією про те, що Склір володів «царськими багатствами», був переможцем у багатьох битвах, користувався співчуттям війська і «підтримкою багатьох людей» [14,1.5]. Втім, він відзначає, що Склір, прагнучи до захоплення імператорської влади, першим наважився на війну з Василем. Пселл, таким чином, неабияк збіднює історичний контекст, в якому розгорталось повстання.

У цьому відношенні значно інформативніша розповідь Скилиці. З «Огляду історії» читач дізнається, яку підготовку розгорнув Склір для захоплення імператорської влади. Перш за все він виконав збір грошей, без яких «неможливо нічого зробити з того, що потрібно» [10, σ. 316]. Відзначимо попутно, що ця цитата з Демосфена виразно виявляє античну компоненту світогляду Скилиці. Зібравши гроші, Склір захопив фортецю Харпут (Χάρπυτε) в Месопотамії, де влаштував свою базу. Скилиця також повідомляє, що він заручився підтримкою емірів Аміди і Мартирополю, поріднившись з ними шлюбами, і отримав від них допомогу у вигляді грошей і допоміжного війська [10, σ.316].

Подальший хід подій також докладно описаний Скилицею. Впевнений у перемозі Склір вирушив на Константинополь. У дусі традиції свого часу Скилиця вважає за потрібне повідомити, що впевненість Скліра базувалася на невірному тлумаченні видіння якогось монаха. Останньому нібито з'явилася жінка, «чия зовнішність перевершувала те, що дано людям бачити», і вручила йому імператорський батіг [10, σ.317]. Скилиця намагається сам тлумачити це видіння, трактуючи його як «гнів Бога проти ромеїв». На відміну від Скилиці Пселл не цікавиться подібними речами. Не цікавить Пселла також і довгий ланцюг подій, що розгорнувся аж до призначення Варди Фоки головнокомандувачем військами, призначеними для придушення повстання.

Новина про наближення заколотників викликала паніку серед жителів Константинополю. Скилиця, повідомляючи про реакцію константинопольців на цю звістку, поділяє їх на «розумних людей», які підтримували імператора, і тих, хто знаходить «задоволення в потрясіннях держави» і насолоджується грабунком [10, σ.317]. Імператори направляють до Кесарії армію під командуванням стратопедарха Петра. Одночасно в якості посла до Скліра відправляють єпископа Нікомедії синкелла Стефана, мудрості і дипломатичним якостям якого Скилиця дає високу оцінку.

Місія Стефана однак не увінчалася успіхом, і Склір рушив до Кесарії. У місці під назвою скеля Куко (Κούκος), зустрілися імператор-

ський загін на чолі з Євстафієм Малейном і авангард Скліра під командуванням Анфія Аліата⁶. Скилиця з несхваленням повідомляє, що Аліат «дозволив забирати себе поривам серця» і кинувся на ворога, «не зробивши нічого, що варто було б найменшої згадки» [10, σ.318]. В битві Аліат був убитий, а його військо розсіялось. У той же час Скилиця повідомляє про розправу Скліра над якимось етаріархом⁷, який був звинувачений в бажанні дезертирувати. Склір не зважився покарати етаріарха публічно, а наказав сарацинським найманцям таємно вбити його. Звідси ясно, що в таборі Скліра не було єдності. Далі в «Огляді історії» викладаються дії імператорської армії і переміщення військ Скліра. Однак рішучого перелому не відбулося до тих пір, поки Склір не придумав військову хитрість і не напав на ворога раптово, здобувши перемогу. З імператорських військ першим відступив відомий воєначальник Михаїл Вурца, який в цей час був дукою (намісником) Антіохії⁸. Слід зазначити, що жоден з візантійських авторів не повідомляє подробиць з приводу Антіохії і подій, що там розгорнулися.

З тексту Ях'ї випливає, наскільки важливим було це місто для кожної зі сторін. Протягом повстання Скліра, а потім і Фоки Антіохія не підкорялася імператорській адміністрації. Мабуть, певну участь у підготовці заколотів зіграв халебський єпископ, а згодом антіохійський патріарх Агапій. Видається, що мовчання Скилиці щодо Антіохії пояснюється не його несумлінністю, а відсутністю в його розпорядженні джерел, які мав Ях'я.

Повернімося тепер до подій повстання. На бік Скліра перейшли жителі міста Цаманда (Τζαμανδός), багато прихильників імператора, а також жителі Анталії. Вони разом із флотом приєдналися до Скліра, заарештувавши адмірала імператора. В таких обставинах імператор і

⁶ Євстафій Малейн – малоазійський аристократ, в будинку якого пізніше буде проголошений імператором Варда Фока. Згадка про Анфія Аліата – перша про цю сім'ю, що дасть велику кількість полководців в наступні століття.

⁷ Етаріарх – командувач іноземними корпусами.

⁸ Михаїл Вурца (у Ях'ї Антіохійського – аль – Бурджі) виходець з Малої Азії, був одним з найбільш видних представників провінційної військової знаті. Брав участь у поваленні Никифора II Фоки, зробив блискучу кар'єру при імператорі Іоанні Цимісхії. При Василі II був призначений дукою Антіохії, отримав сан магістра. У цивільних смутах часів Василя, як буде показано нижче, брав активну участь, займаючи при цьому мінливу позицію. Сам Михаїл Вурца і його нащадки зіграли помітну роль у військово-політичному житті Візантійської імперії.

паракимомен Василь зробили спробу залучити бунтівників на свою сторону. З цією метою для переговорів з бунтівниками був відправлений протовестіарій Лев, забезпечений широкими повноваженнями⁹. Однак, як скептично зауважує Скилиця, таким шляхом імператор лише посилював противника, демонструючи свою слабкість. Втім, спроби залучити заколотників зазнали невдачі, так що Льву довелося перейти до воєнних дій. Проти Льва Склір послав військо під командуванням магістра Михаїла Вурци і патрикія Романа Тароніта, які перейшли на його бік. В результаті бою Вурца був переможений. Скилиця підкреслює, що особливо багато загиблих було серед вірменів, так як вони першими перейшли на сторону заколотника. Однак незабаром відбулася велика битва при пункті Ραγεας (Ραγέας), в якому перемогу здобув Склір¹⁰. У битві загинуло багато «знатних персон» [10, σ.319–322].

Повстання Скліра в цей час досягло найвищої точки. Скилиця образно описує становище Скліра і імператора: «зірка Варди була найбільш висока і торкалась zenіту»¹¹ [10, σ.322]. Далі він зауважує, що «...становище імператора похитнулося», «тому що підтримувалося єдиним якорем»¹², [10, σ.322] яким була допомога Бога. Завдяки божественному провидінню, розмірковує далі Скилиця, згодом вдалося знищити ще одне вогнище повстання: над флотом Скліра була здобута перемога при Фокеї. Скліру, проте, вдалося заволодіти Нікесєю і залишити там гарнізон [10, σ. 322].

Попередній виклад Скилиці, як було зазначено вище, не має жодних паралелей у Пселла до моменту призначення Варди Фоки командувачем імператорськими військами. З цього моменту помітно відоме зближення текстів Скилиці і Пселла. Пселл повідомляє, що в сформованих критичних обставинах імператори і їх наближені знайшли вихід у призначенні Варди Фоки. Людина знатного походження і високих військових доблестей, Фока мав придушити заколот Скліра. При цьому Пселл обмовляється, що імператор боявся Фоку не менше, ніж Скліра, і тому взяв з нього «урочисту обіцянку не піднімати заколоту» [14, 1.6]. Скилиця зауважує, що Фока був людиною царського роду і перебував у засланні до моменту покликання до столиці. Це робить більш зрозумілим повідомлюваний Пселлом факт про те, що імператори побоювалися Фоку. Варда Фока в описі Пселла постає людиною

⁹ Протовестіарій патрикій Лев був друнгарієм флоту при Іоанні Цимісхії.

¹⁰ На жаль, пункт Ραγεας не вдається ідентифікувати.

¹¹ «τα μεν του Βάρδα ύψουτο και έπι μέγα ήρετο».

¹² «τα δε του βασιλέως έπι μιάς εσάλευεν, ήρας μέντοι αγκύρας».

досвідченою у військовій справі, який перевершує своїх противників «доблестю, мистецтвом і військовою хитрістю» [14, 1.7]. Характеристика Фоки, в якій переважають якості воєначальника, почерпнута Пселлом з невстановленого джерела. Однак Пселл не просто відтворює цю інформацію. Він явно відчуває захоплення особистістю Фоки. Саме тому в тексті присутній риторичний вигук. «О, сумне й гідне жалю видовище», – так висловлює свій жаль Пселл щодо загибелі талановитого воєначальника [14, 1.17].

Скилиця також не уникає характеристик і оцінок особистості і дій полководця Варди Фоки. Цікаве його порівняння Фоки з попередніми противниками Скліра, які очолювали імператорські сили під час цього заколоту: «відтепер вперше він [Склір – І.Г.] повинен боротися з військовим, який може проводити з відвагою і по науці військові операції, а не так, як це робили коротуни і скопці, виховані під покровом гінекеїв»¹³ [10, σ.324]. Скилиця підкреслює вміння Фоки бути справжнім полководцем навіть в умовах поразки. Історик дає також співчутливу характеристику війську Фоки. Невдачі імператорської армії пояснюються ним тим, що «попередні поразки притупили лезо їх відваги і хоробрості», при цьому «армія Фоки не розсіялася і не прийшла в безладдя, але, якщо й ослабла і поступилася, то знову повернулася до свого ритму»¹⁴ [10, σ.324].

Хоча обидва історики використовують різні прийоми і різну лексику при характеристиці Фоки, можна вважати, що в цілому вони однаково прихильно до нього ставляться. Однак фактологічна сторона придушення повстання Скліра у них кардинально розрізняється. Ймовірно, деталі цього протистояння, які пропускав Пселл, здавалися йому неважливими. Версія ж подій, запропонована Скилицею, представляється набагато більш змістовною і достовірною. Скилиця пише, що Фока обійшов на судні територію, яку контролював Роман, син бунтівного Скліра, висадився на іншій стороні протоки і захопив Кесарію. Там він об'єднався з магістром Євстафієм Малейном і з Михаїлом Вурцею. Потім Фока увійшов до Аморію. На цих деталях можна було б і

¹³ «...καὶ νῦν πρῶτον οἰηθεὶς τὸν ἀγῶνα ἐσεσθαι αὐτῷ πρὸς ἀνδρὰ πολέμιστην καὶ φέρειν εἰδὸτα γενναίως καὶ τακτικῶς τὰς πολέμου στραφάς, καὶ οὐχ, ὥς τὸ πρότερον, πρὸς ἀνδράρια ἐκτετμημένα θαλαμειόμενα καὶ σκιατραφῇ, ...».

¹⁴ «διὰ τὸ ταῖς προηγησάμεναις ἤτταις χαυνωθῆναι τὸν τῆς ἀνδρείας αὐτοῖς καὶ τόλμης τόνον ...»; «οὐ μέντοι καὶ παντάπασιν ἐς ὑπαγωγὴν ἄκοσμον ἐσκέδαστο ἡ στρατιά τῷ Φωκᾷ, ἀλλ' ὑποκλίνασα μὲν ἐνέδωκε, σχολαίαν δ' ἐποίητο τὴν ὑποχώρησιν, ὥς μὴ ὑπὸ δειλίας δοκεῖν ἐλαύνεσθαι...».

не загострювати увагу, якби не заява Пселла про те, що Склір постійно зазнавав поразок від Фоки. Насправді події розвивалися трохи інакше.

В результаті битви при Аморії Склір здобув перемогу. Нам видається допустимим вважати, що цей бій міг мати місце 19 червня 978 р. Дата ця міститься у праці Ях'ї Антиохійського, який називає географічний пункт битви – «Б–н–калія» [3, с.4]. Дійсно, долина Панкалія знаходиться поблизу м. Аморій. Про цю битву повідомляє і Лев Диякон, уточнюючи при цьому географічну реалію¹⁵. Наступний бій між Скліром і Фокою мав місце біля пункту Василика – Ферма в фемі Харсіан. Тут Фока знову зазнав поразки. Македонська династія опинилася в цей час у великій небезпеці. У такій ситуації імператори були змушені звернутися до Давида III Куропалата, царя Тао–Кларджеті. Фока відправився до Іберії, де отримав від Давида III військову допомогу. Це повідомлення Скилиці цілком узгоджується з інформацією вірменського історика Арістакеса Ластіверци. У Візантію було направлено 12 000 вершників під проводом Торніка і Джоджика [10, с.325–326], [8, с.34].

З об'єднаними військами Фока дав ще один бій Скліру при Панкалії. Він, очевидно, мав місце 24 березня 979 р. Поразку Скліра і втечу його до мусульманського правителя Адуд–ад–Даули Скилиця пов'язує саме з цим боєм. Слід зазначити, що Ях'я Антиохійський і Лев Диякон згадують про інший великий бій між Скліром і Фокою, хоча і не вказують географічного пункту [3, с.13], [6, 7.7]. Порівняння джерел дозволяє зробити висновок, що обидві битви мали місце в долині Панкалія.

Друга битва при Панкалії, що стала вирішальною у придушенні повстання Варди Скліра, привернула особливу увагу як Скилиці, так і Пселла. Втім, Пселла, як ми вже знаємо, не цікавили ані хід битв, ані місця боїв. У цьому сюжеті для нього найбільш важливим стає драматичний епізод поєдинку двох видатних воєначальників. Їх роль у долях заколоту і візантійської держави – ось дійсний предмет його інтересу. Скилиця ж, який в основному знаходиться в рамках жанру хроніки, ніби не повинен проявляти підвищеної уваги до персональних якостей історичних особистостей. Тим не менш, він єдиний, крім Пселла, з усіх авторів, що торкалися даного сюжету, пише про цей

¹⁵ За Левом Дияконом Фока «виступив проти Скліра в Панкалію – це зручна для пересування верхом долина недалеко від Аморію». [6.10.7].

поєдинок. Його опис можна назвати майже поетичним. Склір «відважно витримав його [Фоки – І.Г.] атаку і, так як ніхто з солдатів не приходив на допомогу, тому що вони хотіли, щоб бій між їх керівниками вирішив все, так як поєдинок двох людей, благородних в їх відвазі і душевній силі, обіцяв тим, хто його побачив би, дивний і грандіозний спектакль»¹⁶ [10, σ.326]. «Грандіозний спектакль» не був одноактним. Військо Скліра, за словами Скилиці, вже майже здобуло перемогу. Однак сам воєначальник був поранений і спішився, а його кінь, якого Скилиця навіть називає на ім'я – Єгиптянин, вирвався і втік. Воїни Скліра, помітивши коня без вершника, вирішили, що їхній ватажок загинув і в паніці побігли. Фока скористався цим і розгромив противника, який тікав. Пселл ж утримується від цих подробиць, вважаючи, що поєдинок став «остаточним і безперечним» судом. Обидва автори завершують розповідь про перший заколот Варди Скліра його відходом до мусульманського правителя Адуд-ад-Даули. Скилиця не дає цьому вчинку Скліра ніякої оцінки, тоді як Пселл думає, що це було «дуже ненадійне і нерозумне рішення» [10, σ.326–327] ; [14, 1.9].

Відмінності в інтерпретаціях істориками подальшого знаходження Скліра у володіннях Адуд-ад-Даули, безсумнівно, заслуговує уваги. Пселл повідомляє, що мусульманський правитель злякався скупчення воїнів-візантійців, яких привів з собою Склір. Побоюючись можливого нападу, Адуд-ад-Даула вирішив кинути їх до в'язниці. За Скилицею ж, імператор, дізнавшись про знаходження Скліра у Адуд-ад-Даули, відправив до нього веста Никифора Урана¹⁷ з посольством і проханням не дати заколотникам можливості повернутися. Одночасно імператор вручив Урану лист, в якому обіцяв прощення Скліру і його соратникам, якщо вони визнають свою провину і повернуться. В таких обставинах мусульманський правитель, знайшовши лист імператора до Скліра, обурился і відправив всіх ромейв до в'язниці [14, 1.9]; [10, σ.327]. Відомості, які Скилиця дає про подвійну гру імператора, логічно пояснюють поведінку Адуд-ад-Даули, у той час як пояснення Пселла малозрозуміле. Звідси видно, що неакуратне ставлен-

¹⁶ «Εὐρώτως δὲ κακείνου τὴν αὐτοῦ υποδεξαμένου ὀρμὴν, καὶ μηδενός των στρατιωτῶν ἐπιβοηθούντος, ἀλλὰ τῷ των ἀρχηγῶν ἄγωνι βουλομένων κριθῆναι τὰ πράγματα ...».

¹⁷ Візантійський полководець при імператорах Никифорі Фоці, Іоанні Цимісхії, Василі Болгаробійці. У 996 р. вест Никифор Уран розбив військо царя Західно-Болгарського царства Самуїла на річці Сперхей в Середній Греції. Автор компілятивного твору «Тактика».

ня Пселла до факту далеко не завжди компенсується його прагненням писати пояснювальну історію. Його висновки нерідко виглядають голослівно саме через те, що він упускає істотні факти.

Підводячи підсумок повстанню Скліра, Пселл констатує, що це був не кінець, а «лише початок багатьох бід». Скилиця ж знову утримується від будь-яких оцінок. Роз'яснюючи свою думку про наступні лиха, автор «Хронографії» повідомляє, що переможець Скліра, Варда Фока, не отримав очікуваних почестей і почав новий заколот. Фока залучив на свою сторону могутні сім'ї, набрав військо з івірів і «вже не в помислах, а на ділі надів імператорську тіару і убрався у сукні царського кольору» [14, 1.10]. В «Огляді історії» також є пояснення причин обурення Фоки. Скилиця скупко констатує, що імператор Василь не повідомив Фоці про похід проти болгар і не закликав його під свої знамена, що фактично було опалою. У результаті 15 серпня 987 р. в будинку магістра Євстафія Малейна (в м. Кесарія, фема Харсіан) зібралися прихильники Фоки і проголосили його імператором [10, σ.332].

В літературі існує думка про те, що заколот Фоки мав складне політичне підґрунтя. Фока начебто підтримував паракимомена Василя, який інтригував проти імператора і був остаточно відсторонений від влади в 985 р. Саме через підозри у зв'язках з паракимоменом ані Фока, ані Михайл Вурца не були взяті імператором в похід проти болгар [4, с.180].

Ані Скилиця, ані Пселл не дають відомостей про зв'язки Фоки з паракимоменом Василем. Проте кожен з них має своє бачення діяльності паракимомена. Так, Скилиця визнає його заслуги і цінує поради, які він давав імператору у важких ситуаціях. Разом з тим він засуджує паракимомена за спроби повернути колишню владу «злочинними діями» і «божевільними проектами» [10, σ.335]. Тут, можливо, міститься натяк на діяльність паракимомена-змовника. Пселл дає більш розлогу оцінку політичної кар'єри Василя. Він особливо відзначає, що імператор, відсторонивши його від влади, «... пригадав про все їм зроблене ... на благо царя і для користі держави» і не став змінювати його позитивних розпоряджень, а лише скасував те, що стосувалося «роздачі благодіянь і чинів» [14, 1.20]. В оцінці Пселла паракимомен постає видатним державним діячем, який зазнав від імператора незадоволеної образи. При цьому Пселл замовчує про спроби паракимомена бунтувати і робить акцент на кривдах, які заподіяв імператор своєму благодійнику.

Слід додати, що Пселл при описі обставин заслання паракимомена порушує хронологію подій і пов'язує її з остаточною придушенням

заколотів Скліра і Фоки, тобто з 989 р. (заслання сталося в 985 р.). Видається справедливим спостереження Я.М. Любарського про те, що така зміна хронології була необхідна Пселлові для пояснення змін характеру Василя, який після придушення заколотів провінційної знаті став людиною «суворою і не завжди справедливою».

Тепер доречно повернутися до подачі обома авторами подій повстання Варди Фоки. У момент відкритого виступу Фоки проти імператорської влади з Сирії повернувся Склір, чому Скилиця присвячує окрему розповідь, зробивши екскурс в події на Сході. Для розуміння всієї ситуації, слід враховувати міжнародний контекст подій, що розгорнулися. 17 серпня 986 р. візантійські війська були розгромлені болгарами. Слух про це дійшов і до Скліра, який вирішив скористатися ситуацією і захопити імператорську владу. Скилиця приділяє велику увагу обставинам повернення Скліра з полону. Історик описує конфлікт між «сарацинами і персами», суть якого полягала в тому, що сарацини захопили землі персів, а останні спробували відновити свою незалежність. Зазнавши декілька поразок, Адуд–ад–Даула, якого Скилиця вважає «правителем неактивним і слабким», [10, σ.332] вирішив випустити з в'язниці ромеїв, щоб вони допомогли йому у боротьбі з персами. Склір прийняв пропозицію мусульманського правителя, однак відмовився командувати його військом і зажадав звільнити всіх ромеїв, що знаходилися у в'язницях Сирії. Таким чином він зміг створити військо в три тисячі чоловік і, привівши їх у належний вигляд, вирушив назустріч персам. Скилиця пропонує дві версії подальших подій.

За однією з них солдати Скліра зуміли перемогти персів і, не захопивши повертатися до Адуд–ад–Даули, вирушили додому. Згідно з іншою версією, ромеї повернулися після перемоги до Адуд–ад–Даули. Останній переконав свого сина, який в цей час фактично правив країною, відпустити візантійців додому. Версія Пселла досить близька до першої з вищенаведених. За Пселлом військо Варди Скліра після перемоги над ворогами Адуд–ад–Даули спочатку повернуло назад, але потім вирішило покинути країну. Мусульманський правитель вислав погоню, відбулася битва, в якій ромеї перемогли [10, σ.333–334]. Визначити, яка з цих версій відображає дійсний перебіг подій, не представляється можливим, адже ані Скилиця, ані Пселл не повідомляють, чому саме Склір пішов з володінь мусульман. Можна лише припустити, що Склір вирішив покинути володіння Адуд–ад–Даули, почувши про те, що Василь загруз у війнах з болгарами, а Фока підняв проти нього повстання. Пселла в цьому епізоді, очевидно,

цікавить лише прояв доблесті ромеїв, які перемогли ворогів у складних умовах.

Отже, початок повстання Фоки збігся в часі з поверненням з походу Скліра. І Скилиця, і Пселл зазначають, що Склір бажав імператорської влади, але розумів, що у нього не вистачить сил за неї боротися. Тому, пише Пселл, Склір з'явився до Фоки і, «скоривши гординю ... погодився зайняти друге місце після нього» [14,1.12]. Загалом це правильно, однак Пселл і на цей раз упускає багато важливих деталей. Навпаки, оповідання Скилиці логічно і змістовно. У його описі Склір, повернувшись з Багдаду, почав вести подвійну гру: «Він вирішив погодитися з ними обома, щоб у разі провалу одного, він зміг знайти допомогу і захист при іншому»¹⁸ [10, σ.335]. По Скилиці, Фоці був надісланий лист з пропозицією діяти разом і поділити імперію, а до імператора був таємно відправлений син Скліра, Роман, який повинен був робити вигляд, що він перебіжчик.

Цікаві деталі й дещо інша версія подій міститься в літописі Ях'ї Антіохійського. Тільки Ях'я повідомляє про участь у заколоті брата Скліра, Костянтина, і про родинні зв'язки Варди Фоки і Варди Скліра (згаданий Костянтин, брат Скліра, був чоловіком сестри Фоки). За відомостями Ях'ї, Костянтин прибув до Варди Фоки для переговорів, а потім повернувся до брата, щоб викласти умови спільного з Фокою заколоту проти імператора. Ях'я свідчить, що Фока і Склір збиралися розділити державу. («І буде Фока в місті Константинополі, а Склір поза ним» [3, с.24]). Скилиця уточнює, що за угодою між Фокою і Скліром, перший повинен був отримати всі європейські володіння імперії, другий – азійські [10, σ. 336]. Трохи інакше, ніж у Скилиці, представлена у Ях'ї роль сина Скліра, Романа. За Ях'єю, Роман відкрито не схвалив намірів батька, підозрюючи в цьому хитрість Фоки. Він відправився до імператора і відкрив йому задуми батька.

Тільки Ях'я повідомляє про дві зустрічі бунтівних Фоки і Скліра. У перший раз вони зустрілися в місцевості, яку він іменує «Джейхан» [5, с. 24]. З урахуванням результатів досліджень В.Р. Розена можна припустити, що місцем зустрічі був якийсь пункт на берегах р. Джейхан (в давнину – Pyramus). Річка Джейхан, що протікає в південно-східній частині сучасної Туреччини (провінція Elbistan), дійсно лежить

¹⁸ «...ἐγὼ οὖν κατὰ τὸ δυνατόν καὶ ἀμφω προσκτῆσασθαι τὰς ἀρχάς, ἵν' ἐξ ἀποτυχίας τὴν ἑτέραν ἔχη βοήθον καὶ συλλήπτορα».

на шляху між Багдадом, місцем полону Скліра, і фемой Харсіан, звідки, як повідомляє Скилиця, почалося повстання Фоки.

Під час другої зустрічі Фока віроломно заточив Скліра в фортецю під нагляд своєї дружини. За Скилицею, фортеця ця називалася Тіропійон (Τυροποιόν)¹⁹. Із слів Ях'ї стає зрозумілим, що Фока побоювався Скліра і тому заточив його, однак на словах, принаймні, він не збирався порушувати договір з приводу розділу імперії. Ях'я відносить проголошення Фоки імператором до 14 вересня 987 р. [3, с. 24]. Скилиця ж, як ми пам'ятаємо, вважає, що це відбулося місяцем раніше (15 серпня 987 р.). Більшість дослідників, як нам здається, цілком обґрунтовано, приймають дату Скилиці, який в даному випадку явно краще поінформований [4, с.180].

Розповідаючи про ці події, Пселл за своїм звичаєм упускає багато деталей і, ймовірно, скорочує наявні в його розпорядженні джерела, що в даному випадку веде до викривлення подій. За Пселлом, бунтівний Склір, поступившись першістю Фоці, надалі виступає з ним спільно, що, як було показано вище, лише частково відповідає дійсності [14,1.12].

Щодо подальших подій, набагато більш інформативні і багато в чому згодні Скилиця і Ях'я Антіохійський. Обидва автори повідомляють, що війська Фоки дійшли до міста Хрисополя поблизу Константинополя, традиційного місця переправи з азіатського на європейський берег. Туди ж вирушив імператор Василь. Через виснаження імператорських сил Василь змушений був звернутися за допомогою до русів. Найбільш детальні відомості про це містяться в літописі Ях'ї. Імператор Василь і «цар русів» уклали «договір про родинність», згідно з яким візантієць віддавав князю Володимирі свою сестру за дружину. За Ях'єю найважливішою умовою договору про союзництво, на якому наполягала візантійська сторона, було прийняття Русю християнства. Скилицю не зацікавили деталі про хрещення русів, він коротко зауважує, що Василь «приймав за шурина їх архонта Володимира, якому він віддав у дружину свою сестру Анну» [10, σ. 336]. Пселл лише глухо згадує про те, що військо заколотників розділилося на дві частини і підійшло до переправ Пропонтиди, не торкаючись взаємин з русами [14,1.12].

Про сприятливий для імператора Василя кінець битви при Хрисополі ясно повідомляють Скилиця і Ях'я. При цьому Скилиця уточнює, що командував при Хрисополі був не сам Фока, а його полково-

¹⁹ Фортеця Тіропійон знаходиться на північному заході від Кесарії, між пунктом Докейя і горою Таврос.

дець – Калокир Дельфіній, тоді як Фока відправився до іншої переправи – Авідоса [10, σ.336]. Пселл, не називаючи географічного пункту, мабуть, все ж має на увазі битву при Хрисополі, коли повідомляє, що до царя Василя «з'явився ... загін добірних тавроскіфських воїнів [русів – І.Г.]», з якими він раптово напав на війська Фоки і розгромив їх. Ця інформація Пселла узгоджується із зауваженням Скилиці про те, що імператор Василь довго просив Калокіра Дельфінія піти від Хрисополя, а потім «озброїв вночі кораблі, на які погрузив росів» і легко переміг бунтівників²⁰ [14, 1.13]; [10, σ. 336].

Ях'я вносить цікаве уточнення про тактичні задуми імператора Василя. У момент, коли війська Фоки підійшли до Константинополю, Василь вислав магістра Тароніта морем в Трапезунд. Мабуть, імператор збирався оточити Фоку, який базувався в Кесарії. Зі свого боку Фока, щоб убезпечити себе на сході, послав свого сина Никифора просити допомоги у грузинського царя Давида III. Давид, який тяготився опікою Візантії, хотів привласнити землі, подаровані йому в довічне користування в подяку за описану вище участь у придушенні першого повстання Скліра, і вирішив виступити на стороні заколотника. Він відправив на допомогу Фоці грузинське військо і двох вірменських князів з Таронського князівства («Обидва сини Бакрата, володаря ал-Халідіата» [3, с. 25]). Військо Тароніта було розбите. Однак це не принесло Фоці істотного успіху. Дізнавшись про перемогу Василя у Хрисополя, військо Давида вирішило, що своє зобов'язання виконало, і відправилось геть. Син же Фоки, Никифор, який брав участь у цій кампанії, віддалився в Тіропійон до своєї матері.

Всі наші автори повідомляють про вирішальну битву біля Авідоса. Ях'я обмежується коротким викладом найважливіших фактів, що стосуються цієї битви, тоді як Скилиця і Пселл приділяють значну увагу подробицям. За Скилицею, Фока починає облогу Авідоса, але місто, завдяки мужності його мешканців і військових талантів другарія флоту Киріака, не здається. До Авідосу підтягуються війська імператора. Фока залишає частину своєї армії продовжувати облогу Авідоса, а сам із залишком своїх сил вирішує битися з імператорами. Скилиця високо оцінює військові доблесті і рішучість бунтівного Фоки. Описуючи битву, Скилиця знову вдається до поетичних троп. Фока в його зображенні віддає перевагу «благородній смерті перед ганебним

²⁰ «... πλοία παρασκευάσας νυκτός και τοῦτοις ἐμβιβάσας Ῥως ...».

життям». Потужний порив Фоки Скилиця описує такими словами: «Він погнав свого коня і атакував його стрімко. Розсікаючи ворожі фаланги, він здавався всім непереборним»²¹ [10, σ.337].

Подібним чином подається цей епізод у «Хронографії» Пселла. Хоча Пселл використовує інші лексичні засоби, загальний тон розповіді такий же, як у Скилиці. Обидва автори називають Фоку бунтівником і узурпатором, проте в їх описі атаки Фоки на імператора Василя проявляється якесь співчуття до бунтівного полководця. Щодо обставин загибелі Фоки вони обидва пропонують різні версії на вибір читача. У Пселла Фока міг бути або вражений дротиком під час атаки, або впав з коня через хворобу живота, або ж був отруєний і таким чином загинув в результаті змови. До останньої версії за Пселлом схилялося більшість обізнаних осіб. Сам Пселл, хоча і явно не висловлює своєї думки, схиляється до версії отруєння. Ці ж три варіанти пояснень знаходимо в тексті Скилиці, при цьому він, подібно до Пселла, неявно приєднується до більшості тих, хто вважав, що Фока був отруєний. І Пселл, і Скилиця повідомляють, що після загибелі ватажка його військо розсіялось [14,1.15–16], [10, σ. 337].

Битва при Абідосі, що відбулася 13 квітня 989 р., хоча і знаменувала собою переломний момент в ході заколотів Варди Скліра і Варди Фоки, не була завершальним епізодом цих подій. Скилиця продовжує розповідь про закінчення повстання і подальшу долю його керівників та головних учасників. З його розповіді ми дізнаємося, що відразу ж після загибелі Фоки Склір, випущений з ув'язнення дружиною Фоки, відновив заколот. І Скилиця, і Пселл пишуть, що незабаром імператор почав шукати шляхів примирення зі Скліром. [40,1.26], [24, σ. 338]. За Скилицею Василь послав заколотникам лист із закликом скласти зброю. При передачі змісту цього листа Скилиця підкреслює «богообраність» імператора і незаконність виступів проти нього. Цій же легітимістській меті служить і інформація про передвістя, на його думку, яке було невірною тлумачено повсталими»²².

²¹ «...τὸν ἴππον μυωπίας ῥαγδαίως ἵκετο κατ' αὐτοῦ, τὰς ἐναντίας φάλαγγας διακόπτων καὶ ἀνυπόστατος τοῖς πᾶσι φαίνόμενος».

²² З притаманним середньовічному мисленню символізмом Скилиця призводить передбачення астрологів, що поширився серед широких мас населення. У прогнозі говорилося, що: «В буде полювати на В, і В буде панувати» (βῆτα βῆτα διώξει, καὶ βῆτα βασιλεύσει). Слід пам'ятати, що всі головні герої даних подій мали імена, що починалися з літери «В» (Варда Склір, Варда Фока і імператор Василь). [10, σ. 338].

Пселл при описі цих подій насамперед концентрується на особистості Скліра. Історик відчуває явну симпатію до бунтівного воєначальника. Свою простотою і близькістю до воїнів Склір згуртував військо. Підкреслюючи масштаби повстання і непересічність особистості Скліра, Пселл допускає серйозну хронологічну похибку, повідомляючи, що це повстання затяглося на багато років [14,1.25]. За слушним спостереженням В. Р. Розена, Пселл в даному випадку представляє такими, що вже збулися побоювання імператора про те, що боротьба може затягнутися надовго [3, комент.169]. Насправді ж, як повідомляє Ях'я Антіохійський – єдиний з наших істориків, хто дає точну дату закінчення повстання – воно завершилося в тому ж році (жовтень 989 р.) [3,с.26].

Умови примирення були більш ніж вигідними для бунтівника. Скилиця, втім, лише коротко стосується цього питання, тоді як Пселл дуже докладно розмірковує про те, що Склір повинен був відмовитися від претензій на корону, зайняти «наступне після царя місце», а його командири загонів і всі, хто брали участь в заколоті – залишитися на колишніх посадах, зберегти свої чини і не втратити володінь [14,1.26]. Найбільш точний в описі умов примирення все ж Ях'я Антіохійський. За його відомостями, Василь не тільки помилював Скліра і зробив його куропалатом, але дав посади його братові і всім його наближеним і слугам, а також, крім повернення колишніх його маєтків, дарував йому у володіння фему Арменіак і м. Рабан з «їх подушною і поземельними кріпаками»²³ [3,с.26].

Особливий інтерес представляє питання про обставини умиротворення Скліра. Ях'я повідомляє, що першим шукати примирення вирішив Склір, який відправив посланця до брата імператора, Костянтина. Останній повинен був узяти на себе посередницьку роль у цій справі. Слід погодитися з В.Р. Розеном щодо того, що, хоча участь Костянтина і не зазначена візантійськими джерелами, вона не являється нічого неймовірного [3, комент.166]. Від кого б не виходила ініціатива – від імператора або від Скліра – і хто б не брав участь в переговорах, найбільш істотним тут видається відповідь на питання про те, чому Василь так спішно примирився з бунтівником і обійшовся з ним більш ніж м'яко.

²³ по В.Р. – Розену це місто розташовувалось в районі м. Самосати, поблизу Едесси [3, комент.100].

З точки зору Пселла, Склір, хоч і поступався Фоці, «був більш обізнаний і винахідливий в тому, що стосувалося полководницького мистецтва», ніж імператор. Тому Василь бачив, «що Склір для будь-яких вивертів невразливий». Склір, таким чином, у Пселла постає могутнім противником, з яким імператору Василю впоратися не під силу. І саме тому він першим пропонує заколотнику примирення [14,1.26]. Певна частка істини, безсумнівно, присутня в цьому перебільшенні. Дійсно, Склір до кінця своїх днів представляв значну загрозу для Василя II. Трохи пізніше, коли імператор пішов походом на болгар (березень 990 р.), він, за повідомленням Ях'ї, запросив Скліра супроводжувати його в цій кампанії. Немічний Склір, якого принесли на ношах, насилу вмовив імператора дозволити йому залишатися вдома і незабаром помер [3, с.28]. Цікаво зазначити, що Василь знайшов Скліра не в Малій Азії, де знаходились подаровані йому землі, а в Демотиці, населеному пункті, що знаходився на шляху з Константинополя до Болгарії [3, комент. 169]. Мабуть, імператор допускав можливість, що в разі невдачі болгарської кампанії Склір знову підніме заколот і тому вважав за краще тримати його ближче до Константинополя і подалі від відданих йому малоазійських військ.

Щодо Пселла, то, розмірковуючи про причини прийняття Скліром пропозиції Василя, він приходять до висновку про те, що похилий вік змусив його припинити боротьбу з імператором [14,1.26]. Проте ані доблесті Скліра, ані його поважні роки не можуть служити достатніми причинами настільки прихильного ставлення імператора до заколотників. По всій видимості, вчинити подібним чином Василя II змусила складна зовнішньополітична ситуація. Дослідження В.Р. Розена текстів східних джерел і зіставлення результатів з візантійськими даними показують, що в цей час велику загрозу для Візантії являло становище на кордонах з Болгарією (взяття Веррії, 989 р.), а також ворожі відносини з русами (взяття Корсуні, 989 г) [3, комент. 169]. У таких умовах умиротворення Скліра за будь-якої ціни мало життєво важливе значення для імперії.

Проте ані Пселл, ані Скилиця не відзначають цих важливих зовнішньополітичних факторів. Обидва історики, очевидно, користувалися тут одним джерелом (або джерелами) і завершують розповідь про друге повстання Скліра зустріччю імператора з бунтівником. По дорозі до імператора Склір осліп і представ перед Василем абсолютно безпорадним. Імператор, за словами Скилиці, побачивши свого давнього ворога в настільки жалюгідному стані, не втримався від вигуку: «Того, кого я боявся і хто змушував мене тремтіти, тепер ведуть до

мене!»²⁴. Пселл, який в іншому тоні оповідає про закінчення кар'єри Скліра, призводить майже дослівно ці ж слова імператора [10, σ.339]; [14, 1.27].

Цією сценою зустрічі Скліра і імператора, а також повідомленням про швидку смерть колишнього заколотника Пселл закінчує опис подій, не торкаючись зовсім подальших перипетій боротьби імператора Василя з вогнищами повстання, що жевріли до кінця його правління. Скилиця також вважає укладення перемир'я між Скліром і імператором закінченням повстання. Проте насправді цей епізод зовсім не був заключним. Важливі відомості про події, які слідували за зустріччю Василя і Скліра, приводить Ях'я Антіохійський.

З літопису Ях'ї випливає, що син Фоки, Лев, продовжував заколот, зміцнившись в Антіохії. Однак проти нього виступили мешканці міста, у тому числі ті, хто був вигнаний разом зі згадуваним вище патріархом Агапієм. Василь послав проти Льва магістра Михаїла Вурцу. Лев був полонений 3 листопада 989 р. і засланий імовірно до Дорилеї. У січні 990 р. імператор Василь покарав Агапія, підозрюючи його в антидержавній діяльності, що мала місце ще в період першого повстання Скліра. Агапій був засланий в один з монастирів Константинополя [3, с.27]. Як вже зазначалося вище, відсутність в «Огляді історії» Скилиці відомостей про участь антіохійського регіону в громадянських війнах часів імператора Василя II пояснюється, скоріш за все, тим, що він не мав відповідної інформації. Разом з тим, Скилиця, безсумнівно, намагався дати широку картину внутрішнього і зовнішньополітичного життя імперії і включити в своє оповідання все найважливіше.

Для Скилиці розгром повстань є поворотним пунктом в політичному житті держави. Звільнившись від турбот, пов'язаних з громадянськими війнами, Василь, за словами Скилиці, почав приводити в покору «місцевих керівників», які під час смуту «заподіяли ... серйозні збитки у володіннях ромеїв». Насамперед імператор відправився до Фракії і Македонії і залишив в Салоніках військо магістра Григорія Тароніта, щоб він перешкодив вторгненням болгар. Далі, за словами Скилиці, Василь рушив до Іберії, щоб отримати спадщину померлого Давида III Куропалата [10, σ.339]. Однак його версія подій на Закавказзі дуже погано узгоджується з даними Ях'ї Антіохійського, а також вірменських хронік. Коротка згадка Скилиці про претензії Василя на грузинську спадщину насправді має довгу передісторію і серйозні наслідки для

²⁴ «ὃν ἐφοβούμεν καὶ ἔτρεμον, χειραγωγούμενος ἔρχεται».

взаємин Візантії і Закавказзя. Нагадаємо, що в період першого повстання Варди Скліра (976-979) імператори звернулися по допомогу до Давида III, царя Тао-Кларджеті. У подяку за участь в придушенні повстання Давид III отримав від Візантії Ерзурумську область та інші землі, які після його смерті повинні були бути повернуті Візантійській імперії. Проте в 988 р. Давид підтримав повстання Варди Фоки і виступив на його боці проти імператора, плануючи, мабуть, привласнити подаровані землі.

Цілком логічно в світлі вищесказаного виглядає звістка Ях'ї про те, що Василь після придушення повстань Фоки і Скліра вирішив покарати правителів Закавказзя – грузинського царя Давида III і двох вірменських князів з Таронського князівства за їх допомогу Фоці. Проти них було надіслано військо під проводом якогось Джак-руса. У ході цієї кампанії старший з вірменських князів був убитий, а молодший засланий. Грузинський ж цар виявив покірність імператорові і пообіцяв, що після його смерті до Візантії будуть приєднані його володіння. Ці події у Ях'ї поміщені між 990-993 рр. [3, с. 28].

В «Огляді історії» Скилиці ці події абсолютно проігноровані. Слід також зазначити, що візантійський історик обходить мовчанням перипетії взаємин візантійської держави з мусульманськими правителями Передньої Азії та Єгипту в 90-і рр. X ст., які сумлінно відображає Ях'я. Ми, однак, не будемо торкатися цих сюжетів, оскільки вони, на відміну від подій закавказьких, не мають прямого відношення до досліджуваних нами повстань Фоки і Скліра.

Зараз ж буде доречно повернутися до справ Візантії в Закавказькому регіоні. Наступний екскурс в історію Закавказзя у Ях'ї поміщений у зв'язку з інформацією про смерть царя Давида (1000 р.). У його описі Василь вирушив разом з дукою Антіохії Никифором Ураном до Грузії і «... прийняв ... всі країни грузин» [3, с. 42]. Саме цей пасаж Ях'ї частково відповідає зауваженням Скилиці про похід Василя в Іверію у зв'язку з претензіями на грузинську спадщину. Візантійський історик, таким чином, змішує події, які розділені десятиліттям. Але цим не вичерпується плутанина у викладі Скилиці закавказьких справ. Помилка Скилиці полягає в тому, що після смерті Давида III в 1000 р. Василь вступив у конфлікт з Георгієм I. Насправді, Василь у той час повинен був мати справу з прийомним сином Давида III Багратам III (978-1014), царем Абхазо-Картлійського царства і одночасно правителем північної частини Тао. Скилиця ігнорує Баграта і говорить про Георгія, називаючи його братом Давида III. За Ях'єю, Георгій значно пізніше 1000 р., користуючись тим, що сили Василя були скуті війною з бол-

гарами, вступив у союз з фатимідським халіфом Аль-Хакімом і зайняв Тао-Кларджеті (1018 р.) [3, с.62].

Після смерті Аль-Хакіма, коли Болгарія вже була завойована, Василь II направив свої війська проти Грузії (1021 р.). Війна закінчилася перемогою Візантії і мирним договором, за умовами якого Грузія відмовлялася від домагань не тільки на Тао-Кларджеті, а й на деякі інші області. Крім того, трирічний син Георгія I, Баграт, став заручником імператора Василя II на два роки (до 1025 р.). Глухий відгомін цих подій міститься в скупому зауваженні Скилиці. Історик повідомляє, що Георгій I порушив договір з Візантією та руйнував прикордонні райони [10, σ. 366]. Імператор вирушив у похід проти нього. При цьому Скилиця дає ці відомості у відриві від міжнародної обстановки. Вона вимальовується тільки з зв'язного і змістовного оповідання Ях'ї.

У цей час на території Малої Азії спалахнуло нове повстання малоазійської знаті проти імператора. Прогалини в інформації Скилиці ускладнюють сприйняття подій, пов'язаних з цим повстанням. Повідомляючи, що Василь вирушив у похід проти грузинського правителя, історик вказує, що «позаду себе» він залишив патрікія Никифора Ксифія, а також сина Варди Фоки, патрікія Никифора, які підняли повстання [10, σ.366]. З літопису Ях'ї дізнаємося, що Никифор Ксифій був правителем феми Анатолік. З попередньої розповіді Ях'ї відомо, що Никифор, син Варди Фоки, був помилуваний після придушення повстання Скліра, а володіння його були збережені. Очевидно, він перебував десь в районі згадуваної вище фортеці Тіропійон. Тому стає зрозумілим повідомлення Скилиці про те, що Никифор Ксифій і Никифор Фока зібрали армію в Каппадокії та сусідніх регіонах (зазначені землі – фема Анатолік і Каппадокія знаходяться в безпосередній близькості).

З розповіді Скилиці можна зробити висновок, що ватажки повстання не довіряли один одному. Ях'я з властивим йому прагненням до зв'язності і логічності викладу підкреслює, що Никифор Фока користувався особливою популярністю, оскільки ще була жива пам'ять про його батька (Ях'я говорить про «любов греків до його предків») [3, с.64]. З розповіді Ях'ї видно, що Ксифій хотів використати Никифора Фоку, щоб у випадку успіху заявити претензії на імператорський трон. Втім, Фока також приховував від Ксифія свої наміри. Таким чином, з оповідання Ях'ї, чий світогляд в даному випадку перевершує бачення Скилиці, обставини повстання в Малій Азії вимальовуються досить чітко.

Задля справедливості слід зазначити, що Скилиця намагався позначити причини повстання. За його словами, Никифор Ксифій і син Варди Фоки були обурені тим, що їх не взяли в закавказьку експедицію. Подібним же чином, як ми пам'ятаємо, історик пояснював причини повстання Варди Фоки (987 р.). Звідси можна зробити висновок, що Скилиця використовує певний штамп, не особливо вникаючи в дійсні мотиви повсталих.

Загальну фактологічну канву цього повстання можна відновити все ж не по Скилиці, а за літописом Ях'ї. Імператор Василь призначив Феофілакта Далассіна правителем феми Анатолік і направив його в Малу Азію. Ях'я зауважує, що повстання швидко поширилось, так як до нього приєднувалися багато хто навіть з війська Василя [3, с.65]. Скилиця уточнює лише дві суттєві деталі: про листи імператора Ксифію і Фоці і про їхні зв'язки з закавказькими ворогами імператора. Останнє підтверджується даними вірменських істориків. Скилиця і Ях'я згодні в тому, що між ватажками заколоту відбулася зустріч (за Скилицею, присвячена обговоренню листів імператора), під час якої Фока був підступно вбитий (15 серпня 1022) [10, с.366]; [3, с.65].

Події, що слідували безпосередньо за вбивством Никифора Фоки, також найбільш зв'язно викладені у Ях'ї. Військо повсталих розсіялось, а Ксифій, зневірившись у досягненні своєї мети, вирішив просити вибачення у Василя. Він послав імператору голову Фоки, запевняючи його, що лише прикидався прихильником повстання. Це, однак, йому не допомогло, і Феофілакт Далассін його полонив. Імператор розправився з учасниками повстання, «конфіскував їхні маєтки, вбив деяких з них, засліпив інших і ув'язнив третіх» [3, с.67]. Ксифій з урахуванням його колишньої служби та участі в болгарських походах не був страчений, а лише усунений в монастир поза Константинополем, а його гроші й маєтки були конфісковані.

Що стосується закавказьких справ, то, за відомостями Ях'ї, Василь пішов походом на Георгія, який вирішив скористатися скрутною ситуацією у Візантії у зв'язку з повстанням Ксифія і Фоки, і розгромив його військо [3, с.66]. Георгій змушений був знову проявити свою покірність, просити імператора взяти в заручники його сина і прийняти фортеці та міста, які перейшли до Василя від Давида III (26 березня 1023-14 березня 1024).

Виконане вище зіставлення текстів показало специфіку підходів до написання історичних творів Михаїла Пселла та Іоанна Скилиці. Розглянувши фактологічну сторону викладу, ми краще розуміємо правомірність докорів Скилиці у несумлінності при виконанні місії історика,

які він адресував Пселлу у вступі до свого твору. Дійсно, Пселл нехтує деталями, і це найчастіше шкодить якості історичного матеріалу. Описуючи хід повстання і полководницькі таланти бунтівних ватажків, Пселл грішить проти хронології і навіть спотворює факти. Причини цього кореняться в тому, як історик бачив свої політичні та морально-етичні завдання. Вирішуючи ці завдання, він вважав за можливе використовувати подібні методи. Весь сюжет про повстання служить Пселлові ілюстрацією його концепції зміни характеру Василя від зніженого сибарита до суворого імператора-воїна. Отже, Пселла цікавили результати вчинків, а Скилицю – факти. Зроблений вище аналіз показав, що відомості Скилиці і Ях'ї Антіохійського багато в чому збігаються. При цьому вони не могли користуватися одними джерелами, не міг Скилиця і бути знайомий з текстом Ях'ї. Зазначений збіг є, безумовно, показником сумнівності Скилиці-історика.

Втім, хоча фактологічна сторона розповіді Скилиці значно багатша, ніж у Пселла, його відображення подій також грішить обмеженістю. За межами його бачення залишаються важливі події передньоазійського і кавказького регіонів. У цьому відношенні при всій відмінності авторських установок помітна загальна для цих авторів імперська зневага до «варварів», так що для відтворення цілісної картини описуваних ними подій необхідно залучати східні джерела. Відзначимо ще одну спільну рису їх світоглядів. Як «мораліст і філософ» Пселл, так і «легітиміст і державник» Скилиця цікавляться причинами заколотів. Однак обидва йдуть по поверхні, пояснюючи їх недоліками або чеснотами окремих особистостей. Разом з тим, хоча опис Пселла насичений не фактами, а скоріше емоціями, він все ж таки більш адекватно відображає як загальну атмосферу в імперії, так і значення цих повстань.

Gornova I.S.

FEATURES OF DESCRIPTION OF BARDAS SKLEROS'S AND BARDAS PHOKAS'S UPRISINGS IN BYZANTINE SOURCES OF XI CENTURY

The article investigates the specifics of historical methods of two Byzantine authors of XI century - Michael Psellus and John Skylitzes, who belongs to two different trends in the development of Byzantine historiography. The analysis is conducted on the background of the comparison of description by these authors of the rebellions of Byzantine commanders Bardas Skleros and Bardas Phokas against the emperor Basil II Boulgaroktonos.

Keywords: Michael Psellus, John Skylitzes, method of historical writing.

ОСОБЕННОСТИ ОПИСАНИЯ ВОССТАНИЙ ВАРДЫ СКЛИРА И ВАРДЫ ФОКИ В ВИЗАНТИЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ XI СТ.

Статья посвящена исследованию специфики исторических методов двух византийских авторов XI в. - Михаила Пселла и Иоанна Скилицы, принадлежавших к двум различным тенденциям в развитии византийской историографии. Анализ проводится на фоне сравнения описания этими авторами восстаний византийских военачальников Варды Склира и Варды Фоки против императора Василия II Болгаробойцы.

Ключевые слова: Михаил Пселл, Иоанн Скилица, метод историописания.

Джерела та література

1. Бибииков М. В. Развитие исторической мысли // Культура Византии. Т.1. / М.В. Бибииков. – М.: Наука, 1989. – С. 89 – 129.
2. Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию / Асохик; [пер. Эмин Н.]. – М., 1864. – 335 с.
3. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхъи Антиохийского / Яхъя Антиохийский; [пер. Розен В. Р.] – СПб.: Типография Академии наук, 1883. – 447 с.
4. История Византии: в 3 т. / [под ред. акад. Сказкина С.Д.]. – М.: Наука, 1967.
Т. 2. – 1967. – 472 с.
5. Каждан А. П. Культура Византии / Каждан А.П. – М.: Наука, 1968. – 224 с.
6. Лев Диакон. История / Лев Диакон; [пер. М.М. Копыленко]. – М.: Наука, 1988. – 239 с.
7. Любарский Я.Н. Михаил Пселл: личность и творчество. К истории византийского предгуманизма / П.В. Безобразов, Я.Н. Любарский // Две книги о Михаиле Пселле. – СПб.: Алетейя, 2001. – 542 с.
8. Повествование вардапета Аристакэса Ластивертци / Аристакэс Ластивертци; [пер. с древнеарм., вступ. ст., коммент. и прил. Юзбашян К. Н.]. – М.: Наука, главная редакция восточной литературы, 1968. – 194 с. – (Памятники письменности Востока; вып. XIV).
9. Черноглазов Д.А. Замечания о «Краткой истории» Михаила Пселла / Черноглазов Д.А. // Михаил Пселл. Хронография. Краткая история. – СПб.: Алетейя. 2003. – С. 367– 375.
10. Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum / Ioannes Scylitzes; [rec. I. Thum]. – Berolini; Novi Eboraci: Walter de Gruyter & Co, 1973. – 579 σ.
11. Flusin B. Récrire l'histoire: la Synopsis Historiôn de Jean Skylitzès / Flusin B. Cheynet J. – Cl. – Paris, éditions P. Lethielleux, 2003. – P. VII – XXIV.
12. Holmes C. Basile II and the governance of the Empire (976– 1025) / Holmes C. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 625 p. (Oxford studies in Byzantium).

13. Markopoulos A. *Byzantine history writing at the end of the first millennium* / Markopoulos A. // *Byzantium in the year 1000* / [ed. Magdalino P.] – Boston; Köln: Brill, 2003. – P. 183 – 199.

14. Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία : Δεκατέσσερις αυτοκράτορες του Βυζαντίου / Μιχαήλ Ψελλός; [μετ. Σιδέρη Α.]. – Αθήνα : Αγρα, 1993. – 474 σ. (Ελληνική Πεζογραφία).

15. Thurn I. *Ioannes Skylitzes, Autor und Werk* / Thurn I. // *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum* / Ioannes Scylitzes; [rec. I. Thurn]. – Berolini; Novi Eboraci: Walter de Gruyter & Co, 1973. – P. VII – XLVI.

Гулянович І.М.

УДК 94(477.74-25)"1795/1861"

СОЦІОТОПОГРАФІЯ ПЕРЕДМІСТЬ ОДЕСИ В КІНЦІ XVIII СТ. – СЕРЕДИНІ XIX СТ.

В статті розглянуто особливості соціотопографії передмість Одеси в кінці XVIII ст. – середині XIX ст. Досліджено соціальну структуру та соціально-економічний розвиток Пересипу, Молдованки, Нової Слодїбки (Романівки). Виділено особливості топографії, забудови та формування об'єктів соціальної інфраструктури передмість.

Ключові слова: соціотопографія, Пересип, Молдованка, Нова Слодїбка (Романівка).

Міста, що утворились і розвивались у модерний час, були позбавлені середньовічного навантаження на міську інфраструктуру у вигляді фортець, мурів тощо. Передмістя в цих населених пунктах виконували роль постачальника робочої сили, ресурсів, місцем розташування промислових підприємств та проживання незаможних жителів, заміських будинків заможних городян.

В історіографії передмістя Одеси розглядались здебільшого в краєзнавчих дослідженнях. Серед яких виділимо праці Т. Донцової [35] та І. Губаря [10, с. 20-45], цієї проблеми торкалися і в узагальнюючих працях Н. Крилов [37, с. 47-58], В.І. Тимофієнко та В.В. Вечерський [36], А.О. Скальковський [53].

Метою статті є дослідження особливостей соціотопографії передмість Одеси в кінці XVIII ст. – середині XIX ст.

Завдання роботи: виділити особливості топографії передмість, дослідити соціальну структуру, розглянути забудову та розвиток соціальної інфраструктури Молдованки, Нової Слодїбки (Романівки), дослідити економічний розвиток передмість.

В період кінця XVIII ст. – середини XIX ст. на території, що лежала біля центральних районів міста (середмістя), сконсолідувались три основні передмістя: Пересип, Молдованка, Нова Слобідка (Романівка).

В Одесі своєрідним розподілом, який сформулював уявлення у свідомості городян про "середмістя" і "передмістя", була межа порто-франко. Перший її кордон у 1818-1819 рр. відокремив від міста Молдованку та Пересип [9, с. 123-125], однак у 1822 р. при проведенні нової межі передмістя увійшли до порто-франко.

Розглянемо соціотопографію кожного з передмість. Найстарішим передмістям Одеси був Пересип, який розташувався на піщаній низовині у довжину приблизно 2,8 км, завширшки 320-426 м [37, с. 48]. На заході від передмістя розташовувались власницькі хутори, які відділяли Пересип від Слобідки, на північ була межа порто-франко, зі сходу передмістя оточували води Одеської затоки, на південь від Пересипу на височині (Одеське плато), розташовувалось середмістя.

Передмістя, відповідно до наказу Й.М. де Рибаса від 25 червня 1795 р., було призначено для козаків Чорноморського війська, що не переїхали на Кубань [61, с. 44]. Їм було виділено 9-11 кварталів біля "апарелі" (підйому до середмістя), але лише в двох було побудовано 9 будинків, а решта заплановані. Також у 1798 р. планувалось спорудити ще 23 квартали, що мали б назву "Чорноморська слобідка", і церкву. Спорудження будинків йшло повільно, із 23 кварталів було забудовано 3 [52, с. 90].

У зв'язку з приведенням до ладу у 1812 р. центральної частини міста: зруйнування землянок, ветхих будинків тощо. Їх мешканцям запропонували або збудувати планову будівлю за рік, або переселитися на Пересип [11, с. 41]. Соціальний склад майбутніх мешканців був різноманітний: відставні військові, робітники, посередні ремісники, міщани (у більшості своїй – шинкарі) тощо. Відмітимо, що більшість з колишніх жителів середмістя переїхали на Пересип.

На початку 1820-х рр. інженер-полковник Круг розробив проект розвитку Пересипу: планувалось облаштування Ланжеронівської площі з Олександрівською церквою посередині, ринку з портиками. Також хотіли спорудити будинок для загальних зібрань мешканців передмістя і митниці, єврейські квартали і синагогу, квартали для дігтярних рядів тощо. Але цим планам не судилося здійснитися в повному обсязі, хоча в серпні 1824 р. був затверджений план та фасад на побудову дігтярних рядів [10, с. 42].

Передмістя поділила друга лінія порто-франко на дві нерівномірні частини. На поза порто-франківській частині Пересипу за Херсонською суходільною митницею у 1828 р. було дозволено будувати складські магази-

ни. Там проводився Хрестовоздвиженський ярмарок, започаткований у 1835 р., та розташовувалися три квартали з житловими будівлями [37, с. 48]. Після скасування порто-франко мешканці намагались отримати дозвіл заснувати окремий ринок, але їм дозволили "купівлю хлібу для зсипання у магазини", а "базар заснували на Олександрійській площі, де зупиняються підводи... з хлібом" [12, арк. 43в.]. Частиною Пересипу була слобідка Балтівка, що розташовувалася біля Балтської дороги та Жевахової гори. Нажаль встановити розвиток цього поселення вкрай складно: на плані Одеси 1835 р. її слідів не виявлено, на плані міста 1855 р. територію розміщення слобідки не позначено, але вже на плані 1864 р. наявні 13 кварталів.

Першими постійними мешканцями передмістя були чорноморські козаки, які не переїхали разом з військом на Кубань. На думку І. Сапожнікова, на Пересипі могли проживати не більше 20-25 родин, 65-70 сімей жили на довколишніх хуторах [52, с. 96].

Кількість мешканців на 1830 р. становила 2030 осіб [57, с. 79]. В 1838 р. сукупна кількість мешканців Пересипу становила 3071 особу, з яких 2860 проживало у межах порто-франко, а решта за нею [40, стб. 260]. Нажаль, в подальшому статистичні дані про кількість населення передмістя відсутні. За підрахунками А. Скальковського на кінець 1850-х рр. загальне число мешканців складало 7000 осіб [53, с. 57].

Соціальний склад населення демонструє нам списки домовласників, яких на Пересипі нараховувалось 265 особи. Серед них міщани складали 59%, військові – 7,9%, іногородні міщани і купці – 7,1%, одеські купці – 6,8%, солдати – 6%, чиновники – 3,8%, почесні громадяни – 2,6%, дворяни – 0,8%, інші – 4,1% [56, с. [53-57]]. Міщани становили абсолютну більшість домовласників лише на трьох з дев'яти вулиць (Херсонській, Ново-слободка пересипській, Бажакіна). Одеські купці володіли спорудами дисперсно, лише на Наришкінському узвозі вони володіли 33,3% будівель, почесні громадяни володіли половиною будівель на Лісній вулиці, військові (унтер-офіцери) мали у власності 19% і 15% споруд на вулицях Зайцева і Кошелевській.

Зовнішній вигляд передмістя 1830-х рр. змалював у своїх спогадах А. Скальковський: "В цій котловині, серед хмар дуже тонкого пилу, температура була до того підвищена, що дихати було неможливо" [53, с. 49]. Як зауважував дописувач газети "Одесский вестник" в 1833 р., будинки у передмісті не можуть витримати декількох років через вітер та пил. Поряд з цим він зазначав, що у 1832 р. 5 десятин території перед-містя на самому березі моря біля митниці засадили чагарниками [42, с. 319], завдан-

ням яких було зупинити просування пісків та пилу до міста. В 1834 та 1835 рр. було посаджено більш ніж мільйон кущів [6, с. 117]. Сама плантація розташовувалась біля останніх будівель Пересипу і йшла по обидва боки шосе, що вело до Сухопутної митниці, де ділилося на дві гілки: одна вела до Херсонської дороги, а інша до Балтської [46, стб. 826]. На 1837 р. площа пересипських суспільних садів становила 233 десятин [55, с. 265].

Щодо розташування житлових споруд, то стрижнем передмістя була вулиця Московська. Квартали йшли лінійно і були занадто видовжені [36, с. 84].

Загальна кількість будівель на Пересипу на 1837 р. складала 226 [55, с. 265]. На 1848 р. на території передмістя нараховувалося 265 житлових споруд: будинки – 60,8%, флігелі – 37,3%, хати ("ізби") – 1,9% [56, с. [53-57]]. Будинки становили більшість споруд на шести вулицях, на одній з яких була рівна кількість будинків та флігелів, а на вулицях Щелакова і Зайцева переважали флігелі. За підрахунками А. Скальковського на кінець 1850-х рр. загальна кількість споруд складала більше ніж 300 будинків та будиночків [53, с. 57].

Промислові підприємства передмістя здебільшого перероблювали продукти тваринництва для торгівлі та приватних потреб городян: салотопні заводи, миловарні, свічкарні, підприємства з обробки шкіри, що виготовляли сировину для місцевих ремісників (кравців, чоботарів тощо).

На початку 1830-х рр. міська влада зобов'язала власників перенести салотопи за квартали проживання городян, шкіряні заводи попри початкову заборону збереглися лише в передмістях [15, арк. 1, 3]. Намагання комерсантів спорудити скотобійні на Пересипу поблизу моря були відхилені через різноманітні обставини [27, арк. 1, 25, 158зв, 159зв.].

Відмітимо, що на Пересипу у 1850-ті рр. сальні свічки виготовляли у власному будинку Фандеріх [43, с. 336], Губіці [44, с. 405]. Фабрикант Лобер винаймав на Пересипу будинок у міщанина Некорісова під виробництво парфумів та "душистого мила" [43, с. 336]. Один з найбільших торговців м'яса у місті купець В. Санценбахер мав на Пересипу миловарний і свічний завод, на якому вироблялось продукції на суму понад 20 тис. рублів сріблом [4, с. 103]. Такі неприємні сусіди викликали незадоволення серед мешканців, тому що розповсюджували сморід та антисанітарію.

Важка металообробна промисловість в Одесі у першій половині XIX ст. була представлена лише декількома підприємствами. По-перше, це ливарний завод, який був створений за активної участі М.С. Воронцова на

базі судноремонту, яку перенесли з порту на прибережну частину Пересипу. У 1830-ті рр. на заводі працювало 60-75 робітників, а вже на початку 1850-х рр. – у 1,5 рази більше [3, с. 11]. У лютому 1855 р. завод перебував у жалюгідному стані, у майстерному відділенні "стеля, вікна, двері згнили і стіни ветхі" [34, арк. 31]. У кінці 1850-х рр. завод разом з майстернею по ремонту сільськогосподарських машин Фендеріха були об'єднані у механічний і ливарний завод "Товариство Белліно-Федеріха" у структурі Російського товариства пароплавства і торгівлі [3, с. 15]. Робітники, які здебільшого були вихованцями сирітських притулків та мали працювати там до 28 років, працювали по 13,5-16 годин, [3, с. 13]. Жили вони у кам'яній будівлі (колишньому приміщенні соляних складів), також їм дозволяли будувати мазанки та винаймати житло на Пересипу. По-друге, механічний завод Фалька, де у 1859 р. працювало 106 робітників і 25 учнів [11, с. 116], їх умови життя мало відрізнялися від умов життя робітників з ливарного.

На території передмістя розташовувались склади для напівфабрикатів, які вироблялися на експорт. Для лісоматеріалів споруди почали будувати впродовж 1805-09 рр. [10, с. 26]. В 1858-59 рр. біля своїх складів відомий лісоторгівець В. Авчінніков заснував з великими ускладненнями парову лісопильню [31, арк. 1зв., 9, 32зв., 33зв., 47, 49], згодом схоже підприємство біля своїх складів побудувала купчиха Кіршнер.

Хлібних складів ("магазинів") на 1848 р. нараховувалось 12, і знаходились вони на Херсонській вулиці та Наришкінському узвозі [56, с. [54]] та були продовженням великих складських комплексів, які розпочиналися на Коблевській, Ніжинській, Ямській вулицях. Також діяло декілька вітряків, які на початку 1860-х рр. були ліквідовані.

Одним з видів занять місцевих жителів, крім роботи в порту та на промислових підприємствах, був видобуток піску для будівельних потреб міста. У квітні 1839 р. владою було видано розпорядження припинити видобуток піску "від [Жевахової] гори до Херсонського шлагбауму" [30, арк. 1-1зв.], в червні вийшов схожий наказ про заборону, але вже біля дороги, що "пролягала між міськими плантаціями та хутором спадкоємців князя Жевахова" [29, арк. 6-7зв.].

На достатньо бідну околицю міста звернуло увагу Жіноче благодійне товариство (ЖБТ), яке відкрило м'ясні лавки на Пересипу під Херсонським і Наришкінським узвозами у серпні 1859 р., прибутки від яких йшли на утримання міського сиротинця [19, арк. 2]. Також мешканці просили допомоги у відкритті аптеки [18, арк. 1-1зв.]. Товариство пропонувало, як варіант місцезнаходження, будинок товариства на Наришкінському уз-

возі, але місцева влада не погодилася і дозволила провізору Ш. Бурксеру відкрити аптеку у центрі передмістя [18, арк. 243в].

Серед збудованих об'єктів соціальної інфраструктури виділимо церкви Касперовської Божої матері і Хресто-Воздвиженську в 1846 р. та 1859 р. відповідно.

Навчальні заклади були представлені лише недільною школою, відкритою у вересні 1860 р., і в якій станом на квітень 1861 р. навчалось 142 учнів обох статей [8, с. 267].

Найбільшим за розмірами та населенням серед передмість була Молдованка. Горонім об'єднує в собі декілька колишніх поселень, що знаходились біля міста: Молдавська слобідка, Бугайовка, Булгарка, Розкидайлівка та інші, які в процесі містобудівництва стали лише вулицями передмістя.

На заході від передмістя розташовувались приватно-власницькі хутори, які відділяли його від лінії порто-франко, на північ також були садиби, що відділяли Молдованку від Пересипу та Слобідки, зі сходу передмістя оточувала Старопортофранківська вулиця, яка була своєрідною межею між передмістям та середмістям, на півдні від Молдованки знаходились хутори.

Заснування Молдавської слобідки, що стала центром передмістя, дослідник Т. Донцова відносить до 1797-1802 рр. [35, с. 20], на противагу І. Губарь зауважив, що Молдованка могла зародитися не раніше 1802 р. через те, що передмістя не зафіксовано на планах міста 1794 р. та не згадано на генеральних планах міста, складеними Ферстером і Фраполлі в 1802-1811 рр., а на плані 1811 г. лише дві будови [10, с. 27].

На території Молдавської слобідки у 1809 р. проживало 430 осіб [53, с. 164]. Кількість мешканців Молдованки на 1830 р. становила 5.967 осіб [57, с. 79]. Вже на 1838 р. кількість населення зросла до 11.306 осіб [40, стб. 260] – разом з Новою Слобідкою.

На 1837 р. загальна кількість будівель на Молдованці сукупно з Новою Слобідкою та Близькими і Дальніми Мельницями дорівнювала 1.344 споруд [55, с. 265]. На 1848 р. кількість житлових будівель Молдованки становила 1.145. Серед домовласників міщани складали 62,61%, військові – 6%, одеські купці – 5,9%, урядовці – 5,22%, іногородні міщани і купці – 4,8%, колоністи – 4%, відставні та дійсні солдати, матроси, козаки – 3,6%, іноземці – 2,9%, духовництво – 1,14%, дворяни – 1%, почесні громадяни – 0,3%, інші – 2,53%. Міщани-домовласники володіли більшістю споруд на практично всіх вулицях, крім Прохорівської, де вони мали 29%, на двох частинах вулиць Дальницькій – 28%, на якій 25,6% спорудами володіли

колоністи та 23% – одеські купці [56, с. [61-79]]. Структура домовласників достатньо коректно співпадає з аналогічною на Пересипі.

Соціальний склад населення на 1859 р. Молдованки разом зі Новою Слобідкою, де проживало 23.550 мешканців, виглядав наступним чином: міщани одеські та іногородні – 75,1%, селяни – 5,7%, купці одеські та іногородні – 4,9%, регулярні війська – 4%, відпущені та відставні нижні чини, солдатські дружини, доньки, вдови – 3,2%, іноземні піддані – 2,1%, колоністи – 1,9%, дворяни – 1,3%, різночинці – 1,2%, духівництво – 0,4%, почесні громадяни – 0,2% [20, арк. 35-36]. Превалювання у соціальній мозаїці міщанського стану закономірне, велика кількість селянського населення та колишніх військових вказує на відносно не дорогі, за одеськими мірками, умови проживання, а також, що четверта частина міста, будучи джерелом робочої сили, зберігала певні елементи сільськогосподарської діяльності.

Зовнішній вигляд передмістя та умови життя звичайних жителів були дуже скромними. Звичайні робітники на Молдованці жили в "артільних квартирах", які складалися з кухні, де проживав власник оселі, та загальної кімнати для артільних, де вони спали та обідали" [39, с. 53]. Проживали на Молдованці портові робітники та працівники місцевих кустарних підприємств.

У 1855 р. М.В. Берг, описуючи Молдованку, відмічав, що це "довге передмістя Молдованка здалося ще довше. ... Сірі одноманітні будинки з місцевого буту [піщаника], який заміняє там цеглу, тяглися праворуч і ліворуч. Ми їхали якимось болотом, а не бруківкою" [2, с. 7]. Потрібно відзначити, що на кінець 1850-х рр. заселеність четвертої частини міста складала 12 осіб на 1 будинок [53, с. 201].

В процесі свого розвитку територіально Молдованка тяжіла до центру міста, збільшуючись за рахунок тих земель, що передбачалися для розвитку самого середмістя. Так, на плані 1819 р. передмістя від центральних частин міста відділяла неширока смуга вільна від забудови. Кwartали Молдованки були більшими від міських, окремі перевищували 12 десятин, що пояснювалося сільськогосподарським зайняттям мешканців (городництво та садівництво) [36, с. 71]. Забудова йшла трьома різними частинами: квадратною ділянкою, що визначена на плані 1814 р., територією біля Водяної балки та неширокою смугою, що була витягнута по правому боку Тираспольської дороги [11, с. 37]. Таким чином, йшло поглинення садиб, на мапі міста з'явилися одоніми – Розумовська, М'ясоїдівська, Головковська, Садиківська, Прохорівська та інші; міста компактного проживання етнічних груп – Булгарська, Циганська, Малоросійська та інші вулиці.

Частина Молдованки знаходилась за межами порто-франко, за Тираспольською заставою, де за планом Ф.К. Боффо у 1828 р. розміщувались два квартали на 16 місць для складських приміщень [25, арк. 46]. Здебільшого вони були у власності одеських міщан і купців, різноманітних торгівельних компаній тощо.

Структура забудови Молдованки на 1848 р. виглядала наступним чином: будинки – 56,8%, флігеля – 39%, землянки – 4,2% [56, с. [61-79]. У кількості "вулиць" (40 об'єктів інфраструктури) фактичне однакове співвідношення: на 23 переважали будинки, 16 – флігеля, 1 – землянки. На цих матеріалах бачимо подібність зі структурою забудови на Пересипі.

На території передмістя власники споруджували млини, які згодом були перенесені у окремий квартал. Але це не завадило у 1849-1850 р. побудувати та ввести в експлуатацію паровий млин Гома, що знаходився біля Черепіннікова мосту, у вигляді "чотирьох стін у п'ять поверхів, що прикрашала велетенська піраміда" [50]. Також на території передмістя побудували парові млини купців Хава і Яхненко, де в останнього на підприємстві у 1859 р. виготовлено 455 тис. пудів борошна та працювало 40 робітників і 3 майстра [11, с. 20].

Впродовж початку XIX ст. на території Молдованки діяла значна кількість пивогорілчаних підприємств, найвідомішими власниками були М'ясоєдов та Кошелєв, який володів заводом на балці навпроти садиби графа Розумовського [35, с. 181]. Відмітимо, що в 1850-60-х рр. на Молдованці діяли броварня, завод з виробництва хлібного вина, "горілок солодких", підприємство з виробництва спирто-скипідарної рідини для освітлення вулиць, сукупна вартість їх продукції становила 36.344 карб. ср. [21, арк. 36 зв].

Будівельні потреби міста задовольняли цегляні заводи, що розташовувались біля ставків, загальна цифра виробленої ними продукції сягала на 1848 р. – 8.910 карб. [22, арк. 12].

Загальну кількість кустарних підприємств, що працювали на території Молдованки на середину XIX ст., вирахувати вкрай складно. Але виділимо, що ремісникам у 1827 р. було виділено окремі місця для проживання (майбутня вулиця Мастерська), їм було виділено у V кварталі – 16, VI – 14, VII – 14, VIII – 10 місць [24, арк. 50-51], які були біля основних міських кварталів. Мешканцями цих кварталів стали чоботарі, бондарі, кравці тощо.

Як і на Пересипі, з Молдованки в 1831 р. було перенесено салотопельний завод [26, арк. 22 зв.-23], ремісникам, що займалися дубленням шкіри, дозволили залишитися [15, арк. 5]. Також у передмісті на 1854 р. тримали власних будинках свічкарі Рейнер, Франгопуло [43, с. 336], а також Ксіді, що розташовувалася по парній стороні Тираспольської дороги навпроти Глухого провулку [35, с. 183]. Також на Молдованці на середині 1820-х рр.

діяла вовномийка Ж.-Б. Даваллона, який винаймав землю в полковника Понятовського [13, арк. 2].

Мешканці Молдованки займалися хліборобством, городництвом та садівництвом, про що вказує і сприйняття їх мешканцями центральних районів міста [14, арк. 5 зв.]. Часто під час неврожаю, як наприклад, у 1825 р. та 1838 р., влада надавала мешканцям передмість роботу за плату: видобуток каменю, мощення вулиць тощо [23, арк. 5зв, 15]. Також у 1848 р. місце за Інститутом шляхетних дівчат було визнано одним з двох, де було дозволено видобуток каменю [30, арк. 1, 3зв.]. Гроші від цього йшли у фонд навчального закладу.

Навчальні заклади, що розташовувалися на Молдованці були представлені Інститутом шляхетних дівчат у 1806 р., де, наприклад, на 1833 р. навчалось 79 дівчат [58, с. 323], у 1844-45 рр. – 110 учениць та працювало 10 вчителів [41, с. 205]. Навчальний заклад був "оточений густими садами..., а сама споруда невелика і все в ній дуже просто" [59, с. 13]. В приходському училищі при Михайлівській церкві, що було відкрито у березні 1834 р., на 1844-45 рр., працювало 3 вчителів та навчалось 95 учнів [41, с. 204]. Заможні мешканці могли віддати своїх дітей у приватні навчальні заклади: пансіони для хлопців – Петровича на Михайлівській і для дівчат – Пішона у власному будинку [43, с. 357]. Серед інших виділимо приходське училище на Бугайовці, що було відкрито в березні 1850 р. [48], недільні школи діяли при трьох приходських училищах, при приватній чоловічій школі на Молдованці, яку утримував вчитель М. Маляров при тютюновій фабриці купця Кріона, а також дві жіночі школи: при пансіоні для дівчат А. Бондаренко та при сирітському домі на Молдованці" [49, с. 94].

Серед об'єктів соціальної інфраструктури виділимо релігійні: церкву св. Михайла, яку збудували в 1817 р. і освятили в 1820 р.; єдиновірну церкву святих Петра і Павла, яку почали споруджувати в 1826 р. і освятили в 1839 р. Церкву мав і Інститут шляхетних дівчат на честь святомучениці Олександри, а при сиротинці Інституту діяв храм Благовіщення. В 1859 р. було споруджено за Тираспольською заставою Вхідно-Ієрусалимську церкву. Варто зауважити, що найдавнішою релігійною спорудою Молдованки була синагога, яку збудували перші поселенці-євреї у 1792 р. на майбутній вулиці Балківській [45, с. 200]. Ще одним важливим релігійним місцем для мешканців міста, що знаходився між Молдованкою та кварталами млинів, було кладовище, яке підрозділялося на декілька частин відповідно віросповіданням (православне, лютеранське, католицьке, юдейське). На ньому була церква Всіх Святих (яка була освячена в липні 1820 р.).

На Молдованці знаходився будинок для догляду за перестарілими злидарями, який був відкритий в 1832 р. на кошти вдови купця Кленова на території міського кладовища [35, с. 84]. У 1847 р. у місцевої влади виник достатньо шляхетний план – організувати дитячий садок при Олександрійському дитячому притулку, куди "робочий клас народу приводив туди дітей і брав їх звідти у зворотному напрямку при виході у місто на роботу і поверненню з нього" [47]. Цей заклад мав би розташовуватися між містом (з боку Старого базару) та передмістям Молдованки біля Черепіннікового мосту. Але цей план не був здійснений через низку об'єктивних причин, так, наприклад у 1849 р. в притулку жили близько 100-120 сиріт [51], що залишилися без батьків після епідемії холери. Відмітимо, що схожий заклад на Молдованці з'явився лише в 1885 р. [45, с. 207].

На Молдованці діяла єврейська лікарня, яку збудували в 1831-32 рр. та утримували частково на кошти єврейської громади, а потім її реконструювали та спорудили новий корпус лише на початку 1860-х рр. При ній була створена аптека, де ліки (найдешевші) видавалися безкоштовно [35, с. 130]. Але забезпечення лікарською допомогою перебувало у незадовільному стані: на території Молдованки за адресними книгами не віднайдено жодного лікаря, але були повивальна бабка, два щеплювача від віспи [44, с. 397-398].

Серед торгівельних закладів виділимо створення у 1830-33 рр. скотного ринку за церквою св. Петра і Павла, де влаштовувались бар'єри для різних тварин, базарні дні були від понеділка до п'ятниці від світанку до полудня [5, с. 189.]. У 1857 р. було дозволено створити ринок за Тираспольською заставою [17, арк. 4 зв. – 6].

Виявити вкрай складно через обмеженість статистичних даних, наприклад, кількість різноманітних постійних дворів, ренскових погребів, пітейних закладів тощо.

Важливими елементами Молдованки були квартали з млинами (у сприйнятті місцевих жителів вони ділились відповідно від розташування, на "Ближні", "Дальні" та слобідку Воронцовку, які зберігали протягом XIX ст. окремішність від кварталів передмістя.

Кwartали з млинами утворились ще в кінці XVIII-початку XIX ст., коли розпочався хлібний експорт через порт пшениці з Наддніпрянщини та Бессарабії. Тут власні підприємства мали відомі міські достойники Кірюков, де Волан, Шостак, і вже на 1803 р. загальна кількість нараховувала 21 об'єкт [38, с. 4]. На їхній території заборонялось споруджувати будівлі, крім куреня для сторожів. Але структура забудови вказує, що більшість власників не прислухалися до наказів влади. Так, на 1848 р. на Ближніх

Мельниціях було 46 житлових споруд: 78,3% – флігеля, 15,2% – землянки, 6,5% – будинки. Домовласниками були одеські міщани (43,5%), одеські купці (21,7%), колоністи (6,5%) та інші. Кількість млинів нараховувалась 50, власниками були одеські міщани (66%), одеські купці (28%), колоністи (6%) та інші [56, с. [79]]. На Дальніх Мельниціях нараховувалось 41 житлова споруда: 70,7% – флігеля, 17,1% – будинки, 12,2% – землянки. Домовласниками в були одеські міщани (48,8%), одеські купці (24,4%), колоністи (9,7%) та інші. Млинів було 53, якими володіли одеські міщани (46,3%), одеські купці (41,4%), колоністи (14,6%) та інші. [56, с. [80]]. На початок 1860-х рр. співвідношення між Ближніми та Дальніми Мельниціями було наступним: 30 дерев'яних млинів і 50 будинків та 40 млинів і 70 будинків відповідно [37, с. 48-49].

Слобідка Воронцовка виникла біля земель Інституту шляхетних дівчат та пов'язана з прізвищем М.С. Воронцова. Поселення на 1861 р. складалося з 54 споруд [35, с. 105]. Здебільшого там жили робітники каменоломень та садівники, що працювали на землях Жіночого благодійного товариства. Згодом жителі Воронцовки змушені були переселитися на нове місце через початок будівництва залізничної станції.

Біля кварталів передмістя розташовувалися власницькі хутори ("дачі") заможних городян (чиновників, купців, вищих військових чинів, почесних громадян). Поряд з ними окремі з них засновували підприємства. Так, наприклад, свічковий завод на своїй ділянці мав Пітансьє, що розташовувався за Тираспольською заставою, і де у 1849 р. працювала парова машина [50], кількість робітників на ньому в 1850-х рр. сягала 80-90 осіб [10, с. 31].

Походження гороніму "Нова Слобідка (Романівка)" вкрай дискусійна: окремі з дослідників вважають, що назва походить від правлячої династії Російської імперії [59], більш реалістично виглядає інша версія, що назву передмістя отримало від прізвища лейтенанта другого флотського екіпажу В.П. Романова (1796-1864), який там мав землю [38, с. 58]. Передмістя розташовувалась за Водяним яром на підвищеному крутому березі Пересипської долини, що колись була дном Хаджибейського лиману [37, с. 48]. Від решти передмість була відділена садибами заможних городян. Західніше від Слобідки розташовувалися землі Кривої балки (приміського селища Одеського градоначальства, на півночі – межа портофранко, на сході та півдні були Пересип та Молдованка відповідно.

Варто зауважити, що А. Скальковський не виділяв окремо Нову Слобідку (Романівку) як окреме передмістя, а вважав його двома окремими слобідками ("висілками") Молдованки – Нова Слобідка та Романівка [53, с. 57].

Заселення території Нової Слобідки (Романівки) розпочалося лише у 1820-х рр. А планування забудови – лише у 1832 р., в процесі якої міський архітектор І. Даллаквіа зіткнувся з декількома проблемами: деякі квартали, де мало йти спорудження будинків були пошкоджені після видобутку каменю; вулиці та кути будинків – побудовані скісно [32, арк. 6]. Найбільш постраждалими кварталами Нової Слобідки являлись I-IV, X-XV, LX та LXII. Для вирішення цих проблем власникам ділянок дозволили видобувати камінь для власних потреб.

Розвиток Нової Слобідки був заручником тієї соціальної функції, яку відвела міська влада – забезпечення робочою силою портових потреб. У бік порту були спрямовані головні поздовжні вулиці передмістя, через довколишні сільськогосподарські землі було прокладено значну кількість поперечних вулиць. Через це квартали передмістя мали площу всього 0,1-0,25 га та перехресно-рядкове розпланування [36, с. 84].

Соціальний склад населення середини 1830-х рр. відмітив Е. Андрєєвський, який писав, що "нижні чини карантинної сторожі селились на Новій Слободці..." [1, с. 6]. На середину 1850-х рр., на думку міського чиновника, жителі "переважно займаються ломкою каменю" [16, арк. 16]. Кількість жителів Нової Слобідки (Романівки) на 1857 р. чиновник оцінював у 1.609 осіб обох статей [16, арк. 20], що була значно занижена.

У 1848 р. загальна кількість будівель на території Нової Слобідки (Романівки) нараховувала 274 споруд, з яких міщанам належало 76,6%, відставним і дійсним солдатам та матросам – 11,7%, іногороднім міщанам – 2,5%, військовим – 1,8%, одеським купцям – 1,5%, іноземцям – 1,1%, урядовцям – 1,1%, дворянам – 0,4%, іншим – 3,3% [56, с. [81-85]]. Відсутність розподілу розміщуваних споруд по вулицям не дає можливості зробити певні висновки щодо розміщення тих чи інших соціальних груп у кварталах.

Житлова забудова у цей період розподілялась: будинки – 61%, землянки – 30,6%, флігеля – 8,4% [56, с. [81-85]]. Це демонструє, що в основній масі населення жило в одноповерхових будинках (зафіксовано лише по одному дво- і півтора поверхи), а третина – в землянках, що говорить про низький матеріальний статок мешканців, що не могли собі дозволити поліпшити умови життя.

Одним із видів діяльності мешканців Нової Слобідки було різання каменю на території передмістя, але це викликало невдоволення місцевої влади, яка заборонила видобувати камінь на території передмістя [29, арк. 1], але це залишилось на папері. Більш активно влада почала діяти, коли місцеві жителі розрили дорогу, що з'єднувала хутір графа Розумов-

ського з містом [33, арк. 1-13в.], який поскаржився на це у травні 1834 р. У вересні влада розпорядилася відновити дорогу, а місцевим жителям вказала на те, щоб "видобуток каменю біля цієї дороги не проводили" [33, арк. 6].

На території передмістя проводились суспільні роботи для незаможних городян, за які вони отримували поденну плату: так, у 1837 р. в яру видобували та оброблювали каміння і щебінь для міських доріг [7, стб. 1220-1221].

Серед об'єктів соціальної інфраструктури виділимо побудову церкви Різдва пресвятої Богородиці у 1854 р. [44, с. 54]. Зі значними труднощами на Новій Слобідці було відкрито приходське училище. У 1853 р. через брак фінансування з міського бюджету та скрутний матеріальний стан мешканців цього не вдалося зробити [16, арк. 17]. В 1857 р. були віднайдені певні кошти, а місцеві жителі зібрали гроші на одночасні потреби навчального закладу [16, арк. 41]. В училищі на квітень 1861 р. навчалось 121 осіб обох статей [8, с. 267].

Кожне з одеських передмість виконувало ту чи іншу соціальну роль в житті міста. Населення передмість в основному складали міщани, які також передували серед домовласників. Житлові споруди у передмістях були представлені будинками, флігелями та землянками. Релігійні потреби мешканців задовольнялись побудовою церков. Набагато складнішою була ситуація з лікарською допомогою, яка взагалі для звичайних міщан являлась майже недоступною. Освітні заклади представлені лише приходськими училищами, крім Молдованки, де більш-менш заможні мешканці мали змогу віддавати своїх дітей у приватні навчальні заклади.

Пересип, завдяки своєму розташуванню, став одним з центрів промисловості Одеси в середині XIX ст. (ливарний завод та інші підприємства металообробки). Міська влада певним чином намагалася пристосувати передмістя до умов життя: висаджувала дерева з метою втримання піску і пилу, започатковувала ярмарку тощо. Тут розташовувались хлібні магазини, склади лісу, біля яких власники зводили парові лісопильні. Також на території передмістя мешкали робітники та незаможні городяни.

Молдованка та Нова-Слобідка (Романівка) були постачальниками робочої сили для потреб порту та міста. Промислові підприємства були невеликого розміру, що дозволяло комерсантам розташовувати їх у власних оселях або винаймати приміщення за достатньо низьку оплату, ширші за обсягом підприємства (парові млини, броварні тощо) були тут лише виключенням з правил. Також на території мешкали місцеві ремісники, купці, гості міста.

На території Молдованки розташовувались квартали з млинами, якими в основному володіли місцеві міщани та купці. За ними розташовувались будинки заможних верств населення (дворян, чиновників, вищих військових, купців).

В подальшому економічний розвиток Російської імперії інтенсифікував спеціалізацію передмість Одеси у промислові райони і місця для проживання незаможних городян та поглибив різницю між середмістям та Молдованкою, Новою-Слобідкою (Романівкою) і Пересипом.

Hulianovych I.M.

SOCIOTOPOGRAPHY OF THE SUBURBANS OF ODESA AT THE CLOSE OF THE XVIII-IN THE MIDDLE XIX CENTURIES

The article tell about a particular of the suburbans of Odesa at the close of the XVIII-th – in the middle XIX-th centuries. In the investigation were considered the characteristics of topography, a social structure and social-economical development of Peresyp, Moldovanka and Nova Slobidka (Romanivka). It were investigated features of building and formation of objects of a social infrastructure.

Key words: sociotopography, Peresyp, Moldovanka Nova Slobidka (Romanivka).

Гулянович И.М.

СОЦИТОПОГРАФИЯ ПРЕДМЕСТИЙ ОДЕССЫ В КОНЦЕ XVIII СТ. – СЕРЕДИНЕ XIX СТ.

В статье рассмотрены особенности социотопографии предместий Одессы в конце XVIII ст. – середине XIX вв. Исследованы особенности топографии, социальная структура, социально-экономическое развитие Пересыпи, Молдаванки, Новой Слодобки (Романовки). Выделены особенности застройки и формирования объектов социальной инфраструктуры.

Ключевые слова: социотопография, Пересыпь, Молдаванка, Новая Слодобка (Романовка).

Джерела та література

1. Андреевский Э. О чуме, постигшей Одессу в 1837-м году. Исторический взгляд на ход заразы и медицинские над нею наблюдения. – Одесса: Городская типография, 1838. – 144 с.

2. Берг Н.В. Десять дней в Севастополе // Москвитянин. – М., 1855. – № 9. – Кн. 1. – С. 69-126.

3. Бужор Ю.И., Верещагина В.Г., Банита Л.Л. Имени 50-летие Советской Украины. – Одесса: Маяк, 1973. – 200 с.

4. Ващенко В.П. Підприємці у харчовій промисловості Одеси дореформеного періоду // Записки історичного факультету. – Одеса, 2004. – Вип. 15. – С. 95-104.

5. *Внутренние известия // Одесский вестник (Одеса)*. – 1833. – № 48. – 21 июня. – С. 189.
6. *Внутренние известия // Одесский вестник*. – 1835. – № 30. – 12 апреля. – С. 117.
7. *Внутренние известия // Одесский вестник*. – 1837. – № 100. – 15 декабря. – Стб. 1219-1221.
8. Г-кій К. Заметка об одесских воскресных школах // *Одесский вестник*. – 1861. – № 61. – 1 июня. – С. 267-268.
9. Гончарук Т.Г. *Одеське порто-франко: історія 1819-1859 рр.* – Одесса: Астропринт, 2005. – 311 с.
10. Губарь О. Функции Одесского строительного комитета в контексте истории градостроительства Одессы // *"Дерибасовская – Ришельевская": Литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах*, 2010. – Вып. 43. – С. 20-45.
11. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII-перша половина XIX ст.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.
12. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1 (Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора). – Оп. 195. – Спр. 58: По прошению жителей Одессы предместья Молдованки, об учреждении за Тираспольской заставой 2-х привозных площадей.
13. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 1. – Спр. 62: Ведомости о фабриках, заводах, находящихся в Одессе за 1825 г.
14. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 1. – Спр. 74: Об учреждении в предместьи города Молдованки базарных дней.
15. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 1. – Спр. 114: Дело о воспреещении жителям раскладывать и счищать кожи на улицах.
16. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 1. – Спр. 288: По прошению одесских жителей в Новой слободке, называемой Романовкою, об учреждении в этом предместьи города приходского училища, для обучения детей из грамоте.
17. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 1. – Спр. 503: Об учреждении на Молдованке рынка и о на назначении туда базарного.
18. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 1. – Спр. 556: Об учреждении на Пересыпи аптеки.
19. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). – Оп. 3. – Спр. 219 за 1859 р.: О дозволении Одесскому женскому благотворительному обществу устроить на Пересыпи мясные лавки.
20. ДАОО. – Ф. 3 (Головний статистичний комітет Новоросійського краю Росії). – Оп. 1. – Спр. 60: Ведомости о числе браков Одесского Евангелического лютеранского прихода.
21. ДАОО. – Ф. 3 (Головний статистичний комітет Новоросійського краю Росії). – Оп. 1. – Спр. 66: Сведение о числе винокуренных, пивоваренных заводов, и других в Новороссийском крае.
22. ДАОО. – Ф. 3 (Головний статистичний комітет Новоросійського краю Росії). – Оп. 1. – Спр. 83: Сведения о фабриках и заводах.

23. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 448: *О пособии жителям одесских предместий в пропитании.*

24. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 650: *Об отводе мест для мастерских домиков мещанам Азарову, Пониковскому, Комарову и Скворцову и проч.*

25. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 839: *Об отводе жителям мест за Тираспольской таможней под складочные магазины.*

26. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 1493: *Об уничтожении в городе на Пересыпи салотопельных заводов.*

27. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 1781: *Об устройении при морском берегу бойни.*

28. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 2100: *О воспреещении владельцам мест в предместьях города делать подземные мины далее своих границ.*

29. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 2410: *О воспреещении брать песок на Пересыпи против домов и в особенности от стороны моря.*

30. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 2814: *По прошению господину исполняющего должность генерал-губернатора, о местах, найденных удобными для ломки камня.*

31. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 1. – Спр. 3427: *Дело 1-го стола Одесского строительного комитета, по представлению Думы об отводе Почетного гражданина Василию Овчинникову места на Пересыпи под постройку паровой пильной машины.*

32. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 2. – Спр. 380: *О передаче Новой Слободки в ведения и. о. землемера Даллаквы и о дозволении и тамошним обивателям строиться в Новой Слободке без взноса денег в залог и употребление гербовых пошлин.*

33. ДАОО. – Ф. 59 (Одеський будівельний комітет). – Оп. 2. – Спр. 429: *Об возобновлении дороги идущей чрез Новую Слободку к хутору Разумовского.*

34. ДАОО. – Ф. 457 (Канцелярія Одеського військового губернатора). – Оп. 1. – Спр. 330: *Положение об одесском городском литейном заводе, рапорты и переписка о строительстве, материалах и др.*

35. Донцова Т.Е. Молдаванка: Записки краеведа. – Одесса: Друк, 2001. – 323 с.

36. *Історико-містобудівні дослідження Одеси (Тимофієнко В.І., Вечерський В.В., Сердюк О.М. та інші); за ред. В. Вечерського.* – К.: Фенікс, 2008. – 156 с.

37. Крылов Н. Топографическое описание города Одессы // Труды Одесского статистического комитета. – Одесса, 1865. – Вып. 1.- С.47-58.

38. Нетребский В.П. Прогулки по старой Одессе: Краеведческие этюды: Прогулка 4 "Г". – Одесса: Инга, 2003. – 128 с.

39. Нетребский В.П. Прогулки по старой Одессе: Краеведческие этюды: Прогулка 5 "Д". – Одесса: Инга, 2003. – 126 с.

40. О народонаселении города Одессы // Одесский вестник. – 1838. – № 22. – 16 марта. – Стб. 259-261.
41. Общественное образование Новороссийского и Бессарабского края // Херсонские губернские ведомости (Херсон/Одесса). – 1847. – № 33. – 14 августа. – С. 203-208.
42. Одесская Пересыпь // Одесский вестник. – 1833. – № 80. – 11 октября. – С. 319-320.
43. Одесские адреса // Новороссийский календарь на 1854. – Одесса, 1853. – С. 357-366.
44. Одесские адреса // Новороссийский календарь на 1858. – Одесса, 1857. – С. 410-433.
45. Олійників О.С. Наснага одеської душі. Одеські храми та добродійні товариства і осередки. – Одеса: Астропринт, 2008. – 238 с.
46. Описание лесной плантации, или насаждения близ Одессы // Одесский вестник. – 1839. – № 63. – 9 августа. – Стб. 820-826.
47. Открытие Александровского детского приюта в Одессе // Одесский вестник. – 1847. – № 87. – 3 декабря.
48. Открытие новых приходских училищ в Одессе и ее предместьях // Одесский вестник. – 1850. – № 98. – 9 декабря.
49. Першина З.В. Недільні школи в Одесі (з історії суспільного руху в Україні на межі 50-60-х рр. XIX ст.) // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 9. – С. 93-96.
50. Петри А. Паровые заведения в Одессе: мельница господина Гома – Завод стеариновых свеч и мыла г-на Питансье // Одесский вестник. – 1851. – № 91. – 28 ноября.
51. Псарев Я. Александровский детский приют в Одессе // Одесский вестник. – 1849. – № 87. – 29 октября.
52. Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820 гг.). – Одесса: ОКФА, 1998. – 272 с.
53. Скальковский А.А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы в 1859 году // Записки императорского русского географического общества. – СПб., 1864. – Кн. 4. – С. 51-231.
54. Скальковский А.А. Одесса за 40 назад // Труды Одесского статистического комитета. – Одесса, 1870. – Вып. 4. – С. 47-68.
55. Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793-1823. – Одесса: Городская типография, 1837. – 296 с.
56. Список домам и прочим строениям состоящим в 1-й – [4-й] части города Одессы, оцененным для платежа полу процентного сбора с 1848 года подлежащим и неподлежащим оценке. – [Одесса], [б.г.]. – [82] с.
57. Статистика. Народонаселении Одессы // Одесский вестник. – 1830. – № 20. – 8 марта. – С. 79.
58. Статистика Одессы. Глава III // Одесский вестник. – 1833. – № 81. – 14 октября. – С. 322-323.
59. Шишкина О.П. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. В 2 ч. – Ч. 2. – СПб., 1848. – 304 с.

60. Шевцов П. Слободке – 100 лет // Знамя коммунизма (Одеса). – 1990. – № 69. – 8 апреля.

61. Шувалов Р. Украинские поселения в окрестностях Одессы // Историчне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. – Одеса, 1993. – Вип. 4. – С. 41-45.

Залєвський В. В.

УДК 94(470+571):82-94:929Єрьоменко"1959/2009"

ІСТОРІЯ ПУБЛІКАЦІЇ МЕМУАРІВ МАРШАЛА СРСР

А. І. ЄРЬОМЕНКО (1959-2009 рр.)

Дослідження присвячене аналізу історії публікації мемуарів маршала СРСР А.І. Єрьоменко. Проведене співставлення текстів демонструє суттєві відмінності між виданнями, що обумовлено історичними умовами часу. Розглянуті оцінки сучасниками рис вдачі автора. На конкретних прикладах 1944 року розібрані епізоди участі мемуариста у військових операціях та їх відображення у споминах.

Ключові слова: мемуари, щоденники, фронт, наступ, Крим, Прибалтика.

Нещодавно була відзначена сумна дата – 70-річчя з моменту нападу Німеччини на СРСР у червні 1941 року. У Російській Федерації під час проведення міжнародної виставки "Меморіал-2011" був презентований перший том нового видання офіційного 12-томника з історії Великої Вітчизняної війни, знаменуючи новий етап у вивченні цього складного періоду. Це свідчить про значне підвищення інтересу науковців та суспільства до Другої світової війни, що обумовлює актуальність вивчення вказаного періоду.

Мемуари учасників Великої Вітчизняної війни виступають як комплекс цілком самостійних історичних джерел, доповнюючи й розширюючи картину подій військових років. Полководці, політики, винахідники та інші фігури великого історичного масштабу привертають увагу своїм внеском в історію. Їх спомини назавжди залишають нетлінний відбиток їхнього буття, світогляду та особистий погляд на пережиті події.

Андрій Іванович Єрьоменко (14.10.1892-19.11.1970) – українець за походженням, помітний військовий діяч. Другу Світову війну закінчив у званні генерала армії, командуючим 4-м Українським фронтом. У післявоєнну добу отримав звання Маршала Радянського Союзу, випустив низку книг мемуарного та історико-політичного жанру. У сучасній історіографії відсутні комплексні дослідження мемуарної спадщини автора. З огляду на вищезазначене, метою даної розвідки є аналіз історії публікації спогадів А.І. Єрьоменко з радянських часів до сьогодні.

Джерелами виступають безпосередньо твори автора, спогади сучасників та збірки опублікованих документів. Особливу цінність набувають надруковані протягом останніх п'яти років спомини, доповнені за первинним авторським рукописом з сімейного архіву.

Розуміння мотивів написання, рис вдачі й особливості стилю автора мемуарів може бути розширено за рахунок залучення свідчень сучасників та наявних документів. Це дає змогу у максимально можливій мірі уникнути однобічності й упередженості у судженнях та оцінках.

Президент Академії військових наук РФ, професор М.А. Гарєєв, провівши дослідження військового мистецтва радянських полководців стверджує, що А.І. Єрьоменко був одним з самих сурових та вимогливих командирів Червоної Армії. Поряд з безумовними позитивними рисами його жорстка вимогливість іноді виходила за раціональні межі [6, с. 263]. У особистій справі маршала є схвальна характеристика, яку дав на нього, тоді ще командир корпусу (у 1939 р.), заступник командуючого військами Білоруського особового військового округу, майбутній маршал Г.К. Жуков. Єдиною негативною рисою командиром відмічається відсутність у підлеглого скромності – надто хвалькувато популяризує свою роботу у корпусі [32, с. 33]. Г.К. Жуков у своїх мемуарах розширив характеристику генерала приблизно у вказаний період: "сказати відверто – народ його не любив за чванство – з одного боку, та ідолопоклонство – з іншого" [27, с. 158].

У своїй автобіографії А.І. Єрьоменко сміливо заявляє, що він "у дні війни не мав жодного випадку неуспіху або зриву у проведенні запланованих операцій, незважаючи на те, що постійно був відправлений на найскладніші ділянки радянсько-німецького фронту" [29, с. 215]. Ці слова звучать, як мінімум, дуже зухвало, адже у 1941 року А.І. Єрьоменко, тоді ще командуючий Брянським фронтом, не виконав своєї обіцянки, яку дав Й.В. Сталіну – розбити "негідника Гудеріана" [1, с. 301-302]. Навпаки, внаслідок успішного наступу військ Г. Гудеріана сусідній з Брянським Південно-Західний фронт попав у оточення й відбулася катастрофа під Києвом – найсумніша подія періоду війни.

О.О. Печонкін у роботі, присвяченій вищому керівному складу Червоної Армії, на базі широкого кола джерел пише, що сучасники А.І. Єрьоменко відмічали його надмірну самовпевненість, грубість, велике честолюбство та бажання похвалитися. Вищевказане не нівелює його позитивні якості – сміливість, стійкість, завзятість у досягненні мети [34, с. 112]. Саме А.І. Єрьоменко належить ініціатива створення заградзагонів у складі Брянського фронту у 1941 р. [33, с. 20], яка потім була розповсюджена Ставкою ВГК на всю Червону Армію, (відмітимо, що це відбу-

лося задовго до широко відомого наказу № 227 1942 р.) [36, с. 179]. Вказане рішення можна вважати непростим, воно потребувало великого вольового зусилля, й на сьогодні в історіографії трактовка його діаметрально протилежна.

Л.М. Сандалов, який тривалий час працював разом з А.І. Єрьоменко, відмічає "крутість" його характеру – командуючий рідко погоджувався з думкою підлеглих. Комфронтом вислухував їх пропозиції, але все робив по-своєму: нікому не повідомляв про місце й час своїх поїздок у війська, ймовірно для того, щоб ніхто не попередив заздалегідь про його візит [39, с. 9].

Отже, думки та свідчення про певні особливості характеру А.І. Єрьоменко знаходять своє документальне підтвердження. Вищевказані особливості повинні бути враховані при аналізі текстів спогадів мемуариста, адже вони дають ключ до розуміння багатьох вчинків та думок автора.

За часів керівництва СРСР Й.В. Сталіним жанр військових мемуарів не був поширений. Керівнику країни здавалося, що ще не наступив час для їх створення, тому він радив полководцям не поспішати писати власні спомини про минулу війну [5, с. 7]. Враховуючи специфіку часу, така "порада" дорівнювалося офіційної заборони. Лише після зміни влади й початку десталінізації почався справжній "мемуарний бум". Фактичним дозволом на нього з боку влади виявилось: створення редакції "Военные мемуары" у структурі Військового видавництва та відновлення "Военно-исторического журнала" (далі – ВІЖ) наприкінці 50-х рр. Вже у першому, січневому номері ВІЖу у 1959 р. з'явилися спомини А.І. Єрьоменко, присвячені першим тижням війни на Західному фронті [20]. За рік до того ним була видана робота "Против фальсификации истории второй мировой войны", де аналізувалися мемуари та історіографічні твори минулих противників (Г. Гудеріана, Е. фон Манштейна, Г. Дьорра, К. фон Тіппельскірха, Ф. фон Меллентіна) [23]. Цією роботою були закладені підвалини офіційної історіографії Другої світової війни, окреслена позиція "ідеологічного ворога", матеріалізовані й названі конкретні "буржуазні фальсифікатори історії", боротьба з якими стане одним з провідних мотивів та завдань радянської науки.

У цьому ж 1959 р. з'являється перша книга мемуарів А.І. Єрьоменко "На западном направлении", присвячена подіям 1941 р., яка стала однією з перших книг вищого військового керівництва СРСР про війну, особливо – про початковий період [21]. Робота була не дуже схвально сприйнята академічним середовищем. Це може бути пояснено тим, що вона була "піонером" у своєму жанрі, й історична наука не встигла вчасно зреагувати на

появу перших мемуарів нового напрямку, тому зустріла вихід книги насторожено. Однак критика у бік маршала не згасила бажання писати далі.

1961 р. у творчості автора відзначився тим, що А.І. Єрьоменко прийняв участь у дискусії у редакції ВІЖу стосовно розвитку військової мемуаристики як жанру з визначенням її завдань, функцій та місця у гуманітарному знанні. У відгуку він вказує на те, що мемуаристи повинні описувати не тільки історичний хід подій, але й також побутові деталі. На думку маршала, не існує ніякої загрози перетворення мемуарів у художню літературу, адже автори не мають письменницького хисту [41, с. 105]. У тому ж році побачила світ нова книга споминів – "Сталинград", присвячена битві на Волзі, проблемно й хронологічно продовжуючи життєпис маршала у воєнний час [25]. Стилістично й концептуально стиль спогадів принципово не змінився, але аналізуючи зміст книги, бачимо, що зауваження, які закидалися автору після перших мемуарів, були враховані. Порівняно з минулою роботою, текст набув більш історіографічного забарвлення, А.І. Єрьоменко зменшив наповнення мемуарів побутовими деталями та діалогами. Багато реверансів зроблено у бік М.С. Хрущова, іноді значно перевищуючи його роль у Сталінградській битві.

У 1965 році, у 20-річчя Перемоги, світ побачила нова книга – "В начале войны", що була суттєво переробленим й доповненим варіантом видання 1959 р. [10]. Як вказує мемуарист у передмові, виправлені фактографічні неточності, додано у розділі інформацію про організаторську й виховну роль Комуністичної партії, про міцний зв'язок фронту й тилу – саме ті моменти, на які звертали увагу критики. [10, с. 7]. В цілому, видання набуло дещо шаблонного вигляду, адже характерні риси та недоліки, притаманні радянським військовим мемуарам, у повній мірі представлені у ньому й певною мірою оригінальність авторського стилю була втрачена.

Завершальною за хронологією війни мемуарною роботою А.І. Єрьоменко став вихід у 1969 р. книги "Годы возмездия 1943-1945" [19]. Перше видання споминів вийшло у академічній серії видавництва "Наука" – "Вторая мировая война в исследованиях, воспоминаниях, документах". Роботам серії притаманна історіографічність та ретельна документалізація мемуарів. У книзі багато посилань на архівні документи, історичні твори, присутні карти, схеми, ілюстрації. Але попри це не загублює особистість автора, присутні багато побутових елементів, власних думок, роздумів, суджень.

Загальна риса усіх без виключення мемуарів А.І. Єрьоменко – надмірна критичність, особливо, своїх попередників на керівних постах або безпосередніх підлеглих. Це не зовсім притаманно для радянської мемуаристики, адже за традицією, воєначальники давали один одному схвальні

характеристики у своїх споминах, а епізоди про конфліктні ситуації під час війни дуже рідко потрапляли на сторінки мемуарів.

Вказану специфіку авторського стилю спробуємо розібрати на прикладі двох епізодів 1944 р.: обіймання А.І. Єрьоменко посади командуючого Окремою Приморською армією (далі – ОПА) у лютому, та обіймання посади командуючим 2-м Прибалтійським фронтом навесні цього ж року.

Ситуація у Криму на початок 1944 р. була, в цілому, на користь Червоної армії: німецька 17-а армія була блокована на півострові військами 4-го Українського фронту; ОПА міцно утримувала керченський плацдарм. Радянські пропагандистські листівки психологічно тиснули на війська противника, констатуючи з іронією, що Крим – це великий та надійний табір для військовополонених. Німці самі себе годують, охороняють й, навіть якщо виїжджають у відпустку, все одно добровільно повертаються. Тому радянське командування не квапиться з захопленням Криму [2, с. 131]. Серед рядових Червоної армії півострів жартома називали "фрицеловка" [35, с. 323]. Не зважаючи на успіхи й гучні заяви, вкажемо на невдачі радянського командування, які мали місце у секторі дії Окремої Приморської армії.

З 15 листопада 1943 р. закінчилася операція з оволодіння плацдармом на Керченському півострові. Але за нетривалий строк Ставка вимагала провести новий наступ. Він готувався у короткий проміжок часу, що неодмінно дало свій результат. З 4 по 10 грудня тривали військові дії, наслідки яких визнані незадовільними. У 1943 р. згідно офіційних даних ОПА 2-го формування (з 20.11.1943) втратила 13920 солдат та офіцерів вбитими, пораненими та зниклими без звістки [4, с. 252]. Таким чином, захоплений плацдарм був блокований німецько-румунськими військами, й перша спроба поліпшити ситуація виявилася невдалою.

На допомогу керівнику ОПА генералу І.Ю. Петрову, герою оборони Одеси та Севастополя у 1941 р., Ставкою ВГК були направлені представники у особі К.Є. Ворошилова та С.М. Штеменко. Новий наступ був проведений у період 10-30 січня 1944 р., результати його також виявилися незадовільними. У радянській історіографії з приводу цього було сказано, що хоча десант не був вдалим, свої позиції "війська покращили" [35, с. 306]. Показовою ілюстрацією до цього є попередній "розбір польотів" 15 січня, коли І.Ю. Петров спробував безрезультатно довести маршалу К.Є. Ворошилову, що напрямок головного удару обраний невірний, й якби до його думки прислухалися – успіх був би досягнутий, [38, с. 210]. Змін не відбулося – через нетривалий час без відповідної підготовки провели нову висадку десанту – й знов невдача. 22 лютого армійському командуванню була направлена директива Ставки ВГК з наказом – "десант у м. Керч не висаджувати" [37, с. 79]. Оскільки мета опе-

рації не була досягнута, тоді, як часто траплялося після невдач, згідно традиції керівництва країни, наставав час для кадрових пересунень.

Й.В. Сталін прийняв рішення про заміну командарма армії. Згідно споминів С.М. Штеменко, у розпал підготовки вирішальної операції з метою повного звільнення Криму приїхав спеціальний потяг з генералом А.І. Єрьоменко – новим командуючим. Це відбулося без жодного повідомлення представникам Ставки, не кажучи вже про самого І.Ю. Петрова, який був звільнений з посади та переведений у резерв Ставки й відзивався до Москви. У Генштабі працівники між собою прийшли до думки, що обмежені результати операції та чвари з керівництвом флоту (особливо – з Л.А. Владімірським, командуючим Чорноморським флотом на той момент) "посягли у Й.В. Сталіна сумніви" відносно командуючого ОПА [42, с. 168].

Відмітимо важливу деталь – С.М. Штеменко, який сам у травні 1944 р. отримав нагороду за Кримську операцію, занижену на 1 ступінь, не вказує у споминах на те, що, окрім звільнення, І.Ю. Петров був понижений у званні на 1 ступінь – став генерал-полковником. Тільки у жовтні цього ж року він знов став генералом армії. Керівник Генерального Штабу Червоної армії О.М. Василевський у своїх споминах також не деталізує цей факт [3, с. 377]. Достовірні дані про наведений факт можна отримати з щоденника К.М. Сімонова, видатного радянського письменника та журналіста. У лютому 1944 р. він зустрічався у санаторії "Архангельському" з І.Ю. Петровим, який на той момент вже був відізваний з фронту з пониженням. Як зауважує письменник, ні тоді, ні в інші вже післявоєнні роки колишній командарм ОПА ніколи не підіймав цієї теми [40, с. 303]. В.Ф. Гладков, колишній комдів 318 СД у своїх мемуарах згадує, що кожен командир, політпрацівник й солдат сумували через відзив І.Ю. Петрова з плацдарму [7, с. 5].

Роблячи висновок, відмітимо, що генерал став жертвою не власної некомпетенції (послужний список дозволяє відкинути таке формулювання), а фатального збігу обставин, коли швидко приготована та проведена операція не дала результатів, а після нового невдалого повтору згідно встановленого порядку відповідальним за все став лише один командуючий. К.Є. Ворошилов, який був представником Ставки ВГК й також розробником документів наступу та несе однакову провину за низьку результативність наступів, не отримав жодного зауваження.

А.І. Єрьоменко отримав завдання підняти боєздатність військ й перейти у наступ з Керченського півострова [22, с. 240]. Щойно прибувши в ОПА, мемуарист спробував з присутньою йому критичністю розібратися з причинами невдалого січневого наступу. Автор дійшов висновку, що головним

недоліком, який призвів до провалу, став недостатній рівень розвідки переднього краю оборони німців та їх вогневої системи [17, с. 100]. Потім при ретельній перевірці підрозділів армії були виявлені нові суттєві недоліки, зміст яких зводиться до наступного: у військах не на достатньому рівні була налагоджена система забезпечення й це знайшло свій відбиток у багатьох сферах – від побутових до військових. Солдати несвоєчасно отримували гарячу їжу, не доставало обмундирування, не регулярно доходила питна вода, санітарні умови були низькі, не доставало магазинів до автоматів та штиків до гвинтівок [17, с. 106]. При перевірці технічної готовності автомашин з'ясувалося, що лише 70-80% з них справні [17, с. 108].

Перелічені недоліки новим командуючим неодмінно кидають тінь на попереднє керівництво, хоча на пряму А.І. Єрьоменко на це не вказує. Прийом, який використовує мемуарист, досить типовий – малюється негативна картина стану речей, коли автор вступає у командування, яка завдяки великим зусиллям виправляється, й війська досягають значного результату. К честі А.І. Єрьоменко, слід вказати на проведену справді титанічну роботу з підлеглими. У мемуарах ветеранів, що служили під його командуванням, відмічено, що генерал, хоча й справив перше враження дещо простуватого у порівнянні з І.Ю. Петровим, але мав більшу ніж у попередника волю, впевненість та рішучість. Він днями пропадав у дивізіях на навчаннях, не давши жодного попуску солдатам [35, с. 307, 310]. Прискіпливість нового командарма щодо наявності дисків до автоматів та магазинів до гвинтівок засвідчує політпрацівник 383 СД В.М. Малкін [31, с. 82].

Інший автор споминів – В.Ф. Гладков підтверджує, що командарм влаштовував для командирів іспити без попередньої підготовки, мав звичку особисто приймати участь у навчаннях, запросто ходив поряд з солдатами й спілкувався з ними, полюбляв дарувати годинники тим, хто особливо відзначився. Також у нового командарма була ще одна особливість – він вважав, що обов'язково потрібно відмічати орденами та медалями тих солдат, хто проявив мужність, або отримав поранення у бою [7, с. 8-9, 10].

Офіцер-представник Генерального штабу М.Д. Салтиков згадує, що А.І. Єрьоменко керівництво військами жорстко централізував у своїх руках. Але поряд з тим мемуарист вказує на те, що позитивні зрушення нового командарма були беззаперечні, тому про це одразу доповіли у Москву [38, с. 219, 221].

Усі зусилля А.І. Єрьоменко не пройшли даром – Окрема Приморська армії блискуче діяла під час Кримської операції, й вже після з'єднання ОПА з військами 4-го Українського фронту він передав командування за-

ступнику й був направлений Ставкою ВГК командувати вже фронтовим об'єднанням у Прибалтику. Підсумовуючи роль і місце А.І. Єрьоменко у Кримській операції можна стверджувати, що у мемуарах практично усі успіхи Червоної армії на даній ділянці фронту автор пов'язує безпосередньо з своїми діями на посту командуючого. Жодних схвальних слів у адресу попередника у мемуарах немає. Ця особливість – приписування усіх успіхів собі притаманна взагалі мемуарам, як жанру, й яскраво знаходить своє підтвердження у вказаних споминах. Щодо справжньої ролі колишнього керівника армії, варто навести цитату з спогадів С.М. Штеменко, який віддає належне внеску у Кримську операцію І.Ю. Петрову, кажучи, що він був відізваний та не зміг "скористатися плодами свого труда, а операція пройшла успішно" [42, с. 168].

А.І. Єрьоменко отримав посаду командуючого 2-м Прибалтійським фронтом. Як й у попередньому випадку, нещодавно війська фронту провели невдалий наступ. Згідно мемуарів С.М. Штеменко, який був свідком подій: "квітневий наступ у Прибалтиці...знов виявився невдалим... Просування фронтів є незначним, поразку противнику,...на яку ми сподівалися, нанести не вдалося" [42, 199]. Й.В. Сталін непохвально відзивався про діяльність керівництва 2-м ПФ [17, с. 151]. М.І. Казаков, начальник штабу вказаного фронту та у подальшому командуючий 10 гвардійською армією пише, що операції, які проводили одна за одною, були підготовані з поспіхом й походили "на окремі ривки замість продуманих и пов'язаних оперативних дій". Як наслідок всього вищезгаданого – лише невеликі ум'ятини у обороні німців [30, с. 230].

Колишній командуючий 2-м ПФ М.М. Попов дізнався про своє усунення тільки тоді, коли отримав наказ з рук щойно прибувшого нового комфронту. Цей факт виразно характеризує методи управління Ставки ВГК. А.І. Єрьоменко почав, як завжди у таких ситуаціях, критично розбирати з начальником штабу фронту Л.М. Сандаловим причини минулих невдач. Зроблені висновки не відрізнялися від аналогічних операцій: недостатнє маскування своїх задумів, незадовільна робота розвідки, невелика ефективність роботи артилерії та авіації. Резюмуючи усе перераховане, Л.М. Сандалов зауважує, що "поспіх шкодив нам" [17, с. 154-155]. Додатково вивчаючи оперативну штабну документацію, командуючий фронтом побачив, що не завжди було все добре з взаємодією різних родів військ в особливих умовах болотно-лісової місцевості. Бойова підготовка солдат 2-го ПФ також залишала бажати кращого. Коли комфронтом інспектував війська, у більшості бійців 1-ї ударної армії та 10-ї гвардійської армії на гвинтівках не було штиків, а до автоматів було не більше одного магазину патронів [17, с. 155, 157, 164]. Отже. бачимо: проблеми абсолютно

ідентичні, навіть шаблонні, як й у випадку з ОПА, що вимушує мемуариста проводити військові навчання, вживати жорсткі заходи та посилювати дисципліну.

У описі подій у Прибалтиці автор називає конкретні прізвища високих військових діячів з зазначенням їх провини. Відкрито й критично оцінені дії минулого керівництва [17, с. 156-157]. Згідно клопотання А.І. Єрмоєнко за непридатність був замінений командуючий 1-ї ударної армії – генерал-полковник Н.Є. Чибісов, його відізнали до Москви [17, с. 159]. Це рішення не було миттєвим та несподіваним – потрібно згадати, що Ставка ВГК не була задоволена діями Н.Є. Чибісова ще у наступних на початку року [37, с. 32]. Наведені епізоди у спогадах яскраво малюють авторський погляд на ситуацію, вигідно відрізняючи А.І. Єрмоєнко в кращий бік на відміну від стандартних образів радянського генералітету у мемуарній традиції. З іншого боку, категоричність у судженнях й негативні відгуки про реальних людей мусять бути доведені на більш широкому колі джерел. Морально-етичний аспект проблеми залишається на совісті мемуариста.

У споминах А.І. Єрмоєнко відмітимо високу й реалістичну оцінку протилежної сторони, без надмірних літературних штампів й ідеологічно порожніх конструкцій. На момент вступу радянської армії до Латвії автором відмічається, що рівень дисципліни у німецькій групі армій "Північ" залишається досить високим. Війська 2-го ПФ стикалися з жорстоким й вмілим опором німецького Вермахту [17, с. 244]. Вказані характеристики також роблять честь автору й підвищують рівень інформативності спогадів та їх загальну джерельну цінність.

У процесі співставлення мемуарів А.І. Єрмоєнко із спогадами інших очевидців бачимо суттєві протиріччя у описі окремих подій. У жовтні 1944 р. Ставка ВГК відправила Л.О. Говорова своїм координатором дій 2-го ПФ та 3-го ПФ за проведенням Ріжської операції. Поряд з тим, він не звільнявся з керівництва Ленінградським фронтом. Л.М. Сандалов відмічає, що між представником Ставки та керівником фронту не було необхідного контакту [39, с. 90]. Керівник 2-го ПФ був чимось незадоволений, ймовірно тим, що сусідній 1-й ПФ діяв успішніше, й задля підвищення ефективності дій відстаючих фронтів з'явився контролер з боку Ставки ВГК. Сам А.І. Єрмоєнко у споминах з різкістю заперечує Л.М. Сандалову. Каже, що його колишній начальник штабу помиляється, або його підводить пам'ять. Сам мемуарист гарно ставився до Л.О. Говорова, адже той лише один раз приїжджав на 2-й ПФ й зупинявся у командуючого, тоді вони тепло й душевно спілкувалися [19, с. 488]. Л. М. Сандалов пише, що

Л.О. Говоров у приватній розмові з ним відверто говорив про те, що керівник 2-й ПФ не дуже радий його присутності на фронті для допомоги об'єднання зусиль з сусіднім фронтом [39, с. 91]. Нажаль, керівник Ленінградського фронту не залишив своїх спогадів, тому з'ясувати його власну точку зору не має можливості. Цікавим фактом залишається те, що у 2-му та 3-му виданні мемуарів А.І. Єрьоменко епізод з критикою спогадів Л.М. Сандалова був викреслений редакторами.

Таким чином, проаналізувавши два великих розділи з мемуарів А.І. Єрьоменко, зробимо висновок, що у боях в Криму та у Прибалтиці майбутній маршал виконує своєрідну роль "кризового менеджера", приймаючи згідно завдань Ставки ВГК військові об'єднання після невдач минулого керівництва й завдяки особистому внеску досягає позитивних результатів. Це супроводжується занадто критичним ставленням до попередників та їх дій поряд з високою власною оцінкою своїх вчинків.

Остання мемуарна робота маршала А. І. Єрьоменко – автобіографічний нарис "Помни войну" [22]. Роботу над нею автор завершив за кілька тижнів до смерті: книгу здали у набір 3 листопада 1970 р. [22, с. 294]. Книга побачила світ у Донецьку у 1971 р. У останніх спогадах автор охопив увесь свій життєвий шлях, додав глави про Першу світову, Громадянську, радянсько-польську війни та передвоєнні роки.

Після смерті маршала продовжується публікація його мемуарної спадщини. Друге видання "Годы возмездия. 1943-1945" побачило світ лише у 40-річчя Перемоги. Воно було суттєво скорочено, прибрані практично усі посилання, ілюстрації, схеми, іменний покажчик, а також багато важливих епізодів, навіть скорочена передмова. Редакція також втрутилася в текст: уточнені назви деяких операцій, опис головних подій на фронтах дається по офіційному 12-томнику з історії війни, виправлені військово-термінологічні вислови [17, с. 5]. В цілому, якість видання значно знизилася.

Політвидав України у 1986 р. зробив нове видання, але за основу взяли не оригінал 1969 р., а видання 1985 р., залишивши вказані вище недоліки [18].

Великою подією стала публікація у 1993-1994 рр. у ВИЖі фрагментів з щоденників А.І. Єрьоменко. З'ясувалося, що незважаючи на жорстку заборону керівництва, маршал протягом усієї війни робив свої записи, які збереглися у сімейному архіві. Саме тому йому вдалося у своїх споминах з такою детальністю відтворювати події минулих років, вводити діалоги та велику кількість побутових деталей. Перша публікація, присвячена подіям 1943 р., дала інформацію про унікальний епізод періоду війни – єдиний візит Й.В. Сталіна на фронт, який був до А.І. Єрьоменко 5 серпня 1943 р. [24]. Фрагменти щоденника надала удова маршала – Н.І. Єрьо-

менко. Згідно коментарів до документу з'ясовано, що рукопис перших мемуарів А.І. Єрьоменко завершив ще у 1947 р. [24, с. 7], але через соціокультурні умови свого часу вони не могли бути надруковані.

Подальша публікація фрагментів щоденників у 1994 р. торкалася подій 1940, 1942-43 та 1945 рр. [8; 9; 12; 13; 14; 15]. Критичний та місцями жорсткий стиль автора викриває багато недоліків у Червоної армії. У неохвальних тонах 19 січня 1943 р. дається оцінка Г.К. Жукову: кар'єрист, узурпатор, грубіян, людина страшна та недалеко [15, с. 19-20]. Це може бути пояснено зіткненням двох полководців на завершальних стадіях Сталінградської битви. Г.К. Жуков пише, що А.І. Єрьоменко у своїх споминах необ'єктивно виклав роль фронтів у контрнаступі [28, с. 99]. Командуючий Донським фронтом К.К. Рокоссовський отримав згідно рішення Ставки ВГК усі війська Сталінградського фронту у підпорядкування, адже остаточну ліквідацію 6-ї армії Ф. Паулюса вирішили передати в одні руки. Відповідно, він здобув усі лаври переможця. Мабуть, А.І. Єрьоменко вважав, що таке рішення було прийнято з подачі Г.К. Жукова, адже саме він повідомив про нього й з наказу Й.В. Сталіна був уповноважений не змінювати рішення не зважаючи на особисте прохання А.І. Єрьоменко залишитися у військах до кінця ліквідації німецьких військ [28, с. 119]. Цілком зрозуміло, що під впливом цих обставин у щоденнику колишнього керівника Сталінградського фронту з'явився запис: "...Жуков усіх топтав на своєму шляху, але мені дісталось більше за всіх" [15, с. 19].

На цьому вихід фрагментів щоденників припиняється, хоча була запланована їх повна публікація окремим виданням. Через багато років, у 2006 та 2009 рр. донька маршала Т.А. Єрьоменко відтворила за первинним рукописом три книги мемуарів батька [11; 26; 16]. Повернуто багато сторінок авторського тексту, викресленого цензурою. Наприклад, у перевиданні "Годы возмездия. 1943-1945" відновлено більше 200 сторінок машинописного тексту, повністю повернені 2 глави – про завершення Кримської операції після від'їзду маршала та глава "Парад Перемоги" про однойменні події. Тетяна Єрьоменко заявила, що зараз ведеться робота над виданням повних щоденників покійного маршала [16, с. 5].

Таким чином, проаналізувавши доступний масив джерел, бачимо, що маршал А.І. Єрьоменко у трьох книжках споминів охопив увесь період війни, підкресливши свою особливу роль у ній. Сучасниками та істориками з цього приводу відмічається, що поряд з якостями, необхідними командирів великих військових об'єднань, у автора присутні надмірні амбіції й нескромне бажання постійного перебільшення своїх досягнень. З іншого боку, беззаперечними залишаються високі успіхи у виконанні поставлених завдань,

як було доведено на прикладах у Криму та в Прибалтиці у 1944 році. Порівняльний аналіз тексту дає змогу зробити висновок, що ідеологічна кон'юнктура значно вплинула на видання мемуарів, між текстами існують суттєві відмінності. Нещодавня публікація автентичного рукопису споминів А.І. Єрьоменко доводить, що не всі його задуми були реалізовані за радянський період, багато сторінок було змінено або викреслено цензурою. Потужний імпульс для подальшого дослідження діяльності цієї неординарної людини дає нове перевидання мемуарів за авторськими рукописами та запланований вихід повних військових щоденників.

Zalievskyi V. V.

PUBLICATION HISTORY MEMOIRS OF MARSHAL OF THE USSR A. I. EREMENKO (1959-2009)

The research provides the analysis of history of publication memoirs of Marshal of the USSR A. I. Eremenko. The comparison of texts shows significant differences between the editions that is caused by historical conditions of the time. Examined estimation of the author's personality by contemporaries. On concrete examples in 1944 analyzed the episodes of Eremenko participation in military operations and description them in his memories.

Key words: memoirs, diaries, front, offensive, Crimea, Baltics.

Залевский В. В.

ИСТОРИЯ ПУБЛИКАЦИИ ВОСПОМИНАНИЙ МАРШАЛА СССР А. И. ЕРЕМЕНКО (1959-2009 гг.)

Исследование посвящено анализу истории публикации мемуаров маршала СССР А.И. Еременко. Проведенное сопоставление текстов демонстрирует существенные отличия между изданиями, что обусловлено историческими условиями времени. Рассмотрена оценка современниками черт характера автора. На конкретных примерах 1944 года разобраны эпизоды участия мемуариста в военных операциях и их отображение в воспоминаниях.

Ключевые слова: мемуары, дневники, фронт, наступление, Крым, Прибалтика.

Джерела та література

1. Баграмян И.Х. Так начиналась война / И.Х. Баграмян – М.: Воениздат, 1971. – 512 с. – (Военные мемуары).
2. Бухнер А. Крах на Восточном фронте / Алекс Бухнер; [пер. с нем. С. Липатова]. – М.: Эксмо, 2006. – 416 с.
3. Василевский А.М. Дело всей жизни / А. М. Василевский. – [3-е изд.]. – М.: Политиздат, 1978. – 552 с. ил., карты.

4. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин и др.; под общ. ред. Г.Ф.Кривошеева. – М.: Вече, 2009. – 384 с.

5. Война и общество в XX веке : в 3 кн. /рук. проекта и сост. О.А. Ржешевский, Институт всеобщей истории РАН. – М. : Наука, 2008. Кн. 2. : Война и общество накануне и в период Второй мировой войны / отв. ред. Е.Н. Кульков. – 2008. – 676 с.

6. Гареев М.А. Полководцы Победы и их военное наследие (Очерки о военном искусстве полководцев, завершивших Великую Отечественную войну) / М. А. Гареев [2-е изд., испр. и доп.] – М.: Инсан, 2004. – 480 с.

7. Гладков В.Ф. Атакуют горнострелковая / В. Ф. Гладков. – М. : Советская Россия, 1972. – 224 с.: ил.

8. Еременко А.И. Год 1943-й : "Удивительная бездарность фашистского командования" / А.И. Еременко // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 6. – С. 11-17.

9. Еременко А.И. "Под Сталинградом сложная обстановка"... / А.И. Еременко // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 4. – С. 6-13.

10. Еременко А.И. В начале войны / А. И. Еременко. – М. : Воениздат, 1965. – 510 с.

11. Еременко А.И. В начале войны. Воспоминания маршала Советского Союза / А. И. Еременко. – М. : АСТ, 2006. – 672 с. – (Неизвестные войны).

12. Еременко А.И. Год 1940-й : Каунас встретил нас цветами (из дневника маршала Советского Союза А. И. Еременко) / А.И. Еременко // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 3. – С. 38-49.

13. Еременко А.И. Год 1945-й : "Нужно спешить, а войска еще очень слабо подготовлены..." / А.И. Еременко // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 7. – С. 13-24.

14. Еременко А.И. Год 1945-й : "Я приказал наказать этих генералов" / А.И. Еременко // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 8. – С. 18-27.

15. Еременко А.И. Годы 1941-1943-й : "Один день "съел" два месяца и принес много жертв" / А. И. Еременко // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 5. – С. 17-27.

16. Еременко А.И. Годы возмездия : Боевыми дорогами от Керчи до Праги / А.И. Еременко. – М. : АСТ, 2009. – 890 с. ил. – (Неизвестные войны).

17. Еременко А.И. Годы возмездия. 1943-1945 / А.И. Еременко. – [2-е изд.]. – М. : Финансы и статистика, 1985. – 424 с. ил. – (Военные мемуары).

18. Еременко А.И. Годы возмездия. 1943-1945 / А.И. Еременко. – К. : Политиздат Украины, 1986. – 528 с. портр.

19. Еременко А.И. Годы возмездия. 1943-1945 / А.И. Еременко. – М. : Наука, 1969. – 598 с. – (Вторая мировая война в исследованиях, воспоминаниях, документах).

20. Еременко А.И. На Западном фронте: Из воспоминаний о первых неделях Великой Отечественной войны / А.И. Еременко // Военно-исторический журнал. – 1959. – № 1. – С. 41-55.

21. Еременко А.И. На западном направлении / А.И. Еременко. – М. : Воениздат, 1959. – 192 с.
22. Еременко А.И. Помни войну. Автобиографический очерк / А.И. Еременко. – Донецк : Донбасс, 1971. – 271 с.
23. Еременко А.И. Против фальсификации истории второй мировой войны / А.И. Еременко. – М.: Воениздат, 1958. – 120 с.
24. Еременко А.И. Смоленские ворота в Европу или три часа с И.В. Сталиным / А.И. Еременко // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 12. – С. 6-12.
25. Еременко А.И. Сталинград / А.И. Еременко. – М. : Воениздат, 1961. – 504 с. – (Военные мемуары).
26. Еременко А.И. Сталинград. Участникам великой битвы на Волге посвящается / А.И. Еременко. – М. : АСТ, 2006. – 620с. – (Неизвестные войны).
27. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. В 2-х т. / Г.К. Жуков. – [13-е изд., испр. и доп. по рукописи автора]. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. Т.1. – 2002. – 415 с. : ил.
- 28...Т. 2. – 2002. – 415 с. : ил.
29. Имена Победы / под общ. ред. Н.Р. Малиновской. – М. : Фонд Памяти Полководцев Победы, ООО "Изд-во Патриот", 2010. – 348 с. : ил.
30. Казаков М.И. Над картой былых сражений / М.И. Казаков. – М. : Воениздат, 1971. – 288 с. – (Военные мемуары).
31. Малкин В.М. От Керчи до Севастополя: записки политработника / В.М. Малкин. – Симферополь : Таврия, 1984. – 144 с.
32. Маршалы Советского Союза. Личные дела свидетельствуют / Институт военных и историко-патриотических проблем и исследований. – М. : Любимая книга, 1996. – 96 с., ил.
33. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов / гл. редколлегии П.Н. Патрушев ; рук. гр. сост. В.П. Ямпольский. – М. : Кучково поле, 1995-2007. Т. 2. Кн. 2. Начало: 1 сентября – 31 декабря 1941 г. – 2000. – 700 с.
34. Печенкин А.А. Высший командный состав Красной в годы Второй мировой войны /А.А. Печенкин. – М. : Прометей, 2002. – 294 с.
35. Провалов К.И. В огне передовых линий / К. И. Провалов [лит. запись Е.П. Исакова]. – М. : Воениздат, 1981. – 351 с. : ил. – (Военные мемуары).
36. Русский архив : Великая Отечественная / под общ. ред. В.А. Золотарева. – М. : Терра, 1994-2002. Т. 16 (5-1). : Ставка ВГК : Документы и материалы. 1941 г. – 1996. – 448 с. – С. 180.
37. Т. 23 (12-40). Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы. 1944-1945 гг. – 2001. – 784 с. : ил.
38. Салтыков Н.Д. Докладываю в Генеральный штаб / Н.Д. Салтыков [лит. Запись Е.Н. Цветаева]. – М. : Воениздат, 1983. – 252 с. : ил., портр. – (Военные мемуары).
39. Сандалов Л.М. Трудные рубежи / Л.М. Сандалов [лит. редакция В.И. Титова, Г.П. Кожуховой]. – М. : Воениздат, 1965. – 144 с., 1 вкл. – (Военные мемуары).

40. Симонов К.М. Разные дни войны. Дневник писателя. 1942-1945 гг. / Константин Симонов. – М. : Грифон, 2005. – 656 с. ил.

41. Фельдман О. Серьезный разговор / О. Фельдман, В. Черемных // Военно-исторический журнал. – 1961. – № 5. – С. 105-110.

42. Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны / С.М. Штеменко. – [2-е изд.]. – М. : Воениздат, 1989. – 560 с. : ил. – (Военные мемуары).

Стамбол І.І.

УДК 94(477):929Липа:930"19"

"ЛИПІВСЬКІ ЧИТАННЯ" – НОВІТНІЙ ДОРОБОК ОДЕСЬКОЇ БІОГРАФІСТИКИ

В статті проаналізовано розвиток в Одесі одного з напрямків української біографістики – липознавства – біографії, спадщини та вплив на певні галузі суспільствознавства Івана та Юрія Лип. Висвітлено основні тенденції в дослідженнях даних діячів, опублікованих за останнє десятиліття у збірках матеріалів "Липівських читань".

Ключові слова: Іван та Юрій Липи, "Липівські читання", біографістика.

В історії України ХХ ст. є багато постатей, які більшою чи меншою мірою впливали на розвиток політичних та культурних процесів. Одні займали положення місцевих "корифеїв", інші – ставали знаковими особистостями для загальнонаціональних рухів. Життєві шляхи цих діячів вивчає окремий напрямок історичної науки – біографістика, мета якої не лише виявити основні моменти життя та діяльності видатних осіб, а також прослідкувати їхню діяльність на тлі епохи. Тільки об'єднавши такі компоненти можна скласти уявлення про певний період, адже в історичному процесі саме люди відіграють основну роль. Тому в пошуках відповідей стосовно процесу українського націєтворення слід зупинитися насамперед на діячах, котрі мали чималий вплив на суспільну думку. До таких, після років забуття радянської історіографії та певного доробку діаспорних дослідників, варто зараховувати і мислителів, чиї діяльність і творча спадщина пов'язані не лише із загальноукраїнським національним рухом, а й з Одесою зокрема. Мова йде про батька і сина: Івана та Юрія Лип, чиї імена так і залишаються відомими не надто широкому колу українців. Зважаючи на це, варто зазначити основні моменти їхньої біографії.

Іван Львович Липа (1865-1923) – видатний український літератор та громадсько-політичний діяч, один із засновників та, ймовірно, автор програмних засад першої в Наддніпрянській Україні таємної політичної організації з самостійницькими гаслами – "Братерства Тарасівців" [27]. В Одесі

Іван Львович проживав в 1902-1919 рр. і став причетним до заснування україномовного видавництва "Народний стяг", де друкувалися книги українських письменників, розпочав видання кількох часописів і чимало друкувався сам у провідних тогочасних періодичних виданнях [35]. Поряд із ідейно-політичною працею, І.Липа постійно займався своєю фаховою справою – медициною. Під час правління Директорії він обіймав посаду міністра культів, що змусило його відступати разом із урядом, і залишити Одесу. Його син, Юрій Липа (1900-1944) – провідний український геополітик, політичний ідеолог та поет, свої блискучі геополітичні ідеї пов'язував насамперед із півднем України, тобто з місцевістю, в якій зростав. В Одесі він брав участь у молодіжних організаціях, вперше почав друкуватися [29]. Навіть після еміграції Ю.Липа продовжував світоглядно повертатися до причорноморського міста як потенційного центру українства. Зважаючи на це, він заснував Чорноморський інститут у Варшаві [13]. Як і батько, практикував лікарську справу і залишився відданий національній справі до кінця, не бажаючи емігрувати з українських земель навіть під час наступу радянських військ в 1944 р., через що і поплатився своїм життям [41].

Незважаючи на значні досягнення цих постатей в національній справі на сьогодні є лише часткові дослідження їх спадщини та життєвих перипетій. Багато питань, особливо пов'язаних з ранніми періодами діяльності Лип є або непідтвердженими, або взагалі замовчуються та невірно трактуються. Причиною є насамперед відсутність ґрунтовних монографічних досліджень, що могли б показати суцільну картину біографій цих постатей. Ю.Липі пощастило – його дослідником став колишній товариш і соратник бібліограф Лев Биковський [4]. Також існує щонайменше два бібліографічні описи творів Юрія Івановича та літератури про нього [51], але немає монографії і повного видання творів. З дослідженнями, пов'язаними з Іваном Львовичем, справа набагато гірша. Вони обмежуються згадками сучасників [8], відсутністю досліджень в діаспорі і поодинокими розвідками сучасних істориків, основою яких дуже часто є більш ранні роботи, а не новознайдені архівні й особливо епістолярні джерела. Бібліографічного покажчика праць, попри велику активність І.Липи в більшості відомих часописів першої половини ХХ ст., так і не складено навіть мінімального, за виключенням маловідомої збірки, виданої Ю. Липою. В більшості випадків можна зустріти лише перелік видань, в яких вміщено праці діяча, що переважно буває неповним.

За таких умов дуже доречною стала поява в Одесі Фонду ім. Івана та Юрія Лип в 1999 р. Завданнями його з самого початку були популяриза-

ція імен видатних діячів, сприяння розвитку досліджень їхніх життєвих шляхів, публікація головних праць Ю.Липи [19]. Керівник фонду Галина Дольник зазначала, що головними спонсорами Фонду є видавництва "Світ", "Каменярь" і налагоджено співпрацю з місцевими науковими установами. Це свідчить про схильність Фонду не до меценатських чи видавничих завдань, а до організаційних та популяризаційних, що дуже позначилося на фінансовому забезпеченні. Адже, як виявилось згодом, залучити "українських меценатів" стало нелегкою справою. Проте, через рік після заснування силами Фонду було організовано конференцію, присвячену 100-річчю з дня народження Ю.Липи, а далі кожних два роки проводилися "Липівські читання". Це низка конференцій, присвячених дослідженню біографії та спадщини родини Лип. Конференції здебільшого мають опубліковані тези, що визначає їхнє важливе місце у вивченні липознавства, а отже і в українській біографістиці. Матеріали збірок широко використовуються краєзнавцями, біографами, літературознавцями та сучасними дослідниками українського національного руху кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, в наукових статтях істориків О. Завальнюка [16], С. Кучеренко [24, 25], літературознавців М. Васьківца [6], О. Томчука [44], політолога Л. Домашенка [14] та багатьох інших є посилання на матеріали, вміщені в збірках "Липівських читань". Наявність збірок і те, що вони використовуються дослідниками, зумовлює необхідність аналізу матеріалів, вміщених на їх сторінках. Тому дана стаття має насамперед дати узагальнюючу оцінку доробку одеського липознавства.

Загалом було проведено п'ять конференцій "Липівських читань", не рахуючи конференції, присвяченої 100-річчю Ю. Липи, що передувала їм і за своїм характером була схожа на читання. Окрім того, П'яті читання проводилися вже не в Одесі, а Кам'янці-Подільському, але з ініціативи одеситів, завдяки чому їх також відносяться до одеського доробку.

З огляду на те, що об'єктом дослідження є не лише матеріали збірок "Липівських читань", а й самі конференції, доцільним буде спочатку розглянути історію їх проведення. Джерелом тут виступає одеська періодична преса, а історіографічними попередниками – вступні статті до збірок, в яких є згадки про проведення конференцій. Після цього за матеріалами збірок буде проаналізовано склад статей та перелік авторів, що надасть можливість оцінити внесок збірок до українській біографістиці. Також доречно буде зазначити статистичний опис матеріалів для виявлення кількісних показників, їхньої важливості для вивчення Івана та Юрія Лип.

Першу велику Всеукраїнську конференцію "Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті" в Одесі було проведено до 100-річчя Ю. Липи

в 2000 р. на філологічному факультеті ОНУ ім. І.І.Мечникова. Незважаючи на те, що "Липівські читання" мають дещо інший формат і присвячені батькові й синові Липам, цю конференцію деякі дослідники, зокрема Т. Мейзерська, вважають початком читань [30]. Дану конференцію було зорганізовано за підтримки низки установ: Національної академії наук, Одеської облдержадміністрації, Одеським державним університетом імені І.І. Мечникова та обласного об'єднання Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Т. Шевченка [22]. Кошти на проведення конференції виділила Одеська ОДА. Оргкомітет конференції було сформовано за рік до події, що свідчить про серйозну підготовку до святкування. Окрім Всеукраїнської, що проходила в кінці квітня, було проведено ще 5 травня меншу за обсягом конференцію в одеській дитячій бібліотеці імені Івана та Юрія Лип. На ній було презентовано покажчик праць Ю. Липи, складений О. Янчуком [22]. Про Другі "Липівські читання", що відбулися в 2001 р., окрім усних спогадів учасників і організаторів, немає ніяких відомостей. Залишається перспектива виходу збірки цієї конференції, адже матеріали зберігаються в засновника Фонду ім. Івана та Юрія Лип Г. Дольник. Відомо, що 5 травня 2004 р. невідомою на сьогодні організацією "Український стандарт" на чолі з Катериною Степанченко було проведено святкування дня народження Ю. Липи. Автор статті про цю подію М. Мейзерський зазначає, що святкування проводилося в аудиторії (ймовірно, одного з університетів) при невеликій кількості студентської молоді [31]. Зв'язок цієї події з "Липівськими читаннями" встановити не вдалося. Період 2002-2004 рр. виявився шляхом складних пошуків фінансування, яке було знайдене вже аж до Третіх читань. Вони проводилися в день 106-ї річниці Ю. Липи в стінах Південноукраїнського педагогічного університету ім. К. Ушинського. Окрім цієї установи, організаторами виступили обласне об'єднання "Просвіта" та управління освіти і наукової діяльності Одеської облдержадміністрації [21]. Конференція мала на меті насамперед популяризацію ідей Ю. Липи та їх актуалізацію серед молодих дослідників, про що свідчить характер виголошених доповідей. Цій темі присвячені доповіді професора Сумського педагогічного університету Лариси Горболіс ("Ідеї Юрія Липи як культурософське підложжя осмислення національної самосвідомості") та дослідниці з Одеської національної морської академії Світлани Василенко ("Моє наукове зацікавлення – "Чорноморська доктрина" Ю. Липи") [21]. Важливою відзнакою цієї конференції є те, що на запрошення організаторів на неї прибули онуки Юрія Липи – Павло і Максим. За свідченнями автора статті про дану подію, вони виявили інтерес до всього, що відбувалося під час "Липівських читань", – і на

конференції, і на засіданні круглого столу в офісі "Просвіти" [21]. "Круглий стіл" відбувся 6 травня за темою: "Липівські читання – актуальність і перспективи дослідження творчості Івана та Юрія Лип" та підбивалися підсумки конференції. Під час "круглого столу" було прийнято кілька рішень щодо розвитку липознавства: продовжувати "Липівські читання" в Одесі, надавши їм статус Міжнародних із залученням діаспорних науковців; порушити питання перед Центральними органами ВУТ "Просвіта" про видання творів І.Липи; ініціювати встановлення пам'ятної дошки Іванові Липі і пам'ятника Іванові та Юрію Липам в Одесі. Окрім того, Максим та Павло Гуменецькі (сини Марти Липи-Гуменецької) порушили питання про родинний архів, в якому, за їх словами, є багато рукописних творів, документів Івана та Юрія Лип, що потребують опрацювання [1]. Варто відзначити, що нічого із зазначеного (на 2012 р.) так і не було виконано.

Наступні, Четверті читання проведено також на початку травня 2008 р. протягом двох днів. Організаторами знову виступили Одеський благодійний фонд імені Івана та Юрія Лип та історико-філологічний факультет Південноукраїнського педагогічного університету ім. К. Ушинського. Цього разу конференція значно розширила географію доповідачів: були науковці не лише Одеси, Києва, західних областей, а й із Сум, Ялти, Запоріжжя [20]. На конференції, окрім доповідей, лунали заклики до розширення липознавчих студій. Зокрема, неодноразово було виголошено тезу про те, що Одеса має стати центром липознавства. Окрім того, звучали пропозиції про створення осередків при місцевих університетах, де б вивчалися "свої" видатні особистості та про необхідність введення імен Лип до шкільного курсу "Література рідного краю" і експозицій літературного та історико-краєзнавчого музеїв [20]. Після конференції учасники здійснили подорож до с. Дальник, де І. Липа відкрив на поч. XX ст. лікарню, в якій тривалий час працював. Наступного дня відбулась зустріч в бібліотеці ім. Івана та Юрія Лип, де було презентовано невелику експозицію з книжками, фотографіями та іншими матеріалами про їх життя і творчість [20]. П'яті "Липівські читання" проводилися, як вже зазначалося, в Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка 17 травня 2010 р [18]. Організаторами цього разу виступило керівництво даного наукового закладу з ініціативи голови Одеського благодійного фонду імені Івана та Юрія Лип Г. Дольник. П'яті читання стали найбільшими за кількістю учасників із різних регіонів. В них взяли участь молоді і досвідчені науковці з Одеси, Кам'янця-Подільського, Дрогобича, Ізмаїлу, Острога, Києва, Сімферополя, Запоріжжя, Тирасполя та Вінниці. Тож, як бачимо, "Липівські читання", що проводились протягом десяти років, зазнали певних трансформацій:

від суто одеського до Всеукраїнського масштабу. Причому такий статус з'явився не лише у зв'язку з розширенням кола учасників, а й тому, що сама конференція з 2010 р. почала переміщатися по містах, з якими пов'язані біографії Лип (наступні, Шості "Липівські читання", за інформацією від Г. Дольник, заплановано провести у Львові з відвіданням могил видатних діячів).

Щодо збірок матеріалів конференцій, то варто зазначити, що вони дуже відрізняються одна від одної. Матеріали конференції "Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті" було видано в 2000 р. одеським видавництвом "Астропринт" накладом в 300 примірників. Зважаючи на те, що її було присвячено виключно Ю. Липі, її зміст був орієнтований на основні напрямки його діяльності і поділений на чотири розділи: суспільно-політичний, літературно-публіцистичний, медичний та окремо виділено біографічний розділ. Окрім того, в додатках в кінці збірки було вміщено статтю А.Пляченко (із незрозумілої причини її не долучено до інших розділів) про місце Ю. Липи в сучасному українському навчально-виховному процесі та кілька поезій митця. Всього в ній вміщено 20 статей і кілька віршів Ю. Липи із збірок "Суворість" та "Вірую". Збірка була скомпонована досить добре і не містить особливих похибок, проте певним недоліком є відсутність в більшості статей наукового апарату і посилань.

Збірку Других "Липівських читань", як вже зазначалося, досі не втілено у друкований доробок. Матеріали Третіх "Липівських читань" видано через рік після конференції (2007 р.) під редакцією голови Благодійного фонду імені Івана та Юрія Лип Г. Дольник вже іншим одеським видавництвом "Друк" накладом 500 примірників. Матеріали, присвячені спадщині Івана та Юрія Липи, було поділено на два підрозділи: історичні і політологічні та культурологічні і філологічні аспекти. Всього 17 статей і передмова Т. Мейзерської. З них 3 статті присвячені Івану Львовичу, 12 – Юрію Івановичу і 2 – спільним моментам їхньої діяльності. Серед матеріалів відсутні тези згаданої доповіді С. Василенко. Яскравою відзнакою є надруковані зусиллями А. Мисечка та Т. Максим'юка світлини діячів, архівних матеріалів та обкладинок їх першодруків.

Матеріали Четвертих читань видано в "Українській Видавничій Спільноті ім. Юрія Липи", що діє в Києві під керівництвом В. Рога. Він є автором вступного слова до збірки, в якому наголосив на важливості Одеси для формування творчих поглядів і взагалі особистості Ю.Липи [39]. Наклад збірки – 300 примірників, матеріали не розбиті на тематичні підрозділи, як в двох попередніх збірках, а подані разом. Причому із загальної кількості (26 статей) лише 4 присвячені І. Липі, 19 – Ю. Липі, 1 – спільним моментам, 2 – не відносяться до липознавства. Недоліком двох останніх

збірок також є мала увага авторів до посилань на матеріали, з яких взято інформацію.

Статті, пов'язані із П'ятими читаннями, не було видано окремою збіркою, а вміщено в "Наукові праці Кам'янець-Подільського університету", його філологічну частину. Це можна розцінювати як крок вперед для липознавства, адже статті оформлено, як належить у зв'язку з вимогами наукового видання, з іншого боку, відсутність окремої збірки може вказувати на регресивний розвиток конференції. Матеріали, присвячені Липам в даній збірці входять до п'яти тематичних розділів: 1) державотворчі, суспільно-історичні, геополітичні погляди Юрія Липи; 2) культурологічний й літературно-естетичні концепції Івана та Юрія Липи; 3) лірика Юрія Липи; 4) проза і драматургія Юрія Липи у контексті вітчизняної та світової літератури міжвоєнного двадцятиліття; 5) мовностилістичні особливості творчості Івана та Юрія Лип. Як зрозуміло вже із назв розділів, більшість статей присвячено Ю.Липі: 26 із 30 липознавчих розвідок, 3 – Івану Львовичу і одну – спільним аспектам їх біографій.

Фронтальний огляд публікацій всіх зазначених збірок дає підстави виділити такі їх напрямки: біографічний, політологічний та філологічний.

До біографічних із збірки "Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті" варто віднести статті О. Янчука, де увагу приділено питанню національного руху та участі в ньому Ю. Липи [48] та Т. Максим'юка, де акцентовано увагу на питанні становлення особистості Ю. Липи під впливом оточення [29]. Сюди ж можна віднести і розвідки В. Волянського [7] та І. Нечитайла [38], присвячені лікарській діяльності Юрія Івановича. В збірці Третіх читань біографію діячів досліджено в статтях А. Мисечка, який висвітлив відносини І. Липи із М. Литвиновичем на тлі доби за матеріалами їх листування [33]. Одна із двох статей в збірці О. Янчука висвітлює студентський період Ю.Липи. Але знову ж таки, використавши дуже рідкісні архівні і видані в діаспорі матеріали, автор оформив без посилань на джерела [49]. Також важливий аспект діяльності видатних постатей досліджено в статті М. Максим'юка [28]. Лише дві біографічні статті в матеріалах Четвертих "Липівських читань": А.Мисечка, яка вносить в науковий світ інформацію, присвячену лікарській практиці І. Липи і заснуванню та управлінню ним лікарні в селі Дальник [36]. А також розвідка О. Янчука, яку присвячено стосункам між двома посталями національного руху: Ю. Липою та М.Мухиним – з використанням спогадів і листування між ними [50]. Деяко "багатшими" біографічними розвідками є останні читання, проведені в Кам'янці-Подільському. Зокрема, місцевий дослідник О. Завальнюк визначив роль Кам'янець-Подільського університету в житті

батька й сина Лип [17]. О. Баган звертається до теми стосунків Ю. Липи з Д. Донцовим, орієнтуючись при цьому як на ідеологічний, так і на міжособистісний фактор [2]. О. Шишко зробив актуальний для дослідження діяльності І. Липи історіографічний нарис його публікацій в 1917 р. Чим засвідчив активну позицію діяча в період початку революційних подій [46]. Стаття Л. Третяка містить спробу визначити на базі спогадів основні компоненти, що вплинули на формування світогляду І. Липи. Автор робить наголос на перебуванні діяча в Харкові, що був, на його думку, одним з головних центрів національного руху, тому і став місцем створення "Братерства Тарасівців" [45].

Політологічні аспекти є значно популярнішими серед дослідників, про що свідчить кількість статей даної тематики в кожній із збірок. В першій вони представлені працями І. Белебехи, В. Барладяну-Бирладника, Т.Мейзерської та І.Хижняка. В них на базі основних геополітичних та публіцистичних праць Ю.Липи висвітлено деякі моменти його поглядів на державу, історію та міжнародне становище українських земель [5]. З Третіх читань сюди віднесемо статті істориків Т. Гончарука, О. Кушніра, О. Музичка, В.Савченка [10]. Вони прослідкували економічні, публіцистичні, антиросійські та краєзнавчі аспекти праць Ю.Липи. Четверті читання містять такий політологічний доробок: статтю М.Гнатюка, в якій йдеться про завдання, які ставив перед собою Ю.Липа як поет та політичний мислитель [9]; статтю О.Кушніра із нарисом філософсько-геополітичних передбачень в розвитку Європи [26] та І.Дружкової із політологічним аналізом місця ідей Ю.Липи в сучасних політичних науках. В ній підкреслено важливість знання ідей мислителя, які дуже часто є майже недоступними для студентів [15]. Збірка П'ятих "Липівських читань" налічує сім статей політологічного характеру. Зокрема, Л.Громика та О.Кушніра із заувагами до "Всеукраїнської трилогії" Ю.Липи [12]; О.Бикова, Я.Поліщук, В.Товкайла і С.Товкайла з пошуками моментів національної і релігійної ідентичності в працях Юрія Липи [3] та стаття О.Красуцького, в якій автор аналізує творчість Ю.Липи з точки зору філософських концепцій XIX ст. [23].

Переважна частина доробку, вміщеного в збірках матеріалів "Липівських читань", представлена саме філологічними, переважно літературознавчими статтями. Варто відзначити появу певної когорти одеських дослідників літературознавчих аспектів липознавства. Це Т.Ананченко, Т.Мейзерська, О.Янчук та М.Васьків – їхні статті присутні переважно в усіх збірках. Вони продовжують літературознавчу сторінку в дослідженнях батька й сина Лип не лише в межах збірок матеріалів читань, а й інших наукових та науково-популярних видань.

Виключенням в такій класифікації є наукові статті одеських істориків О.Музичка та Т.Гончарука, які присвячені іншим діячам. Та причина їхньої присутності в збірці Липівських читань очевидна. В статті О.Музичка йдеться про одеського українського історика і педагога П.Клепацького, біографія якого тісно переплітається із українським національним рухом, що набув чималого розвитку в Одесі під впливом діяльності, не в останню чергу, Івана та Юрія Лип [37]. Це стосується і статті Т.Гончарука, в якій проаналізовано деталі політичної кар'єри П.Климовича, який був міністром фінансів уряду Центральної Ради в 1918 р. Причому автор постійно наголошує на схожих моментах із ще одним міністром в уряді Директорії – І.Липою, а також звертає увагу на участь П.Климовича в діяльності "Прогресу" та українських видань, де могли перетинатися ці визначні особистості [11].

Поряд із зазначеним вище необхідно визначити і кількісні показники добірки, вміщеної на сторінках "Липівських читань" разом із збіркою "Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті". Матеріали вказаних збірок містять 92 статті – 41 друкований аркуш. З них Іванові Львовичу присвячено 10, Юрію Івановичу – 76, спільним моментам біографій – 4.

З 10 статей, присвячених Івану Липі, біографічними є половина: дві статті А.Мисечка [33], а також Ю.Сисіна [42], О. Шишка [46] – присвячені одеському періоду І.Липи і розвідка Л.Третяка, що торкається студентських років діяча. З 76 статей, що торкаються Ю.Липи, 12 – біографічні: три статті О.Янчука (одна стосується одеського періоду [48], інші – міжвоєнної доби [49]), дві Т.Максим'юка (одна стосується одеського періоду [29], інша – міжвоєнної доби [28]), крім того, до одеського періоду відносяться статті: А.Мисечка [34], В.Савченка [40], А.Шишкової [47]; до міжвоєнної і воєнної доби: О.Багана [2], Н.Миронець [32], І.Нечитайла [38] та окремо можна виділити – історіографічну розвідку З.Старкової [43]. Із зазначених праць більшість написано у науковому форматі.

Всього на сторінках збірок вміщено статті 67 авторів. Найбільше статей надрукував О.Янчук (три історичні та дві літературознавчі), О.Кушнір (чотири історико-політологічні), Т.Мейзерська (три літературознавчі та одна передмова), А.Мисечко (три історичні). Ці дослідники всі є одеситами, як і більшість інших авторів досліджень, вміщених в збірках "Липівських читань". Це залишає на сьогодні певну першість у дослідженні спадщини Івана та Юрія Лип за південним регіоном.

Таким чином, "Липівські читання", що проводяться близько десяти років, мають чималий вплив на розвиток біографістики в Одесі та Україні в цілому. Читання пройшли свою еволюцію і сформували певне коло

своїх учасників, переважно із одеських наукових установ. Матеріали, вміщені у виданих збірках "Липівських читань", можна вважати цінним джерелом для ознайомлення та популяризації спадщини батька й сина Лип. Щодо цінності для історичної науки, то лише певна частина матеріалів може використовуватися науковцями: причиною чого виступає велика кількість публіцистичних статей та мало не постійна відсутність послань на джерела.

Stambol I.I.

"LYPIVSKY READING" – THE LATEST ACHIEVEMENTS OF ODESSA BIOGRAPHICAL STUDIES

The article examines the development one of the directions of Ukrainian biographical in Odessa – "lypoznavstvo" – biography, legacy and influence in certain branches of social science by Ivan and Yuriy Lypa. The basic trends in research figures published in the last decade in the collections of material "Lypivsky readings".

Key words: Ivan and Yuriy Lypa, "Lypivsky readings", biographical studies.

Стамбол И.И.

"ЛИПОВСКИЕ ЧТЕНИЯ" – НОВЕЙШИЕ ДОСТИЖЕНИЯ ОДЕССКОЙ БИОГРАФИСТИКИ

В статье проанализировано развитие в Одессе одного из направлений украинской биографистики – "липознавства" – биографии, наследие и влияние на определенные отрасли обществоведения Ивана и Юрия Лип. Рассмотрены основные тенденции в исследованиях данных деятелей, опубликованных за последнее десятилетие в сборниках материалов "Липовских чтений".

Ключевые слова: Иван и Юрий Липы, "Липовские чтения", биографистика.

Джерела та література

1. Ананченко Т. Липівські читання в Одесі // "Слово Просвіти". – 2006. – ч. 20 (345) 18-24 травня.
2. Баган О. Юрій Липа та Дмитро Донцов: змагання ідей чи особистостей? // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Філологічні науки. Випуск 21. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.8-9.
3. Бикова О. Спроба осмислення національної буттєвості в публіцистиці Юрія Липи; Поліщук Я. Київ як художній текст та ідеологічний концепт; Товкайло В., Товкайло С. Юрій Липа – сподвижник української культури і державотворення; Товкайло В. Релігійний світогляд українців як одна із підвалин української державності у поглядах Юрія Липи. // Наукові праці

Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Філологічні науки. Випуск 21. – Кам'янець-Подільський, 2010.

4. Биковський Л. (далі – його ж). Апостол новітнього українства // Чорноморський збірник. – Жанева, 1946; До проблематики життя і творчості Юрія Липи // Юрій Липа (1900-1944) // Свобода. – 1950. – Ч.303. – 20 груд.; Спадщина про Юрія Липу // Літ.-наук збірник. – Нью-Йорк, 1952. – Ч.1; Юрій Липа як політик у практиці // Нові дні. – 1952. – Ч.30; Юрій Іванович Липа: (Життєписні доповнення) // Нові дні. – 1953. – Ч.36.; Публіцистика Юрія Липи: Спогади, твори, заваги // Розбудова держави. – 1955. – Ч.1(16), Ч.2; Юрій Іванович Липа, 1900-1944: Спроба життєпису // Український історик. – 1964. – Ч. 2-4; 1965. – Ч.1-2.

5. Белебега І. Юрій Липа як приклад еволюції політичної думки; Бирладяну-Бирладник В. Геополітичні погляди Юрія Липи; Мейзерська Т. "Призначення України" Юрія Липи: проблема державності і міфологізація історії; Хижняк І. Про концепцію національної ідеї у творчості Ю.Липи // Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ ст.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Одеса: Астропринт, 2000.

6. Васьків М. Проблема жанрової сутності роману у віршах І.Багряного "Скелька" // Вісник Запорізького національного університету. – 2008. – № 2. – С.33-43.

7. Волянський В. Видатний одесит, добрий лікар та психоаналітик української ментальності.. // Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ ст.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Одеса: Астропринт, 2000. – С.102-105.

8. Гаврилюк І. Незабутній. Пам'яті Івана Липи. – Одеса-Каліш, видавництво "Народний стяг", 1926; Огієнко І. Світлий пам'яті Івана Липи // Кур'єр Крив басу. – серпень. – 1998. – С.124 – 133; Дорошенко В. Доктор Іван Липа // Діло. – 1923. – 16 грудня

9. Гнатюк М. Позбутися комплексу меншовартості // Четверті Липівські читання. – С.7-14.

10. Гончарук Т. Юрій Липа про значення України як перехрестя міжнародних торговельних шляхів; Кушнір О. Стаття Юрія Липи "Союз визволення України"; Музичко О. Сприйняття Росії та російсько-українських відносин у науково публіцистичній спадщині Юрія Липи; Савченко В. "Союз української молоді" Одеси і "спілки визволення України" // Треті Липівські читання: 36. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції / упоряд. Г. Дольник. – Одеса: Друк, 2007.

11. Гончарук Т. Петро Титович Климович: один з когорти одеситів-міністрів українських урядів 1917-1921 рр. // Четверті Липівські читання: 36. Матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції / упоряд. Г. Дольник. – К.: Укр. видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2009. – С.148-162.

12. Горомик Л. "Всеукраїнська трилогія" Юрія Липи: Модель націогенезу; Кушнір О. Концепція історії України у "Всеукраїнській трилогії" Юрія Липи //

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Філологічні науки. Випуск 21. – Кам'янець-Подільський, 2010.

13. Гуменецька М. Знамено Юрія Липи // Юрій Липа. Збірник статей і матеріалів, приурочених 100-літньому ювілею з дня народження / упоряд. Скрипник І. – Івано-Франківськ: Факел, 2000. – С.112-113.

14. Домащенко Л. "Всеукраїнська Трилогія" Юрія Липи: геополітичний ракурс // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: філософія, політологія. – 2007. – № 84-86. – С.166-168.

15. Дружкова І. Політичні концепції Ю.Липи та політологічна навчально-методична література сучасної України. – Там само. – С. 171-177.

16. Завальнюк О. Кам'янець-Подільський університет – осередок і опора національного відродження України у 1918-1920 роках // Пам'ять століть. – 2010. – № 3. – С. 198-209.

17. Завальнюк О. Кам'янець-Подільський Державний український університет в житті Івана та Юрія Липи (1919-1920 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Філологічні науки. Випуск 21. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.3-6.

18. Звіт про науково-організаційну діяльність Академії Наук вищої освіти України в 2010 р. – К.,2010. – С.85.

19. Кракалія Р. До людей з книжкою (Благодійному фонду Івана та Юрія Липи виповнилося рік) // Чорноморські новини. – 11 листопада, 2000.

20. Кракалія Р. Шляхами двох видатних одеситів // Чорноморські новини. – 2008. – 3 травня.

21. Кракалія Р. "Як моря даль – розгорнена праця" // Чорноморські новини. – 2006. – 13 травня.-С.6.

22. Кракалія Р. "Я міст до тебе, Україно"(Вчора минуло 100 років від дня народження Юрія Липи) // Чорноморські новини. – 2000. – 6 травня.

23. Красуцький О. Концепція надлюдини у творчості Юрія Липи. – Там само. – С.49-51.

24. Кучеренко С. Іван та Юрій Липи у культурному та політичному житті України (наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст.) // Українська біографістика. Вип.8. – К.,2011. – С.248-263.

25. Кучеренко С. Організація індивідуальної роботи студентів під час вивчення історії краю // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С.70-76.

26. Кушнір О. Тема кризи Європи напередодні Другої світової війни в публіцистиці Юрія Липи. – Там само. – С.130-148.

27. Липа Ю. Тарасівці й Галичина // Календар для всіх. – Львів,1937. – С.74.

28. Максим'юк Т. Українське видавництво "Народний стяг" (Львівський період) – Там само. – С.22-28.

29. Максим'юк Т. Юрій Липа в оточенні засновників "Братерства Тарасівців" // Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ ст.:Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Одеса: Астропринт, 2000. – С.77-82.

30. Мейзерська Т. Передмова // Треті Липівські читання: 36. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції / упоряд. Г.Дольник. – Одеса: Друк, 2007. – С.4.

31. Мейзерський М. Кого прирікаємо на забуття? // Чорноморські новини. – 2004. – 2 липня.
32. Миронець Н. Листи Юрія Липи до Марії Донцової) // Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ ст.. – С.89-96.
33. Мисечко А. До взаємин Івана Липи і Михайла Литвиновича у першій чверті ХХ століття // Треті Липівські читання. – С.29-38.
34. Мисечко А. До витоків становлення Юрія Липи // Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ ст.. – С.97-101.
35. Мисечко А. Іван Липа – двічі міністр // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр. / відп.ред. В.Хмарський. – Одеса: ТЕС, 2011. – С.99-100.
36. Мисечко А. Іван Липа – засновник лікарні у с.Дальник // Четверті Липівські читання. – С.88-92.
37. Музичко О. Український історик, просвітянин та педагог Павло Григорович Клепацький (1885 – після 1938 року) // Четверті Липівські читання. – С.102-113.
38. Нечитайло І. Юрій Липа як лікар // Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ ст.:Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Одеса: Астропринт, 2000.- С.107-111.
39. Рог В. Відчути своє призначення // Четверті Липівські читання: 36. Матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції / упоряд. Г. Дольник. – К.: Укр.видавнича спілка ім. Ю.Липи, 2009. – С.5.
40. Савченко В. "Союз української молоді" Одеси і "спілки визволення України" // Треті Липівські читання. – С.56-60.
41. Савчук І. Останні дні Юрія Липи. – Там само. – С.184-185.
42. Сисін Ю. І залишив по собі добрий слід... // Треті Липівські читання. – С.61-64.
43. Старкова З. Одеська преса про видатного українця Юрія Липу. – Там само. – С.84-88.
44. Томчук О.Ф. Біблійний код творчості поетів "празької школи" // Актуальні проблеми слов'янської філології. – Київ: Освіта України, 2008, Вип. 19: Лінгвістика і літературознавство. – С.483-490
45. Третяк Л. Чинники формування національної свідомості Івана Липи. – Там само. – С.42-44.
46. Шишко О. Публіцистична діяльність Івана Липи у 1917 році // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. – С.14-16.
47. Шишкова А. Джерела формування світогляду Юрія Липи // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. – С.17-21.
48. Янчук О. Одеський період діяльності Юрія Липи (1900-1918) // Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ ст.:Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Одеса: Астропринт, 2000. – С.62-68.

49. Янчук О. Студентські роки Юрія Липи // Треті Липівські читання – С.65-71;

50. Янчук О. Юрій Липа у стосунках із Михайлом Мухиним // Четверті Липівські читання. – С.216-228.

51. Янчук О. Юрій Липа. Бібліографія(1917-1944) // Юрій Липа. Збірник статей і матеріалів, приурочених 100-літньому ювілею з дня народження / упоряд. Скрипник І. – Івано-Франківськ: Факел, 2000. – С.201-217; Липа Ю. Поезія / Уклав Є.Маланюк – Торонто: Українське Лікарське т-во Північної Америки, 1967. – 292 с.(На стор. 283-287 вміщена скорочена бібліографія творів Ю.Липи з книги Л.Биковського "Матеріали до бібліографії Ю.Липи – 1917-1948").

Штепко О.Ю.

УДК 94(477.74)(262.5)(210.7):930"1794/1845"

ДО ПАРАДИГМИ КУЛЬТУРНОГО ОСВОЄННЯ ОСТРОВУ ЗМІЙНОГО У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.: ОСТРІВ В СИСТЕМІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті розглядається процес вивчення пам'яток острову Фідонісі (Зміїний) вітчизняними та іноземними вченими у першій половині ХІХ ст. та різні аспекти його сприйняття освоєвачами Північного Причорномор'я.

***Ключові слова:** острів Фідонісі, дослідження, Одеське Товариство історії та старожитностей, періпл, античний храм.*

Історія острова Зміїний цікава й неповторна: вона дає нам можливість простежити процеси, що відбувалися на півдні нашої країни в певному замкнутому просторі, що підкреслює особливості його експлуатації. Різні аспекти історії вивчення острову знайшли відображення в роботах І.В. Тункіної [31, с. 30-32; 30, с. 23-62; 33, с. 401-416; 32, с. 186-201], С.Б. Охотнікова [24, с. 5-7; 2, с. 49-89; 5, с.537-562], І.В. Сапожнікова [29], В.М. Хмарського [35, с. 39-61, 100-101], першим досвідом узагальнення всіх наявних даних стала колективна монографія "Острів Зміїний: історія і археологія", на сторінках якої вченими Одеського національного університету імені І.І. Мечникова був представлений цілісний нарис історії острову; застосувавши комплексний підхід, автори спробували виявити особливості його освоєння в різні історичні епохи та, розглянувши по-новому вже відомі факти, відтворити зміни сприйняття острову населенням Північно-Західного Причорномор'я [23].

Одним з найцікавіших етапів його освоєння справедливо вважається перша половина ХІХ ст. – період, коли острів перестає бути об'єктом військо-

вої агресії і стає ланкою у ланцюзі російських поселень на Чорноморському узбережжі. Інтенсивний економічний розвиток регіону і перспективні цілі зовнішньої політики Росії сприяють зростаючому інтересу до археологічних, нумізматичних та історичних досліджень; у свою чергу, активне наукове освоєння росіянами придбаних земель спонукає й європейських мандрівників по-новому подивитися на давно знайомий їм острів. Початком вивчення Зміїного можна вважати 1784 р., коли відомий вчений, граф Ян Потоцький звернув увагу на острів як на можливе місцезнаходження храму Ахілла і підняв питання про необхідність проведення на ньому археологічних досліджень [6, с. 7-8; 27, с. 43].

В ході планомірного топографічного дослідження Чорного і Азовського морів у 1801 р. на острів висадилися російські моряки під керівництвом І.М. Будищева, яким був складений план, що навіть сьогодні є безцінним джерелом з історії та географії [33, с. 402]. У тому ж році опис острова здійснив англійський мандрівник і геолог Е.Д. Кларк (1769-1822) [4, с. 353]. У його праці, досить невеликій за обсягом, автор не тільки описує острів, а й порушує цілу низку важливих питань: бачення острівного простору античними авторами, локалізація його у давнину та на сучасних картах (він зазначає практичну відсутність точних карт), аналізує достовірність даних різних письменників та приводить свої роздуми стосовно ролі острова у XIX ст. та у давні часи, вказуючи на той факт, що він не тільки не сприяє, а навіть заважає судноплавству [1, с. 646-652].

На початку 1820-х рр. професор Ф.І. Круг почав цікавитися низкою питань стосовно топографії островів Фідонісі і Березані, вирішивши розібратися у суперечливих свідцтвах античної письмової традиції [33, с. 403]. З метою розв'язання суперечностей він звернувся з низкою питань до командира Чорноморського флоту й портів А.С. Крейга, який, у свою чергу, доручив це М.Д. Критському, який приймав участь у гідрографічному описі 1801 р. під керівництвом І.М. Будищева. Автор свою статтю не опублікував, але його матеріали, збереглися у особистому фонді Ф.І. Круга у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН та у Інституті Рукопису Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Плануючи дати відповідь на цілий ряд питань (етимологія назви, наявність мешканців, давньої якірної стоянки та інше), кабінетний вчений визначив програму роботи, яку виконав морський офіцер. 5-7 травня 1823 р. він зробив детальну топографічну зйомку острова і провів невеликі розкопки, тим самим вивів вивчення острова на якісно новий етап. У своєму звіті М.Д. Критський (в майбутньому, контр-адмірал і авторитетний гідрограф) дав опис знайдених речей, їх аналіз та інтерпретацію, відмітив деякі

технологічні особливості будівництва та провів аналогії з пам'ятками Херсонеса, підкресливши приналежність будівельних залишків на острові до античного часу [15, л. 1-4].

Ф.І. Круг, не закінчивши своєї праці, передав матеріали академіку Г.К. Кьоллеру. Його праця "Мемуари про острови і Біг, присвячені Ахіллу в Понті Евксинському" [3] демонструє високий професіоналізм автора, хоча би тому, що він вперше звертається до питання про внутрішню систему освоєння острова, про місце розташування храму Ахілла, про характер та устрій цієї споруди (він зауважив, що основна частина храму знаходилася на заході, а внутрішні стіни були зведені пізніше, коли культ почав занепадати). Дослідник ретельно зібрав та проаналізував усі доступні на той момент згадки про Левке в античній та середньовічній письмовій традиції та дійшов висновку про наявність двох островів Ахілла у Причорномор'ї: адже одна група авторів розміщувала його в морі навпроти дельти (острів Левке, чи Фідонісі), а друга – у гирлі Дніпра – Борисфена (острів Березань, або Ахіллодром чи Біг Ахілла) [3, с. 602-607].

Незалежно від Г.К. Кьоллера до таких само висновків прийшов І.П. Бларамберг у ненадрукованій статті "Antiquites decouvertes en differents tems dans les ruines d'Olbia et conservees dans le Cabinet du Conseiller d'etat de Blaramberg á Odessa" [13, л. 16-21]. Дослідження це, вірогідно, було написано приблизно у 1823-1825 рр., своєю метою він також бачив зняття розбіжностей й протиріч стосовно плутанини у працях стародавніх істориків та географів щодо назви "острів Левка". Головним його завданням було довести присутність культу Ахілла на Березані, а історії острова Левке він торкнувся лише трохи – вона була, скоріше, допоміжним засобом.

Наступний етап дослідження був пов'язаний з подіями весни 1834 р., коли нідерландський консул в Одесі Я.В.Е. Тетбу де Маріньї подав М.С. Воронцову записку "Про встановлення маяків при Константинопольській протоці" [33, с. 405-406]. Обґрунтування необхідності побудови маяка на острові Фідонісі знайшла підтримку з боку новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Будівництво, що почалося в 1837 р., було завершено освяченням маяка у вересні 1843 р.; для побудови цього об'єкта використовувалися архітектурні залишки античного святилища [24, с. 5].

Цей факт не залишив байдужим громадськість: у вересні 1839 р. М.Н. Мурзакевич звернувся з проханням до виконуючого обов'язки Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора П.І. Федорова про призначення особливого чиновника для нагляду за будівництвом маяка, збору і зберігання старожитностей [33, с. 408]. Ним став кілійський по-

ліцмейстер П.В. Соловйов, який прибув на острів 7 вересня 1839 р. [14, л. 3]. Вже незабаром він розкопав одну вапнякову і кілька мармурових плит, а також зібрав кілька карнизів, монет та інших речей [28, с.68]. З 24 жовтня 1839 р. чиновник увійшов до числа кореспондентів Одеського товариства історії та старожитностей [34, с. 569], і з цього моменту його наукова діяльність починає носити офіційний характер; різною мірою, по-сильну допомогу в цій справі йому надавали і інші особи: ізмаїльський купець Д.А. Сидері, карантинні чиновники А. Алексєєв і П. Ситніков.

Особливої уваги заслуговує діяльність секретаря Одеського Товариства історії та старожитностей, професора Рішельєвського ліцею М.Н. Мурзакевича, який очолив першу наукову комплексну (в сучасній термінології – міждисциплінарну) експедицію на острів. Вчений першим провів професійне археологічне обстеження острова; ввів до наукового обігу значну кількість знайдених ним і його попередниками матеріалів [10, л. 19-21 об.]. Практично це була єдина спроба системного опису знайдених там культурних об'єктів і відтворення на цій підставі античної історії острову [17, с. 650-651; 18, с. 237-246; 19, с. 838-839; 20, с. 549-562].

Доповнюють наші відомості про цей період вивчення острову архівні матеріали. Крім вже введених в науковий обіг документів, нами було також опрацьовано цікаве джерело інформації, що раніше не ставало об'єктом уваги дослідників – фінансові звіти Одеського товариства історії та старожитностей. Дані матеріали (бухгалтерська документація за 1839-1855 рр., прибутково-видаткова книга за 1845 р. та інше) дозволили нам уточнити низку моментів, пов'язаних з організацією діяльності товариства з вивчення та охорони пам'ятника, зокрема, які кошти виділялися на археологічні дослідження на о. Фідонісі, як проводився розрахунок з чиновниками і купцями за надані в музей старожитності тощо [11, л. 12].

Цікавим також є донесення М.Н. Мурзакевича "про складання каталогу монет", що знаходиться в справі "Матеріали по історії музею", яке датоване 22 березня 1840 р.: вже сам по собі факт звіту вченого перед генерал-губернатором зайвий раз підтверджує глибоку зацікавленість М.С. Воронцова в дослідженні острову [10, л. 20-21 об.]. У цій же справі представлені і інші рукописи М.Н. Мурзакевича, у тому числі – його роздуми про характер храму на острові (чи це було культове місце, наскільки серйозне тощо), – що дозволяють визначити "первинне сприйняття" острівного простору самим дослідником [10, л. 19 об -20 об.].

Діяльність Одеського товариства історії та старожитностей виявилася не тільки в проведенні польових робіт: навіть після їх припинення у квітні 1851 р. на сторінках "Записок" була продовжена публікація матеріалів по

темі. У першу чергу, це праці М.Н. Мурзакевича [18, с. 237-246; 19, с. 838-839; 20, с. 549-562; 21, с. 316-318; 22, с. 405-416], які (за винятком опису самої поїздки на Фідонісі), стали якісною публікацією знайдених карантинними чиновниками та ним особисто археологічних матеріалів (у роботах ми знаходимо їх перелік, опис і первинну інтерпретацію). Дещо окремою є робота вченого під заголовком "Атлас Чорного моря, гравірований за Царським наказом в С.-Петербурзі з описів, вироблених з 1825 по 1837 рік капітаном 1-го рангу Є.Мангарі", де в короткій рецензії вченим був представлений детальний аналіз розміщених в атласі відомостей про важливі в історико-археологічному відношенні об'єкти на території Північного Причорномор'я (у тому числі і про острів Фідонісі) [16, с. 722-725].

На відміну від робіт М.Н. Мурзакевича (що найбільш повно відображають предмет нашого дослідження), статті інших авторів лише опосередковано стосувалися острову. Так, у другому томі ЗОТІС А. Панагіодор-Ніковул опублікував "Безіменного періпл Понта Евксінського й Меотійського озера" з власним перекладом – тут ми знаходимо опис острова, його форми та віддаленості від материка, наявної на ньому флори і фауни, і маємо також важливе свідоцтво про наявність там храмової споруди [26, с. 136]. У наступному томі "Записок" М.Г. Палеолог оприлюднив інший періпл, а точніше – його фрагменти – "Скімна Хіосского уривки", де також наводиться інформація про острів, але не така повна [25, с. 136]. Тут же ми бачимо статтю З.А. Аркаса, який провів величезну роботу по порівнянню даних з різних джерел, і у вигляді таблиці продемонстрував нам знаходження тих чи інших географічних об'єктів у давнину та у XIX ст. (серед яких також зустрівся й Ахіллесів острів) [8, с. 144-150]. У четвертому томі, почавши цикл статей з історії Чорноморського флоту, З.А. Аркас торкнувся і подій, що відбувалися біля острова Фідонісі у 1788 році [7, с. 270-284], однак його відомості про битву не привнесли чогось принципово нового в дослідження проблеми.

Провівши порівняльний аналіз різних періплів й свідоцтв античних авторів, П.В.Беккер у своїй праці "Берег Понта Евксінського від Істра до Борисфену у відношенні з давніми його колоніями", прийшов до висновку, що, не дивлячись на невеликий розмір острова, ми маємо досить багато згадок про нього у попередні періоди історії [9]. У цей же період з'явилася гіпотеза про ідентичність Білого острова, описаного у візантійських і слов'янських джерелах, і античного острова Левке: проаналізувавши договір князя Ігоря з Візантійською Імперією від 947 р. і свідоцтва про повернення Святослава з візантійського походу в 972 р., А.Д. Чертков прийшов до висновку, що описане в "Повісті минулих літ" Білобережжя може бути співвіднесено тільки з островом Зміїним [36, с. 65-100].

Таким чином, у ХІХ ст. вперше за всю свою історію острів Зміїний почав сприйматися як об'єкт наукового вивчення, при тому – виключної цінності. Однак процес усвідомлення його значущості мав місце тільки у головах високоосвічених людей, що не було масовим явищем (прикладом тому може служити пограбування старожитностей карантинними чиновниками, використання залишків храму в будівельних цілях тощо), тому досить складно судити про його "масове сприйняття", простим населенням півдня Росії.

Передання острова Туреччині, а потім і Румунії зовсім не означало припинення досліджень, – адже і в подальші роки тривала обробка й аналіз вже наявного матеріалу. Все це дозволило закріпити образ острова як значущого і вагомго наукового об'єкту. Досить суперечливим є рішення уряду Російської Імперії, який, маючи реальну можливість повернути острів вже у 1877-78 рр., цією можливістю не скористався. Але цей факт слід тлумачити вже не з точки зору його сприйняття – важливості і цінності, а з позицій міжнародних відносин того часу. Певною мірою це свідчить і про те, що велику зацікавленість у острові мали не політики, а вчені.

Робота, яка вже виконана дослідниками, неоціненна і важлива: адже вже багато джерел знайдено; однак на цьому пошук не завершений, робота в цьому напрямку ведеться і зараз. Це дозволить доповнити і уточнити наявні в історіографії відомості, і в той же час дасть нам можливість висвітлити нові грані сприйняття острівного простору суспільством першої половини ХІХ ст.

Shtepko E. Y.

**THE PARADIGM OF THE CULTURAL DEVELOPMENT
OF ZMEINYI ISLAND IN THE FIRST HALF OF XIX CENTURY.
THE ISLAND IN SYSTEM OF SCIENTIFIC RESEARCHES
OF NORTHERN BLACK SEA COAST**

The article is about a process of development of island's Fidonisy (Zmiinyi) monuments by Russian and foreign scientists in the first half of XIX century.

Keywords: Fidonisy island, research, Odessa Society of History and Antiquities, periplus, ancient temple.

Штепко Е.Ю.

**К ПАРАДИГМЕ КУЛЬТУРНОГО ОСВОЕНИЯ ОСТРОВА ЗМЕИНЫЙ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX СТ.: ОСТРОВ В СИСТЕМЕ
НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ**

В статье рассматривается процесс изучения памятников острова Фидониси (Змеиный) отечественными и зарубежными учеными первой поло-

вины XIX ст. и разных аспектов его восприятия "осваивателями" Северного Причерноморья.

Ключевые слова: остров Фидониси, исследование, Одесское общество истории и древностей, перипл, античный храм.

Джерела та література

1. Clarke E.D. *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa.* – London, 1813. – Part 1. *Russia, Tartary and Turkey.* – P. 646-652.

2. *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarymeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserezeit* / J. Hupe. – Rahden, 2006. – S. 49-89.

3. Köhler H.K.E. *Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pont-Euxin* // *Mémoires de l'Académie.* – 1826. – Т. 10. – P. 602-607. – Pl. XXIV.

4. *New Encyclopedia Britannica.* – London, 1994. – Vol. 3. – P. 353. S.V. Clarke E.D.

5. Okhotnikov S.B., Ostroverkhov A.S. *Achilles on the Island of Leuke* // *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2.* – BAR International Series, 2007. – Vol. 1. – P. 537-562.

6. Potocki J. *Memoire sur un nouveau peryple du Pont Euxin, ainsi que sur la plus ancienne histoire des peuples du Taurus, du Caucase, et de la Scythie* / Potocki J. – Vienne : Chez Matthias Andr? Schmidt, 1796. – P. 7-8.

7. Аркас З.А. Начало учреждения Российского флота на море и действия его, с 1778 по 1798 г. // *Записки Одесского общества истории и древностей.* – Одесса, 1860. – Т. 4. – С. 270-284.

8. Аркас З.А. Сравнительная таблица Еллинских поселений по Евксинскому Понту, Безыменного аветора, с местами, назначенными на меркаторской карте Черного моря, последней описи, 1836 года, капитан-лейтенанта Манганари. // *Записки Одесского общества истории и древностей.* – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 144-150.

9. Беккер П. *Берег Понта Евксинского от Истра до Борисфена в отношении к древним его колониям* – Одесса, 1851. – 61 с.; то же – ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 151-209.

10. ГАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Д. 174. – Материалы по истории Музея 1839 – 26 марта 1897 гг. – Л. 4-6, 13-15 об., 19-21 об.

11. ГАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Д. 190. – Приход и расход сумм Общества (1839-1855 гг.). – Л. 22, 129, 155 об., и др.

12. ГАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Д. 193. – Приходно-расходная книга 1845 г. – Л. 7 об., 8, и др.

13. ИР ЦБУ. – Ф. V. – 1017. – *Antiquites dicouvertes en differens tems dans les ruines d'Olbia et conservees dans le Cabinet du Conseiller d'etat de Blaramberg à Odessa* – Л. 16-21.

14. ИР ЦБУ. – Ф. V. – 1534-1547. – Переписка о найденный на острове Феодониси (Змеином) остатков памятников древности, монет и других

вещей и о передаче их Одесскому Обществу любителей истории и древностей – Л. 3

15. ИР ЦБУ. – Ф. V. – 716-718. – Топографическое описание острова Фидониси и Березани – Л. 1-4.

16. Мурзакевич Н.Н. Атлас Черного моря, гравированный по Высочайшему повелению в С.-Петербурге, с описей произведенных с 1825 по 1837 год капитаном 1-го ранга Е.Мангари. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 722-725.

17. Мурзакевич Н.Н. Записки // Русская старина. – СПб., 1887. – Т. 56. – № 12. – С. 650-651.

18. Мурзакевич Н.Н. Монеты, отысканные на острове Левке или Фидониси // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 237-246.

19. Мурзакевич Н.Н. Монеты, отысканные на острове Фидониси // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 838-839.

20. Мурзакевич Н.Н. Поездка на остров Левки или Фидониси, в 1841 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 549-562.

21. Мурзакевич Н.Н. О некоторых малоизвестных монетах, имеющих в Одессе/ Н.Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 316-318.

22. Мурзакевич Н.Н. Эллипские памятники, найденные в Новороссийском крае / Н.Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 405-416.

23. Острів Зміїний. Історія та археологія: монографія. / відп.ред. О.В. Сминтина; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2008. – 178 с.

24. Охотников С.Б., Островерхов А.С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). – Киев, 1993 – С. 5-7.

25. Палеолог М.Г. Скифна Хиосского отрывки. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 136.

26. Панагиодор-Никовул А. Безыменного перипл Понта Евксинского и Меотийского озера // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 239.

27. Потоцкий И. Записка о новом Перипле Понта Евксинского, равно как и о древнейшей Истории народов Тавриды, Кавказа и Скифии // Археолого-Нумизматический сборник, содержащий в себе сочинения и переводы относительно Тавриды вообще и Босфора Киммерийского частно. – М., 1850. – С. 43., Таб. I.

28. Пяташева Н.В. Археологическое обследование острова Левке (о. Змеиный) осенью 1964 г. 28. // Труды Государственного Исторического музея. Археологический сборник. – М., 1966. – Вып. 40. – С. 68.

29. Сапожников І.В. Південна Україна середини XVIII ст. у працях Шарля де Пейсонеля // http://www.cossackdom.com/articles/s/sapozhnikov_pesonel.htm

30. Тункина И.В. К истории изучения острова Фидониси (Змеиный) в конце XVIII – середине XIX в. // ПАВ. – 1992. – № 2. – С. 23-62.
31. Тункина И.В. К истории изучения острова Фидониси в конце XVIII – первой 1/4 XIX в. // История и археология Нижнего Подунавья: Вторые чтения памяти проф. И.А. Доватура: Тез. докл. конф. – Рени, 1992. – С. 30-32.
32. Тункина И.В. М.С. Воронцов как патрон Южнорусского археологического центра // Воронцовский сборник. – Вып. 1. – Одесса, 2008. – С. 186-201.
33. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.) – СПб., 2002. – 676 с.
34. Учреждение, состав и действия общества [с 1839 по 1843 гг.] // ЗОО-ИД. – Т. I (1844). – Отд. 3. – Ч. 1. – С. 569.
35. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2002. – С 39-61, 100-101.
36. Чертков А.Д. О Белобережье и семи островах, на которых жили, по словам Димешки, руссы-разбойники // Журнал Министерства народного просвещения. – 1845. – Ч. 97. – № 8. – Отд. 2. – С. 65-100.

ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Дьомін О.Б.

УДК 281.93 (091)

**РЕЦЕНЗІЯ НА: ФИЛИПЕНКО А.А.
ПЕРВЫЙ АРХИПАСТЫРЬ. ЖИЗНЬ И ДЕЛА МИТРОПОЛИТА
ГАВРИИЛА (БЭНУЛЕСКУ-БОДОНИ). – ОДЕССА: ВМВ, 2009.**

За останні роки з'явилося чимало наукових та науково-популярних робіт, присвячених церковній історії. Поява інтересу до цього питання цілком закономірна, враховуючи той факт, що тривалий час історична наука в силу ідеологічних причин ігнорувала роль церкви у політичному та громадському житті Російської імперії. Фактично не дослідженим залишався певний шар культури. Адже серед церковно- та священнослужителів Російської імперії XVIII – початку XX ст. було чимало самобутніх філософів, істориків, культурознавців і політичних діячів.

Книга А.О.Филипенка "Первый архипастырь. Жизнь и дела митрополита Гавриила (Бэнулеску-Бодони)" присвячена особі, яка відіграла значну роль у розвитку православ'я на південноукраїнських землях та в Бессарабії, приєднаних до Російської імперії за результатами російсько-турецьких війн наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Як керівник місцевої церковної організації він стояв у витоків розбудови Одеси та її церковної інфраструктури. З його ім'ям пов'язана закладка перших храмів на території міста. Крім того, Одеса двічі входила до складу єпархій, які очолював митрополит Гавриїл (народжений Григорій Бенулеску-Бодоні) – Катеринославської (1793-1799 рр.) та Кишинівсько-Хотинської (1813-1821 рр.). Ставши митрополитом Київським і Галицьким (1799-1803 рр.), він чимало зробив для захисту та облаштування православного населення на територіях, що були приєднані до Російської імперії після розділів Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. Цей аспект діяльності докладно досліджується у роботі А.О.Филипенка.

Значна увага в книжці приділена питанню достовірності подій 22 серпня (2 вересня) 1794 г., що відбувались у місті Хаджибей. Автор прискіпливо розглянув твердження А.Скальковського та міркування істориків XIX ст. про урочистості з нагоди закладки церков міста та портових споруд в тій її частині, що стосувалась участі в них митрополита Гавриїла. Сам А.О.Филипенко вважає, що питання про безпосередню присутність митрополита Гавриїла в місті не принципове (С. 33). Однак ак-

цент на виклад точок зору істориків, що заперечували подібне дійство, та аналіз ряду документів, які пов'язані безпосередньо із діяльністю архієрея, заставляє думати, що автор схиляється до версії противників А.Скальковського.

Та, зважаючи на те, що практично ніхто із сучасних істориків серйозно із залученням широкого кола джерел, особливо нових, невідомих історикам ХІХ ст., не займався цим питанням, можна погодитись із ще одною думкою А.О.Филипенко, що це питання так і залишається невирішеним (С. 30). Разом із тим, якщо до Хаджибею прибув катеринославський правитель – генерал-майор І.І.Хорват, то присутність поряд із ним митрополита Катеринославського і Херсонес-Таврійського цілком зрозуміла, причому значно більшою мірою, ніж була б зрозуміла його відсутність.

Церковна праця митрополита Гавриїла не обмежувалася українськими теренами. Найбільш вагомими її сторінками є участь митрополита Гавриїла у просуванні православної та російської присутності у підпорядкованих Османській імперії князівствах Молдавія та Валахія під час двох російсько-турецьких війн 1787-1791 рр. та 1806-1812 рр. Враховуючи вплив, який мала в Дунайських князівствах православна церква, Російська імперія двічі, у 1790 р. та 1808 р. здійснювала церковну анексію, виводячи Молдавську та Унго-Валахійську митрополії з-під верховенства Константинопольського патріарха і перепідпорядкування їх Священному синоду Російської Православної церкви. У найбільш повному обсязі це було здійснено у 1808 р., коли імператор Олександр І своїм указом створив Екзархат Молдавії, Валахії та Бессарабії, керівником якого призначив саме митрополита Гавриїла. Відповідним чином, порядки в зазначених єпархіях перебудовувалися відповідно до правил, що панували у російській церкві. Як показує у своїй роботі А.О.Филипенко, було б спрощенням розглядати діяльність митрополита Гавриїла виключно в контексті російської експансії. Стверджуючи вплив Російської Православної церкви на митрополії Дунайських князівств, митрополит Гавриїл водночас розгорнув широку реформаторську діяльність, спрямовану на підвищення авторитету церкви серед населення, підвищення рівня її освіти, чимало зробив для зменшення впливу грецьких священнослужителів, які на той час домінували у церковному житті Молдавії та Валахії, сприяв відродження національних традицій місцевого населення. Таким чином, констатує автор, можна вважати, що митрополит Гавриїл стояв біля витоків молдо-валахського національного Відродження.

Не менш яскравою виявилася і діяльність митрополита Гавриїла після закінчення російсько-турецької війни 1806-1812 рр., за результатами якої

до Російської імперії приєднали землі Пруто-Дністровського межиріччя. За ініціативою митрополита на новоприєднаних територіях у 1813 р. було створено Кишинівсько-Хотинську єпархію, до складу якої включили і деякі церковно-адміністративні одиниці, які до того належали Катеринославській єпархії, зокрема – Одесу. Митрополит Гавриїл відіграв значну роль у відстоюванні особливих традиційних прав населення Бессарабії, що виявилось у схваленні імператором Олександром I "Уставу створення Бессарабської області 1818 р.", яка стала своєрідною бессарабською конституцією.

Книга А.О.Филипенка написана у науково-популярному стилі. Працюючи над нею, автор, за власним зізнанням, спирався на вже відомі дослідження, присвячені митрополиту Гавриїлу, і переслідував мету дати найповніший нарис життя цієї особи і представити сучасне бачення її діяльності. Але це не зменшує наукового значення роботи, тим більш, що в тексті присутні й архівні матеріали, які автор вводить до наукового обігу.

Значення рецензованої роботи полягає і в тому, що А.О.Филипенко своєю книжкою продовжує традицію дореволюційної одеської церковної історії [1]. Відроджена на якісно новому рівні наприкінці ХХ ст. церковна історія вже представлена монографічною працею одеського історика М.І.Михайлуци [2] та рядом праць Н.М.Діанової [3], до яких доєднався й А.О.Филипенко.

Та разом із тим, зосереджуючись на значенні реформаторської та просвітницької діяльності митрополита Гавриїла, поза увагою автора залишилося питання його впливу на церковне життя Одеси і в цілому "Очаківського краю". Для його вивчення бажано було б більшою мірою залучити архівні документи Державного архіву Одеської області та Національного архіву Республіки Молдова. Глибшого розкриття потребує і тема взаємовідносин церкви та цивільної влади в Бессарабській області у 1813-1821 рр. Автор намітив штрихами й картини повсякденного життя церковно- та священнослужителів. Але тільки подав ескіз цієї надзвичайно цікавої та маловивченої в сучасній південноукраїнській історіографії проблеми. А між тим, наявний у автора матеріал дозволяє подати узагальнене бачення історії повсякденності церковно- та священнослужителів на південноукраїнських та молдавських землях.

Отже, це видання може бути корисним як науковцям України, Молдови, Румунії, так і широкому загалу істориків, дослідників історії релігії, краєзнавців.

Примітки:

1. Дьомін О.Б. Розвиток історії та археології в Одесі в XIX – поч. XX ст. // *Історичне краєзнавство в Україні: традиції та сучасність*. – Ч. I. – К., 1995; Аппатов С.И., Демин О.Б., Першина З.В. *Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе*. – Одесса, 1995; Дьомін О.Б. *Церковне краєзнавство та церковна археологія в Одесі (XIX – початок XX ст.)* // *Історичне краєзнавство і культура*. – Ч. I. – Харків, 1997.

2. Михайлуца М. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939 – 1945)*. – Одеса, 2008.

3. Діанова Н.М. *Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – I пол. XIX ст.)* – Одеса, 2010. – 176 с.; Діанова Н.М. *Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.)* – Одеса, 2012. – 319 с.

ББК 63.3 (О) я 43
УДК 904 (О) (063)
З 324

Науково-історичне видання

**ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ**

Випуск 22

Публікується в авторській редакції

Підписано до друку ??? р.
Формат 60х84/16. Гарнітура Arial.
Папір офсет. Друк офсет.
Ум. друк. арк. ??? Зам. 2971.
Тираж 100 прим.

Видавництво КП ОМД
(свід. ДК № 774 від 17.01.2002 р.)
Надруковано в КП «Одеська міська друкарня»
65012, Одеса, вул. Пантелеймонівська, 17

